Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головнаредакційнаколегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут історії України, 2007
© Коментарі, автори, 2007
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

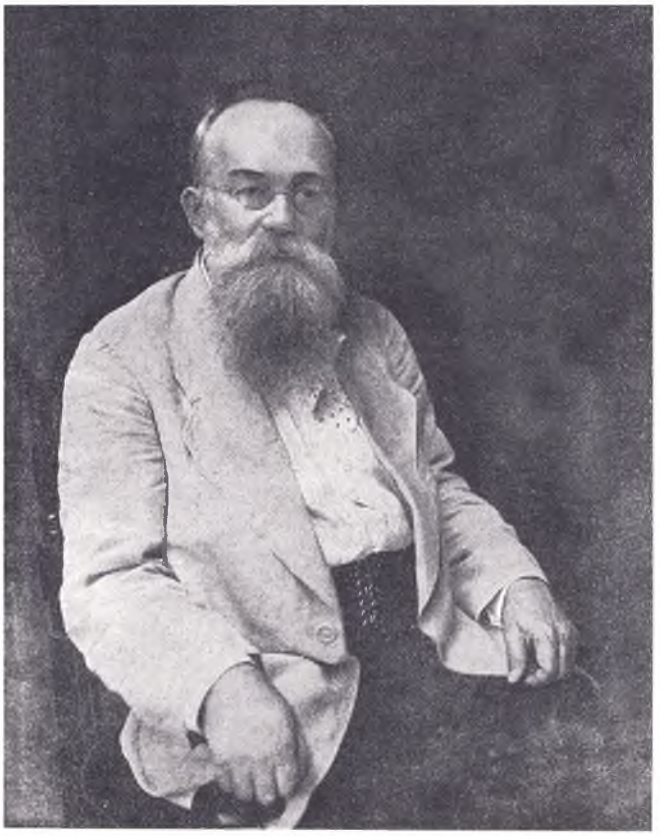

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.ГРУШЕВСЬКОГО

Українська революція 1917–1921 рр. займає особливе місце в модерній історії України. Вона форсувала розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну. В її ході були реалізовані перші в XX ст. українські державотворчі проекти. Революція виявила потенційні можливості мобілізації української нації, а водночас показала й її слабкі сторони, спричинені деформованістю соціальної структури, нечисельністю еліти. Вона привернула увагу зовнішнього світу до проблеми неминучості вирішення українського питання, яке вже не сходило з порядку денного аж до розпаду СРСР та проголошення сучасної Української держави.

Ім'я М.Грушевського нерозривно пов'язане з історією Української революції. Безумовно, написання фундаментального національного гранд-наративу "Історії України-Руси" було цілком достатнім, щоб винести Грушевського на вершину національної історіографічної піраміди, але, поринувши в шал революційної боротьби, очоливши Українську Центральну Раду, пройшовши з нею тернистий шлях злетів і падінь, від моменту створення до останнього дня існування, М.Грушевський став мегапостаттю української історії, її постійно діючою величиною. 1917 рік — це період найвищого піднесення його політичної кар'єри. Про це чимало написано. Відомо, що Михайло Сергійович був не лише чудовим спікером, який знав, кому надати слово, як спинити занадто красномовного, як допомогти промовцю-невдасі знайти загублену думку, як стисло і ясно підвести підсумок дебатів. Він, як людина неординарна, вмів поєднувати дві роботи одночасно. Ось що з цього приводу пізніше пригадував колишній секретар Центральної Ради Михайло Єреміїв: "Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідний спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи"[1].

Історик і політик органічно поєднувалися в Грушевському. Це поєднання додавало його постаті глибини, авторитетності, гнучкості, вміння йти на ком-

[1] *Єреміїв М.* За лаштунками Центральної Ради // Український історик. — 1968. — Ч. 1–4. — С. 103.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

проміси, коли цього вимагали інтереси справи, але при потребі він міг продемонструвати силу духу і рішучість. М.Ковалевський, який добре запізнав М.Грушевського 1917 р., працюючи в Центральній Раді, звернув особливу увагу на вплив фахової підготовки Грушевського на його політичну діяльність. "Це був історик в повному значенні цього слова, — писав М.Ковалевський. — Сучасні події його живо інтересували, і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Але він ніколи не давав себе вибити з рівноваги і надавав цим біжучим подіям відносного значення. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій. [...] Михайло Грушевський надавав особливого значення соціальним постулатам українського народу і категорично противився політиці компромісів у цій справі. Особливо в питанні аграрної реформи він був послідовним прихильником націоналізації землі і від цеї думки не відрікався навіть тоді, коли генерал Гренер обіцяв за ціну поступок в аграрній справі далі підтримувати уряд Української Центральної Ради і не робити гетьманського перевороту. У внутрішньоукраїнських справах Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії"[1].

Постать М.Грушевського незмінно притягує увагу широкого кола дослідників. Грушевськознавство як підрозділ сучасної історичної науки перебуває в стані динамічного розвитку і набуло яскраво окреслених ознак академічності. Чи не найпевніше підтвердження цьому — видання 50-томного зібрання праць М.Грушевського під патронатом Національної академії наук України. У кн. І т. 4 публікується суспільно-політичний доробок М.Грушевського, підготовлений та оприлюднений ним у період 1917–1918 рр., у час перебування на чолі Української Центральної Ради. 61 позиція — це статті, промови, звернення, заяви та привітання, 6 — брошури. Безумовно, одні публікації мали надзвичайне концептуальне значення, формували стратегію діяльності Центральної Ради, інші були реакцією на певні поточні події. Кожен із друкованих текстів є самостійним історичним джерелом, що допомагає краще вивчити ту чи іншу колізію, відтворити хід думок чи реакції їх автора, але сукупно вони передають особливості тогочасної доби, становлять важливу частину історії УЦР, дають ключ до розуміння Грушевського політика та державного діяча, а тому вимагають загальних вступних характеристик.

* * *

Лютнева революція 1917 р. застала М.Грушевського в Москві, куди йому як адміністративно засланому дозволили перебратись з Казані у вересні 1916 р. У своїй "Автобіографії" він так описав нетривалий московський період життя і творчості: «З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї "Історії України", яку війна перервала на описі Зборівської битви. [...] Почав друк також своєї "Всесвітньої історії", котрої І ч. вийшла в Петербурзі в

[1] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Іннсбрук, 1960. — С. 270–271.

р. 1916. В Москві брав участь в редакції "Украинской жизни" й тижневика "Промінь", займався організацією україн[ської] видавничої спілки і наукового товариства»[1]. В Москві Грушевському виповнилось 50 років, — на той час поважний вік для чоловіка. Він належав до старшого покоління українських громадсько-політичних діячів, був наприкінці XIX ст. членом Київської Старої Громади, згодом — Товариства українських поступовців, сповідував ліберально-демократичну ідеологію. Схоже, що ще на початку революції він її дотримувався. У своїх спогадах М.Грушевський наводить розмову з Г.Холодним після однієї з московських нарад, на якій обговорювалися широкі революційні перспективи. «[...] я тоді висловлявсь проти уганяння за тими "широчайшими революционными перспективами", котре проходило на сім зібранні. "Не про широчайші перспективи треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу — се робота для цілого десятиліття", — в тім дусі нібито говорив я тоді»[2]. Про поміркованість М.Грушевського на момент вибуху Лютневої революції свідчив і його лист до О.Керенського, в якому він "вказував на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланців і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України. Сповненням сих мінімальних постулатів українських, неустанно підношених з української сторони, мав би новий уряд засвідчити, що він пам'ятає про недержавні народи і задоволення їх потреб"[3]. Телеграму аналогічного змісту до голови Тимчасового уряду на початку березня 1917 р. з Києва відправили і члени ТУП-у. Вони з нетерпінням очікували повернення до Києва М.Грушевського, якого вважали своїм лідером та ідейним наставником. Його чекали ще й тому, що на початку березня при створенні українського координуючого центру, який отримав назву Центральної Ради, між старшим тупівським поколінням та молодими українськими соціал-демократами виникла гостра дискусія з приводу принципів творення Центральної Ради. "Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М.Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра"[4], — розповідав у своїх спогадах Д.Дорошенко.

---

[1] *Грушевський М.* Автобіографія // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упорядкування і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 238–239.

[2] *Грушевський М.* Спомини / Публікація та примітки С.Білоконя // Київ. — 1989. — № 8. — С. 124.

[3] Там само. — С. 125.

[4] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Друге видання. — Мюнхен, 1969. — 86–87.

Повернувшись до Києва в середині березня 1917 р., М.Грушевський, як згадував пізніше сам, застав у Центральній Раді невелику жменьку людей, які "містились там в якімсь закоулку Педагогічного музею"; це були переважно молоді люди, студенти, кооператори, солдати та робітники. Іронічно М.Грушевський охрестив Центральну Раду "скромним українським мікрокосмом", проте ця малочисельність його не злякала і не зупинила. Грушевський надзвичайно швидко зрозумів імперативи революції, її масовий характер, мітинговість, які вимагали нових підходів, нової політичної стратегії і тактики, нової риторики гасел на відміну від тих старих мінімальних прохань у царині культури та освіти, яких домагалось від старої царської влади старше покоління українських громадсько-політичних діячів. Праця в Москві над дослідженням початкового етапу визвольної війни під проводом Б.Хмельницького — апогею Української революції XVII ст. — підказала Грушевському його власну поведінку як лідера Української революції 1917 р. Насамперед він, ставши біля керма Центральної Ради, висунув ідею мобілізації українського руху, об'єднання навколо Центральної Ради всіх, хто стояв "на українській політичній платформі". Він формулює гасло моменту: "Завершити нашу організацію", маючи на увазі і Центральну Раду як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація в загальноукраїнському масштабі, на думку М.Грушевського, мала б стати головним завданням Національного конгресу: "Центральна Рада, організована в Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі [...], одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію"[1]. Організаційні питання і надалі не залишались поза увагою вченого, бо він добре розумів, що "[...] кінець-кінцем все чисто — і свобода, і революція, і воля України, і земельна справа — залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна народна Україна"[2].

Поряд з організаційними заходами, спрямованими на проведення української маніфестації та Всеукраїнського національного конгресу, він надавав екстраординарного значення відновленню українських засобів масової інформації. І як тільки вони з'явились, активно взявся за ручку та папір.

Публіцистика М.Грушевського виконувала одразу дві функції. Друкована тисячними тиражами[3], вона стала чудовим агітаційно-пропагандистським

---

[1] *Грушевський М.* На Всеукраїнський з'їзд! // Нова рада. — 1917. — 29 березня.

[2] *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий. — К., 1917. — С. 5.

[3] За відомостями, поданими київським часописом "Книгар", перше видання брошури "Якої ми хочемо автономії і федерації" вийшло накладом 20 тисяч примірників, друге — 30 тисяч. Перше і друге видання брошури "Хто такі українці і чого

матеріалом для широкого загалу, який масово і стихійно долучався до українського руху і потребував усвідомлення та чіткого визначення нагальних завдань моменту. Інша функція публіцистики М.Грушевського не вимагала великих тиражів, але була не менш, а можливо, й більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком-ідеологом, який розробляв ідейно-теоретичні підвалини руху. Згадуваний М.Єреміїв писав, що серед діячів Центральної Ради "не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М.Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі"[1].

Уже початковий момент творення Центральної Ради засвідчив, що в українському русі діяли різноманітні сили з різною ідеологією. Поряд з ліберально-демократичною інтелігенцією Товариства українських поступовців активно подавали голос радикальні елементи соціал-демократичного та есерівського напрямів, лунали голоси самостійників та націоналістів. Необхідно було їх об'єднати і "зцементувати" в єдиний національно-визвольний рух. Це було складне завдання. З одного боку, треба було переконати ліберально-демократичну інтелігенцію не обмежуватись програмою культурно-національних вимог, ставлячи їх гостро, демонструючи, за висловом М.Грушевського, "загальнонародний імперативний характер українських домагань"[2]. З іншого, — треба було зробити так, щоб соціал-демократи та соціалісти-революціонери, які тяжіли до соціальних гасел та співпраці з аналогічними собі російськими партіями, не розкололи український рух, не відірвали від нього соціальними гаслами частину низового елементу.

Вдалося цього досягнути завдяки політичному і публіцистичному хисту М.Грушевського. Віддаючи йому належне, Д.Дорошенко писав, що "Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися перед ним з вибухом революції"[3]. М.Грушевський насамперед висловився за надання українському рухові широкого політичного поступу під гаслами національно-територіальної автономії України у Федеративній Російській Республіці. Під впливом постаті М.Грушевського ці гасла стали ідейним осереддям українського руху, їх взяли на озброєння фактично всі тодішні українські партії, і саме вони забезпечили українському руху єдність і монолітність. До сьогоднішнього дня в історичній літературі можна зустріти докори і закиди М.Грушевському за "автономізм" і недооцінку самостійницьких гасел, які

вони хочуть" мали наклад 30 тис. примірників; перше і друге видання брошури "Звідки пішло Українство і до чого воно йде" — також 30 тис. примірників. Брошура "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий" побачила світ накладом 13,5 тис. прим. (Книгар. — 1918. — Ч. 5 (Січень). — С. 246).

[1] *Єреміїв М.* За лаштунками Центральної Ради. — С. 103.

[2] Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 112.

[3] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 44.

начебто могли дати суттєвіші результати. Можна стверджувати, що курс, обраний М.Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу. Варто з'ясувати, що М.Грушевський розумів під поняттями "автономія" і "федералізм". У його публіцистиці 1917 р. цим поняттям відведено чи не найголовніше місце. У брошурі "Якої ми хочемо автономії і федерації" М.Грушевський висловлюється за національно-територіальну автономію, яка розуміється як об'єднання всіх етнічних українських земель. Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, усі державні атрибути, враховуючи власну тарифну і митну політику. Вдумаємося: що передбачає митна політика? Насамперед — кордон. Без кордону, чітко окресленого, з міцною охороною, проводити митну політику не можна. Отже, федерація Грушевського ще на весні 1917 р. була дуже схожою на конфедерацію. Він розглядає її як об'єднання в одній державі кількох держав[1].

Таким чином, федералізм, як і автономія, для М.Грушевського ніколи не були запереченням незалежної Української держави, швидше, це був необхідний і послідовний крок до її побудови. М.Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було замало сил, з одного боку, а з іншого — заклик до негайного відокремлення в умовах незавершеної світової війни був би розцінений російською стороною як підривна сепаратистська акція, яка б викликала адекватну відповідь. Можемо визнати, що в той момент політика М.Грушевського була мистецтвом реального.

Враховуючи це, варто звернути увагу на діяльність українських самостійників весною 1917 р. Чи насправді вони були тоді реальною альтернативою Центральній Раді? Самостійники залишили по собі здебільшого емоційні згадки і дуже мало документів, з яких би можна визначити глибину їхніх державницьких концепцій, їхню принципову відмінність від програми УЦР. З того, що надається до аналізу, маємо заяву ЦК Української народної партії, яка в березні 1917 р. оголосила про відновлення своєї діяльності після 10-річної перерви. В цій заяві ЦК УНП говорилось про головні вимоги партії в даний історичний момент: "Російська держава мусить бути вільною, дружньою спілкою вільних народів, мусить бути перебудована на федеративних основах"[2]. Як бачимо, на перевірку документом, навіть партія М.Міхновського повторювала формули М.Грушевського. Цікаве продовження ця тема отримала на з'їзді українських правників у Києві 13 червня 1917 р. Першим з доповіддю про державний лад в Україні виступив М.Грушевський, почавши з того, що український народ із давніх-давен жив власним державним життям. У зв'язок з Москвою 1654 р. він увійшов "яко самостійний державний народ"[3]. Переяс-

[1] Доповідь М.Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, проголошена на З'їзді українських правників 13 червня 1917 р. // Нова рада. — 1917. — 15 червня. — № 64. — С. 2.

[2] Южный край (Харьков). — 1917. — 23 марта.

[3] Доповідь М.Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, проголошена на З'їзді українських правників 13 червня 1917 р. // Нова рада. — 1917. — 15 червня. — № 64. — С. 2.

лавська угода зв'язала дві самостійні держави. Прикінцевий висновок М.Грушевського: "Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так, і інакше зв'язку України з рештою Росії, то треба, щоб зв'язок цей був утворений на федеративних підставах"[1]. Промову схвалили оплесками. На з'їзді були представники самостійників. Якою ж була їхня реакція? "Нова рада" пише: "Проф. Герасимович вітає з'їзд від імені Союзу Української Державності і зазначає, що союз стоїть на тій самій платформі, яку зазначив в своєму докладі проф. Грушевський"[2].

У ході розгортання роботи Української Центральної Ради М.Грушевський зблизився з партією українських есерів, до якої формально не належав. Він активно співпрацював з газетою "Народна воля", яку українські есери почали видавати в спілці з кооператорами на початку травня 1917 р. Це була наймасовіша українська газета того часу. В своїй першій статті, видрукованій в цій газеті, М.Грушевський зізнавався, що давно мріяв співпрацювати з великою, щоденною народною газетою. "Народна воля" стала одним із важливих каналів його безпосереднього зв'язку з народом та впливу на нього. В газеті впродовж травня 1917 р.—квітня 1918 р. було вміщено понад 40 статей і промов історика. Зокрема, як згадував М.Ковалевський, Грушевський "ніколи не писав своїх статей на поточні теми, які мають скороминуче значення. Він писав статті тільки тоді, коли на порядку денному політичного життя України дозрівала якась важлива проблема"[3]. Так, наприкінці травня 1917 р. з Петрограда до Києва з урядовою відмовою на прохання позитивно висловитися з приводу майбутньої української автономії повернулась делегація Центральної Ради. Відмова глибоко вразила почуття національної гідності українців. Україна, і особливо Київ, вирувала хвилями протесту, про що знаємо з літератури. Проте нам нічого не було відомо про особисту реакцію М.Грушевського на урядове рішення. Іноді йдеться про те, що він спеціально тримав довгу паузу, якою вміло прикрив організаційну підготовку І Універсалу. В дійсності 6 червня Грушевський опублікував у "Народній волі" статтю "Що воно?", в якій позицію Тимчасового уряду визначив дискурсом: недалекоглядність чи підступність. Він пише, що уряд "обома руками черпає з України всякі засоби, кличе її до жертв всякого роду, але не може дати запоруку, що все се буде тільки тимчасове і Україна буде забезпечена своїм автономним ладом від такого визиску, від такої хронічної, постійної реквізиції в будуччині"[4]. Апелюючи до свого читача, М.Грушевський говорить про подвійну несправедливість, не-

---

[1] Доповідь М.Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, проголошена на З'їзді українських правників 13 червня 1917 р. // Нова рада. — 1917. — 15 червня. — № 64. — С. 2.

[2] Там само.

[3] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — С. 269.

[4] *Грушевський М.* Що воно? // Народна воля. — 1917. — 6 (19) червня.

об'єктивність уряду на фоні його обіцянок "признати самостійність Польщі". Він не розуміє логіки заборони українського військового з'їзду, "тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіоністський, всеросійський солдатський і т.д., і т.д."[1]. Видно, що автор статті схиляється до рішучих дій, для нього очевидно, що Україна «мусить дбати, щоб її основні домагання були сповнені і признані незалежно від того, чи будуть колись Установчі збори, які вони будуть і як випадуть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се життя до сих вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа "попаде на очі" Тимчасовому правительству і буде ним розрішена»[2]. Відомо, що автором І Універсалу був В.Винниченко, але не можна не зауважити, що Універсал повторює чимало думок зі статті "Що воно?", її рішучу, тверду тональність.

Важливі пояснення з приводу ухвали І та ІІ Універсалів Центральної Ради знаходимо в брошурі "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий". М.Грушевський спростовує інсинуації та наклепи, які сипалися з російської преси на І Універсал як акт сепаратизму та ворожнечі. Він слушно говорить про те, що цим документом УЦР "признавала єдність Російської революції, визнавала санкцію Всеросійського Учредительного зібрання і зовсім не розривала з Центральним Урядом", а лише кликала до спільної праці всі народи України, щоб подолати "всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму", які так і не вдалося знищити після революції. М.Грушевський високо оцінює значення ІІ Універсалу, називає його "великим актом, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України"[3].

В кінці серпня в Україні виникла нова критична ситуація, пов'язана із заміною Тимчасовим урядом "Статуту вищого управління України" на "Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові". Майже два тижні Центральну Раду рвали політичні пристрасті, щоб вирішити дилему: чи зберігати ділові стосунки з урядом, чи розірвати їх. Зрештою, перемогла остання позиція. Чому це сталося і які це буде мати наслідки в майбутньому, М.Грушевський пояснив 24 серпня у статті "Україна дійде свого!". Він зазначає, що більшість у Центральній Раді розуміла, що ця "куца" автономія — так Грушевський визначає суть "Інструкції" — у свідомої частини українського громадянства викличе обурення і гнів, але поряд з цією частиною існувала інша, яка не була готова до розриву з урядом. Крім того, Центральна Рада була поінформована, що "Інструкція" — це наслідок перегрупування сил у складі Тимчасового уряду, де знову переважали представники партії кадетів, вороже налаштовані до українського руху. На думку М.Грушевського, "Інструкція" виявилась максимумом можливого на той момент, і Центральна Рада визнала недоцільним цю

[1] *Грушевський М.* Що воно? // Народна воля. — 1917. — 6 (19) червня.
[2] Там само.
[3] *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий. — К., 1917. — С. 16.

можливість втрачати. Головне — отримати владу правовим легітимним способом, а далі, спираючись на живі сили народу, розширити її повноваження за сприятливих обставин. М.Грушевський переконаний, що все буде залежати від національної активності: "[...] українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своїх домагань"[1]. Стаття переконує, що М.Грушевський і керована ним Центральна Рада не сприймали "Інструкцію" як остаточний результат своїх взаємин з урядом, а лише як черговий тимчасовий компроміс "для дальшого свого кроку наперед до повної автономії України"[2]. Автор завершує статтю думкою, що "українське громадянство не буде приладжувати свою діяльність ні до злобних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національної ідеї. Воно буде керуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу"[3].

Кроком до автономії мав стати З'їзд поневолених народів, що відбувся у Києві з ініціативи Центральної Ради 8–15 вересня 1917 р. і обговорив численні проблеми федералізації Росії. В роботі з'їзду взяли участь 92 делегати, які представляли білоруський, грузинський, естонський, литовський, молдавський, український та інші народи. Грушевський був обраний почесним головою з'їзду, а після його закінчення — головою Ради народів. У промові 10 вересня він підкреслив, що українці в свій час жили державним життям як самостійна держава, і український народ від своїх прав не відмовлявся: "І коли ми в даний час проголошуємо принцип федералізму, коли ми заявляємо свою волю в цьому значенні, — ми стверджуємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, а як шлях до інших перспектив, що вже давно відкрились кращим умам людства, як шлях до федерації Європи і далі — до федерації всього світу"[4].

В іншій статті "Важна хвиля", присвяченій майбутнім Всеросійським Установчим зборам, автор звертає увагу читачів на те, що Установчі збори — це рідкісна широка змога для українського народу "виявити свою волю щодо будучого життя"[5] і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше. Але сенс статті не лише в заклику взяти участь у голосуванні, виявити, яку "силу має на Україні український народ", але і в тому, щоб ще раз заманіфестувати ідею проведення Всеукраїнських Установчих зборів. "Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там, на Всеросійських Установчих зборах, а у нас же на Україні. На Українських Установчих зборах, а не на Всеросійських, буде затверджена Конституція України, автономний статут України, що розробляється Українською Центральною Радою. Там же, на Українських Установчих зборах, буде вирішена в головніших основах справа земе-

---

[1] *Грушевський М.* Україна дійде свого // Народна воля. — 1917. — 24 серпня (6 вересня).

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Свободный союз. — К., 1917. — № 2.— С. 30–31.

[5] *Грушевський М.* Важна хвиля // Народна воля. — 1917. — 1 (14) жовтня.

льна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України"[1], — писав М.Грушевський.

Наведена цитата знову повертає нас до проблеми інтерпретації М.Грушевським поняття "автономія". Вивчення його публіцистики переконує, що восени 1917 р., коли український рух зміцнів і уконституювався на десятках з'їздів, сесіях Центральної Ради, а влада Тимчасового уряду танула, як весняний сніг, це поняття для Грушевського стало маскувальним заходом, під захистом якого розгорнулась енергійна робота з розробки основ української державності. М.Грушевський прекрасно розумів, що факт можливої появи власної держави буде мати значення незрівнянно вище, ніж форма її стосунків з революційною Росією. Головне — збудувати таку державу, а проблема її формальних зв'язків вирішиться сама собою.

29 жовтня 1917 р. М.Грушевський вступною промовою відкрив Сьомі загальні збори Центральної Ради. Він говорив про перепони, які гальмували в останні місяці роботу Центральної Ради; головним чином це була діяльність Тимчасового уряду. М.Грушевський закликав Центральну Раду якомога повніше обговорити ситуацію, що склалася, для того, щоб скликати в недалекому майбутньому Всеукраїнські Установчі збори, а згодом "відкрити шлях до мети, а ця мета — Українська Демократична Республіка в федеративнім зв'язку з народами і областями Росії"[2]. М.Грушевський першим публічно в залі Центральної Ради озвучив ідею проголошення Української держави. Наступного дня на ранковому засіданні він доповів про роботу над Конституцією майбутньої держави. Опублікований звіт про цю доповідь надзвичайно стислий, лише кілька рядків, з яких важко зрозуміти зміст майбутнього вищого законодавчого акту. Але через тиждень, у день ухвали Центральною Радою III Універсалу, у "Народній волі" вийшла розлога стаття лідера Центральної Ради "Проект української Конституції", яка детально охарактеризувала основні конституційні ідеї[3].

Не переказуючи змісту статті, наголосимо на її ключових моментах, які зводяться до визначення характеру Української держави, — "республіка демократична", в якій не буде місця жодному особистому режимові, де виконавча влада поставлена в чітко визначені рамки. Республіка унітарна, але з широким самоврядуванням на місцях, з конституційним забезпеченням прав національних меншин. М.Грушевський приділяє чимало уваги розмежуванню повноважень з федеративним центром. Наприклад, верховне право в Українській республіці належить не федеративному центру, а українському народу і здійснюється через Всенародні збори України. В статтях, опублікованих у грудні 1917 р., він говорить про державний герб України, її новий адміністративно-територіальний поділ, про українську монетну одиницю, тобто ті атрибути, які

[1] *Грушевський М.* Важна хвиля // Народна воля. — 1917. — 1 (14) жовтня.

[2] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 372.

[3] *Грушевський М.* Проект української Конституції // Народна воля. — 1917. — 7 (20) листопада.

відрізняють одну державу від іншої. Закриваючи 17 грудня 1917 р. Восьмі загальні збори Центральної Ради, М.Грушевський виголосив промову, в якій назвав її найвищим революційним органом самостійної незалежної Української республіки, тобто визнав, що фактично Україна після проголошення Української Народної Республіки стала суверенною державою. Свою позицію він пояснив так: "Ми стояли і стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно, і навіть самі уперті та неприхильні до нас люди з цим не сперечаються. [...] Ми не якась нова і молода республіка, як нас часто називають, бо ми тільки відновляємо свою стару державність, з скасуванням якої ніколи не мирились"[1].

Остаточно відмовитись від ідеї федералізму М.Грушевського змусила більшовицька навала на Україну наприкінці 1917—на початку 1918 р. В статті "Очищення вогнем"[2] він стверджує, що цей напад, здійснюваний під соціалістичними гаслами боротьби з буржуазною Центральною Радою, насправді нічого спільного з ідеями соціалізму та демократії не мав. Війна мала погано приховуваний характер міжетнічного конфлікту: «Завдання сього походу — "бити хохлів", що по 250-літнім поневоленню наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. [...] Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського. Один наступає, другий обороняється»[3]. М.Грушевський один із перших ставить точний діагноз більшовизму: замаскований старий московський централізм. У наступній статті "Українська самостійність й її історична необхідність"[4] автор намагається пояснити своїм читачам мотиви проголошення самостійності та переконати у важливості її захисту. Очевидно, це переконання важливе для нього самого. Більшовицьку навалу він пережив, як власну трагедію, і не лише тому, що в Києві більшовики зруйнували його будинок, а під руїнами загинула особиста бібліотека та архів, але й тому, що у вогні війни згоріли принципи та ідеї, які він ще так недавно відстоював. М.Грушевський мав мужність зізнатись у цьому публічно. У циклі статей, що вийшли брошурою під назвою "На порозі Нової України", він пише насамперед про кінець московської орієнтації, вважає «таке визволення від "песького обов'язку" супроти Московщини незвичайно важним і цінним». Натомість учений і політик говорить про історичні підстави західної та чорноморської орієнтацій, окреслює перспективи нових можливостей, які відкривалися перед українцями та їх державою. М.Грушевський переконаний, що Українська держава — це не мета, це лише засіб: "Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде

[1] Народна воля. — 1917. — 20 грудня.

[2] *Грушевський М.* Очищення огнем // *Його ж.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 76—77.

[3] Там само. — С. 79.

[4] *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 74—76.

приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!"[1]. І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, приходимо до висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед незаможного селянства. Цілком відверто з цього приводу М.Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня 1918 р. Свою урочисту промову з приводу першої річниці утворення Центральної Ради він завершив словами: "У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси трудящих мас"[2]. Передусім Грушевський вирізняв селянство, яке вважав головною соціокультурною підставою розбудови Української держави. Він гостро відчував і проблему зросійщеності та єврейськості українського міста. До цього часу на адресу історика летять звинувачення, що він не розумів значення армії, пропонував її замінити народною міліцією. Між тим, один із розділів брошури "На порозі Нової України" присвячений саме армії. Грушевський пише, що "при тій дезорганізації, яку ми маємо в середині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба не забезпечить від спекуляцій на нашу слабість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія"[3]. Загальний пафос брошури зводиться до заклику самовіддано працювати над утвердженням демократичного ладу.

Політична публіцистика 1917–1918 рр. М.Грушевського є надзвичайно потужним і цікавим джерелом до вивчення історії Української революції, а насамперед історії Центральної Ради та Української Народної Республіки, засвідчує визначальний внесок М.Грушевського в теорію українського державотворення 1917–1918 рр. Центральна Рада та й увесь український національно-визвольний рух перебували не лише під організаційним, а й під ідейним впливом свого лідера. Значним чином цей вплив забезпечувався через праці, які зібрані в цій книзі.

Владислав ВЕРСТЮК

---

[1] *Грушевський М.* Повороту не буде! // *Його ж.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 84.

[2] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 217.

[3] *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 49.

ВІД УПОРЯДНИКА

Перша книга четвертого тому серії "Суспільно-політичні твори" охоплює публіцистичний доробок незмінного голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського. На сьогоднішній день це найповніша збірка його суспільно-політичних праць цієї доби (березень 1917 р.—квітень 1918 р.), яка може послугувати важливим джерелом вивчення та осмислення концепцій і реалій Української революції, доповнити раніше видрукувані добірки документів[1] та унікальні спогади[2] керманича Центральної Ради. Поряд з багатолітнім науковим доробком Грушевського-історика публіцистичний доробок Грушевського-політика 1917—1918 рр. відіграв надзвичайно важливу роль у піднесенні національної самосвідомості, згуртуванні пробудженого українства[3].

Окрім публіцистики класичного характеру (статей і ширших праць концептуального та просвітницького характеру, що вийшли окремими брошурами), до тому увійшли також численні промови на з'їздах, маніфестаціях, засіданнях Центральної Ради. Більшість з них не були підготовлені спеціально і заздалегідь, за винятком окремих[4], а проголошувалися експромтом і подава-

---

[1] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. І; К., 1997. — Т. ІІ; Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003.

[2] *Грушевський М.* Спомини / Підготовка тексту та примітки С.Білоконя // Київ. — 1989. — № № 8—11.

[3] *Верстюк В.* М.С.Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 37—50; *Солдатенко В.* Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції // Там само. — С. 3—27.

[4] Звернення "До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл" (Вісти з Української Центральної Ради у Київі. — 1917. — 21 березня); Звернення до читачів газети "Народна воля" — "До товаришів-українців" — від 5 (18) травня 1917 р. (Народна воля. — 1917. — 5 (18) травня); Відкрита заява начальнику Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська від 2 (15) червня 1917 р. "Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського" (Народна воля. — 1917. — 2 (15) червня); Відповідь начальнику Київської військової округи на його публікацію "По поводу письма г. Грушевского" (Народна воля. — 1917. — 8 (21) червня); Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня 1917 р. на З'їзді народів у Києві (Свободный союз. — Киев, 1917. — № 1 (Октябрь).— С. 29—32); Промова в Центральній Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору (Народна воля. — 1918. — 21 (8) березня); Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р. (Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня). Винятком є також промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Центральної Ради (20 березня 1918 р.), повний текст якої зберігся серед протоколів засідання Малої ради в машинописі (Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 95—97).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

лися оглядачами тогочасних газет зі слів лідера УЦР. Однак вони мають особливу вагу для загального історичного контексту, допомагають простежити плинність подій та невгамовну діяльність Михайла Грушевського[1].

Принагідно зазначимо, що на відміну від історичних студій ученого, видрукуваних переважно у добре збережених наукових періодичних виданнях, суспільно-політичні праці зазначеного періоду довелося "визбирувати" по тогочасних газетах, повних добірок яких немає в жодній бібліотеці України. І навіть ті розрізнені зшитки, які вдалося розшукати і "скласти" з них цілісні комплекти, перебувають у жалюгідному стані і потребують негайної реставрації. Проте навіть за найсприятливіших умов реставрація займе не один рік, і для декількох поколінь дослідників публіцистичної спадщини М.Грушевського та Української революції це автентичне джерело — першодруки статей — залишиться малодоступним. У поодиноких примірниках збереглися і брошури М.Грушевського доби Української Центральної Ради, переважно у книгозбірнях Києва та Львова. Власне, саме тому ця книга посідає особливе місце у виданні корпусу творів видатного історика і суспільно-політичного діяча.

Як і попередній 3-й том, зміст 4-го тому серії "Суспільно-політичні твори" збагатив бібліографічні покажчики творчої спадщини М.Грушевського. Під час підготовки видання "Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали" (Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003) та упорядкування цієї книги були виявлені сім публіцистичних виступів голови УЦР (окрім промов), які не увійшли ні до покажчика 1929 р.[2], ні до останнього покажчика 2001 р.[3] Три нововиявлені статті 1917 р. ("Чорна пляма", "Україна дійде свого!" та "Рятуймо Російську Федерацію") вперше передруковані у журналі "Український історик"[4] та збірці "Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали"[5]. Чотири інші ([Звернення] "До товаришів-українців!", "Кінець старому лукавству", "Велике діло" та "Треба ясніше!") після 1917 р. вперше вміщені саме в цій книзі. Тут також подана низка праць, які жодного разу після 1917—1918 рр. не передруковувалися[6].

---

[1] Частина цих промов вперше передрукована у виданні: Український історик. — 2002. — Ч. 1—4. — С. 71—95.

[2] Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905—1928 рр. / Упоряд.: Д.Балика, О.Карпінська, Н.Козель, Р.Ципкина. Доповнення: В.Дорошенко // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности. — К., 1929. — Ч. III. — С. 28—35.

[3] Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік. Біобібліографія (1885—2000 рр.) / Укладач Б.Грановський. — К., 2001. — С. 218—224.

[4] Український історик. — 2002. — Ч. 1—4. — С. 48—51, 59—60.

[5] Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 633—634, 674—676.

[6] Відомості про це зазначені в коментарях.

Важливим засадничим принципом, закладеним ще в першому томі серії, є подача текстів за останньою авторською редакцією. Це стосується як текстів статей, так і брошур, окремі з яких мали по декілька видань. Для цієї книги зазначений принцип має особливе значення, оскільки швидкоплинний час Української революції вносив блискавичні зміни не лише у світогляд пересічного громадянства, але і його лідерів. Тому статті, внесені до збірок вже невдовзі після першої публікації, зазнавали авторських редакційних правок, на чому наголошував сам М.Грушевський у "Споминах"[1]. Іноді ці зміни, навіть незначні за обсягом, були досить значимими і мали принциповий характер. Показовим є приклад зі статтею "Велика хвиля"[2], яка в збірці "Вільна Україна" була доповнена надзвичайно важливою фразою: "Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи". Досить часто бували і прикрі помилки, пов'язані з недбалою коректою в тогочасних газетах або невірним прочитанням авторського рукопису. Чи не найбільших неприємностей у цьому сенсі завдала стаття "За Холмщину"[3]. Допущена друкарська помилка змінила сутність фрази щодо вирішення питання про включення питомих українських земель Холмщини до Української Народної Республіки, і вона прозвучала так: «Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали українцям згоду польської власті старої столиці короля Данила — Холма, і всеї сеї "України", як зве холмське пограниччя наша стара Галицько-волинська літопись XIII в.». Це, безперечно, викликало непорозуміння польської громадськості, і М.Грушевський вважав за необхідне відразу ж вибачитися, опублікувавши замітку під назвою "Відповідь п. Едвардові Хшановському"[4]. А вже упорядковуючи брошуру "На порозі Нової України: Гадки і мрії", автор подав цю фразу в редакції: «Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали українцям нагоду визволити з-під польської власті стару столицю короля Данила — Холм і всю сю "Україну", як зве холмське пограниччя наша стара Галицько-волинська літопись XIII в.».

Суттєві зауваги щодо текстологічних аспектів вивчення публіцистичної спадщини голови Української Центральної Ради вперше висловив відомий дослідник Української революції Владислав Верстюк[5]. Враховуючи академіч-

---

[1] *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145.

[2] Нова рада. — 1917. — 25 березня. — № 1. — С. 2.

[3] Народна воля. — 1918. — 24 лютого (9 березня).

[4] Народна воля. — 1918. — 19 (6) березня). У цій замітці М.Грушевський, зокрема, зазначав: «В часописі "Dziennik Kijowski" з учорашнього дня 17 (4) березоля надруковано одвертого листа до мене б. посла до державної ради російської п. Е.Хшановскаго [...] з приводу моєї статті про Холмщину, надрукованої в 25 нумері "Народньої волі". [...] Я дуже жалкую, що друкарська помилка в моїй статті наробила стільки клопоту. Бо дійсно тут тільки друкарська помилка. [...] Я пишу доволі невиразно, коректи своєї статті не бачив, і так се сталось. Сим п. Хшановський справедливо відчув, що в сім місці щось неясне. І таким воно справді вийшло через пропущеннє одного слова і зроблену наздогад коректором поправку сього місця».

[5] *Верстюк В.* Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 289.

ну практику, під час упорядкування книги було здійснене порівняння газетних варіантів статей з їх редакцією в збірках (якщо такі були вміщені в них), а також текстів перших і наступних видань праць концептуального та просвітницького характеру, що виходили окремими брошурами. Всі виявлені відмінності зазначені в коментарях.

Виходячи з попередніх засад упорядкування серії, праці подані за хронологічним принципом, що дає змогу прослідкувати надзвичайно динамічний, іноді непередбачений перебіг важливих історичних подій та рефлексії на них М.Грушевського. Публіцистична спадщина М.Грушевського 1917–1918 рр. — це не лише концептуальні засади Української революції, розроблені одним із її провідників, але до певної міри і своєрідний часопис доби Центральної Ради.

Суспільно-політичні праці книги І т. 4 згруповані в три розділи. **Перший** вміщує статті зі збірки "Вільна Україна" та інші публікації початкового періоду УЦР (21 березня–15 квітня 1917 р.). Ці перші публіцистичні виступи М.Грушевського були видрукувані на сторінках газети "Рада"[1], а невдовзі шість із них автор об'єднав у збірку "Вільна Україна"[2]. Сам голова Центральної Ради про цей важливий момент своєї публіцистичної діяльності згадував: «Для кожного номера "Н[ової] ради" [...] я писав статтю. Як тільки з'явилась своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. "Вільна Україна. Статті з останніх днів"»[3]. До **другого**, найбільшого за обсягом, розділу увійшли інформаційні статті, промови та привітання, видрукувані впродовж травня 1917 р.–квітня 1918 р. насамперед у газеті "Народна воля", відродженому "Літературно-науковому вістнику", заснованому на З'їзді народів "Свободном союзе" та ін. У цьому розділі подані також усі статті, які автор вніс до збірки "На порозі Нової України: Гадки і мрії" (розділи "Самостійна Україна" та "Інформаційні статті"). В окремий **третій** розділ виділені всі праці концептуального та просвітницького характеру, видані М.Грушевським у квітні 1917 р.–квітні 1918 р. окремими брошурами. Про їх підготовку та зміст автор писав: «Разом з тим я ладив ширше політичне credo даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц[ентральної] ради — "Якої ми хочемо автономії і федерації" (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлась щось чи не в 70 тис. примірниках, в кількох виданнях); "Хто такі українці і чого вони хочуть" — начерк економічної програми, в котрій я роз-

[1] Окрім звернення "До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл", опублікованого в газеті "Вісті з Української Центральної Ради у Київі" (1917. — 21 березня. — № 2. — С. 2).

[2] До збірки не увійшли промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. (Нова рада. — 1917. — 25 березня. — № 1); звернення "До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл" (Вісті з Української Центральної Ради у Київі. — 1917. — 21 березня. — № 2); статті "З старого і нового" (Нова рада. — 1917. — 28 березня. — № 2) та "На Всеукраїнський з'їзд!" (Нова рада. — 1917. — 29 березня. — № 3).

[3] *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145.

вивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — "кожному по його потребам і від кожного по його змозі"; "Звідки пішло українство і до чого воно йде" — короткий начерк української історії»[1].

Прийняття I та II Універсалів Центральної Ради покликали її лідера до освітлення сутності та змісту цих важливих державотворчих актів. Праця "Українська Центральна Рада й її Універсал" та її друге доповнене видання під назвою "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий" були названі оглядачем ЛНВ "історичним документом класичного свідка"[2]. Таким правдивим джерелом залишаються вони і сьогодні. Подальша боротьба за автономію, яка закінчилася так зв. "куцою" автономією у вигляді "Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", знайшла своє відображення в праці М.Грушевського «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.) (Продовження брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий")». У бібліографічному огляді "Книгаря" О.Дорошкевич наголосив на винятковому інформаційному потенціалі останньої: "Автор у цій брошурі розповідає про ту політичну боротьбу, яка в результаті дала нам Генеральний секретаріат в сучасній його конструкції. Але автор не просто переказує добре відомі нам факти з славнозвісної епохи українсько-російської згоди. Він аналізує ці факти, освітлює їх з певного боку як людина, яка весь час стояла в самому центрі нашого політичного руху. Остання риса робить брошуру цікавою для всякого українця, бо вона збирає докупи всі поодинокі факти і дає широку спільну картину, яка доводить читача майже до наших днів"[3].

Завершує розділ III "політичний заповіт" Михайла Грушевського — "На порозі Нової України", який становить основу збірки, що вийшла у квітні 1918 р. під назвою "На порозі Нової України: Гадки і мрії". Детальний аналіз цієї роботи подає засновник грушевськознавчих студій Любомир Винар[4]. Проте завдяки архівним джерелам, виявленим під час упорядкування книги, можна додати декілька суттєвих моментів. Джерела визначили підхід упорядника щодо подачі лише головної частини відомої збірки без допоміжних частин, в яких М.Грушевський об'єднав свої статті, видрукувані впродовж 1917—1918 рр. на сторінках українських часописів (як зазначалося вище, вони увійшли до другого розділу). Такий підхід обґрунтований насамперед особливим, самостійним характером праці "На порозі Нової України", відомостями про спробу її прижиттєвого перевидання, дослідженням історії впорядкування всієї збірки.

---

[1] *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145.

[2] ЛНВ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. II—III. — С. 344—345.

[3] Книгар. — Київ, 1917. — Ч. 4 (Грудень). — С. 187.

[4] *Винар Любомир.* На порозі Нової України М.Грушевського: Впровадження // *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. IX—XX.

За первісним задумом, М.Грушевський планував доповнити свою працю "На порозі Нової України" статтями іншого автора, про що свідчить його заувага, зафіксована в рукописі передмови: "До своїх статей я додав, за згодою автора, дві чужі — тому що вони по мойому дуже докладно віддають гадки і настрої людини з розвиненим громадським почутєм перед лицем тих соціальних і державних завдань, які ставить перед нашим громадянством велика доба, котру нам судилось пережити"[1]. За нез'ясованих обставин цей задум реалізувати не вдалося; заувага про праці іншого автора була знята з передмови, а збірка впорядкована безпосередньо концептуальною працею "На порозі Нової України" та двома додатковими розділами ("Самостійна Україна" та "Інформаційні статті"). Про особливе значення "політичного заповіту" в публіцистичному доробку М.Грушевського засвідчує і спроба його перевидання у 1919 р. На вцілілій рукописній обкладинці, окрім вихідних даних (Мих. Грушевський. На порозі Нової України. І. На переломі (Скорочене видання під ред. Ів. Ор.). — Кам'янець на Поділлю: Видання Міністерства преси Укр. Нар. Респ. — Ч. 104), зазначена резолюція: "Друкувати 25. 000 екз. 20/ VIII. 1919. Ів. Лизанівський"[2]. Жодних відомостей про реалізацію цього перевидання не знайдено, але сам факт є надзвичайно важливим для вивчення публіцистичної спадщини видатного суспільно-політичного діяча. Майже всі праці останнього розділу були передруковані у 1990-х рр.[3], але не завжди за останньою авторською редакцією, іноді зі скороченнями, іноді зі значними втручаннями в лексику. У кн. І т. 4 всі ці огріхи були враховані.

* * *

Засади підготовки текстів М.Грушевського зазначені в попередніх томах серії "Суспільно-політичні твори". За такою ж структурою, як і в двох попередніх томах (т. 2, т. 3), побудований науково-довідковий апарат: коментар; анотований покажчик імен з текстів статей М.Грушевського, доповнений іменами з передмови та коментарів; географічний покажчик; пояснення слів.

Згідно з первісною концепцією видання статті М.Грушевського, написані російською мовою, подані українською в перекладі С.Панькової.

---

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. І. — Од. зб. 11193.

[2] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177.

[3] *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Копиленко. — К., 1991; *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії [Фототипний передрук вид. 1918 р.] / Передмова І.Р.Юхновського. — К., 1991; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Л.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 3—132; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд., підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.Демиденка. — К., 1992.

Під час упорядкування першої книги четвертого тому серії "Суспільно-політичні твори" Михайла Грушевського була проведена робота з виявлення автографів статей, що увійшли до нього, в Центральному державному історичному архіві України у Києві, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. На жаль, революційна стихія не сприяла збереженню цих рукописів. З десятків написаних праць до сьогоднішнього дня вціліло лише п'ять автографів ("Святі права", "Стара історія", Новий час", первісний варіант передмови до збірки "На порозі Нової України: Гадки і мрії" та стаття "На переломі" з цієї збірки)[1], а також уже згадана обкладинка до задуманого перевидання "На порозі Нової України"[2]. Всі знайдені автографи репродуковані в томі.

На відміну від попередніх періодів публіцистичної діяльності М.Грушевського, коли передруки його статей були справою винятковою, в добу Української Центральної Ради передруки стали нормою. Особливою активністю вирізнялися львівські часописи "Шляхи" та "Діло", видання Союзу визволення України "Вістник Союзу визволення України" (Відень) та "Вістник політики, літератури і життя" (Відень), а також часописи, що виходили в таборах для полонених українців "Розсвіт" (Раштат) і "Вільне слово " (Зальцведель). Серед новітніх передруків праць М.Грушевського вагоме місце займає саме публіцистика періоду Центральної Ради. Незаперечне лідерство належить журналу Українського Історичного Товариства (США) — "Український історик"[3] за редакцією Любомира Винара. Низка творів цього часу була передрукована і в Україні після 1991 р.[4], основні передруки зазначені в коментарях.

* * *

Упорядник висловлює особливу подяку директору Науково-довідкової бібліотеки Державного комітету архівів України Г.Порохнюк та директору Бібліотеки Інституту історії України НАН України Л.Мусі за всіляке сприяння у виявленні першодруків текстів і надання рідкісних часописів та видань. За висококваліфіковані наукові консультації під час підготовки коментарів щира

---

[1] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — С. 1–10; Арк. 1–16; ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11191, 11193, 11190.

[2] Там само. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177.

[3] Див.: Покажчик змісту за роки 1963–1997 / Упоряд. Л.Сакада // Український історик. — 1999. — Ч. 1; Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 38–95.

[4] Див.: Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Укладач Б.Грановський. — К., 2001; Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання / Редкол.: О.С.Онищенко (голова) та ін. — К., 2001.

вдячність голові Українського Історичного Товариства (США), незмінному редакторові "Українського історика" професору Любомиру Винару, доктору історичних наук, професору, завідувачу відділу Української революції Інституту історії України НАН України В.Верстюку, кандидату історичних наук, завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України І.Гиричу, кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, голові Українського геральдичного товариства А.Ґречилу; за можливість археографічного опрацювання автографів М.Грушевського — директору Центрального державного історичного архіву України у Києві О.Музичук та директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського, доктору історичних наук, професору Л.Дубровіній, працівникам цих установ. З приємністю упорядник висловлює вдячність науковцям Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України — кандидату історичних наук О.Тодійчук, В.Шульзі та В.Кравченку за допомогу в археографічному опрацюванні текстів та укладанні покажчиків.

Світлана ПАНЬКОВА

РОЗДІЛ I

СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ "ВІЛЬНА УКРАЇНА" ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (19 березня—15 квітня 1917 р.)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

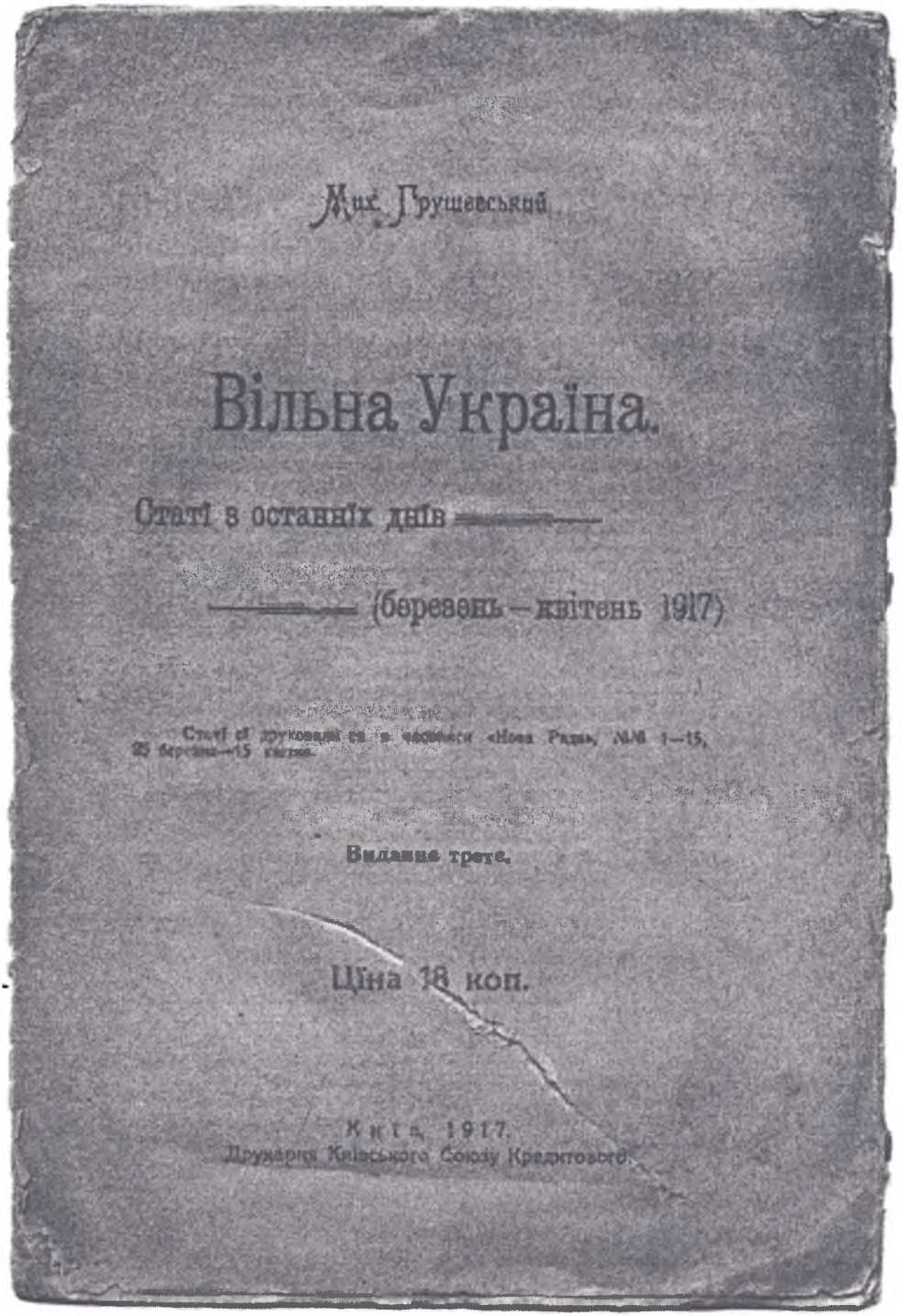

Мих. Грушевський

Вільна Україна.

Статї з останніх днів

(березень—квітень 1917)

Статї сї друковані єсь в часописи «Нова Рада», №№ 1—15, 25 березня—15 квітня.

Видання третє.

Ціна 18 коп.

Київ, 1917.
Друкарня Київського Союзу Кредитового.

Обкладинка збірки "Вільна Україна". — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ПРОМОВИ НА УКРАЇНСЬКІЙ МАНІФЕСТАЦІЇ У КИЄВІ 19 березня 1917 р.]

Промова біля Київської міської Думи

Народові українському, визволеному, на вільній українській землі привіт і поклін!

Товариші, браття-українці! Впали з нас кайдани, наложені царською деспотією, ми можемо наново піднести прапор наших великих предків. Сімдесят літ тому тут, у Києві, найкращі сини нашого народу* — Шевченко, Костомаров, Куліш і інші — постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в свобідну республіку, зв'язану федеративним зв'язком з іншими слов'янськими народами. Лютими карами, в'язницею, засланнями, заборонами відповіло на се московське правительство*. Під тяжкими заборонами тримало воно навіть наше слово. Тільки тепер впали всі обмеження, заведені ним. Україна вступає як свобідний член в свобідну спілку народів Російської Федеративної Республіки*. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полегші від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити, і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної, вільної України.

Присягайте, браття, перед лицем народу нашого постояти за неї вірно і щиро. Амінь!

Промова з балкона Київської міської Думи з привітним словом до Києва

Славному місту Києву, одвічній столиці української землі, її великому серцю, що разом з народом боліло його горем і раділо його радістю, що розливало кров енергії й хотіння по всьому його тілу — мій привіт!

Нове життя починається для нього. Злетіли з нього всі лихі хвороби, всі паразити, що обсіли його в часі упадку й неволі. Нехай іде воно знову в головах

hrushevsky.nbuv.gov.ua

походу українського народу до долі і волі, нехай кермує воно ним в свідомості його великих завдань, нехай буде його головою, його мозком, — столичне місто вільної, автономної України, нехай нинішнє велике свято свободи [буде] добрим початком тому!

Промова на українському вічі на Софійській площі

Товариші, браття!

Двісті сімдесятий рік настав від великого повстання Богдана, коли український народ піднявся здобувати собі потоптані права, будувати свою державу, своє народовластя. Лукаве московське правительство, котрому в опіку передало свою свободу українське громадянство з великим гетьманом, приборкало вільний український народ і тільки тепер він може вернутися до свобідної політичної роботи на своїй землі, до здійснення тих завдань, що присвічували нашим предкам з-перед 270 літ: утвердити українське народовластя і державне право України в спілці з іншими народами Східної Європи, в Федеративній Республіці Російській. Під сими прапорами автономної демократичної України в Федерації Російській прийшли ви сюди. Під сими стягами, однодушно і одностайно, всі верстви і круги українського народу ходім на велике діло — будувати волю і долю українського народу!

Слава вільній, автономній Україні в Федеративній Республіці Російській.

[ЗВЕРНЕННЯ] "ДО УКРАЇНЦІВ — ПРОФЕСОРІВ І ПРЕПОДАВАТЕЛІВ ВИЩИХ ШКІЛ" [21 березня 1917 р.]

Великі події, пережиті нами, ставлять на чергу поруч політичних завдань українського народу також і постулат повності його культурного життя. Потреба широких мас народу, розвій його економічних і культурних сил вимагають українізації школи від споду до верху. Заховуючи права національним меншостям, рахуючися і з обставинами перехідного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не менше мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а й вищої школи на українській землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму. Для обміркування способів їх скуплення в вищих школах України і використання для українізації її та взагалі для обдумання самого переведення українізації вищої школи прошу всіх професорів, доцентів, молодших преподавателів і взагалі людей, уздібнених до навчання в вищій школі, прибувати на педагогічний з'їзд до Києва; 5 квітня (апріля) в помешканні Педагогічного музею о 8 год. відбудеться нарада в справі вищої школи.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ВЕЛИКА ХВИЛЯ

Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великими зусиллями український нарід передав в його опіку свою новоздобуту свободу!

Як тільки виявилася дійсна основа московської політики — її заміри трактувати українців не як вільних спільників, а простих підданців московського царя, власність Московського царства, українське громадянство, його політичні провідники голосно і рішучо запротестували против сього. Вже через чотири роки по підданні цареві маніфестом 1658 року вони проголосили своє піддання за уневажнене*, свій зв'язок з Москвою за розірваний. Але царське правительство як раз узяло під свою руку український нарід, так уже не хотіло вертати йому волі — права рішати про себе. Використовуючи кожду внутрішню незгоду в українськім громадянстві, класові і всякі інші суперечності, що розбивали одностайність української політики, воно нитку за ниткою сплітало міцні ретязі на український нарід і нарешті привело його до того поневолення, до тої безрадності і упадку, в котрім він опинився сто літ пізніше*.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніших десятиліттях зоставались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши нервовий центр його. Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними*, і можемо знову рішати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. В вільній Російській Республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей!

Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчути і з неї відповідні виводи зробити. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до научання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодатні органи до того, щоб вони звели українську справу в Росії з мертвої точки*, признавши отсі елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі* і в урядуванні. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення українства в виїмкових обставинах війни, ні російські парламентарні круги, ні поступове російське громадянство тоді не послухали нашого голосу. Українство зісталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвилі. Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей* — дійшла свойого вершка, небувалого від ганебного указу 1876 року, саме в переддень революції, що переставила українську справу в зовсім інші обставини, на зовсім інший ґрунт.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству, як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою, і дійсно могло б мати своє значіння, було б добром для нашого народу, охоронило б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, улегшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділення негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свобідних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, "розв'язанням українського питання" для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати про останню заяву Тимчасового правительства про його спочуття до "культурно-національного самоозначення народностей Росії"*. Не про нього тепер річ, і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи*.

Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена спружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих — і своїх.

Потреби і домагання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Царське правительство кінець кінцем засудило себе на смерть тим, що не могло йти з походом життя і дурило себе гадкою, що може його спинити або притримати, розложити задоволення навіть тих умірковaних вимог, які йому ставилися, на безконечні часи. Так можуть себе потопити і його наступники, і всі, хто беруться кермувати народним життям, чи нашим, чи загальноросійським, коли будуть водитися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставились в старих умовах життя, в тім черепашинім поступі, котрим воно поступало.

Остерігаємо їх від сього! Ми ж в кождім разі сих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. *Воно* тільки нам закон, *йому* ми мусимо коритись, *його* голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємне, чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можності, і тактовно, скільки є змоги, але рішучо, рішучо, рішучо! Fortiter in re, suaviter in modo, як говорить старе прислів'я (твердо щодо самої речі, м'яко щодо форми).

Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план всякі інші огляди й рахунки.

Воля нашого народу мусить бути сповнена.

З СТАРОГО І НОВОГО

Те, що сталося, багатьом здається якимсь чудом, що прийшло невідомо звідки, невідомо як, несподівано, всупереч всім рахункам і "тверезим поглядам", а, одначе, перегорнувши пожовклі від часу картки нашого національного життя, ми знайдемо в них слова, які здаються немов нині написаними, так живо віддають вони, в поетичнім стилі натхненного пророцтва, основні риси того, що розгортується перед нашими очима. Я розумію *"Книгу битія українського народу"*, агітаційний твір, написаний для Кирило-Мефодіївського товариства Костомаровим сімдесят літ тому і призначений для поширення між людністю Росії й інших слов'янських народів. Він носить на собі виразний слід релігійного пієтизму і слов'янського романтизму, під впливами котрого написаний. Але в сю обкладинку вставляє програмний революційний зміст, який далеко випередив свій час.

Написана на двох мовах, по-українськи й по-російськи*, для розповсюдження серед людності неукраїнської, ся "Книга битія" досі не могла бути видана; надруковані були тільки виривки з російського тексту[1] — і вони були сконфісковані*. Видання її в повнім українськім тексті тепер стає черговим завданням*. Поки що — кілька виривків на взірець.

Треба пояснити, що ідеалізуючи прикладом інших слов'янофілів патріархальне слов'янство в противоставленні елементові германському, "Книга" вважає український нарід найбільш чистим представником демократичної слов'янської стихії, не покаліченої сторонніми впливами, як у Польщі й Московщині, з котрими "Книга" весь час переводить паралель.

"Кричали поляки: у нас свобода і рівність, але вони натворили собі панів і стерявся нарід польський, попав простий нарід в неволю найгіршу, яка була коли-небудь на світі — без усякого закону пани вішали й побивали своїх невільників.

У Московщині — піднявся над усіма цар московський, а піднявся він, кланяючись татарам, і цілував ноги ханові-бусурманові, щоб помагав йому держати в неключимій неволі християнський нарід великоросійський. І стерявся нарід великоросійський, і впав в ідолопоклонство, назвав свого царя земним богом і все, що цар скаже, уважав добрим"*.

"Україна не любила ні царя, ні пана і витворила у себе козацтво-братство, до котрого кожний, вступаючи, був братом інших, хоч би був паном чи невільником — аби тільки був християнином. Із дня в день росло козацтво і множилось, і скоро всі люди стали б козаками, себто вільними і рівними, і не було б над Україною ні царя, ні пана, крім Бога єдиного, і за прикладом України те саме сталося б у Польщі, а потім і в інших слов'янських землях"*.

---

[1] В.Семевський в "Русском богатстве", 1911 р., кн. 6*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Але польські пани, злякавшися, вжили всіх заходів, щоб положити межу розвою козацтва. А цар московський, коли Україна пристала до Московщини і "об'єдналася з нею нероздільно", але і не сумішно, так як з часом об'єднуються між собою всі народи слов'янські (в слов'янській федерації), — він поділився з польськими панами Україною, віддавши їм правобічні землі "на обдирання".

Україна боролася проти сього. "Се була найсвятіша і найславніша війна за свободу — ледве чи знайдеться в історії подібна їй, а розділ України — се мерзенне діло, яке тільки можна знайти в історії"*. Але не витримали українці, і знищили козацтво в правобічних землях пани польські, а в лівобічних — царі російські.

"І згинула Україна. Але се тільки так здається. Не згинула вона, бо не хотіла знати ні царя, ні пана, а хоч і був над нею цар, але чужий їй, і хоч були пани — але чужі, і хоч з української крові були сі виродки, але вони не поганять своїми устами української мови і не називають себе українцями. А правдивий українець, чи він був роду простого, чи панського, він не повинен любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати одного Бога. Так було перше, так воно і тепер.

І слов'янщина, хоч і терпіла і терпить неволю, сама не сотворила неволі, бо цар і панство — се не слов'янського духу твір, а німецького і татарського. Правдивий слов'янин не любить царя і пана, а любить і пам'ятає одного Бога. Так було перше, так воно і тепер.

Україна лежить у могилі, але не вмерла. Бо голос її, що накликає всю слов'янщину до свободи і братства, розійшовся по слов'янському світу. І відізвався він, сей голос, у Польщі, коли 3 травня (1791 року) ухвалили поляки, щоб не було між ними панів, а були всі рівні в Речі Посполитій, а сього ж і хотіла Україна ще 120 літ перед тим. Не попустили того і в Польщі, розірвали Польщу, як перед тим розірвали Україну. Так і треба Польщі, бо не послухала вона своєї сестри України і запропастила її. Та не згине Польща, бо її розбурхає Україна, що зла не пам'ятає і любить свою сестру, наче б і не було між ними нічого..."*

"Встане Україна з своєї могили і знову кликне до своїх братів-слов'ян. І не зістанеться ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у хорутанів, ні у сербів, ні у болгарів. І стане Україна незалежною Річчю Посполитою (республікою) в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі народи, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: "От камінь, відкинений будівничими, а він ліг основою всього"*.

Сей натхненний пророчий стих, сей поетичний розмах політичної мислі — як бачите — дуже підходить до настроїв нинішньої хвилі. Він веде нас тісним духовним спорідненням з тим великим духом України з-перед сімдесяти літ. Ми наче чуємо в своїй руці руку наших дідів, їх удари серця передають-

ся нам. Живіше, ніж коли-небудь, ми відчуваємо живий зв'язок наш із старою Україною, з історичною традицією її, з усіма благородними змаганнями до вільності, до незалежності, до народовластя, до свобідного і дружного спільного пожиття народів. Коли на великім зібранні київськім 19 березня* промовці говорили під Богданом про те, що приклад російської революції і Федеративної Республіки Російської потягне за собою й інші народи Європи і за Федерацією Російською повстане народова федерація європейська, — в моїй душі оживали старі мрії кирило-мефодіївців про всеслов'янську федерацію, братство народів про наш старий Київ як будучий центр, будучу столицю слов'янської федерації, — про те, як задзвонить знову дзвін на Святій Софії і представники народів слов'янських засядуть під нею на слов'янськім соборі...

"Вір мені, се буде, буде!"* — кличе виведений Костомаровим ентузіаст-слов'янофіл.

Так мріяли наші діди серед безпросвітної ночі страшного миколаївського режиму. Сі мрії повертають до нас уже в формі реальних проектів, чергових завдань — широкої автономії України, Федеративної Російської Республіки, забезпечення прав народностей, які живуть на Україні, щоб утворити з ними дружні і солідарні відносини для добра краю і його народу. Се велике щастя для нас, що нам сі старі мрії доводиться реалізувати. Але се положення накладає і великі обов'язки.

Ми не можемо зіставатися мрійниками-поетами, ми мусимо перевести старі мрії на твердий язик реальної політичної роботи, не мріяти, а творити реальні відносини, норми і підстави життя економічного, культурного, політичного.

Се треба нам пам'ятати щодня, щогодини, щоб не змарнувати дорогоцінного моменту, який, може бути, і не повториться більше.

НА ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД!

Вчора оповіщено українське громадянство про програму і завдання "Українського національного з'їзду", скликаного Центральною Українською Радою на дні 6—7—8 квітня. Дуже важно, щоб у з'їзді сім взяли участь делегати якнайширших кругів української людності всієї української території, представники всього свідомого, організованого українства.

Як видно було в оповіщенні, делегатів мають право прислати всі українські організації, організовані на національнім принципі, і всі ті, які стоять на українській політичній програмі, признають домагання національно-територіальної української автономії і повноти політичного і культурного українського життя. Національні українські організації — політичні, партійні і освітні, економічні — мають представництво пропорціональне від своїх організованих членів (одначе не більш п'яти депутатів). Всякі установи і громади, котрі приймають українську національну програму — скажім, сільська управа, волосна управа, городська дума, земська повітова управа, організаційні комітети — платять вкладку до організації. Єпархіальний з'їзд, збори учителів, служащих, органи, які об'єднують організації, союзи союзів, котрі приймають національну українську програму, можуть посилати по одному делегатові незалежно від делегатів тих груп, товариств чи організацій, які входять в їх склад. Бажано, щоб на сім всеукраїнськім з'їзді[1] були представлені організації ріжних типів, ріжних громадських верств, груп і інтересів, а найважніше — якнайбільше місцевостей, всі області, всі краї і закутки нашої національної території. Тим повніше сповнить він свою мету.

Його завдання — завершити нашу національну організацію. Центральна Рада, організована в Києві з представників усіх київських організованих українських верств* і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі і означити відносини до місцевих організацій всякого роду — одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію.

По сім на чергу виступить другий ступінь організації України — се сформування органу всеукраїнського в значінні територіальнім: якоїсь ради чи організаційного комітету, котрий в собі міститиме представників не тільки від українського народу, а від всіх народностей української землі — української більшості і неукраїнських меншостей. Сей орган матиме завдання скликати організаційні збори для вироблення автономного статуту України, а для того уло-

[1] Щоб представництво не було якесь непевне, жадається, щоб делегати привозили письменні поручення від президії своєї організації.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

жити систему представництва (делегацій) до сих зборів, і виготовить проект автономного статуту для предложення його тим зборам. Та се вже дальші перспективи, в котрі в теперішній хвилі не будемо забігати. Я тільки хочу зазначити, що український з'їзд 6—8 квітня являється дуже важним переходовим ступенем від нашої української національної організації до організації України в розумінні територіальнім — потрібної скоро і пильно. Тому треба, щоб з'їзд 6—8 квітня вийшов якнайповнішим. Через се, не вважаючи на невеликий час, який ще зістався до з'їзду, треба, щоб були організовані делегації до нього якнайширше, і щоб, не зважаючи на всі теперішні трудності в переїзді, сі делегації прибули на з'їзд. Людська воля і енергія творить чудо, а в нинішніх умовах вона може і без чуда дати нам таке представництво українського народу на з'їзді, яке потрібне для того, щоб з'їзд сповнив своє завдання якомога краще. До сього я й закликаю отсим усіх свідомих українців!

ПОВОРОТУ НЕМА

Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів*, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній Республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі.

Інакше і бути не могло. Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, "незмішаній", автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се старе наше гасло. Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії окружав гасла автономії і федерації. Але як тільки українське громадянство діставало змогу свобідно висловити свою гадку, воно повторялося неустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи*, в пресі "днів свободи" і т. ін. Тепер же воно могло бути проголошене не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними і подтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично свідомих верств України.

Без сумніву, воно зістанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без ріжниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності.

Програма культурного самоозначення, котру недавно в одній з своїх промов необережно прийняв за міру національних домагань народів Росії, і в тім і народу українського, голова нинішнього Тимчасового правительства князь Львов, тепер вже нікого на Україні не вдоволить. Ті часи, коли українському громадянству приходилося рахуватися з обставинами старого режиму, з неможливістю виявити масову волю українського народу до всеї повноти національного життя і з тим недовір'ям, яке виявляло до українства, як до руху народного, громадянство російське, минули безповоротно. Тоді не тільки уряд, а й поступове російське громадянство ставилося до українства як до якоїсь невеликої інтелігентської купки: її зв'язки з народом представлялися сумнівними, її запевнення про потреби народного життя приймалися скептично. Українцям приходилося проробляти тяжку педагогічну роботу над сим громадянством, по принципу "від легшого до труднішого", висуваючи на чергу найбільш елементарні, безсумнівні для всякої просто

hrushevsky.nbuv.gov.ua

тільки гуманно і культурно настроєної людини. Такі були домагання українського научання в школі, допущення української мови в урядуванні, суді і церкві — на лінії, де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією. Воля народу не могла бути виявлена, приходилося сі скромні домагання аргументувати більше "од розуму". Вони повторялися довго і так іще недавно, і коли були б услухані в час, витворили б тривку моральну зв'язь між українським громадянством з одного боку, російською державністю й великоруським поступовим громадянством з другого.

Але, на превеликий жаль, їх не слухали, поки був час. Не послухано і в критичний момент, коли російське правительство, користаючи з війни, заходилося знищити і викорінити українство в Галичині* і в Росії, не спиняючися перед найбільш вандальськими, варварськими заходами. Українці не знайшли помочі і підтримки в великоруськім громадянстві ніде, крім деяких соціалістичних груп.

Се — треба правду сказати — викликало в українцях глибоку зневіру до російської поступовості і демократії, до можливості в союзі з нею забезпечити повноту українського національного життя в рамах російської конституційності. В сю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством*. Але зв'язки сі не витримали воєнної проби. З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право — або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Се сталося і відстатися не може. Від сього становища не може бути повороту назад, в пройдені стадії чисто культурного самоозначення або культурної автономії.

Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави, чи кермуючих кругів російського громадянства, може мати тільки один наслідок — се пересунення центру ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з думської катедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної чи, вірніше сказати, — незалежної України годяться зістатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській Республіці?

З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясно керманичам Російської держави!

ВІД СЛОВА ДО ДІЛА!

Автономія — федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах* в федеративнім зв'язку з демократичною Російською Республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей української землі. Поки що відокремлені, вони щодалі будуть певно ставати густіші і більші, в міру того, як буде їм вияснятися реальна сила українства і усвідомлятиметься дійсний характер його — що воно не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи до обмежування в правах інших народностей.

Але яким шляхом мусимо йти до тієї мети, яким способом здійснювати се гасло?

Уставлення автономного ладу в національних територіях і федеративного устрою в Російській Республіці, так само як і самої сеї республіки, призначено на Установчі збори Російської держави*. Тимчасове правительство запевняє в своїм бажанні скликати сі збори якнайшвидше, але не таїть трудностей, зв'язаних з скликанням їх в тих обставинах, коли величезна маса мужеської людності, найбільш цінна й активна, стоїть на фронті, в окопах, або пробуває за границями в полоні. Кінець кінцем зістається неясним і невідомим, як скоро можна буде скликати ті збори, чи можливо се буде раніше кінця війни й демобілізації армії. А до того часу — чи та програма автономії й федерації має зіставатися тільки в формі декларації, і ми й інші народності та групи, заінтересовані в її здійсненні, будемо займатися самою агітацією за неї та приготовленнями до виборів до Установчих зборів?

Мабуть, ні! Се була б недопустима пасивність, злочинне занедбання, становище, не згідне з духом нинішнього часу, поведення, навіяне дореволюційним способом мислення, у власті котрого нам ніяк не можна зіставатись!

Велика революція, пережита нами, була не тільки увільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства. Воно, се громадянство, навикши ходити як віл у ярмі, ще не може відразу навикнути до самодіяльності й ініціативи, далі жде всього згори — щоб йому звідти щось виразно позволили (по старому принципу — що не дозволене, то, можливо, й заборонене), до чогось закликали, щось задекретували. Тим часом новий лад, власне, чекає від громадянства, щоб воно якскорше, не гаючися, самоорганізувалося відповідно новим принципам свободи й самодіяльності, приноровляючися до обставин місцевого життя, до вимог даного моменту, аби скріпити новий свобідний устрій і забезпечити його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократизму.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

І так мусить бути. І раніше явна була неможливість правити і кермувати життям усеї двістімільйонної Росії, з її безконечними відмінами національностей і областей, культурних і економічних умов, навіть в сорозмірно спокійних обставинах і наладжених формах правління. Як можна тепер від Тимчасового правительства чекати всякого розпорядку, нормувань і декретувань усього, коли сьому правительству приходиться розриватись між скріпленням фронту, занедбаного старим режимом, страшенним розвалом тилу, сотвореним тим же режимом, і укріпленням здобутків революції? Як можна до того всього покладати на нього ще й організацію нового життя на місцях? Очевидно, Тимчасове правительство не може того всього подолати; воно чекає, щоб на місцях прихильники нового ладу, свободи й демократії організували його самі, і готове дати санкцію, приложити свою печатку до всього того, що буде зроблене в тім напрямі на місцях. Життя страшенним рухом летить вперед; що не поспіває за ним, ним самим розпадається, нищиться і гине. Треба творити нові форми організації згідно з новими умовами. Робити се можуть тільки організовані сили на місцях. Тимчасове правительство се розуміє.

Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де воно санкціонує ті домагання країв і народностей, які йому приносяться*. З ріжних сторін ідуть вісті, що місцеві національні більшості беруть на себе вже тепер справу організації свого краю на нових, автономних підставах в порозумінні з національними меншостями своїх країв і з Тимчасовим правительством.

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили* в найближчім часі скликати комітет, зложений з представників литовської більшості і народностей-меншостей сього краю (жидів, білорусів, поляків і великоросів), щоб організувати автономний лад в литовських губерніях, і Тимчасове правительство дало вже на те свою принципіальну згоду. Тиждень по тім читали ми про аналогічну постанову Білоруського національного з'їзду, що вибрав виконавчий комітет і поручив йому в порозумінні з Тимчасовим правительством організувати урядування на Білій Русі. Коло того ж заходилися естонці*, жадаючи вилучення їх національної території з дотеперішніх губернських поділів і уставлення на ній генерального комісара. Недавно були звістки і про латишів, про молдаван. Роблять в тім напрямі заходи й інші народи Росії.

На великій українській території треба, розуміється, більше часу, щоб порозумітись з іншими народами й виробити програму організаційної роботи в спілці з ними. Але провідна лінія наша буде та сама. Ми не можемо з заложеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть Установчі збори — який там лад буде уставлений, який напрям візьме перевагу — централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить.

Як і інші народи Росії, але ще більше, ніж котрий з них, ми навчені гірким досвідом про те, як сильно сидять централістичні змагання навіть у кращих

представниках великоруської інтелігенції. Ми мусимо рахуватися з тим, що й тепер усі наші декларативні заяви про потребу широкої національно-територіальної автономії, поки вони будуть тільки деклараціями або не виходитимуть з меж фактичної українізації органів місцевого самоврядування або місцевих установ, будитимуть у тих кругах сумніви і скептичні рефлексії щодо того, поскільки, мовляв, се домагання автономії реальне, дозріле, закорінене в житті. А у великоросійських централістів знайдуться союзники і між недержавними національностями!

Ми не можемо в таких обставинах рискувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всеї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо йти напевне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах, і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічую тут план, а не хронологічний порядок сеї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і зсередини), ми доведемо тим самим реальність, жизненість і корисність сього домагання. Підтримуючи всею силою сеї організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, піддержуючи нею Тимчасове правительство у всім, що служитиме скріпленню свободи і демократії, ми будемо йти в контакті з ним і в сій нашій роботі в краї. І, нарешті, ухваливши нову організацію краю об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людності всеї нашої країни, ми не будемо з тривогою чекати висліду Установчих зборів, як розіграння якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що, властиво, по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях, в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде предложений вже до остаточного потвердження і затвердження.

НАРОДНОСТЯМ УКРАЇНИ

Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все се не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії.

Нітрохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі. Ми не на те доводили права кожної народності на її національне самоозначення, незалежно від її "зрілості чи недозрілості", історичності чи неісторичності, культурних заслуг, великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якій-небудь народності сього права на котрій-небудь з сих підстав. Ми не на те виступали проти "національного еросу", проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на сю дорогу.

Ми не візьмем прикладу з угрів*, котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе в Угорщині, добувши для неї державне право, зав'язали в неключиму неволю всі інші народності. Ми не підемо слідами поляків*, які писали на своїм прапорі "За нашу і вашу вільність!", а сю вільність скрізь, де тільки забирали перевагу, звертали против слабіших: против українців в Галичині, против жидів у королівстві. Ми не будемо лицемірно називати своїми духовими вождями великих одшедших борців за національну рівноправність і свободу і заразом — обмежувати сю рівноправність і свободу нашим неукраїнським співгорожанам в хибно зрозумілих інтересах українства. Сього не буде!..

Ми, ті, що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зістанемося під ним і виступимо рішучо проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стязі українства. Будемо рішучо поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційними завданнями прищіплювалися йому із якої-небудь сторони. Ми виступимо рішучо проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгорожанами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української **національності** не будуть **націоналістами**...

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, зрозуміння свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходиться будувати разом з своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподалік в нейтральній ролі сторонніх свідків, котрі чекають, чим скінчиться отся робота, щоб відповідно до того пристати чи до централістів, чи до автономістів. Ті, що стануть при українцях рішучо, одверто і сміло в сей рішучий момент, сотворять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або ворожо, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

Право національних меншостей буде забезпечене!*

Білоруси, там, де вони живуть в меншості на українській території, — наші найближчі брати, товариші нашої вікової недолі і боротьби за національне життя, великороси — походженням чи вихованням, поляки, котрі захочуть заховувати свою польську культуру, жиди — найчисленніша з неукраїнських народностей України, яка з сього становища має право на нашу особливу увагу, чехи, молдовани, мусульмани й інші народності повинні дістати — і я певен, дістануть, пропорціональне представництво в наших автономних органах.

Мова їх буде прийнята в зносинах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де сі народності становлять певний національний мінімум. Українська шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у сих місцевостях, і взагалі, де буде відповідне число учеників тої чи іншої народності, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі сі національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України і т. ін.

Все се в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований Центральною Українською Радою з участю представників всіх головніших народностей України в недалекім часі*. Українському ж громадянству до того часу особливо належить пильно вистерігатися всього, що розминається з принципом права неукраїнських народностей України, всього, що може затривожити їх щодо дальшого становища на Україні, щодо повноправності і рівноправності, культурних і національних прав і їх пошанування з української сторони.

Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей не симпатичні й не бажані взагалі, коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для осягнення великої мети, вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усею рішучістю.

ПО УКРАЇНСЬКІМ НАЦІОНАЛЬНІМ З'ЇЗДІ, 6—8 квітня

Від закінчення з'їзду проминуло кілька днів. Можна зібрати враження й поділитися гадками з приводу його*.

Скільки я міг вияснити собі з тих голосів, які довелося переслухати за сі дні, загальне враження від з'їзду зісталося втішне. З'їзд був людний, представляв собою велику сіть організацій, що обхоплювала собою переважну частину нашої території. Він вивів на видовище масу нових людей з ріжних українських верств — представників селянства, солдатів, робітників, і, невважаючи на все, намітив дуже однодушно основні лінії української політичної тактики, не кажучи про політичну платформу. Не без того, щоби деякі промовці не впадали часами в мітинговий тон, виливаючи те, що наболіло на серці, перед свідомим громадянством, котре вперше побачили перед собою в такій масі. За всім тим з'їзд взагалі мав характер дуже діловитий, зробив за сі три дні дуже багато й посунув справу організації значно наперед.

Сі втішні помічення стають ще втішнішими, коли до того розважити ще обставини, за яких з'їзд скликався. Вони зовсім не сприяли організованості українського громадянства. Адже два з половиною роки українці зіставалися без преси*. Вона почала відновлятися тільки перед самим з'їздом, і через страшенну дезорганізацію друкарської та видавничої справи не встигла добре наладитися й досі. Ніякої організації громадської мислі перевести не було змоги. Новозаснована Центральна Рада також до самого з'їзду не встигла вийти з стадії власної організації і, зайнята біжучими політичними справами, не могла уділити багато часу й уваги підготовчій праці для з'їзду. Вона постаралася тільки, за недостачею української преси, розіслати якомога більше повідомлень на місця громадським і земським установам і всяким організаціям, про які мала відомості.

Двері з'їзду були відкриті широко, і до них потекла справді густа лава нового елементу, серед котрого згубилася стара гвардія давніших українських організацій*. Переважну більшість з'їзду становив "новий чоловік", який організувався в останніх роках, і ще більше — в останніх тижнях, без преси, без організованої агітації, більш стихійно, під давніми рефлексіями української літератури й публіцистики. І коли, тим не менше, вся ся маса нового елементу пішла так однодушно й одностайно, свідомо й діловито — тут виявилася, за недостачею підготовки, вся сила великого організаційного інстинкту і хисту нашого народу, його вікової політичної мудрості, котру недурно звеличав на з'їзді представник Тимчасового правительства*. Вона охоронила його існування серед найтяжчих обставин його попередньої історії. Вона ж поведе його до нового розвитку, розцвіту і щастя.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Організовані українські групи, що утворили Центральну Раду в тимчасовім складі*, мали ще те вдоволення, що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповіла вимогам і поглядам ширшого українського громадянства. Воно через своїх делегатів на з'їзді ухвалило їх роботу і зіставило без змін основні підстави національної тактики, визначені ними.

З'їзд, отже, зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї тепер треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по волостях і містах, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть погубернську, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місцевих комітетів, від організацій просвітніх, економічних і партійних, які працюють в сім окрузі, по організаційній схемі Центральної Ради, оповіщеній нею (в її "Вістях"*).

Паралельно з сим об'єднанням і утворенням українських національних організацій повинен розвиватися процес творення з їх ініціативи комітетів територіальних, зложених з представників не тільки українського громадянства, а й національних меншостей. Такі територіальні комітети чи організації могли б розвивати організаційну роботу в контакті з іншими місцевими групами і установами (тими, розуміється, які б схотіли йти солідарно з українцями) в усяких потрібних випадках: при організації виборів, при всяких політичних виступах, при полагодженні національних чи класових загострень. Після організації на нових підставах органів міської й земської самоуправи такі мішані, територіальні комітети можуть місцями фактично здаватися зайвими, коли й ті органи міські та земські будуть також об'єднанням ріжних класових і національних елементів в відповідній пропорції. Але далеко не скрізь вони будуть такі, а навіть і там, де нові міські й повітові ради будуть близько підходити своїм складом до тих міжнаціональних комітетів, сі комітети, мабуть, і там не стануть непотрібні зовсім. Як запасні ініціативні групи, або як регулятори діяльності тих місцевих і земських рад, вони будуть варті того, щоб їх заховати і далі.

Ще одне пояснення. Я кажу про "повітові" і "губернські" організації тільки приблизно. Наші повіти й губернії — се дуже припадкові комбінації*, які часто не відповідають дійсним зв'язкам людності: розривають місця, зв'язані між собою географічними, економічними, комунікаційними (дорожніми) зв'язками, а в'яжуть докупи місцевості, які тягнуть зовсім до ріжних центрів. Тому українським і всяким міським організаціям не потрібно сліпо їх триматися, а треба йти за натуральними, реальними зв'язками. Коли частина повіту тягне не до свого повітового міста, а до якогось містечка, можна її відділити. Коли губернія розпадається на зовсім окремі райони — так само. Полудневі українські повіти Курщини, капризом правительства відділені від Чернігівщини й

Харківщини, мабуть, прилучаться до тутешніх організацій, так само українські повіти Воронежчини тощо. Чим природніше зав'яжуться сі райони, тим буде корисніше. Вони відкриють перед нами дійсний, реальний територіальний поділ України.

Ся організація на місцях дасть підставу до організації крайової, котру признав потрібною, і то негайно, наш з'їзд в інтересах координації всеї тої творчої роботи, котрої вимагає від громадянства укріплення нового ладу і перебудова згідно з його принципами форм і відносин місцевого устрою. Вона стоїть теж на черзі, вимагає великої уваги, але її переведення неможливе без організації місцевої.

ЧИ УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ?

З ріжних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по ріжних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а "кацапам" звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робить тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сею дорогою відповісти з усею рішучістю — **НІ**!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгорожанин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки живитися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець.

Виклики про "Україну для українців" відзивалися не від нинішнього дня*. Але вони походили від окремих людей або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявлялося против них.

Десять літ тому назад наш визначніший письменник В.Винниченко їдко висміяв сих людей*, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія* була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сеї в'язниці, й її арештанти, збиті силоміць докупи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм, "сей дурацький соціалізм", як його влучно прозивано, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без ріжниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ріжні вихватки, не згідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все-таки добачаю в тім деякі "лагодячі обставини" (смягчающие обстоятельства), коли маємо тут до діла з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовість спихати "кацапів" і займати їх місця з "присвоєним содержанієм, отопленієм і освещенієм" й всіма іншими онерами. Але ся готовість їх не викликає ніякого спочуття в кругах організованого українства!

Ми навпаки хочемо задержати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових приноровитись до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того, власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як малоприємний обов'язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї якнайменше сил, і тому завсіди готові зіставити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людності, признання прав і потреб української більшості, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легше буде робота українців, і тому вони можуть їх тільки вітати тут, на Україні.

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ

(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

№ 2. Ноябрь 1917 г. № 2.

СВОБОДНЫЙ СОЮЗЪ.

Органъ „СОВѢТА НАРОДОВЪ“.
УЧРЕЖДЕННАГО СЪѢЗДОМЪ НАРОДОВЪ ВЪ КІЕВѢ.

ВЫХОДИТЪ ДВА РАЗА ВЪ МѢСЯЦЪ.

Редактируетъ Комитетъ, Кіевъ, Педагогическій Музей, Владимирская, 57.

Часъ пробилъ.

Часъ унитарной, не федерализованной Россіи пробилъ раньше, чѣмъ кто-либо могъ расчитывать. Не внявъ предостереженіямъ и не сдѣлавъ никакихъ шаговъ въ смыслѣ федерализаціи или перехода къ ней, она бьется въ настоящее время въ страшной агоніи развала, вотъ уже три недѣли, не имѣя возможности создать правительство, которое могло быть признано если не всѣми, то по крайней мѣрѣ рѣшающимъ большинствомъ. Старый государственный центръ, государственная великорусская народность обнаруживаетъ свое безсиліе въ руководящихъ верхахъ и полное равнодушіе къ политическимъ и общественнымъ задачамъ въ своихъ нотахъ. И то, что является, повидимому, совершенно неосуществимымъ для него, вѣроятно придется взять въ свои руки представителямъ народовъ и областей негосударственныхъ фактически теперь же, не ожидая даже созданія тѣхъ организованныхъ формъ, которымъ въ нормальныхъ условіяхъ должно было бы принадлежать формированіе правительства. Положеніе крайне опасное, обстоятельства требуютъ немедленнаго созданія организующаго центра, и народамъ и областямъ, дорожащимъ сохраненіемъ единства Россіи въ новыхъ, федеративныхъ формахъ, нельзя оставаться долѣе пассивными свидѣтелями ея распада и расхищенія. Не изъ какихъ-либо платоническихъ чувствъ къ старой грѣшницѣ Россіи, въ которыя намъ нѣтъ никакой надобности рядиться, но въ общихъ интересахъ своего федеративного устроенія эти народы и области должны приложить свои усилія къ тому, чтобы положить предѣлъ разрухѣ и анархіи, грозящей захватить, распространяясь съ центра, также и ихъ самихъ, и заложить въ этотъ грозный и отвѣтственный моментъ краеугольные камни новаго федеративнаго зданія, которое одно можетъ дать миръ, право и порядокъ и старымъ периферіямъ, и старому центру.

М. Грушевскій.

Федералисты ли—казаки?

Къ концу октября с. г., подъ вліяніемъ кіевскихъ событій, развившимися въ связи съ переворотомъ въ Петроградѣ подъ вліяніемъ противорѣчивыхъ газетныхъ сообщеній и неопредѣленной линіи поведенія Общеказачьяго Фронтового Съѣзда и заявленій его представителя въ Центральной Радѣ, для Центральной Рады и Совѣта Народовъ окончательно выяснилась необходимость опредѣлить поскольку твердо стоитъ и послѣдовательно проводитъ казачество идею федераціи, не только въ своихъ внутреннихъ отношеніяхъ, но и по отно-

Перша сторінка часопису "Свободный союз".

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ЗВЕРНЕННЯ] "ДО ТОВАРИШІВ-УКРАЇНЦІВ"
[5 (18) травня 1917 р.]

Від початків нинішньої революції я одержую силу телеграм, де ріжні люди — одні вітають мене, другі просять походити в їх справі, треті запитують в ріжних справах*, дають інші поручення, наприклад: вистаратись для висилки газет або літератури. За все життя мав я правилом відповідати хоч коротко тим, що до мене звертались, але тепер ся можливість урвалася для мене. Я щиро дякую сею дорогою всім, хто вітав мене в сих часах і взагалі пам'ятав про мене; що ж до ріжних прошень і поручень, то, не маючи ніякої змоги самому займатися тими, я передаю всі сі справи до секретаріату Центральної Ради, куди й треба звертатися у справах політичних (Київ, Володимирська ул., Педагогічний музей), по літературі треба удаватися до книгарень* (в Києві — б[увшої] "Київ[ської] старини", Безаківська, 8; "Час", Володимирська, 53 й інші), а за газетами — до їх контор ("Нової ради"*, "Робітничої газети"* і "Народної волі"* й ін.).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

КІНЕЦЬ СТАРОМУ ЛУКАВСТВУ

Я щасливий, брати-селяни, що можу промовляти до вас же на сторінках великої, щоденної народної газети. Се була давня моя мрія, і треба було аж революції — щоб упало царське правління і все насильство, з ним зв'язане, аби прийшла ся можливість. Се царське правительство, старий режим, як його називають, нічого так не жахався, нічому не робив таких перепон, як народній освітній і політичній літературі та пресі (газеті). Він думав — і не помилявся — що як тільки в широкі українські круги піде українське друковане слово — наука, освіта на зрозумілій українському народові мові, так і буде кінець його пануванню на Україні.

Се ж панування своє він і збудував на непорозумінні, на недовір'ї українського народу до української інтелігенції, як до "панів", розуміючи під сим словом усіх, хто відходив від народу чим-небудь — чи своїми дійсно панськими бажаннями, чи тільки освітою, культурою. Се пішло давно, ще від самого з'єднання України з Московщиною за Богдана Хмельницького і тяглося до недавніх часів. Московське правительство забороняло друкувати книги мовою хоч трохи близькою до народної (ще від царя Петра)*. Не позволяло на Україні заводити вищих шкіл — щоб українська старшина своїх дітей посилала до Москви та Петербурга — аби московщилися і від свого народного життя відходили. В тих духовних школах, які на Україні здавна були і покасувати їх воно не важилося — заводило мову московську. Селянство українське віддало воно цій українській старшині в люте кріпацтво, у всім помагало їй зробити свою власть над людьми якомога більше прикрою та важкою. А перед народом удавало себе нібито оборонцем прав народних від панської старшинської самоволі, і касуючи права і вільності України, її автономію, писало свої укази до народу, що, мовляв, усе се робить для того, аби оборонити простий люд від панських непорядків та здирств. І так поріжнивши та посваривши "панів" і "людей", з утіхою дивилося на те, які "люди" розійшлися з інтелігенцією, з освіченими верствами — не тільки поміщиками, чиновниками та духовенством, але і з тими освіченими людьми, які хотіли добра селянству, всьому народові свому. Справді, селяни дивилися підозріливо на всякого, хто на себе взяв сурдут, і всякий сурдутовець, тямлячи підозріливість, не знав, як підійти до народу, як промовляти до нього. А уряд, з свого боку, за всякою пробою зближення до народу слідив пильно, і таких людей висилав з України і гнав. За такі навіть дрібниці, як хто втяв на себе селянську одежу, не то що пробував розмовлять з селянами, поширити між ними українську культуру — карано і вислано з України на Далеку Північ — так було ще в 1860-х роках у Києві і по всій Україні. А вже говорити не було що про видавання брошур для народу про політичні справи на українській мові або газети, се до самого 1906 р. було неможливо*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Та й тоді хоч нібито й знято заборони з українського слова, українські газети, а особливо ті, що видавалися для народу, обставлено такими труднощами, щоб ніяк не дати їм жити. Можу се ствердити з мого власного досвіду — коли вісім літ тому, літом 1909 р., заходилися ми з товаришами видавати народний тижневник "Село"*.

Що воно натерпілось те бідне "Село" — як його не пускали між люди, забороняли виписувати, кому тільки можна було заборонити, а кому не можна було заборонити, то попросту з пошти не видавали. Видавницю, А.Пл.Ямпольську, шановну людину, за безневинну статтю про тверезість губернатор посадив на 3 місяці в участок, і тільки продержавши її там тиждень, згодився випустити за гроші — замінить, мовляв, недосиджене штрафом в 300 карб[ованців]*. А що робилось з українськими книжками по селах, по шкільних та всяких інших бібліотеках — про се, мабуть, ви самі могли б багато оповісти.

Так пильно заходив цей поганої пам'яті старий уряд, щоб до селянства не доходило голосу від свідомої української інтелігенції. Аби ся інтелігенція зіставалася безсилою з усіма своїми замірами про волю України, про відновлення прав українського народу, про забезпечення трудящого люду, про українську культуру і всю повноту українського життя, не маючи опори в народі. А селянство щоб зіставалося темною, нерухомою масою, не знаючою, до чого прямувати, як доходити свого права. І вдавалося їм, аж поки, нарешті, не продерлися українські свідомі люди до українського народу, передягнутого в сірі шинелі солдатські, що його царі російські зробили своїми довіреними сторожами. Знайшли українські громадяни дорогу до українців-солдатів царської гвардії в Петрограді, запалила ся іскра великий огонь, і полетів сторч головою весь царський режим.

Прийшла змога єднатися, порозуміватися, організуватися і спільними силами народу — селянства, робітників, солдатів й інтелігенції доходити добра свому краєві і народові.

І так об'єдналися всі верстви і всі партії українські для спільних заходів за права України і українському народові.

Та про це скажу другим разом.

ТИМЧАСОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД

Теперішня велика хвиля поставила перед українським народом великі завдання.

Маємо забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу самому правити всіма своїми справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини — упустити його не можна. Треба відложити все інше, а взятися до сього діла — до забезпечення політичних прав українського народу. Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній, демократичній Російській Республіці, інакшими словами — поки українському народові разом з представниками інших народів України не буде забезпечене право рішати всі справи свого краю на місці, в Думі чи соймі України, тільки деякі справи віддаючи на рішення і під управу Думи і правительства Російської Республіки.

Потребу такого об'єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана "Товариством українських поступовців"* (ТУП); після того, як українське політичне життя по коротких днях свободи було загнано знов у всякі нетрі поліцейського ладу, товариство се існувало як організація потайна і ставило своєю метою об'єднувати свідоміших українців поступових і демократичних на всім спільнім домаганні: автономії України в федеративній Росії. В перших днях марта воно постановило свою діяльність зробити одкритою і дати почин до тіснішого об'єднання всіх українських демократичних течій і напрямів в політичній організації, що буде йти до сеї мети. По кількох днях переговорів, дня 7 марта, організувалась спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Центральної Української Ради. До неї ввійшли, крім представників Товариства українських поступовців*, представники соціал-демократичних груп, кооперативів, робітників, військових, студентів і культурних, і професійних товариств і організацій київських.

Коли по Україні понеслася звістка про сю організацію, з ріжних сторін, з міст, з сіл почали приходити до неї заяви писані, чи через депутатів, що українське громадянство признає сю Раду тимчасовим українським національним урядом на цілу Україну, з тим присилалися і представники українських громад з місць, щоб їх включити в Ц[ентральну] Раду як членів. Одначе, таке доповнення з місць робилося без певної системи, більш припадково. Тому, щоб надати Ц[ентральній] Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу, рішено якомога скорше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої

hrushevsky.nbuv.gov.ua

України. З'їзд сей призначено на Великодні свята*, 6, 7 і 8 квітня; постановлено, що кожда українська організація і кожда установа, яка визнає себе українською — чи буде то сільська громада, чи повіт, чи союз організацій — може послати одного представника; українські організації, які мають велике число членів, можуть прислати пропорціонально скількості більше членів, але все ж таки не більше 5. Таким чином, українським людям, де тільки вони об'єдналися, дана була змога взяти участь в сім з'їзді і подати на нім свій голос. І справді, українське громадянство відізвалося на заклик Ц[ентральної] Ради. Хоч українських газет так якби не було ще, бо почали виходити з кінцем березня* (марта) і то в такій малій скількості, що на провінцію навіть не попадали, все-таки з усіх сторін поспішили депутати на з'їзд, невважаючи на страшенно трудну їзду. По підрахунку, що вівся при видаванні білетів, делегатів таких, що мали право голосу на з'їзді, бо мали уповноваження від організацій, було коло 900, а друге, стільки гостей, себто членів організацій, але не депутатів, які не мали голосу. Дуже багато було селян і солдатів з ріжних частей.

З'їзд засідав три дні — 6, 7 і 8 квітня, прийняв постанови — добиватись спільними силами всього українського народу широкої української автономії, творити негайно її підстави і для об'єднання громадських сил краю, для укріплення нового ладу дати почин до заснування крайової ради для цілої України. Для забезпечення автономного устрою ухвалив ввійти в порозуміння з іншими народами Росії, що того ж добиваються, і спільно з ними доходити федеративного устрою для Російської Республіки (сі постанови оголошені в №3 і 4 "Вістей" Центральної Ради*, що вийшли недавно). Крім того, з'їзд установив нову Центральну Раду. Вибрав голову і його двох заступників і ухвалив, щоб присутні делегати від губерній і міст вибрали по кілька членів, так само від організацій солдатських, селянських, робочих, від партій, товариств культурних і професійних, з тим, щоб потім, коли організуються на місцях українські ради повітові, губернські й міські, вони могли наново вибрати своїх представників, — і так само всі ті організації й партії.

Так вибрано Велику раду, що складатиметься з душ 120—150*, буде з'їздитися разів два, а принаймні раз на місяць на свої збори для ухвал в важніших справах. Для постійної ж роботи він вибрав комітет з двадцяти душ (крім голови і двох заступників і вибраних з'їздом ще 17 членів), до котрих прибудуть ще голови комісій, які будуть працювати при комітеті, так що всього комітет може дійти разом душ до 30. Зложений він так, щоб до нього входили представники всіх головніших політичних і класових організацій українських. Сей комітет засідає як не щодня, то через день в Києві, в Педагогічному музеї на Володимирській улиці. Він організує при собі комісії для всяких справ наших українських — комісію організаційну, військову, освітню, правничу, фінансову й інші, заводить у себе канцелярії в усяких справах і творить собою тимчасовий укра-

їнський уряд, що повинен об'єднувати і керувати національно-політичною діяльністю всіх українських організацій для осягнення тих політичних завдань, для яких об'єдналися сі організації — осягнення широкої автономії України в Федеративній Російській Республіці і забезпечення всеї повноти політичного і національного життя українського народу. В сім значінні своїм — тимчасового українського уряду — він признаний всіма партіями, групами і верствами українськими — всім організованим українським народом всіх частей України. Всі йдуть одностайно, приймають його вказівки в справах української національної політики і поступають по нім. Так мусить бути і інакше не можна робити, щоб через нинішні великі, радісні, але й трудні хвилі провести Україну до ладу певного, тривкого, забезпеченого, якого ми для неї хочемо.

Та про се другим разом.

[ПРОМОВИ НА І ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛЯНСЬКОМУ З'ЇЗДІ У КИЄВІ 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]

28 травня (10 червня) 1917 р. Перший день з'їзду.

Проф[есор] Грушевський каже в своїй промові, що Центральна Українська Рада надає цьому з'їздові великої ваги, через те що вважає селянство найбільшою силою української нації й думає, що в організації селянства лежить успіх тої праці, яку провадить Центральна Рада і метою якої є утворення автономії України в Федеративній Російській Республіці. Центральна Рада, провадячи організаційну роботу української людності по всім краю, запрошує селянство об'єднуватись на місцях з іншими верствами українського громадянства і обіцяє подбати, щоб забезпечити в першу чергу інтереси селянства, а також висловлює надію, що селянство, мудро розваживши справу, разом з Центральною Радою і всіма організованими українськими силами буде йти до спільної мети.

Нам нема чого журитися, що ми "мужицький народ", як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба "держати равнєніє по мужику", так би мовити. Отже, треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хотять завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно.

2 (15) червня 1917 р. Шостий день з'їзду.

Тільки що одержана телеграма з Петрограда до Центральної Ради*. В телеграмі сповіщається, що російський Тимчасовий уряд одмовив в задоволенні найпекучішої і найважливішої для нашого народу справі... Уряд одмовився визнати за нами право на автономію, на самопорядкування. Відмовлено нам у формуванні війська. Відмовились признати комісара по справах України.

Ця оповістка є дуже важна, бо показує, що нам треба вирішувати, як ставитись до Тимчасового уряду, коли він одмовив нам в найменших наших вимогах. Тепер ясно, що український народ тільки сам може вирішувати свою долю.

Покидаючи з'їзд, я маю надію, що ви скоро скінчите вибори Ради селянських депутатів* і вкупі з Центральною Радою ваші представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ВІД ГОЛОВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ проф. М.ГРУШЕВСЬКОГО [ВІДКРИТА ЗАЯВА НАЧАЛЬНИКУ КИЇВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ К.ОБЕРУЧЕВУ ЩОДО УМОВ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА, 2 (15) червня 1917 р.]

№ 129 "К[иевской] мысли" з 23 мая опубліковано приказ головного начальника Київського воєнного округу полк[овника] Оберучева*, де крім інших місць, які можуть викликати непорозуміння, є і слова, що дотикають спеціально мене* яко голову У[країнської] Ц[ентральної] Ради, а саме: нібито я "дав згоду", "щоб до скінчення війни не було дальшого формування українських військових частей".

Прочитавши се, я зараз же звернувся до полк[овника] Оберучева, вказуючи на те, що в сих словах міститься очевидне непорозуміння, бо я ніякої згоди на се не давав, і тепер сею дорогою мушу ствердити: що про таку умову, постановлену воєнним міністром, аби до кінця війни не було формування українських військових частей, не було мови, коли полк[овник] Оберучев, вернувшися з своєї подорожі з воєнним міністром, мав розмову зо мною і Генеральним військовим комітетом* в справі Першого Українського полку*. Ні я, ні Центральна Рада такої умови до відомості не приймали і згоди на неї не давали. Про сю умову довідалися ми тільки з приказу полк[овника] Оберучева з 23 мая. Ніяких заяв, котрі б чим-небудь відхилялися від резолюцій Центральної Ради з 13 і 23 квітня і постанов Першого Українського військового з'їзду* 5—8 травня, я ні перед полк[овником] Оберучевим, ні перед ким-небудь іншим ніколи не давав, так що в наведених словах приказу мушу бачити неточність пам'яті.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ВЕЛИКЕ ДІЛО

Українська Центральна Рада, се тимчасове українське правительство і організаційний український центр, що об'єднує і кермує політичною і національною роботою всіх українських організацій, дістав одну по одній нові міцні підстави сеї своєї роботи.

Першою був Український Генеральний військовий комітет, обібраний на Першім Українськім військовім з'їзді* 8 мая. Він має при Українській Центральній Раді кермувати військовими українськими організаціями на фронті і [в] тилу, себто тими мільйонами українського народу, селянським переважно, якого війна зняла з місця.

Тепер же Перший Всеукраїнський селянський з'їзд вибирає селянську Раду України*, котра разом з Центральною Радою буде відати організацією селянською, справами земельними і взагалі всім, що відноситься до справ і інтересів селянства.

Ще черга за Всеукраїнським робітничим з'їздом*, що десь при кінці сього місяця має теж зібратися в Києві і вибрати робітничу Раду.

Тоді ці три ради — солдатська, селянська, робітнича разом з Центральною Українською Радою, як центральним своїм органом, утворять ще сильніший, зміцнений центр українського народного життя, який ще з більшою силою та енергією зможе повести діло — організацію України аж до тої хвилі, коли можна буде здійснити постанови Українського національного з'їзду — скликати конгрес України на таких основах, щоб він міг виявити волю всеї людності України — не тільки України, а й інших народностей (національних меншостей) української землі.

Організуватися треба українському народові міцно, негайно! Так, щоб він об'єднався весь, без ріжності партій, верств і станів, під проводом своєї Центральної Ради — та щоб ця єдність і організація пройшла вглиб і вшир до самого споду українського народу, обхопила його, як залізним обручем, щоб став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охоронив її від усякого розруху, розвалу і анархії.

Всі ті організації, про котрі я сказав, і особливо селянська українська Рада, може велике діло зробити, і безпремінно треба, щоб вона його зробила.

Бо кінець кінцем все чисто — і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна — залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна, народна Україна.

Досі Україна наша, в добрий час сказати, доволі спокійна, коли порівняти з іншими краями Росії*. Але ще до сього спокою треба більше певності: треба

hrushevsky.nbuv.gov.ua

знати вірно, що се, власне, спокій живий і організований, а не сон тільки. Ми не хочемо, щоб вона лежала безвладною, мертвою, бездіяльною масою, а бажаємо, щоб вже вся була жива, свідома, щоб вона в кожній справі відзивалася чуйно на все, що діється у нас і поза нами, але була організована і об'єднана, щоб її спокій був спокоєм зібраної, заруженої військової лави, а не сонного і безладного струмка. Щоб ті організації, які поставлено на чолі нашого народного життя, знали і були певні, що на кожде слово їх і кождої хвилі наш народ зробить те, що йому буде сказано — встане чи сяде, піде чи прийде, піднесе руки чи спустить.

Спільні завдання народні об'єднали Україну в сей великий час від верху до споду, згуртувались всі її класи і партії, треба, щоб ся єдність, організованість пройшла в кожну клітину, в кожде село, в кожду хату. Тоді наша Україна переживе щасливо сей не тільки великий, але і грізний мент, і винесе ті великі здобутки, котрі лежать перед нами: волю і незайманість нашого краю, добро і права трудящих мас, нашого народу і тих народностей, які живуть з нами разом на нашій землі. В тім селянській Раді і місцевим організаціям селянським належить найважніша роля — вона цю єдність, свідомість і організованість понесе туди, куди їм найтяжче донести — [в] села, в хутори, на поле, в ліси, на панські лани, всюди, де працює і жде свого права трудящий народ, куди ще не доходить газета, брошура, книга. І я, як вірний і незмінний приятель і товариш нашого трудящого люду, я вітаю важне діло, зроблене Першим Всеукраїнським селянським з'їздом, вітаю українську селянську Раду, бажаю швидкого і певного успіху в її роботі і вірю, твердо вірю в сей успіх!

[ПРОМОВА НА II ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ З'ЇЗДІ 5 (18) червня 1917 р.]

Товариші, я прийшов від імені Центральної Української Ради привітати тут представників озброєного українського народу, яких доля поставила на сторожі прав і волі та яким дала завдання здобути кращу будучину своєму народові.

Ви знаєте, що недавно відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд*, на якому була обрана Рада селянських депутатів, котра ввійшла в склад Центральної Ради і працює разом з нею. Ви також оберете Раду військових депутатів, яка теж ввійде в склад Центральної Ради, а скоро буде з'їзд українських робітників* і він, певне, обере Раду робітницьких депутатів. Таким чином, в Центральній Раді будуть вповні представлені всі часті українського народу і всі разом будуть працювати на добро нашого краю. Хвиля, товариші, надзвичайно важка, переломова. Насувається тривожний час, коли треба стати на сторожі волі, щоб не дати якій-небудь ворожій силі видерти її або порушити. Центральна Рада має на меті забезпечити як український, так і інші народи, що живуть на українській землі, від анархії, небезпеки та розрухів і для того звернулась до Тимчасового правительства, щоб воно признало принцип автономної України і тим дало Центральній Раді більшу певність і її праці. Але Тимчасове правительство відмовило Центральній Раді в признанні її домагань*, і тепер, коли більше нема на кого покладатися, ми самі мусимо подбати, щоб українська земля пройшла щасливо через ці небезпечні хвилі та вийшла на шлях кращого, спокійного життя.

Я звертаюся до вас, товариші, щоб ви спокійно, розважно поставились до тих справ, які нам треба тепер вирішити. Треба вам так само, як колись давно наші предки, одностайно, організовано боронити народні права, щоб не дати підповзти реакції і іншим ворогам та простягнути до тих прав свою хижу руку, порушити здобуту волю.

Закликаю вас до здійснення автономії України в федеративній Росії та утворення на Україні демократичного ладу, який забезпечить інтереси трудящого народу.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЩО ВОНО?

"Глупость или измена?"
"Нерозум чи лукавство?"

Сими словами півроку тому проводирі російської ліберальної опозиції били представників старого режиму, нікчемних, брудних прислужників звироднілого деспотизму. А тепер сі самі слова починають пролітати в українськім громадянстві вже на адресу коаліційного міністерства, вибранців, цвіту російської революції, при читанні телеграми про те, що Тимчасове правительство одкинуло головні домагання українського народу, поставлені Українською Центральною Радою.

Жаль, великий жаль!

Тимчасове правительство не найшло можливим вдоволити принципіального бажання українського народу*, щоб уже тепер опублікована була урядова декларація, яка б признала принцип української автономії і тим самим намітила напрям поведення для всеї урядової машини України і для всеї тої пасивної обивательської маси, яка оглядається на становище і волю уряду в своїм власнім поведенні.

Не прийняло і тих способів, котрими Українська Центральна Рада хотіла тісніше об'єднати діяльність урядових і громадських установ на Україні і краще приладити їх до вимог визволеної України і потреб та інтересів закріплення новоздобутої свободи і демократичного ладу.

Такими способами Центр[альна] Українська Рада признала: поставити при Тимчасовім правительстві комісара для справ України, щоб при всяких планах, проектах і замислах освідомляти його про становище українського народу і спеціальні умовини України. І постановити від Тимчасового правительства крайового комісара на українські губернії і при нім крайову раду, щоб вони помагали організації і усвідомленню людності і давали напрям і об'єднання діяльності всякого роду установ на місцях.

Українська Центр[альна] Рада бачила в сповненні сих домагань певну запоруку того, що в тій швидкій перебудові політичного життя, яке ведеться тепер дуже жваво Тимчасовим правительством і ріжними місцевими установами, не будуть нарушатися інтереси України, її лад буде наближатися до автономних форм, а не віддалятися від них — не будуть класти для них перешкоди. Вона добачала в задоволенні сих домагань єдиний спосіб зв'язати тісніше інтереси й бажання визволеного українського народу з діяльністю Тимчасового правительства, зверненого на укріплення нового ладу, зробити з України найкращу його підставу, найміцнішу охорону.

Україна зв'язана спільністю своїх національних і крайових потреб, і коли б їй дати змогу організуватись відповідно до сих потреб, вона не тільки була б

hrushevsky.nbuv.gov.ua

забезпечена від тої анархії, від того розруху, що з ріжних сторін обхоплюють Росію і присуваються і до неї, вона дійсно могла б стати міцною підпорою революційного правління, демократичної Російської Республіки.

Але для того вона мусить дбати, щоб її основні домагання були сповнені і признані незалежно від того, чи будуть колись Установчі збори, які вони будуть і як випадуть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се життя до сих вимог, так, як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа "попаде на очі" Тимчасовому правительству і буде ним розрішена українському народові за порозумінням з іншими народностями України. Всі ми бачимо, та й Тимчасове правительство не перестає про се нагадувати, що обставини і для нового ладу, і взагалі для піддержання всякого ладу і порядку дуже тривожні і небезпечні. Україна мусить мати змогу боронити себе від розстрою і анархії.

Український нарід мусить бути певним своєї будучності в новій Російській Республіці, щоб з спокійною душею нести жертви, яких далі вимагає від нього Тимчасове правительство, і разом з ним працювати над скріпленням підстав нової Росії.

Се ясніше ясного, і мусило бути ясно кожному, що постановлені Укр[аїнською] Централь[ною] Радою вимоги мають, власне, на меті, що вони неминуче і невідкладно потрібні і мусять бути негайно сповнені для сього. Та Тимчасове правительство ніби не побачило сього. Правительство не спиняється перед корінними, соціальними і економічними реформами в загальнім устрої Росії* — але нібито не може допустити українського комісарства чи крайової ради до Установчих зборів! Правительство обома руками черпає з України всякі засоби, кличе її до жертв всякого роду, але не може дати запоруки, що все се буде тільки тимчасове, і Україна буде забезпечена своїм автономним ладом від такого визиску, від такої хронічної, постійної реквізиції в будучині. Правительство, яке не завагалося в перших днях своєї діяльності признати самостійність Польщі*, не може спромогтись на відвагу признати за Україною права на державність, запоручену їй Переяславським актом і беззаконно відібрану від неї Романовими. Що се справді, чи тільки нерозум, який застилає мисль і очі, чи свідома подвійна міра, яка вважає неможливим український військовий з'їзд тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіоністський, всеросійський, солдатський*, і т. д., і т. д.

В кожнім разі недобре і те, і се.

ВІД ГОЛОВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ проф. М.ГРУШЕВСЬКОГО [ВІДПОВІДЬ НАЧАЛЬНИКУ КИЇВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ К.ОБЕРУЧЕВУ НА ЙОГО ПУБЛІКАЦІЮ "ПО ПОВОДУ ПИСЬМА г. ГРУШЕВСКОГО", 8 (21) червня 1917 р.]

На пояснення моє до приказу начальника Київської воєнної округи* дав відповідь п. Оберучев в "Киев[ской] мысли" з 3-го червня. Він подає в цілості мій лист до нього* і свою відповідь мені. В своїй відповіді мені він писав:

"Коли я приїхав з Кам'янця, я негайно був у Вас і особисто переказав, що воєнний міністр признав можливим затвердити 1-й Український полк при одній умові, щоб на будуче формування українських полків до кінця війни не було. Ви особисто заявили мені, що Ви сю умову приймаєте і внесете її на розгляд Ради. Досі я не дістав повідомлення про рішення Ради в сій справі, тому не позволив собі в приказі вказати на гадку Ради, а вказав тільки Вашу згоду, висловлену мені від Вас особисто, а не відповідь Центральної Ради. Тому в моїм приказі ніякої неточності нема"*.

До сього листа п. Оберучев додає тепер:

"Додаю, що мені, як головному начальнику воєнної округи, треба було сповнити розпорядження воєнного міністра, і коли я дав приказ про признання 1-го Українського полку сформованим, значить дістав деякі гарантії, що наказ воєнного міністра буде сповнено. Вважаю потрібним додати, що розмова з п. Грушевським була без свідків, і ні я, ні п. Грушевський не можемо потвердити своїх слів доводами свідків. Кожен з читачів-граждан повірить з двох громадських діячів тому, кому привик вірити"*.

Мушу і я пояснити, що пан Оберучев був у мене не в помешканні, а в Педагогічному музеї, де засідає Центральна Рада. В той день делегати, що їздили в ставку* Полуд[нево]-Захід[ного] фронту разом з воєнним міністром і п. Оберучевим, здавали справу з своїх переговорів; і на се наспів п. Оберучев. Розмова з ним ішла в присутності Генер[ального] військ[ового] комітету. Тому що головніші рішення міністра були звісні вже з телеграми, присланої нашим делегатом з ставки, розмова оберталася коло ріжних деталей.

По скінченні сеї прилюдної розмови була у мене розмова сам на сам з п. Оберучевим, уже зовсім не офіціальна, як між двома знайомими. Коли п. Оберучеву, як він тепер пише, треба було дістати при сім побаченні деякі гарантії в справі залишення дальшого формування нових українських частей,

hrushevsky.nbuv.gov.ua

то можна було сподіватись, що він поставить се питання в офіціальній часті нашої розмови. Можу послатися на присутніх, що сього не було. Розмова сам на сам зі мною, на котру я затримав пана Оберучева, коли він збирався виходити по виході Генер[ального] комітету, зовсім не була придатна на ніякі гарантії. І я рішуче заявляю, що так, як в часті прилюдній, так і в сій — зовсім не офіціальній, я не дав ніякої заяви, яка б давала право п. Оберучеву послатись на мою заяву в сій справі. І раз пан Оберучев переводить справу на такий ґрунт, то я теж полишаю кождому до волі вірити йому або мені.

[ПРОМОВИ НА УКРАЇНСЬКІЙ МАНІФЕСТАЦІЇ ПРИ УРОЧИСТОМУ ОГОЛОШЕННІ І УНІВЕРСАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, 12 (25) червня 1917 р.]

Слово М.Грушевського перед оголошенням Універсалу УЦР, з яким він звернувся до делегатів II Всеукраїнського з'їзду як приватна особа.

Проф. М.Грушевський, заявляючи, що він цей раз говорить не яко голова Центральної Ради, а яко приватна особа, каже: "Як до братів і дітей своїх (бо багато людей в листах звуть мене батьком) говорю я до вас. Передайте мій привіт українському війську і скажіть йому, що старий батько Грушевський душею з ним і що для нього в цю хвилю нема нікого дорожчого, ніж народ український. Де б я не був, я завше буду душею з ним і волю свого народу, чого б вона не вимагала від мене, виконаю".

Промова М.Грушевського після урочистого проголошення Універсалу УЦР у Троїцькому народному домі.

Збори селян, збори українських вояків, весь нарід український сказав своє слово і доручив Центральній Раді творити нове життя на Україні. Тепер ви почули слово, яке сказала Центральна Рада, виконуючи волю народних мас: "Віднині самі будемо творити наше життя". Роз'їхавшись на місця, ви скажіть це слово всім. З тобою, український народе, Центральна Рада. Слово її сказане, і не може воно лишитись порожнім звуком, — воно повинно перетворитись в діло. Центральна Рада, кажучи це слово, вважає на вашу солідарність і організованість. Разом з вашим представництвом вона буде робити діло, яке повинен піддержувати весь народ, і в самий перед ви, озброєний народ.

Промова М.Грушевського на Софійському майдані після молебня та оголошення Універсалу.

Народе український! Громадяни української землі! Ви чули допіру слово Центральної Ради, котру ви поставили волею своєю тут, в Києві, для порядкування справами українськими. Віднині ми самі маємо дбати про себе, самі маємо будувати своє життя. Центральна Рада жадає від вас одностайності і послуху висловленій нею волі... Громадяни українські, ідіть до здійснення наших завдань і працюйте на благо собі і іншим народам, які жиють на українській землі...

Українському народові слава!

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ДОПОВІДЬ ПРО ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УКРАЇНИ НА ПІДСТАВІ ВИМОГ ЖИТТЯ І ТЕОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА, ПРОГОЛОШЕНА НА З'ЇЗДІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИКІВ 13 (26) червня 1917 р.]

Докладчик спочатку вказує, що український народ з давніх часів жив державним життям і хоч сама держава Українська переходила з одної в другу частину української етнографічної території, то збільшуючи, то зменшуючи свій обсяг, а в новіші часи і зовсім зникла, проте нитка державного життя ніколи не переривалась на Україні.

Далі професор докладніше спиняється на тому, що український народ ввійшов у зв'язок з Москвою яко самостійний державний народ*. Хоч поміж ученими і досі ще нема згоди про те, під яку формулу підвести акт злучення України з Московщиною, але не може бути ніякого сумніву, що тут був акт, який зв'язував дві самостійні держави. Докладчик доводить це твердження пунктами Переяславського договору, якими Україні забезпечувались права державності. Ці державні атрибути, які зазначено в Переяславськім договорі, ніколи не були скасовані ніяким правним актом і коли українці домагаються тепер федерації, то вони хотять тільки відновити своє державне право. Тут українці лише сповняють свій громадський обов'язок і жадають відновлення того акту, котрого вони ніколи не зрікались.

Вся сума географічних, економічних та культурних обставин, в результаті котрих сформувалась українська нація, також наказують домагатися автономії України. Всі культурні традиції примушують український народ добиватись державної самостійності, національно-територіальної автономії.

Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так, і інакше зв'язку України з рештою Росії, то треба, щоб зв'язок цей був утворений на федеративних підставах.

Всі гіркі здобутки спільного життя України з Московською державою змушують нас говорити про вирішення нашої національної справи на принципі повної рівноправності зі всіма іншими народами Росії, в тім числі і з бувшим державним народом. Щоб не було ніяких сумнівів, що український народ хоче бути рівноправним, ми заявляємо, що хочемо бути народом державним на своїй території так само, як народ великоруський на своїй. З тими народами, які будуть працювати в згоді з нами, ми будемо жити по-приятельськи, але коли хтось буде робити ворожі заходи щодо нашої національної справи, то з тим ми без вагання будемо боротись. Права національних меншостей на Україні будуть забезпечені в тім самім обсязі, як і права українських меншостей в ріжних краях Росії, і Центральна Рада повинна мати право контролю над тим, чи не порушуються національні права українських меншостей поза межами України.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ТРЕБА ЯСНІШЕ!

Що воно таке? Питали ми два тижні тому, читаючи відповідь центрального російського уряду на домагання українського народу*, предложені йому Українською Центральною Радою. Чи тільки безмежне і глибоке нерозуміння того, що діється перед його очима? Нерозуміння національного питання і життєвих народних потреб, виховане централістичною політикою, чи також традиційне централістичне лукавство, перейняте новими соціалістичними й революційними міністрами разом з міністерськими портфелями старого режиму і непорушно заховане й під новим червоним штандартом?

Ті кільканадцять день, що проминули з того часу, не дали нам відповіді на це питання, і воно знову встає перед нами, коли ми читаємо відозву центрального російського уряду до "горожан-українців" з 16 червня*.

Тільки два дні перед тим юридична нарада* при центральному правительстві розпублікувала свої постанови про українські домагання, котрими вона відкинула їх (домагання) від початку до кінця — навіть ті, по котрим правительство встигло вже було раніше дати офіціальні й неофіціальні зовсім прихильні одзиви.

Не можна сказати, щоб ця відмова виносилася з запалу: цілий місяць минув від часу, коли делегація Української Центральної Ради переказала домагання українського народу центральному урядові*. Мав час роздумати про це і центр[альний] уряд, і його дорадники-юристи.

У наздогін за цими постановами, котрі не давали згоди навіть на українізацію школи, навіть на призначення урядовців з людей, які користуються довір'ям місцевої людності, навіть на поворот беззаконно висланих українських засланців, центральному урядові приходиться слати відозву "до братів-українців" з обіцянками "забезпечити права українського народу в місцевій адміністрації, самоуправі, школі й суді" — всього того, в чому тільки що було відмовлено Українській Центральній Раді.

Життя українське йшло за сей час настільки ж швидко, наскільки поволі обмірковував наші домагання центральний російський уряд. За цей час величаво відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд і виявив не тільки політичну і національну свідомість серед українського селянства, яка не снилася тим, що по старій пам'яті повторяли старі слова про селянську темноту, але й нову солідарність і непорушне довір'я його до нашого національного представництва, Української Центральної Ради. За ним пішов заборонений мін[істром] Керенським Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, який, власне, через цю заборону зробив тим більше враження своєю ґрандіозністю, багатим представництвом, власне, від фронтових частей, слабше представлених на першім з'їзді. Обидва з'їзди, виявивши свою готовність іти у всім за Українською

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Центральною Радою, заразом жадали від неї рішучого слова супроти тої неприхильної позиції, яку зайняв центральний російський уряд. І доповнена вибраними цими з'їздами Радами селянських і військових депутатів Українська Центральна Рада сказала те рішуче певне слово, котрого ждали від неї — видала свій Універсал до українського народу, прийнятий з великим захопленням не тільки українським народом, але з певним вдоволенням прийнятий і неукраїнським громадянством, бодай частю його, яка побачила в нім запоруку ладу і свободи краю, забезпечення його від реакції й анархії тим великим ділом, яке приймала на себе Українська Центральна Рада.

І от, центральний російський уряд, що встиг відмовити по всім пунктам українських домагань, поставити в сумнів правомочність Української Центральної Ради і навіть (устами прем'єра) — право українців промовляти іменем "Юга Росії", — як-от уже побачив себе змушеним пошукати порозуміння з оцим самим українським народом, котрому тільки що у всьому відмовив.

Як же це думає тепер зробити центральний російський уряд? Про це він у своїй відозві до "братів-українців" говорить доволі глухо і невиразно.

"Тимчасовий уряд вважав і вважає своїм обов'язком ввійти в порозуміння з громадськими демократичними організаціями України щодо тих переходових заходів, які можуть і мусять бути зроблені в дальшім часі, щоб забезпечити права українського народу в місцевій адміністрації" і т. д. і "підготовити перехід до того останнього свобідного устрою, який Україна мусить дістати з рук всенародного Учредительного зібрання".

Програма, нівроку, доволі "постепенна", так що й не знати, як вона може бути вміщена в ті три місяці, що ділять нас від призначеного до виборів в Учред[ительне] зібрання часу.

Але головне, що неясно, це те, як хоче її центральний уряд здійснити? Як розуміти його слова про порозуміння?

Чи значать вони, що необачно відмовивши в правомочності Українській Центральній Раді представляти волю українського народу, центральний російський уряд похопився в цій помилці і наміряється повести переговори з нею — і тільки не рішається тепер признатися в цім виразно?

Чи він справді хоче поминути Українську Центральну Раду і повести переговори про способи задоволення "в дальшім часі" українських потреб з "громадськими демократичними організаціями України" більш правомочними, тобто вибраними на підставі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування?

Розуміється, для заведення нових переговорів з Українською Центральною Радою треба маленької відваги — признати свою помилку і визнати Українську Центральну Раду для даного моменту вповні правомочним представницьким органом українського народу.

Але шукати порозуміння з якимись "демократичними організаціями України", минаючи Українську Центральну Раду, єдине представництво, сотворене й прийняте українським народом, це було б таким нерозважним вчинком, наслідки якого трудно навіть передбачити. Як відомо, опублікування відозви попередили телеграми петербур[зького] агентства з 15 червня, в котрих було сказано, що центральний російський уряд звернеться до "братнього українського народу", пояснюючи йому "серйозність положення і небезпеку ухвал київської Ради". Українська преса відповідно оцінила таку можливість як пробу сіяння анархії між українським народом. І якщо агентська телеграма скільки-небудь відкриває дійсні заміри російського центрального уряду — поминаючи Українську Центральну Раду пошукати підмоги і ґрунту в якихось "демократичних організаціях України", то від таких рисковних проб російський центральний уряд його прихильники мусять остерегти найрішучим способом!

Український народ таких анархічних заходів не потерпів би, це вірно, і наслідки їх були б для російського центрального уряду такі сумні, як він, мабуть, собі й не уявляє.

Сама можливість їх не може не тривожити, і тому в інтересах ладу і спокою було б бажано, щоб центральний російський уряд не загаявсь означити свою тактику в українськім питанні більш виразно, одверто і ясно, ніж це він зробив в своїй відозві до українського народу.

ЧИ ВИЯСНЯЄТЬСЯ?[1]

Телеграми сповістили нас про комісію, визначену центральним російським урядом* "задля урегулювання українського питання". Голова сеї комісії, кн[язь] С.Д.Урусов, в розмові з журналістами пояснив завдання сеї комісії — "отримати відомості від Української Ради і вияснити мотив опублікування Універсалу". Дорогою для вияснення кн[язь] Урусов намічає "нараду з політичними діячами". "Дорогою розмов на нараді ми вияснимо погляд українців" і т. д.

Виходить, що Тимчасовий російський уряд не має заміру обминати У[країнську] Ц[ентральну] Раду і заводити переговори з кимсь за її спиною. Неофіціально пояснюють, що й свою відозву "до громадян-українців"* він не звернув до Української Ц[ентральної] Ради тому тільки, що видання Універсалу поставило його, мовляв, в неможливість адресувати до неї свою відповідь, котру він наготовив.

Доволі непослідовно виглядає се, що ми аж тепер — і то тільки з приватних джерел, довідуємося про намір центрального уряду дати якусь поміркову заяву Українській Ц[ентральній] Раді. До видання Універсалу проминуло доволі часу, і центр[альний] уряд сього свого заміру не заявив ні в одній з тих заяв в українській справі, які він давав представникам Української Ц[ентральної] Ради і всьому громадянству. Але добре, що тепер довідуємося про замір його порозумітися з Українською Ц[ентральною] Радою якоюсь дорогою. Краще пізно, ніж ніколи.

За ті чотири місяці, що минули від початку революції, з української сторони нагадувано про потребу такого порозуміння багато разів. До того, що стало відомим, я позволю собі докинути кілька фактів, досі не публікованих.

Коли в перших днях березня при формуванні Української Ц[ентральної] Ради я одержав в Москві її заклик прибути негайно до Києва, я хотів скористати з тодішнього приїзду до Москви мін[істра] Керенського*, щоб порозумітися в справах контакту з Тимчасовим урядом.

Треба пояснити, що я особисто був добре знайомий з д. Керенським і що незадовго перед тим, в падолисті 1916 р., брав на його запросини участь в зібранні соціалістичних московських груп в справі тактичного об'єднання, і він там тепло вітав, разом з В.М.Фігнер, і мене як українського діяча. На цім зібранні зі мною познайомився д. Тітов, до котрого я тепер і звернувся (тому що він займався прийняттям Керенського), і просив дати мені

[1] Коли стаття була набрана, прийшла звістка, що правительствена комісія не поїде на Україну. Натомість, міністри Терещенко і Церетелі мають приїхати в Київ для переговорів в українській справі. *Редакція [газети "Народна воля"].*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

можливість поговорити з новим міністром в українській справі. Але д. Тітов відповів, що хоч кожному його справа здається важною, він все б таки просив мене не трудити Керенського з огляду на його втомленість, а коли я доконче хочу знати його думку, то написати і передати через д. Тітова, а він потому побачить, чи зможе мене допустити до д. Керенського, чи запише його відповідь. Розмова ся йшла телефоном, і я не зважився пускати справу на дорогу, вказану д. Тітовим. Довідавшися, що д. Керенський в сей день все-таки мав змогу побувати і в польськім зібранні, і в багатьох інших, я 10 березня, за порозумінням з московськими земляками, написав йому листа*, вказуючи на негайну потребу для Тимчасового уряду ввійти в контакт з українцями — згадав про кілька найближчих конкретних справ, які вимагають полагодження. Лист був післаний з зворотньою розпискою, і що він був одержаний, я знаю, — тільки ніякого наслідку він не мав.

Коли в зносини з представниками Тимчасового уряду ввійшла Українська петроградська рада* — ці представники посилалися на те, що їм треба б вислухати людей землі — українську делегацію з місць. Таку делегацію їм післано в місяці травні*, але читачам нашої часописі відомо, як несерйозно поставився і до сеї делегації, й жадань, предложених нею, від найбільш авторитетного органу, який має українська земля. Відповіддю на всі дальші представлення і вияснення була заява центрального уряду, що він не вважає Українську Центральну Раду правомочним представництвом. І тільки видання Універсалу, два тижні пізніше, було тим енергічним дзвоненням, яке, нарешті, поставило на ноги рівнодушних "хазяїв землі Руської" і змусило подумати серйозно про жадання українців.

Що ж, повторяю, краще пізно, ніж ніколи.

Але дзвонили при високих дверях центр[альному] уряду все-таки не "політичні діячі", а Українська Центр[альна] Рада іменем українського народу, і до неї, а не до кого-небудь іншого, мусить звернутися комісія центрального уряду, коли вона хоче вийти за межі до нічого не обов'язуючих приватних розмов і зробити що-небудь для полагодження справи.

ВІДРОДИНИ "Л[ІТЕРАТУРНО]-Н[АУКОВОГО] ВІСТНИКА"

Наш старий милий "Вістник" оживає знов — в атмосфері свободи і визволення.

Заснований в саме століття відродженого українського письменства*, щоб на порозі нового віку об'єднати в собі представників української літератури цілої української землі, незалежно від їх напрямів і поглядів, він відбивав на собі всі ті глибокі зміни, які переживала наша література разом з усім українським життям за сі десятиліття. Не тільки зміни в літературних і культурних течіях, а і в самих основних умовах нашого життя. Ставши спочатку літературним органом всеї України, австрійської і російської, він за кілька років був заборонений в Росії, але три роки пізніше перейшов зі Львова до Києва*, коли українське слово розкріпощено в Росії, і вага культурного життя і літературного руху стала пересуватись в сей бік. Процес зросту російської України, думаю, відбивався на "Л[ітературно]-н[ауковім] вістнику" дуже виразно. Відносини ріжних політичних і літературних груп України російської і австрійської до зайнятої ним позиції давали виразну ілюстрацію тої еволюції, яку пережило українське життя в останніх роках до великої європейської кризи. Велика війна, розірвавши Україну російську і австрійську, вдарила по самих підставах нашої часописі. Похід темних сил на знищення українства серед воєнної руїни мав своїм наслідком припинення її. Літературні сили, згуртовані коло нашої часописі, даремно пробували відродити її поза Києвом*, під ріжними іншими формами. В тій дикій оргії, якою кінчала своє існування деспотія Росії, се було неможливо. Тільки велика російська революція вертає "Вістникові" життя. Він завдячує його українським революціонерам, що понесли прапор повстання між переодягнених в сірі шинелі українських селян, котрих царський уряд зробив сторожами свого панування. А дволітня прогалина в рахунку його років зістанеться пам'яткою останнього лихоліття, яке пережило українське національне життя.

В велику бурхливу хвилю, коли кується нова доля народів Росії, інтереси чисто літературні не можуть претендувати на центральне місце. "Для звуков сладких и молитв" не час тепер, і не в них, очевидно, буде лежати центр ваги нашого журналу. Наскільки література являється виразом інтересів, що домінують в житті, "Вістник" в теперішнім часі буде, мабуть, відбивати на собі передусім політичний і національний порив нинішньої хвилі. Але, не перестаючи все-таки бути органом літератури, він не закриє своїх сторінок ні для чого, що буде на собі носити печать правдивої літературності — печать краси, хоч би й аполітичної.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

А втім, як був і раніше — він не буде творити літератури, тільки групувати її наоколо себе і служити виразом її настроїв і змагань. І всіх, для кого література — се життя і життя — се література, тих, для кого література має вартість остільки лише, оскільки вона відбиває в собі провідні ідеї сучасного життя і служить їм своїми засобами і тих, для котрих нема інтересів інших, окрім чисто літературних, "Вістник" кличе під свій стяг української літератури, як могутнього фактора національного життя. З славою несли його великі діячі української літератури. Гідно ніс його в тяжкі часи реакції наш старий "Вістник". Сподіваємось, що і нинішній відроджений понесе його також гідно серед великих хвиль нинішньої великої доби.

В СІМДЕСЯТІ РОКОВИНИ КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОЇ СПРАВИ[1]

Наше щорічне свято Шевченківське сього року зійшлося з великим святом воскресіння України — величною хвилею, якої не переживала Україна від свого визволення "від іга лядського, єгипетського" великим повстанням 1647–1648 рр. Тоді малий сотник чигиринський, збентежений до краю, вибитий з свого рідного гнізда, позбавлений всього, став на чолі запорозького своєвільного козацтва і дав притоку великому рухові, що повалив панування над українським народом і визволив з-під панського режиму Східну Україну. Тепер (тільки судити можна по уривковим відомостям) ролю такої запальної іскри відіграв гурток свідомих українців у Петрограді, що знайшов дорогу до гвардії українців-солдатів*, — сих найголовніших сторожів царської деспотії, і завдяки їх починові вилетіла в повітря "в'язниця народів", в котрій першим між в'язнями сидів сам "державний" великоруський нарід разом з недержавними народами Росії. А на перехресті тих ниток, що йдуть від великого народного повстання України 1647–1648 року до сього нового її визволення тільки що пережитою нами революцією, стоїть вічної пам'яті Кирило-Методіївське братство, котрому в сімдесятилітню річницю його хресних днів, що припадають саме тепер, належить від нас вдячний спомин і слово пошани перед великим подвигом мислі, від котрого веде свій початок нова Україна.

Ми й досі все ще мало знаємо, як формувалась ся громада і якими дорогами вироблялася її програма*. "Товариство" захоплено в стадії формації, в процесі творення спільної програми, котра мала знайти середню лінію між ріжними течіями дуже ріжноманітної ідеології братчиків, об'єднати їх на спільній національно-політичній платформі і перетопити ріжні напрями в один одностайний порив. Організаційна робота розвивалася протягом 1846 року, коли в Києві зійшлися головніші з учасників*. Різдвяна розмова їх у Гулака була підслухана донощиком Петровим і доля братства була порішена вже тоді. Офіціальний донос був поданий Петровим 3 марта*, з середини сього місяця почалися арешти і ревізії у членів братства (першим ухоплено Гулака*). Протягом квітня і першої половини мая були переведені слідство і допити*. Як відомо, результати їх випали досить щасливо для братчиків: шеф жандармів признав*, що доноси і перші відомості, зібрані адміністрацією, перебільшили вагу справи, і в дійсності вона виявилася не такою небезпечною, очевидно, завдяки чуйності жандармерії, що встигла захопити і знищити небезпечні замисли в самих початках, і тим чином "утвердила на десятки літ спокій в Малоросії, що міг бути нарушений"*. Вдоволений таким оборотом справи, признаним самим царем, шеф Орлов подав дово-

[1] Стаття написана для 5–6 (Шевченківського) числа "Променя"*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

лі поміркований, в порівнянні з початковим розмахом адміністрації, проект покарання братчиків*. Цар конфірмував його 28 мая 1847 року*.

Братчики перенесли страшні моральні страждання, пройшли тернисту путь в'язниці, інквізиторських допитів, всякого роду понижень, недостатків. Вирвані з привичного окружения, від улюбленої роботи і викинені після довшої або коротшої висидки в обставини зовсім непридатні для їх духового і творчого життя, вони були навіть формально позбавлені, або умисно поставлені в неможливість близької їм і дорогої роботи. Ми маємо всяке право думати, що творчість великого генія України була безповоротно надломлена страшними умовами солдатства, в котрі його поставлено. Було зломлене життя і діяльність інших визначних талантів, кращих духовних сил сучасного українського громадянства, як Костомаров, Гулак, Білозерський* й ін. Але кінець кінцем, хтозна, чи всі ті страшні страждання, які впали на них, ті втрати, які понесло в сім спустошенні духове життя України, через зламання таких визначних людей, через паніку, яка запанувала в громадянстві, наслідком сих арештів і заслань і, сливе, припинила на ціле десятиліття його культурну і громадську роботу, — хтозна, кажу, чи все се не було ще невеликим викупом за ті незмірні вартості, які дав українському життю сміливий порив політичної мислі кирило-методіївців!

Ми звикли рахувати початок відродження України від її оновлення літературного, вважаючи за граничний камінь з сього погляду вихід "Енеїди" Котляревського 1798 року. Се має, розуміється, свої підстави, і я зовсім не маю заміру їх захитувати. Але нова Україна, в котрій живемо ми, котра відкрила своє лице вже в політичних заходах 1890—1900-х років в Росії й за кордоном*, ще повніше — під час перших днів свободи 1906—1907 рр., і встає, нарешті, у ввесь зріст перед нами після нинішньої революції, ся нова Україна веде свій початок від товариства 1846 року, від кирило-методіївських братчиків.

Те, що дала російській революції й визволенню народів Росії українська політична мисль, іде від їх сміливих протестів против царського деспотизму, против бюрократичного самовластя, против всіх обмежень старого режиму, против панування маючих і владущих верств і визиску ними робучих мас, против поневолення селянства, против темноти і безправ'я, в яких пробувáли демократичні верстви народу. Огненні строфи Шевченка, натхненні поклики Костомарова, пройняті ненавистю до царського самовластя, котрим держалася вся система безправ'я і поневолення, мови ріжних молодших братчиків, особливо з селянства, взагалі з демократичних сподів, як Андрузький, Посяда й ін., вони, запечатані, заборонені, вийняті з громадського ужитку, таки докотилися до наших часів, коли не дорогою писання, то усного передання, щоб розгорнути нарешті тепер, в умовах всеросійського

визволення, свої ідеї демократичної Української республіки, федеративного об'єднання народів Росії, скасування всякого обмеження слова, організацій, релігійних і всяких інших переконань, енергічних заходів коло фактичного зрівняння суспільних верств, дорогою широкої освіти, піднесення економічного добробуту. Ми живемо і рухаємося в сфері сих ідей кирило-методіївських братчиків, що серед безпросвітньої пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя.

Їх літературна спадщина в великій части загинула, і те, що заховалося, і досі в значній частині зісталося неприступним*. Тепер тільки можна буде приступити до її студіювання і публікування*. За всім тим головні моменти кирило-методіївської ідеології виступають досить ясно. Вони позволяють уставити не тільки зв'язки з нею для наших часів, але і зв'язки кирило-методіївських ідей з ідеологією старого визволення України, — спадщиною політичної української мислі XVII в., і дають нам право дивитися, як я уже сказав вище, на Кирило-Методіївське товариство як на перехресну точку, де сходяться наші зв'язки з старими політичними традиціями, визвольними змаганнями старої України.

Ідеологія кирило-методіївців складна, як весь національний рух XIX віку. Ми бачимо тут вплив західноєвропейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку* (ідеї народності й її історичного уґрунтування), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське братство, ідеалізацію слов'янського патріархального елементу і протиставлення слов'янської свободолюбності і демократизму германському аристократизмові, католицькій виключності і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років ("Соединенных славян"* і декабристів), польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих "Книг паломництва польського народу"*), західного християнського соціалізму з його покликом до повороту від офіціального християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Ламенне й ін.)* і соціальних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича)*.

Але все се збиралося коло одного центру, того центру, який зіставався властивим нервом всього українського відродження XIX віку і творив той ґрунт, на котрий пересаджувалися і культивувалися всі ті впливи. Таким центром були традиції великої визвольної боротьби українського народу.

Першу ролю тут грала ідеалізація козацтва як ідеології вільності, рівності і братерства, найкращого й найвищого виразу найбільш дорогих і сердечних змагань та мрій українського народу. Перепущена кирило-методіївськими братчиками через подвійний фільтр романтичного народництва і ідеалістичного слов'янофільства, вона знайшла найкращий свій вираз у Костомаровськім панегірику козаччині в його "Книзі битія українського народу"*. Вона ви-

ступає тут як найвище об'явлення слов'янського і українського духу (се все одно, бо українська народна стихія представляється найвірнішою представницею правдивого, не викривленого слов'янства), принципів свободи, рівності і братства. Козацтво було братством, де кождий, хто вступав, ставав братом іншим — хоч би був перед тим паном чи невільником. Старшина козацька вибиралась на те, щоб служити всім по слову Христовому, вона приймала свої уряди з примусу, як обов'язок, і не було між козацтвом ніякої панської пихи, ні титулів. Коли б козацтво поширилось на всю Україну, воно б зробило всіх козаками, себто людьми вільними і рівними, і се було б початком повороту всеї слов'янщини до її патріархального демократизму й свободи.

Другою підставою демократизму, принципів вільності, рівності і братства в старій українській традиції був братський рух України XVI–XVIII в. Традиція про нього не була передана народною пам'яттю, він був виявлений і вияснений виключно науковою, історичною роботою — і тут особливо визначну ролю мала історична праця Костомарова (його заняття історією унії — для дисертації, знищеної, як звісно, і потім в новім обробленні опублікованої ним у 1860-х рр.)*. В тій же "Книзі битія" знаходимо ентузіастичні слова про братства*, що відродили серед українців принципи апостольської церкви. І братства, демократизм і виборність української церкви з тих часів стали також одною з підстав українського традиціонного демократизму і республіканізму — менше популярною, бо прийнятою тільки інтелігенцією, але тим не менше тривкою і впливовою.

Коли таким чином Костомаров — поруч з Гулаком і Кулішем — виступає в головній ролі щодо історичного уґрунтування республіканськo-федеративної ідеології братчиків, і так би сказати, націоналізації всього того міжнародного політичного ідейного добра, нагромадженого кирило-методіївцями, великий Кобзар відіграв єдину в своїм роді ролю популяризатора сеї ідеології в конкретних образах українського життя, української минувшини, які втіляли в собі провідні ідеї її. Його незвичайно гаряче відношення до української історичної традиції, завзятий протест против неперебірчивої ідеалізації її зверхніх, показних сторін і незрозуміння дійсних демократичних і революційних вартостей та палку пропаганду їх ми помічаємо в його поезії ще перед останнім сформуванням братства. Правда, що наші відомості про початки його знайомості з головнішими братчиками не відомі докладно*, і може бути, що в дійсності його найбільш гарячі, запальні вірші 1845 року являються відгомоном, власне, тих вступних суперечок, в котрих вироблялася кирило-методіївська ідеологія. В кождім разі, коли хто відживив українському громадянству, а головно — широким верствам революційний зміст української традиції, се був, розуміється, Шевченко. Без нього вся духова праця кирило-методіївців, весь подвиг їх життя в переважній часті

зістався б страченим для українського народу, для нинішнього визволення. Великому Кобзареві, пророкові України, ми завдячуємо, що їх

слово пламенем взялось
людям серце розтопило
*і по Вкраїні пронеслось** —

кинуло велику іскру в смутну хвилю.

Як відомо, Шевченко не присвятив Хмельниччині особливої уваги в своїй творчості. Правдоподібно, його відпихав від неї той апофеоз великого гетьмана і його діла, в котрім мудрі земляки його зручно сполучали свій малоросійський патріотизм з російською лояльністю, а, головно, сам фінал — піддання під власть московських царів, про яке він не міг спокійно згадувати до кінця днів своїх (його звісна, незвичайно різка поминка по Богдані*, написана під час останньої подорожі на Україну, за півтора року до смерті). Він споминає Хмельниччину не як тріумф визволеного народу, а як окрадення його із здобутих свобод "Богданом п'яним". Переяславський акт, до котрого він стільки разів повертався ("Великий льох"*, "Суботів", "Якби то ти, Богдане п'яний"), зістався для нього моментом найбільш страшним, найбільш ганебним в усій історії України.

Але тут саме Шевченко явно стоїть під впливом контрасту фіналу Хмельниччини з великим рухом народного визволення, у власті котрого живе його уява. Се очевидно. Шевченко мало згадує се визволення, але вся поезія його палає, гучить, гуде огнем сього великого народного пориву, переданого невмирущою народною традицією і підігрітою козацькою історіографією (включно до "Історії Русів"*, "Запорозької старини"*). В нім джерело високого пафосу Шевченкової поезії, її пророчого натхнення. Він розглядає сучасне життя, оцінює його і судить при світлі полум'я Хмельниччини. Там вся краса, вся правда, вся сила. "Гайдамаки"* се тільки епігони її. Гетьманщина XVIII в. — одна "грязь Москви"*. Сучасна Україна — се одно берестецьке поле, що, раз почорнівши, вже не може зазеленіти...

Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю*, надії нового життя на основах свободи, рівності і братства. Кирило-методіївці поставили своїм завданням вернути їй сю свободу і народовластя — намість Гетьманщини XVIII в. — демократичну українську республіку, намість старої лукавої зв'язі України з Московщиною та Польщею — свобідну федерацію слов'янську. Миколаївський режим вирвав з рук братчиків се діло, замкнувши в жандармські скрині їх натхненні і кров'ю серця писані твори, і розточивши їх самих по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжити їх діло доля судила нашим часам.

Воно вершиться тепер.

[ПРОМОВИ НА ЗАСІДАННІ РАДИ ВІЙСЬКОВИХ ДЕПУТАТІВ З НАГОДИ ПРОГОЛОШЕННЯ II УНІВЕРСАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, 3 (16) липня 1917 р.]

Промова після оголошення II Універсалу УЦР.

Ви вислухали заяву Тимчасового правительства, в якій воно дає нашому Генеральному секретаріатові компетенції верховного органу крайової власті* на Україні, причому Центральна Рада, яка виділила з свого складу цей виконавчий орган, лишається органом законодавчим, каже професор. Отже, тепер ми переступили той поріг, за яким починається творення автономії України.

Маючи цей новий орган, ми, товариші, повинні коло нього з'єднати всі свої сили і всі свої прагнення йому підчинити. Ми маємо лише кілька день до того, коли Тимчасове правительство офіціально оповістить свою постанову, і за ці дні нам треба підготуватися до переходу в правно-публічне життя.

Сподіваюся, що ви зі всеї сили будете працювати коло того, щоб з'єднати волю всеї України з волею Генерального секретаріату.

Промова у відповідь на привітання Ради військових депутатів.

Так, дорогі товариші, ця хвилина, котру я переживаю тепер разом з вами, синами і браттями своїми, дає мені багато втіхи. Особливу втіху дає мені те, що я переживаю це разом з представниками озброєного українського народу. Нема нічого ріднішого моєму серцю, як ви, військовий народ, котрий переживає тепер саму тяжку добу, несе на собі найбільший тягар.

Ви найкраще розумієте, що значить дисципліна, що значить єдність, і ви це діло єдності найдужче піднесете. Ви покажете приклад, як треба одностайно, організовано піддержувати свою справу. Ми передаємо Генеральному секретаріатові всю роботу будування нового життя, і ви повинні висловити йому своє повне довір'я. Момент надзвичайно відповідальний, і тільки тоді, коли іти одною лавою, ми досягнемо своєї мети.

Дайте ж повну поміч Генеральному секретаріатові, цьому нашому національному тимчасовому правительству, нічого не ущерблюючи і нічого не шкодуючи.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЧОРНА ПЛЯМА

На радісне обличчя російської революції наложена гидка пляма. Це військові погроми і систематичне знищення нашої Галицької країни при виході відти російського війська*. Оповідання очевидців і ті звістки, що появились уже в газетах, роблять враження страшне; від них застигає кров в жилах!

Революційна армія визволеної Росії вела себе, як банда погромців. Се страшно! Але вона нищила также і планово все, що зоставалось іще в краї — худобу, засіви і людську силу — се не менше страшно! Українська галицька людність, що дивилась на цю революційну армію як на свою охорону, свою надію, побачила в ній в останній хвилі страшну, темну, руйнуючу силу.

Яке горе! Який сором!

Найтяжче в тім, що се робили также і наші вояки — "українці"!

Як се сталось? Як се могло статись?!

Мабуть, не сталось би, якби не було зроблено тяжких помилок, на які вказувала загодя Укр[аїнська] Цент[ральна] Рада, не переставала вказувати до останньої хвилі, але даремно. Перше — се переформування армії по територіально-національному принципу, себто вилучення українських вояків в окремі військові часті.

Казали, що для сього нема часу, що се неможливо зробити. Тепер можна сказати напевно, що був час зробити, що се можна було зробити і що краще було навіть помиритися з певними труднощами і недогодами такого переформування, ніж допустити те, що сталось! Були б одноцільні українські часті, зв'язані душею і серцем з краєм, з фронтом і з отсею самою Галичиною; вони підлягали б національній дисципліні, вони були б зв'язані з українізованим своїм офіцерством і не за страх, а за совість сповняли розпорядження українських органів управи — Генерального секретаріату і Генерального військового комітету. Що такого переформування не було зроблено, се була перша помилка.

Що сим українським органам центральний російський уряд не схотів дати ніякої розпорядчої влади до самої останньої хвилі — се була друга. Українські вояки зостались всуміш з іншими в відносинах, часом, навіть напружених, неприязних, і в загальнім заколоті вони не могли нічого зробити, не могли ні спинити, ні противстати цьому. А Українську Центральну Раду і Генеральний військовий комітет зоставлено при "моральнім авторитеті" без усякої можности повного активного впливу на організацію оборони нашого краю, на формування українських частей, їх начальства і т. ін.

Що се значить, кожний тямущий зрозуміє без довгих слов.

Що сталося — тепер уже не поправити. Але ті помилки, які так гірко покарали наш край, треба поправити, щоб вони не показували себе далі ні в Галичині, ні [в] Волині, ні [в] Поділлі. За се треба стати твердо.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УКРАЇНА ДІЙДЕ СВОГО!

На останнім засіданні Малої ради нарешті налагоджено довгу і прикру кризу, яка виникла через інструкцію Тимчасового російського уряду Генеральному секретаріатові*. Українська Центральна Рада сказала про неї своє тверде слово. Вона признала, що сею інструкцією рос[ійський] центр[альний] уряд відступив від своєї угоди з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, уложеної 30 червня і проголошеної 3 липня. Вона сказала, що ся інструкція продиктована буржуазним імперіалізмом в відносинах до України, не відповідає потребам її людності і містить в собі всякі перешкоди для успішної діяльності нової крайової влади України — її Генерального секретаріату.

Але разом з тим, вона в великій більшості не признала можливим відкинути цю інструкцію*. Не тільки тому, що свідомо не хотіла йти на розрив з російською демократією і Тимчасовим урядом, але також і тому, що не хотіла відкинути тої реальної підстави, яку давала для утворення нового ладу на Україні навіть отака "куца" автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня.

Більшості У[країнської] Ц[ентральної] Ради було ясно, що ся "куца" автономія в свідомім українськім громадянстві викличе обурення й гнів. З-поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали її на рішучий розрив, на поворот назад, до революційної роботи. Але вона, ця більшість, знала також, що велика маса людності, української і не української, бажає, щоб У[країнська] Ц[ентральна] Рада з ц[ентральним] урядом не розривала і новий лад творила за порозумінням з ним. З повідомлень секретарів, що вели переговори з ц[ентральним] урядом, вона впевнилась, що інструкція являється виразом реального відношення сил в рос[ійськім] уряді.

Що від сього уряду, де перевагу взяли централісти-кадети, вороже настроєні до українського руху*, більшого сподіватись не можна і всякі переговори з ним будуть даремні. І У[країнська] Ц[ентральна] Рада рішила закріпити здобутки своєї діяльності в тих розмірах, які були можливі для даного моменту — взяти публічно-правову владу для Ген[ерального] секретаріату навіть в такій обрубаній формі і зоставити живим силам українського народу розширити її на ділі в більш сприятливих обставинах. Се нелегко було зробити — показала се довга, десятиденна секретарська криза.

Але вона закінчилась. Сформовано секретаріат, який взяв на себе нелегке завдання повести роботу в рамках, начеркнених інструкцією*. А українському громадянству, українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своїх домагань. Будучність покаже, вірно чи невірно обрахувала більшість У[країнської] Ц[ентральної] Ради реальні обставини моменту. Але життя народне не може йти назад, тільки наперед. Воно повинно використати і ту "куцу" автономію, признану центральним урядом,

hrushevsky.nbuv.gov.ua

зробити з неї тверду основу для дальшого свого кроку наперед до *нової* автономії України. А заразом розвинути ті живі сили, ту творчу енергію, яка виповнить прогалини й мертві місця, зоставлені сею куцою автономією в українському житті.

Поруч з Генеральним секретаріатом, обмеженим інструкцією на п'ять губерній і на деякі тільки справи управління, зостається, як була, наша Українська Центральна Рада, орган революційної демократії цілої України, який має на меті будову і закріплення нового ладу в усіх областях життя. З подвоєною енергією супроти невірної політики центрального уряду і всяких *контрреволюційних* нападів* українське громадянство повинно згуртуватись коло У[країнської] Ц[ентральної] Ради, піднести її авторитет і під її проводом повести планову роботу, щоб надолужити з лихвою оборону інтересів трудящого українського народу всеї української землі, те, що урізала йому інструкція. Переділила вона українську територію — нехай буде сповнене бажання центрального уряду почути голос української землі через нові земства, її волі — належати цілій до автономної України. Вирвала інструкція з власті Генер[ального] секретаріату цілий ряд справ — для їх порядкування повинні бути створені інші органи. Не дасть ц[ентральний] уряд коштів на порядкування їх — повинна дати їх Центральній Раді людність України.

Українське громадянство не буде приладжувати свою діяльність ні до злобних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національної ідеї. Воно буде кермуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу. На слово нехай відповість воно ділом, працею, реальною роботою. Кожну реальну підставу для своєї мети нехай опанує, і кожний камінь, кинений йому під ноги, нехай твердою ногою відкине. Хто сильний, той хвилюватись і нервуватись не потребує. Кожну помилку свою він виправить і з кожного становища вихід знайде!

ПРОМОВА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО ВІД ІМЕНІ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ПРОГОЛОШЕНА 10 вересня [1917 р. НА З'ЇЗДІ НАРОДІВ У КИЄВІ]

Вельмишановні товариші! Я промовляю тепер як представник української народності, щоб окреслити її позицію з питань, котрі цікавлять вас на цьому зібранні. Я промовляю від української демократії, але поняття української демократії і українського народу, власне, тотожні. Внаслідок відомих вам історичних умов структура національного життя українського народу склалася так, що хоча на українській землі і було створене велике землеволодіння та різноманітні форми капіталістичних підприємств, але вони були чужі українському народові — не пов'язані з ним. Уже 70 років тому старий ідеолог українського руху, покійний Костомаров, із задоволенням і певною гордістю підкреслював, що всі недемократичні установи, котрі зростали на українських теренах, чужі українському народові, і українська мова не була осквернена словами похвали і лестощів царизмові.

З огляду на те, що українство стало фактично демосом і залишилося на платформі широких народних мас, українська діяльність розвивалась головним чином серед них, завдяки чому витворилося несподіване для сторонніх явище. Коли кайдани старого режиму впали, стало очевидним, що український народ чудово розуміє соціальні та політичні завдання теперішнього моменту і тому відразу зміг висловити свої заповітні бажання. Українські селяни, які вже в перші місяці революції на різних зібраннях і з'їздах за вимог демократичної республіки настійно нагадували, що це повинна бути федеративна республіка, — це не були добре навчені папуги, як вважав дехто. Задовго до цього засвоїли вони з популярної української літератури ідеї політичної автономії й гасла федерації.

Природним було і те, що з появою свободи політичного самовизначення утворилось і українське представництво — Українська Рада, сформована у першому складі з громадських організацій, які пережили період нищення українства; це українське центральне представництво, не зважаючи на відмінності партій і груп, які входили до нього, стало на спільну платформу широкої політичної автономії України і Федеративної Російської Республіки. Залежно від того, як Центральна Рада формувалася і набула завершеної форми, ця платформа набула широкого поширення і тісного, нерозривного зв'язку з соціально-економічними інтересами народних трудових мас.

Ця ситуація мала продемонструвати всю безпідставність заяв на нашу адресу щодо загроз національного руху здобуткам революції. Ніякої загрози ні російській демократії, ні соціалізму, ні побудові демократичної республіки, що постала перед демократією Росії, в собі українські домагання не несли. Російська демократія могла і може йти пліч-о-пліч, нога в ногу з українським рухом і всім національним рухом Росії, оскільки ці рухи, як показали заслухані тут ваші заяви, опира-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ються на широкі народні маси і не відокремлюють національне будівництво від завдань трудової демократії; і те, що суперечить завданням трудової демократії, буде, безперечно, зметене в процесі національного будівництва Росії, що стоїть як перед українським народом, так і перед іншими її народами.

Це було зрозуміло всім з перших тижнів російської революції, і тільки жорстоким спадком старого централізму, який глибоко в'ївся у плоть і кров навіть демократії великоруської, пояснюється цей голос недовіри до національного руху інших народів. Нічим іншим, як жорстоким спадком царизму, пояснюється недовіра до ідеї федералізму, помітна як серед соціал-демократії, так і серед інших демократичних груп. Від старого режиму російська революція успадкувала розуміння федералізму як принципу розподілу, розчленування і розкладу. Ми, захищаючи цей принцип із покоління в покоління впродовж десятиліть, завжди розглядали його як принцип об'єднуючий, спроможний послужити міцною основою майбутньої Російської Республіки. Ми захищали ідею федералізму, але до останнього моменту повинні були боротися з глибоким нерозумінням цього принципу, як принципу не розкладу, а творення, єдиного принципу, спроможного забезпечити інтереси демократії.

Вельмишановні товариші! З'їзд наш відкладався дуже довго з різних причин, але, можливо, зараз ми зібралися у найбільш слушний момент у тому розумінні, що навіть для людей упереджених і охоплених недовірою виразно вимальовується те, що було завжди зрозумілим для нас, згуртованих на цій платформі, — що федералізм насправді є порятунком для Росії. Товариші! Я нагадую вам, що новітня історія федеративної ідеї бере свій початок від утворення З['єднаних] Американських Штатів*, і там ця ідея була запропонована як принцип об'єднуючий, що протиставляв федерацію прагненням до повної незалежності. І от через шість місяців після російської революції ми зібралися тут у той момент, коли зрозуміло не лише нам, а й всій демократії, що федералізм є принципом об'єднуючим, здатним забезпечити існування також і Росії. Коли з огляду на політичні умови низка народів Росії мусить волею чи противом підтримати ідею повної державної незалежності, а з іншого боку, в ряді областей проявляються симптоми послаблення будь-якого політичного зв'язку, розкладу будь-якої організованості, — я думаю, що тепер суспільству і демократії Росії зрозуміло, що федералізм і для неї є принципом об'єднуючим.

Шановні товариші! Один із попередніх ораторів, якщо я вірно його зрозумів, висловив думку, що федерація є перехідним щаблем до повної самостійності*. Повторюю, я не впевнений, що зрозумів його дещо непрозорі слова, але якщо я їх зрозумів вірно, — то не знаю, наскільки ця думка є програмою якоїсь певної партії. Але мушу сказати, що для федералістів-українців, тобто провідної течії в Україні, для всього народу України федералізм не є перехідним щаблем до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність знаходиться не попереду, а позаду нас. У свій час ми жили державним життям як самостійна держава. Згідно з договором, який забезпечував

наші державні права, ми об'єдналися з Росією, але ці права наші були беззаконно зневажені і порушені старою династією. Український народ від цих прав не відмовляється, як не відмовлялись від своїх прав і інші народи, які подібно до нас мали державну самостійність. І коли ми в даний час проголошуємо принцип федералізму, коли ми заявляємо свою волю в цьому значенні, — ми стверджуємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, а як шлях до інших перспектив, що вже давно відкрились кращим умам людства, як шлях до федерації Європи і далі — до федерації всього світу.

Відстоюючи принципи повного і необмеженого самовизначення народів, ми, звичайно, не будемо вороже виступати проти прагнення деяких народів до повної політичної самостійності. Ми визнаємо за ними це право. Ми будемо навіть вітати досягнення ними своєї мети, лише за умови, щоб досягнення політичної незалежності не було формою переваги якого-небудь одного державного народу, щоб воно не порушувало інтересів інших національностей, які опинилися б у становищі меншості в новій державі.

Ми будемо протестувати проти всіляких утисків національного життя і в себе, і в інших народностей, де б вони не проявлялись. Імперіалізму, де б він не розвивався — поза Росією чи в межах Федеративної Російської Республіки, ми будемо протиставляти ідею вільного союзу братніх народів. Ми будемо боротись з експлуатацією навіть найбільш передових народів так званих відсталих областей і народностей, котрі перебувають у несприятливих умовах, оскільки ми переконані, що між народами немає більш чи менш обдарованих, а є народи, поставлені у більш сприятливі умови історичного життя, і народи, котрі існували у менш сприятливих умовах.

Я глибоко вірю, товариші, що в наших руках — братського союзу народів, який тут зібрався, в їхній волі це велике завдання загладити старі гріхи історії, породжені нерівністю між народами, обранцями долі, які пишаються своєю панівною роллю, і народами, пасинками долі, які самі себе називають малими народами, молодшими братами. Я вірю у великий творчий потенціал людської думки, людської спільноти і думаю, що для братніх народів існують безмежні можливості нескінченних творчих втіх у цьому напрямі. Я вірю, товариші, що попри всі випробування долі, через котрі нам доведеться пройти і котрі можуть виривати з нашого кола того чи іншого та зробити їх жертвами наших домагань,— ця зімкнута фаланга, котра витворюється тут, зломить всякі перешкоди на своєму шляху і дійде до своєї мети.

Я вітаю, товариші, той крок, який Тимчасовий уряд зробив, направивши сюди свого представника*. Хочу вірити, що крок цей не залишиться в сфері настроїв, а за ним після цього підуть і справи з боку Тимчасового уряду. Хочемо вірити, що те пасивне відношення, яке уряд виявив в національних питаннях, вже остаточно зникає і настає інше розуміння інтересів Російської Республіки.

Товариші! Творчі сили народу невичерпні, але творчі сили держави мають свої межі і, дорогі товариші, я думаю, що люди, які очолюють Російську Республіку, не виявили розуміння завдань моменту в цьому сенсі. Я думаю, товариші, що коли б народи Росії півроку тому почули заклик від Тимчасового уряду, вірніше, коли б він відгукнувся на заклики народів до співпраці, коли б уряд дійсно бажав, щоб народи організували своє життя, свої взаємовідносини, то вони б давно подали один одному руки і тісним обручем зв'язали б Російську Республіку; і ми не пережили б того горя, яке пережили за ці півроку, не пережили б цих не лише страшних, але і ганебних моментів. Я не хочу зупинятися на них, а тільки нагадую, якщо Росія не виявила достатньо творчої енергії в цих, пережитих нами, моментах, то це було провиною пережитків старого централізму, що не дозволили уряду стати на новий вірний шлях.

Шкода, що ці півроку пройшли так даремно в цьому розумінні і не дали виявитися тій енергії, яку могло дати утвердження демократично-федеративних засад.

Я ладен вірити, що з цього моменту, можливо, розпочнеться поворот, що за цим кроком підуть подальші більш конкретні кроки, і Тимчасовий уряд перейде до вироблення форм участі народів у творенні нових форм державного життя та їх розбудові, використає, щонайменше тепер, нашу готовність, наш запал.

Не буду лицемірити: нами не керує якась платонічна доброзичливість до Росії. Ми не отримали доброго спадку від старого уряду, нічого корисного не бачили і від нового. Поки що він дотримується системи обмеження народних устремлінь.

Він не зрозумів, що прагнення цих народів — запорука майбутньої оновленої Росії. Але, товариші, виходячи з наших інтересів, ми всі бажаємо, щоб цей старий історичний околодок, цей заповнений клопами і тарганами "участок", де нас безстроково тримали "до окончания переписки", як висловлювалася стара влада, щоб Російська держава з тюрми народів перетворилась у наш спільний просторий і світлий палац народів. І от, дорогі товариші, ми зібралися тут, щоб розробити проект цього палацу. Ми бажаємо перебудувати цю стару тюрму народів для себе, для свого проживання в Російську Федеративну Республіку, і ми зійшлися сюди, щоб попрацювати для цього, щоб накреслити план і закласти перші підвалини її фундаменту.

Хочеться вірити, що, можливо, о цій дванадцятій годині, котра б'є не для окремих народів, як висловився один з ораторів, а для держави, для Росії (якщо вона перетвориться на федеративну республіку), ми зустрінемо нарешті розуміння урядом інтересів держави. Хочеться вірити, що ми не лише започаткували розбудову нового життя народів, але що представник Тимчасового уряду допоможе нам донести до усвідомлення уряду, що Росія повинна піти на це, що вона неодмінно повинна стати федеративною, аби врятуватися від загибелі.

ВІЛЬНИЙ СОЮЗ

З'їзд народів, що відбувся у Києві 8—14 вересня, відкрив нову сторінку в нашому житті. Ідея перетворення примусового державного зв'язку, що до цього часу об'єднував народи й області Росії, у вільний федеративний союз, з якою незмінно виступали кращі представники політичної думки впродовж цілого століття, тепер, з цим з'їздом, наблизилась до свого здійснення. Народи й області, представлені на цьому з'їзді, заявили про свою незламну волю до перетворення в державні організації, побудовані на демократичних засадах (між іншим, захищаючи непорушно і права національних меншостей) і об'єднані федеративними відносинами в єдину федеративну республіку. І ця рішучість щодо запровадження федеративного принципу і дотримання його за будь-яких умов і зміни їх насправді створює міцне і надійне опертя державного будівництва, особливо цінне при сучасній політичній нестабільності.

Взявши за основу принцип повного і нічим не обмеженого самовизначення народів і областей, з'їзд, звичайно, визнав за народами і областями, які внаслідок тих чи інших обставин стануть перед необхідністю переходу до повної незалежності, повне право на її здійснення — за умови лише збереження тих загальних принципів демократизму і забезпечення прав меншостей, на яких уже наголошувалося вище. Таку позицію з'їзд обрав щодо Польщі*. Те ж саме, ще більш однозначно, було висловлено щодо литовців*. Раз прийнятий принцип повного самовизначення повинен послідовно запроваджуватися завжди, а народностям чи областям, які через ті чи інші причини віддають перевагу повному політичному відокремленню, цілковитій політичній незалежності, у даний час взагалі немає причин приховувати прагнення до цієї останньої, і особливо не було ніяких підстав приховувати їх на нашому з'їзді. Коли ж цей форум визнав своїм кредо принцип федерації* і ухвалив впроваджувати його у своїй діяльності та всіляко підтримувати всі ті народи й області, де об'єктивно створюється реальне підґрунтя для відокремлення в федеративні одиниці, то це рішення, очевидно і безперечно, є цілковито щирим і надійним виявом керівних течій цих народів і областей.

У цьому розумінні, в нинішніх умовах це рішення набуває значення, яке не можна применшувати. Відтепер умови та форми, час і термін утворення федерації народів і областей, що входять до складу Російської Республіки, — лише питання найближчого часу. Їхній шлях серед усіх можливих катастроф відтепер цілковито зрозумілий і ясний. Відтепер у нас абсолютно визначена і міцна платформа, що протистоїть усім змовам безвідповідальної дипломатії та міжнародного капіталу, — федерація народів і областей, до якої не увійде лише той, хто не захоче, але ті, хто стали на цю позицію, будуть федеруватися на ній до кінця і за всяких умов, і свій вільний союз протиставлять всім ударам фізичної сили і всім підступам дипломатичної інтриги.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

МУСИМО ВЗЯТИ НА РОЗУМ

Звідомлення, зложені на останнім засіданні Центральної Ради делегатами, що були нею вислані на петроградське "Демократическое совещание"*, розгорнули дуже нерадісну картину перед її членами. Тимчасове правительство безсиле, не має власті й не чує ґрунту під ногами. Але, видима річ, не почуває під собою його і російська революційна демократія. Не виявляє охоти й відваги взяти власть в свої руки, ні приступити до соціальної й політичної творчості. Місяць тому, на московській нараді*, об'єднана й однодушна против буржуазії, на своїй нараді вона розділилась надвоє і в свідомості своєї безсилості віддала правління тим самим буржуазним, антиреволюційним елементам, проти котрих виступала. І прикладом їх відіпхнула найбільш пекучі справи — справу земельну, справу національну — до "Учредительного собрания".

Заразом своїм відношенням до заяв національних делегацій, до всяких нагадувань про національне питання* дала зрозуміти, чого мають сподіватись народи Росії від цього "Учредительного собрания", — якщо воно збереться. Такої неприязні, яку виявляла російська демократія їх національним домаганням, не сподівавсь, певно, і найбільш похмуро настроєний "літописатель" національної політики Росії. Їх не хотіли слухати, їх переривали глузуваннями й погрозами, в пресі їх замовчували або силкувались осмішити. І особливо ворожо ставились до українців і до Центральної Ради, не тільки як до найбільш грізної національної сили, але як до признаної провідниці інших покривджених народностей, що на неї покладають свої надії.

Це все ми мусимо добре взяти на розум. Російська демократія, очевидно, не виявляє не тільки творчої здібності, але й свідомості державних завдань, які лежать перед нею. Вона не хоче і не може навіть підійти об'єктивно, розглянутись уважно в справах, від котрих залежить саме існування держави. Відкладати що-небудь на її розгляд чи рішення — це тільки марнувати час, безповоротно губити справу.

Ми й інші народи, очевидно, будемо мати тільки те, що зробимо самі на місцях — не на російських Установчих зборах, а на своїх власних, крайових. І поруч приготувань до виборів депутатів до російських Установчих зборів мусимо зараз же і негайно приступити до організації Установчих зборів України*. Інакше можемо гірко пожалувати.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ВАЖНА ХВИЛЯ

Український народ разом з іншими народами Росії покликаний сказати свою волю і думку на Всеросійських Установчих зборах.

Давно не мав він такої нагоди. Давно затихли всенародні віча, на котрі сходились усі повноправні люди землі, щоб висловити свої гадки під критичну хвилю й дати вказівки свому правительству. Відшуміли й пізніші великі ради військові, на котрі виносились всі важніші справи українського військового й державного правління.

З того часу, як російській уряд задавив українське політичне життя і українське народовластя, він один тільки раз дав українському народові нагоду висловити свої гадки й побажання, нарівні вже з іншими провінціями Російської держави*, між котрі повернув автономну Україну. Се було за часів "просвіщеного лібералізму" цариці Катерини, коли вона покликала представників ріжних верств подати через своїх депутатів і писані накази, свої гадки й побажання в справі нового "Уложенія". Українське громадянство — всі ті верстви людності, котрі до сього були покликані, подбали пильно про те, щоб сказати в наказах своє слово, не вважаючи на всі перепони й кари, котрими грозила нова царська адміністрація. Завдяки тому накази сі дали справді досить виразистий образ політичних домагань українського народу, і не його вина, що ці домагання не були тоді сповнені.

Російський царський уряд по сій спробі виявлення волі і мислі громадянства не повторяв їх більш протягом цілого століття з верхом, і тільки революція 1905 р. примусила його до сього. Але користаючи з скорого її ослаблення, він все зробив на те, щоб широкі народні маси якнайменше могли виявити свою волю в новоствореній Думі. Ще до першої і другої Думи народ наш мав деяку змогу, не вважаючи на всі трудності, провести своїх людей*. Але вік тих Дум рахувавсь тижнями, і діяльність їх не мала значіння. До пізніших же, більш довговічних Дум народ наш приступу вже не має ніякого*.

Сим разом він дістає таку широку змогу, якої ще не мав досі, щоб виявити свою волю щодо будучого життя. Вперше при виборах депутатів будуть мати голос усі люди, всякого стану, без ріжниці, чоловіки й жінки. І вони мусять використати це повне право так само пильно й старанно, як використували їх предки своє куце право за цариці Катерини, щоб виявити свою мисль і волю.

Розуміється, будучий лад України буде будуватись не там, на Всеросійських Установчих зборах, а у нас же, на Україні. На Українських Установчих зборах*, а не на Всеросійських, буде затверджена конституція України, автономний статут України, що розроблюється Українською Центральною Радою. Там же, на Українських Установчих зборах, буде вирішена в голов-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу й інші основні справи будучого життя України.

Але свою волю порішити всі сі справи свого будучого устрою у себе, на Установчих зборах українських, свою тверду постанову щодо відновлення української державності — життя України як держави в федеративнім зв'язку Російської Республіки, український народ повинен заявити таки на Всеросійських Установчих зборах.

Ми не знаємо, розуміється, коли вони зберуться і який характер матиме їх діяльність. Може, федеративний принцип Російської Республіки буде уставлятись не там, а на конгресі народів і областей Росії, як-то недавно вказувалось на з'їзді народів. Всього того тепер зараз не можна вгадати. Але свого права кожний народ повинен пильнувати скрізь і завсіди — коли хоче мати права.

Тож, коли тепер наступає час здійснити своє право на голос у Всеросійських Установчих зборах, український народ це своє право мусить здійснити і використати вповні, щоб не було жалю, коли б потім показалось, що голос у Всеросійських Установчих зборах має свою вартість.

Але, ще й незалежно від такої реальної вартості, вислід сього голосування матиме велику моральну вагу. Воно має виявити в очах своїх і чужих, яку силу має на Україні український народ, кого вважає він представником своїм, кому доручає охорону своїх інтересів.

Щодо сього не повинно бути місця ніяким сумнівам, ніяким кривотолкам, і для сього український народ повинен взяти скрізь участь пильну, діяльну участь, допильнувати їх від початку до кінця.

[ПРИВІТАННЯ III ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ З'ЇЗДУ, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]

Од імені найвищого революційного органу на Україні, од Центральної Ради вітаю вас, українське вояцтво, і дякую, що ви приїхали сюди в так великому числі, не зважаючи на перешкоди. Ми раді бачити вас тут, особливо тепер, в цей важкий час для України. Ми раді, що можемо тут подякувати вам за труди і жертви, які ви несете в обороні нашої свободи і нашої вільної України.

Багато вам довелось перетерпіти за останній час цеї літньої кампанії*, але, на жаль, доведеться ще зимову кампанію перебути. Це не було нашим бажанням. Центральна Рада хотіла якнайшвидшого миру, але здійснити це бажання не мала сили.

Ми певні, що ви підете разом з нами до нашої мети — *Української демократичної республіки* в федерації з Російською Республікою. А дорога наша трудна, застелена перешкодами. Тепер вся контрреволюційна буржуазія кидає нам щедро ці перешкоди, веде атаки на Центральну Раду*, бо знає, що ми думаємо теж про соціальне питання — про землю для трудящих мас.

І хоч дуже важка наша дорога, ми стоїмо твердо на ній. Серед ослаблення революційної енергії в Росії* ми ні на крихітку не зійшли з дороги до *утвердження нашої вікової державності*, до створення Української демократичної республіки і до *прав трудового народу на вільний труд і на землю.*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ПРОЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ

На останній сесії Центральної Ради я мав честь і приємність предложити високому зібранню від комісії для вироблення проекту автономного статуту України головні основи сього проекту — проекту будучої Конституції Української Республіки, що має бути внесена на Українські Установчі збори. Хоч проект цей існує ще в недокінченім і сировім виді, проте комісія встигла до цеї сесії виробити й прийняти головні підстави його — так би сказати скелет цеї Конституції, і я думаю, що не тільки Центральній Раді, але і взагалі українському громадянству цікаво буде познайомитись з запроектованими комісією основами її.

Конституція в проекті поділяється на шість частей. Насамперед іде часть загальна, декларативна, яка уставляє державний характер України, її територію і основні права громадянина Української Республіки.

Частина друга вияснює її відносини до Федеративної Російської Республіки, в склад котрої входить Республіка Українська.

Частина третя займається вищою законодатною властю України — її "Всенародними зборами" (соймом) і їх президією, котрій віддається представництво України на вні.

Четверта частина присвячена власті виконавчій (Кабінетові міністрів).

П'ята — найвищому органові судовому — "Генеральному судові": основи цього органу були розглянені комісією перед самою сесією, вже можна сказати під обстрілом.

Зовсім необробленою зісталась шоста і остання частина, що має уставити конституційні гарантії прав національних меншостей.

Коротко подам перегляд зробленого, ще раз нагадуючи, що все це ще тільки проект, поки що в самій комісії ще не підданий останній стилізації (обробці).

Відкривається він параграфами, які уставлюють державний характер нової України:

Відновивши своє державне право, яко демократична республіка, Україна входить в склад Федеративної Республіки Російської, для легшої оборони і забезпечення добробуту своєї країни.

Верховне право в Українській Республіці належить українському народові разом з тими народностями, які живуть із ним на українській землі. Воно здійснюється через Всенародні збори України, оскільки певні права з нього не передані федеральним органам Російської Республіки.

Територія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську, за виключенням частин

hrushevsky.nbuv.gov.ua

неукраїнських (як Крим), а з прилученням сусідніх українських територій (з інших губерній).

Коли б до Російської Республіки на основі свободного бажання прилучились західні українські землі, вони можуть також ввійти в склад Української Республіки.

Докладне розмежування в пограничних територіях має бути зроблене мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людності належати або не належати до Української Республіки.

Територія ця мислиться комісією поділеною на "землі", доволі великі, з 3 до 4 нинішніх повітів, з широкою самоуправою (автономією), забезпеченою від втручань і обмежень з боку виконавчої власті. Вони поділяються на волості й громади, також з значними правами самоуправи. Але означення круга діяльності їх полишається звичайному законодавству республіки.

З гарантій особистих прав українського громадянина наведу отсі параграфи:

Актова, громадська і політична правомочність починається з 20 літ. Ніякої ріжниці між чоловіком (мужчиною) і жінкою право Укр[аїнської] Республіки не знає.

Громадяни в Укр[аїнській] Республіці рівні в своїх громадських і політичних правах. Уродження, освіта, ценз не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві Укр[аїнської] Республіки вживатися не можуть.

Громадянин Укр[аїнської] Республіки не може бути обмежений в правах слова, сумління й організації, поскільки вони не суперечать постановам карного права.

Громадянин Українськ[ої] Республіки і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячім вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізніше як за 24 год., коли суд не установить якогось способу його задержання.

Громадянин Укр[аїнської] Респ[ублікн] і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані підданий яким-небудь актам, які понижують людську гідність, як кари по тілу, наложення кайданів, штампу або виставлення на понижуюче видовище.

Відносини Української Республіки до Російської Федерації проектуються такі:

Федеральним центральним органам Російської Республіки передаються заграничні зносини, укладання і приймання трактатів політичних і торговельних і організація дипломатичного представництва від цілої республіки. (Цим не укорочується право Української Республіки мати за границею своїх фінансових і торговельних агентів для охорони інтересів своїх громадян). Рішення про війну і згоду, ведення війни, командування воєнними силами під час війни. Установлення одиниць мір, ваги і монети; законодавство митове; нормування поштових, телеграфних, залізничних, річних, ґрунтових і авіаційних зносин і

оплат, оскільки вони уставляються одностайно для всієї Федеративної Російської Республіки; охорона торгівлі і мореплавства Федеративної Російської Республіки за кордоном; нормування постанов про натуралізацію, набування і утрату громадських прав в ріжних краях Федеративної Російської Республіки, користування з громадських прав поза межами свого краю і охорону чужоземців в межах Федеративної Російської Республіки; постанови про переселення в колонії Федеративної Російської Республіки; постанови про доходження цивільних претензій поза межами свого краю, виконування засудів, доводову силу документів; нормування певних спільних принципів права цивільного, карного у процесі; нормування правил санітарних і карантинних; охорона авторської власності і патентів; нагляд за додержуванням прав національних меншостей.

В інші подробиці відносин України до Російської Федерації я тут не буду входити, бо це річ порозуміння, і може бути, що певні підстави федеративного зв'язку винесе Всеросійське Учредительне зібрання, якщо йому вдасться зібратись в недалекім часі. З формального ж боку дати останню форму федеративній організації — це буде діло конгресу (чи як там його назвати) народів і областей, які зав'язуватимуть федерацію.

З виїмком вичислених тільки що справ, що проектуються до передачі федеральним органам, все інше Україна полагоджує через свої Всенародні збори, вибрані загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням, з таким рахунком, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності (що на всю Україну дало б приблизно коло 400 депутатів).

Голова, вибраний Всенародними зборами, являється заразом головою Української Республіки, цебто заступає місце президента (форма більш демократична). Він заступає Україну в зносинах з федеральним правительством і сповнює інші чинності, зв'язані з представництвом Української Республіки. Уряд його триває до вибору нового голови новими Всенародними зборами, так що Всенародні збори, ухваливши свій розпуск, тим самим без усякої кризи можуть перевибрати голову. Притім цей уряд фактично колегіальний, бо збори вибирають в поміч голові товаришів і секретарів.

Всенародні збори вибираються на три роки, але можуть і перед часом розпустити себе своєю постановою. Нові збори розписує голова: між розпуском старих і вибором нових не може минути більше як три місяці. Сесія збирається не менше як два рази на рік; перерва між сесіями не може бути більше трьох місяців, а на пропозицію, внесеною п'ятою частиною депутатів, Всен[ародні] збори мають бути скликані не пізніше місяця по її одержанні.

Законодатні проекти на розгляд Всенародних зборів вносяться: президією за порозумінням з Радою старшин зборів, фракціями, зареєстрованими Всенародними зборами, депутатами в числі не менше 30, Кабінетом міністрів Української Республіки, органами самоуправи, які об'єднують не менше 100 тис.

виборців і нарешті — безпосередньо громадянами Української Республіки в числі не менше 100 тис.

Без ухвали Всен[ародних] зборів не можуть збиратись на території України ніякі податки, не можуть робитись ніякі позики на рахунок У[країнської] Р[еспубліки], громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби.

Всі справи Всен[ародними] зборами рішаються простою більшістю: тільки для віддання міністрів під слідство і суд треба двох третин кворуму (більшості депутатів).

Для зміни Конституції треба трьох п'ятин голосів кворуму, причім ухвалена зміна стає правосильною аж тоді, коли це рішення буде поновлене Всен[ародними] зборами в новім складі (після нових виборів).

Щодо організації виконавчої власті, проект зазначує, що вона може походити тільки з народного вибору — з виборів громад, волостей, земель і всього народу, дістаючи від вибраних ними органів свою повновласть і перед ними відповідаючи. Законодатні і виконавчі органи громад, волостей і земель, поскільки розвивають свою діяльність в межах, означених законом Української Республіки, не можуть бути обмежені або стиснені в своїй діяльності ніякими виконавчими органами республіки. Справами, які зістаються поза межами органів місцевої самоуправи та дотикають цілої Української Республіки, порядкує Кабінет міністрів Української Республіки. Він же координує і настроює їх діяльність, не порушуючи їх компетенції, та приходить їм в поміч, коли вони до нього звертаються. Кабінет цей дістає свою повновласть від Всенародних зборів Української Республіки і тільки перед ними відповідає.

Формує кабінет голова Всенародних зборів за порозумінням з Радою старшин Всенародних зборів, і потім кабінет подається на затвердження Всенародним зборам. Таким самим способом робиться частичне доповнення кабінету. Число членів кабінету і спеціалізацію їх портфелів установляють Всенародні збори.

Найвищим сторожем Конституції й права Української Республіки являється Генеральний суд, зложений в рівній части з суддів, вибраних Всенародними зборами і делегованих вищими судами земель, з доживотним урядом. Він являється найвищою апеляційною і касаційною інстанцією Української Республіки, служить спеціальним трибуналом для деяких справ (напр., для суду над міністрами по справах їх урядування), провіряє правильність виборів до Всенародних зборів (практика канадського вищого суду, що дала дуже добрі результати), пильнує згідності законів Всенародн[их] зборів з Конституцією Укр[аїнської] Республіки і обов'язковими для неї постановами федеральними, пильнує законності всякого роду постанов органів самоуправи і урядників Укр[аїнської] Республіки і нарешті — згідності федеральних постанов з Конституцією України.

Законодавчі ухвали Всенародн[их] зборів, осуджені Генеральним судом, можуть бути переглянені Всенарод[ними] зборами в новому складі, і коли будуть ухвалені наново, мають остаточну силу і не підлягають переглядові Генерального суду. Помічення над незгідністю федеральних постанов з Конституцією Генеральний суд передає до ужитку представникам Укр[аїнської] Республіки в федеральних органах.

Такі головні основи проекту.

При всій недокінченості його з них виразно виступають основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради — республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місце ніякому "лічному режимові", де виконавча власть поставлена в докладно означеній рамці.

Республіка одноцільна, але з широкою автономією її земель, з широкою самоуправою місцевою, конституційно захищеною від втручань адміністрації, і з конституційними ж гарантіями прав меншостей в сфері культурно-національних інтересів.

Думаю, що ці основні принципи дійсно відповідають завданням революційної демократії України. А при тім ті умови для змін Конституції, які проектує комісія, дають змогу без великих трудностей проводити в ній поправки, відповідно до того досвіду, який принесе час.

[ПРОМОВА НА ЗАСІДАННІ МАЛОЇ РАДИ ПЕРЕД ОГОЛОШЕННЯМ III УНІВЕРСАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, 7 (20) листопада 1917 р.]

Високі збори! Грізний момент кривавої боротьби в Росії і на Україні, коли нема центральної власті, коли повстала і все шириться громадянська війна*, що переходить вже і на Україну, вимагає від українських партій рішучих кроків, щоб зміцнити власть, зробити Україну базою революції і відси боронити здобутки революції в цілій Росії. В такий час і для здійснення таких завдань потрібні героїчні засоби. Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, що для того, щоби крайова влада стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії...

Це, що ми досі вважали прерогативою Української Установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз. Кілька день тому назад ви чули тут постанову Третього Всеукраїнського військового з'їзду, який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду — ця постанова домагалась проголошення Української Республіки*. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились* про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна. Але вчора Універсалу не можна було ще оголосити, бо його вироблення було скінчено пізно; до того представники меншостей просили відкласти проголошення, щоб вони також могли обміркувати зміст Універсалу. Отже, дозвольте оголосити цей акт тепер...

hrushevsky.nbuv.gov.ua

РЯТУЙМО РОСІЙСЬКУ ФЕДЕРАЦІЮ

Хвиля велика і грізна й вимагає заходів негайних і рішучих. Українська Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку в Федеративній Республіці Російській, і цей принцип федерування не може зістатись самою тільки декларацією.

Два місяці тому на з'їзді народів я звертав увагу* присутнього представника Тимчасового правительства, національних і політичних партій і організацій, що в тім становищі, в якім стояла Росія вже тоді, негайне переведення федерального принципу являється єдиним рятунком від розвалу. Цей поклик не був послуханий провідними російськими кругами, і "дванадцятий час", в котрім вони могли врятувати Росію її федералізацією, був ними пропущений. Тепер Росія стоїть в огні внутрішньої війни, без правительства, без реального об'єднуючого центру. Їй грозить розвал: в цім тепер нема сумніву.

Ми не можемо до того допустити! Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української Республіки рятувати цілість і єдність федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів для того, щоб виявити цю волю в ділі. Коли великоруський центр не спроможний більше організувати своїми силами революційного, соціалістичного правительства, яке могло б утвердити в державі лад і право, то народи й області, які стоять на федеральнім принципі, повинні прийти в поміч великоруській демократії центру* в сій негайній справі — формуванні нової революційної, правдиво демократичної власті Російської Республіки.

Центральна Рада, яка досі не вважала бажаним брати участь в формуванні правительства*, повинна уважно зостановитись над сим і негайно порозумітись з краями й народами, які стоять на тій же федеральній платформі*, та і з провідними групами революційної демократії великоруської, щоб утворити нову, сильну й авторитетну власть на принципі федеративнім.

Централістична Росія могла бути нам байдужа або ненависна. Росія федеративна для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЧАС НАСТАВ

Час унітарної, не федералізованої Росії настав раніше, ніж хто-небудь міг передбачити. Не дослухавшись до застережень, не зробивши ніяких кроків до усвідомлення федералізації чи переходу до неї, вона в даний час, ось уже три тижні, б'ється в страшній агонії безладу, не маючи можливості сформувати уряд, який би визнали, якщо не всі, то хоча б переважна більшість. Старий державний центр, державна великоросійська народність виявляє своє безсилля в керівних верхах і цілковиту байдужість до політичних і суспільних завдань у своїх нотах*. І те, що є зовсім нездійснимим для нього, вірогідно доведеться взяти в свої руки представникам недержавних народів і областей фактично негайно, не чекаючи навіть створення тих організованих форм, котрим в нормальних умовах належало б формування уряду. Становище вкрай загрозливе, обставини вимагають негайного створення організуючого центру, і народи та області, які вболівають за збереження єдності Росії в нових, федеративних формах, не можуть залишатися далі пасивними свідками її розпаду і розкрадання. Не з якихось платонічних почуттів до старої грішниці Росії, в які нам немає ніякої потреби рядитися, а заради спільних інтересів свого федеративного устрою ці народи й області повинні докласти зусиль, щоб покласти край руїні і анархії, що загрожує захопити, поширюючись із центру, також і їх самих, та закласти в цей грізний і відповідальний момент наріжні камені нової федеративної будівлі, здатної дати мир, право та порядок і старим периферіям, і старому центру.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Я вже згадував в давнішій своїй статті, говорячи про приготований для Українських Установчих зборів проект Конституції Української Народної Республіки, що проект сей має на увазі також і новий поділ України: замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній. Сі землі мали б служити округами при виборах до Українських Всенародних зборів (сойму), до них мала б бути приспособлена адміністративна й судова сіть, а головно — в їх рамках розвивалось би те широке громадське самоврядування, котре має на оці проект нашої Конституції, будуючи нову Україну на основах децентралізації й полишаючи центральній виконавчій владі (Раді нар[одних] міністрів) тільки "справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої й національної самоуправи або дотикають цілої республіки".

Ні теперішні уїзди, ні губернії не придатні до сього. Уїзд — се замала одиниця на те, щоб в її рамцях можна було розвинути й організувати широку самодіяльність громадянства в усіх сферах культурного, економічного й громадського життя, щоб ся самоуправа могла всесторонньо обслугувати людність, звертаючись тільки в ріжних надзвичайних і небагатьох справах до помочі центральних установ. Губернія знов — се, крім того, що звичайно зовсім механічний і припадковий зліпок ріжних, нічим сливе не зв'язаних між собою територій, ще й зліпок занадто великий, який не може об'єднатись органічно як самоуправна одиниця й фактично розпадається на кілька частин окремих, тільки неорганізованих і позбавлених спільних органів. Треба, отже, намацати й відокремити сі райони, а тоді й губернії, й уїзди тратять всяку причину свого існування — їх уже не потреба, і було б даремною тратою коштів утримувати ще й губернські та повітові установи.

На підставі всякого роду даних, за порадою спеціалістів, отсе й вироблено проект такого поділу. За підставу взято число людності: приблизно 800—900 тисяч по переписі 1897 року, себто мільйон з лишком по-теперішньому. Такий округ з людністю поверх мільйона при добрій організації може наладити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільськохазяйську, земельну, і промислову, і культурну. В своїм районі він буде спроможен організувати й сіть середніх шкіл і якісь вищі школи, добрий музей і порядний театр — все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне. До Всенародних зборів (сойму) України такий округ посилатиме не менше десяти депутатів, так що при виборах можливе партійне групування й пропорціональні вибори. А з другого боку — се округ настільки невеликий, що всі часті його будуть почувати себе тісно зв'язаними і між собою, і з своїм центром; всі громадські, політичні й культурні сили будуть тут на виду і на рахунку; все громадське будівництво йтиме при живій участі й контролі громадянства.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

А, власне, се те, в чім лежить будучина України: розбудження всіх громадських сил, притягнення їх на громадську службу, і, власне, воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженні самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих гарячим прив'язанням до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, осягнених не виторгуваними з центру асигновками, не присланими з міністерства урядовцями, а здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми або громадянськими вибранцями. Нехай одна земля хвалиться своєю електротехнікою, друга — своїми досвідними полями й сільськогосподарськими лабораторіями, третя — своєю педагогічною академією чи взірцевими виховавчими інституціями, четверта — музеями народного мистецтва чи художніми школами. Нехай розів'ється той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, в котрій виросла безсмертна культура старої Греції або італійського Відродження. Децентралізація невеликих, тісно концентрованих земель має дати форми й рамці для такого громадського розвитку.

Перше діло тут намітити центри й ті осередки, що гуртуватимуться навколо них: розмежувати їх окраїни, периферії можна буде й пізніше, коли обставини покажуть, що тій волості або громаді зручніше належати не до того, а до сього центру. При сім розмежуванні головну ролю мусять грати зв'язки економічні й культурні, а особливо шляхи (сполучення, комунікація). Хоч назви сим землям даються історичні, але держатися старих рубежів, коли їх заступили нові, реальніші зв'язки, ніяк не можна. Але треба сказати, що старі групування, що живуть під сими старими, здавалось би, давно пережитими назвами, часто показуються далеко більш живучими, ніж би хтонебудь міг думати. Се й зрозуміло, коли ці групування складались не капризом дипломатів чи урядовців, а виростали з умов географічних, природних — сі умови не зміняються так легко.

Як побачить читач нижче, до поділу взято приблизно ту територію, на якій переводяться вибори до Українських Установчих зборів; свобідна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших суміжних країн*. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту та інших земель.

Три головніші міста України вилучаються в осібні округи з невеликими пригородніми територіями. До інших великих міст теж примежовуються сорозмірно невеликі території. Де вичисляються повіти без застережень, розуміються або цілі повіти, або переважна частина повіту, не рахуючи невеликих відтинків, що примежовуються для заокруглення до іншої, сусідньої землі, і звичайно згадуються при ній, коли сі прирізки трохи значніші.

По сих поясненнях перечисляю сі проектовані землі: спочатку дається назва кожної, потім вичисляються повіти, що до неї входять, а в кінці її центр.

1. Київ з околицею до Ірпеня і Стугни і за Дніпром, приблизно на 20 верст.

2. Деревська земля: Радомишльський і Овруцький пов[іти], Київський без полудневої частини, півн[ічна] частина Ровен[ського], сюди може відійде й сусідня частина Мозирського — коли на те буде бажання людності. Центр — Іскорость, тепер важний залізничний узол.

3. Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький, част[ина] Дубенського — Луцьк.

4. Погориння: Ровенський, Острозький, Заславський, Кремінецький, південн[на] частина Дубенського, зах[ідна] ч[астина] Староконстантинівського — Ровно.

5. Болохівська земля: Житомирський, Новоград-Волинський, част[ини] Бердичівського, Літинського і Вінницького — Житомир.

6. Поросся, поляни або "русь": Васильківський, Сквирський, Таращанський, пол[уденна] част[ина] Київського і схід[на] Бердичівського — Біла Церква.

7. Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський, част[ина] Звенигородського — Черкаси.

8. Побожжя: Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського й Єлисаветського — Умань.

9. Поділля: Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, більша част[ина] Могилівського і Старокостянтинівського — Кам'янець.

10. Брацлавщина: Вінницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського й Ямпільського — Вінниця.

11. Подністров'я або Побережжя: Ольгопільський, Тираспільський, частини Ямпільського, Балтського і Ананьївського — Балта.

12. Помор'я: Одеський (крім захід[ної] частини), частини Ананьївського, Єлисаветського і Херсонського пов[ітів] — Миколаїв.

13. Одеса з територією до Дністрового лиману.

14. Низ: більша частина Єлисаветського, Олександрійський і част[ина] Верхньодніпровського — Єлисавет[град].

15. Січа: Катеринославський, частини Верхньодніпровського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Олександрійського — Половиця (Катеринослав).

16. Запорожжя: Мелітопольський і Бердянський — Бердянськ.

17. Нове Запорожжя: Херсонський пов[іт] (без зах[ідної] і схід[но]-півн[ічної] частини) і Дніпровський — Херсон.

18. Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський і Олександрійський пов[іти], без захід[ної] і півн[ічної] част[ин] — Маріуполь.

19. Половецька земля: Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський — Бахмут.

20. Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський, частини Корочанського й Білгородського — Слов'янськ.

21. Подоння: Новооскільський, Бірюцький, Острогозький, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського — Острогозьк.

22. Сіверщина: Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський — Стародуб.

23. Чернігівщина: Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзнянського (до лінії залізниці прибл[изно]) — Чернігів.

24. Переяславщина: Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзнянського і Золотоніського — Прилуки.

25. Посейм'я: Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, може, й част[ина] Рильського — Конотоп.

26. Посулля: Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського — Ромни.

27. Полтавщина: Зіньківський, Полтавський, Костянтиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Охтирського й Богодухівського — Полтава.

28. Самара: Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, част[ини] Золотоніського й Хорольського — Кременчук.

29. Слобідщина: Сумський, Лебединський, більші частини Охтирського й Богодухівського, Суджанський, Гайворонський — Суми.

30. Харків з повітом і частинами Валківського й Білгородського.

Отакий проект. Бажано, щоб люди, обізнані з місцевими відносинами, зробили тепер же свої замітки до сього поділу, коли помітять в нім які-небудь недогоди. Але, як сказано вище, се важно вказати тепер тільки щодо основних осередків тих проектованих земель, а помічення над тим, куди зручніше прилучити яку-небудь посередню частину того чи іншого повіту, можна лишити на потім.

[ПРОМОВА НА З'ЇЗДІ РАД СЕЛЯНСЬКИХ, РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ, 6 (19) грудня 1917 р.]

В сей час, коли ми тут засідаємо, на Україну іде походом вороже їй військо*. Воно вже вступило на українську землю і одержало приказ за всяку ціну пробитися до центру нашої держави. Посилають те військо на нас ті самі т. зв. народні комісари, котрі лицемірно кричать все і всюди про свою любов до миру. Заключивши з неприятелем перемир'я на всіх фронтах, вони заявили нам війну.

Товариші! Центральна Рада завсіди стояла за миром, виповняючи волю всього українського народу, вона робила все, що було в її силах, щоби приблизити день миру. І от тепер, коли сей довгоожиданий день, здавалось би, вже недалеко, нам виповідають війну. Тут говорили, що Совіт народних комісарів виповів війну не українському народові, а Центральній Раді. Та хіба ж Центральна Рада не український народ? Хіба ж робочі маси України допустять, щоби розігнати Центральну Раду? Ви повинні тут дати на се питання ясну і рішучу відповідь. Наступила хвиля, коли ви, товариші селяни, робітники і солдати України, повинні піддержати вашу Центральну Раду не тільки словом, але і ділом. Вам прийдеться піддержати Раду у всіх відношеннях, у всіх областях життя, ви дасте поживу, ви окажете довір'я грошеві Української Народної Республіки тому, що, коли ви довіряли цареві і Керенському, то невже ж ви не повірите вашому народному правительству? Ви будете також співділати в тім напрямі, щоби земельна реформа була переведена на Україні планово і організовано. Ще раз висказую надію, що ви всіма силами піддержите в сю трудну хвилю вами утворені нові свободні заведення. Думаю, що ваше відношення до Центральної Ради і до Генерального секретаріату тут достаточно ясно вияснене і Ви затвердите предложену резолюцію*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ПРОМОВА НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЗАСІДАННІ ВОСЬМОЇ СЕСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, 17 (30) грудня 1917 р.]

Перше ніж замкнути це засідання, а разом з ним, сподіваюсь, останню сесію Центральної Ради, тепер уже найвищого революційного органу *самостійної, незалежної Української Республіки,* дозвольте мені висловити глибоке почуття вдоволення.

Коли я порівняю цей момент з тим, як дев'ять місяців тому, на початку революції, я вирвавсь з заслання і вперше взяв провід в Центральній Раді, що містилась в одній невеличкій кімнаті*, теперішнім моїм кабінеті, не маючи навіть того, що давали нам потім большевики: "повноту влади в Педагогічному музеї", коли я рівняю це з тими здобутками і тою владою на цілу Українську Республіку, яку ми маємо тепер, то від цього порівняння мене охоплює почуття великої радості і маю певність, що 9 січня в цьому самому будинкові збереться Українська Установча рада*, котрій Центральна Рада передасть свої права і свою владу.

Наші здобутки за цих 9 місяців праці великі. Ми перетворились в орган власті, який признано цілою Україною, і хоч тепер робляться ворожі замахи на нашу владу, але це не порушує волі України, вважаючи лиш Центральну Раду єдиною революційною властю. З тих завдань, які стояли перед нами на початку нашої діяльності, не всі сповнено в однаковій мірі. Коли в соціальних справах ми ще не досягли того, чого хочемо, то в політичних досягли більше, ніж думали. Ми стояли і стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою*. Це уже безперечно, і навіть самі уперті та неприхильні до нас люди з цим не сперечаються. Такою самостійною і незалежною державою Україна буде до того часу, коли спільно з іншими республіками утворено буде федеральний орган, котрому Україна передасть частину своїх прав. Далі в цім напрямку нема куди йти, бо все уже досягнено, і я не зовсім розумію, чому деякі з наших товаришів не хочуть тепер робити з нашої самостійності якесь гасло.

І в тім нема нічого нового для нас. Ми не якась нова і молода республіка, як нас часто називають, бо ми тільки відновляємо свою стару державність, з скасуванням якої ніколи не мирились. І ота сама земельна справа, над вирішенням якої ми тепер працюємо, для мене, як для історика, не нова. Кілька століть тому назад український народ, так само, як і тепер, гаряче заходжувався коло цеї справи. Тоді не було тільки цих назв — соціалізація, націоналізація, муніципалізація — якими тепер більш докладно означуються ті самі думки і бажання, що мав український народ давно. Тоді не було тої свідо-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

мості, тої організованості, яка є тепер. В цьому велика ріжниця між теперішньою боротьбою за землю і волю і колишньою, а також в цьому і великий залог успіху наших домагань. Нехай же вільно буде мені тепер, коли ми уже близько стоїмо перед досягненням цеї вікової мрії українського народу, віддати чолом он тим представникам українського трудового народу, яких я бачу перед собою.

Закінчуючи промову, М.Грушевський висловив сподіванку, що той такт і організованість, якою завше визначалось українське селянство й робітництво, не дасть залити Україну тій хвилі безладу, яка може привести край до загибелі. Цей такт удержував їх і від утопійних соціалістичних поривів, і від шовінізму та націоналізму, що міг би затемнити їх соціальну, класову свідомість. Він удержить нас від всяких внутрішніх розколів і в будучині, аж доки остаточно не буде зміцнено революційних здобутків в справах класових і соціальних. При цьому промовець згадав, що представники неукраїнських фракцій завше були незадоволені цею внутрішньонаціональною єдністю всіх верств українського народу і не раз намагались її розбити, але вони повинні, навпаки, тішитись цею єдністю, а не сумувати, бо тільки вона забезпечує на Україні здобутки революції, за які борються і ті самі "меншості".

До побачення в Установчій Раді Української Народної Республіки 9 січня! Нехай ніщо не перепинить цього... До побачення, товариші!

ВЕЛИКЕ РІЗДВО

Різдвяні статті прийнято писати в радісних, тріумфальних або тихомирних тонах, справляючи свято миру, надії, згоди. Писав колись і я такі*, а сим разом не можу настроїтись на сі тони. Не можу писати про радість, про згоду, про мир, не можу кликати ні на хвилю до них, коли треба накликати до крайнього напруження всіх сил, пильної чуйності й уваги.

Ми стали на межі обітованої землі українського визволення, української державності, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу. Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор — наш Третій Універсал, — мабуть, найважніший акт, який коли-небудь з'являвсь на нашій землі. Але ми ще тільки на межі! Ми не ввійшли ще до сеї обітованої землі, котру віщували нам наші пророки, до котрої вели нас наші вожді, тим менше — ми не опанували її!

Нам судилось побачити її навіч, й наші серця огортає тривога, що ми можемо упустити се близьке щастя нашої країни, що від границь сеї сподіваної землі нас відіб'ють, нас відкинуть назад на довгу, нову блуканину в пустині. І замість радісних різдвяних пісень, замість співів миру і благоволення нам хочеться на се Різдво кликнути бойовим, сторожким кличем, словами старого псалма до всіх вірних синів нашого народу й нашої землі: "Не задрімаймо й не заснім, доки не забезпечимо й не закріпимо здобутого. Відложім на будуще святкування, спочинок і втіхи. Тепер, коли ворог стоїть на всіх границях наших, коли в середині краю шириться самоволя і розрух*, і отруйним потоком течуть більшовицькі брехні й наклепи, не час на спочинок, не час на святкування!"

Мені пригадується Різдво, святковане українським народом по побідах 1648 р.* Воно було світле і радісне, але радість ся була нетривка! За нею прийшли зборівські розчарування, берестецький погром, Переяславська угода*, велика руїна нашої України. Нехай минують сим разом нас такі страшні розчарування!

Краще будьмо сим разом занадто, ніж замало пильні, розважні й чуйні! Лишім радість і свята на пізніше, а нині не зійдім і на мить з тих чат, на котрих кожного з нас поставила велика нинішня хвиля, і борімся тою зброєю, яку кому вложила вона, неустанно і неослабно до повного забезпечення долі нашого краю, нашого народу, його відновленої народної республіки!

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ПРОМОВА ПРИ ОГОЛОШЕННІ IV УНІВЕРСАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА ЗАСІДАННІ МАЛОЇ РАДИ, 12 (25) січня 1918 р.]

Вибори до Установчої ради через безлад і заколоти не могли відбутись* і рада ця не могла зібратись у призначений день, а обставини склались так, що відкладати далі вирішення деяких важних питань було не можна...

Народ давно вже жадає миру, а так звані "народні комісари" кличуть його на нову "священну" війну... Крім того, ці "народні комісари" насилають на Україну своїх "красногвардейцев" для братогубної війни*. Щоб мати змогу самим заключити мир і завести лад та спокій*, Центральна Рада постановила не відкладати таких важних справ до Установчої ради. Зібравшись 9 січня, Мала рада перманентно засідала аж до цього часу й постановила проголосити Четвертий Універсал.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ВЕЛИКИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремною державою.

Як довго вона пробуде в сім становищі, себто — як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, сього в сій хвилі не може напевно сказати ніхто: може, се буде дуже скоро, а може, й протягнеться сей час, коли Українська Республіка буде кермуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу й краю.

Се великий обов'язок і велика відповідальність. Залізні, неухильні обставини продиктували українській демократії сей рішучий крок*. Але вони ж вимагають від неї не тільки великої рішучості, але й незвичайної уваги й напруження всіх духових і фізичних сил, щоб поставивши сей крок, на нім не схибнутись.

Для забезпечення нашої волі й долі в сей гострий момент, для переведення миру і захищення нашого краю від напасників наше правительство мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Сильний тільки той, хто стоїть одинцем*, каже звісна, глибоко справедлива, невважаючи на свою дивовижність, фраза славного скандинавського психолога. Щоб виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремлено, не зв'язаною ніким, і так само нарід.

В люту, небезпечну хвилю, яку переживаємо ми, се вірний рахунок. Треба відкинути ілюзії, мовбито ми на когось можемо спиратись, мовбито хтось стоїть за нами — якийсь "єдиний фронт", якась солідарність народів і країв "бувшої Російської держави", коли в дійсності нічого того нема, а, властиво, навпаки — останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля.

Але стаючи відокремлено, щоб мати свободу діяльності, щоб розвинути всю свою енергію, українська демократія й повинна її розвинути, щоб її рішучий крок, її відокремлення не було хибним кроком.

Я сподіваюсь міцно, що сього не буде. Що українська демократія, зріло й розважно рішившись на своє повне відокремлення, зміркувала й усі наслідки, всі обов'язки, які з нього витікають для неї з сього моменту.

Що українське громадянство, український народ, волю котрого чинили відповідальні українські фракції*, проголошуючи самостійність Української Республіки, віддасть тепер всі сили, всю енергію, всю волю, всю працю, весь розум, всі засоби для забезпечення будучності нашого краю й його трудящого народу.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Що в нім в сей великий момент зникнуть всі партійні конкуренції, всі групові чи особисті амбіції, все, що може паралізувати, гальмувати або зменшати продуктивність, видатність наших сил і засобів.

І проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва, котрого жде від нас наш робучий нарід.

Нехай буде так!

МИР ЗЕМЛІ НАШІЙ!

Маємо мир! Даремні були зусилля всіх тих сил, які напружились в останній хвилі, щоб не допустити його!*

Український трудовий нарід висловивсь відразу проти нинішньої війни, в котру був силоміць введений старим царським правительством. Українські представники весь час рішуче відмежовувались від сеї проклятої справи, задуманої світовою буржуазією, і з самого початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і солдатів, рішуче стали добиватись негайного миру*. Але Тимчасове коаліційне правительство Керенського, Мілюкова і ін. так само, як старе царське, підпало впливам імперіалістичної європейської буржуазії й усіма силами старалось затягнути війну або підняти її навіть наново, й через те всі зусилля Центральної Ради коло припинення війни й заведення спокою зіставались даремними, аж поки розклад фронту й тилу в дійсності зробив неможливим їх утримання.

Коли власть взяли "народні комісари", вони проголосили негайну ліквідацію війни*. Але як з іншими большевицькими обіцянками, так і з сею вийшло те ж саме: виявилось, що большевики не можуть на ділі сповнити своїх обіцянок, даваних робочому народові, не можуть дати країні обіцяного миру, демократичного, негайного. І коли се стало ясним уже під час перших переговорів у Бересті, тоді делегати народних комісарів стали всякими способами затягати переговори й робити всякі труднощі українським делегатам, щоб і їм не вдалось те, що не вдалось делегатам "народних комісарів".

Заразом, коли виявилось, що правительство Української Народної Республіки таки твердо постановило дати українському народові бажаний ним мир, правительство народних комісарів ужило всіх заходів, щоб знищити Українську Народну Республіку, заливши територію України бандами красногвардійців і всяких інших насильників, вирядило паралельну делегацію від фіктивної своєї Харківської ради*, і в Українській Центральній Раді силувалось викликати внутрішні замішання — "зірвати її зсередини"*.

Разом з тим і агенти "союзників" з свого боку, користаючи з трудного становища Української Республіки*, всіма способами хотіли залякати її правительство, обіцюючи фінансову поміч і збройну допомогу від тих частей, які стоять в їх розпорядженні, коли Україна відмовиться від миру, а коли б вона не відмовилась, грозили всякими бідами і повною загибеллю.

Але правительство Української Народної Республіки не могло під ніяким страхом відступити від такої дорогої нашому народові справи. Воно обіцяло добути йому мир, і добуло його, не вважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний*, який вертає їй її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему і полишає повну свободу в політиці й економічних справах.

Се доказ високого авторитету українського правительства, її парламенту — Української Центральної Ради. Се запорука скорої й повної перемоги її над усіма ворожими силами.

Більше, — се початок, твердий і вірний сеї повної перемоги!

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ОЧИЩЕННЯ ОГНЕМ

Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.

Старе латинське лікарське правило

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, в діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряджаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських большевиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво, демагогічних кличів, над більш розважною, бо обрахованою на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради* та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу — "бити хохлів", що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі большевиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів*, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад в московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони українці.

Се продовження під брехливими демагогічними большевицькими гаслами того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І вслід їй летять й тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли вслід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам удалась їх "брудна робота" по викоріненню українського "сепаратизму".

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що сим большевицьким "товаришам" справді вдасться "вибити хохла", і большевизм перше ніж згинути самому, підріже і кине під ноги московському капіталізмові назад Україну з її хлібцем, сахарцем, углем й іншими добрими речами. За

hrushevsky.nbuv.gov.ua

се, вступивши в володіння по большевиках всею їх спадщиною, вона радо пробачить большевикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів, аби тільки було урятоване для Москви володіння "полуднем".

В сій погоні за утікачем з московської неволі — "хохлом", в запалі боротьби з ним, большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла "права самоозначення народів аж до повного відділення" й перешилися в "федералістів"*, дуже оригінальних "федералістів", які своїм завданням поставили "об'єднання демократії", великоросійської й української, і очевидно, всякої іншої з бувшої Російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який завдають їй Леніни й Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим "федералізмом" лежить в дійсності самий поганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами — під маскою большевизму. Півроку тому він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і К°, котрі "про оказію" мали теж в програмі федералізм*, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впали, а на місце їх виступили ще більш рішучі "федералісти" большевицькі, які для врятування російської власті не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість в сім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявляли з повною одвертістю, що признають всяку власть, яка задержить в своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники, заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в Російську державу їх буржуазією.

Роля їх в поході большевиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до центральних держав, а з другого боку — підтинало самоозначення народів і охороняло ідею "єдиної, неділимої".

Українське правительство ні під якими погрозамм, ні якими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно — ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з центральними державами. За се всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони против большевиків. А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають большевицькі газети, було зараз признане союзниками*.

Так вирисовується вже тепер в головних контурах обстанова сеї катастрофи, котру мусила перейти наша Україна на порозі свого нового життя — того великого огненного очищення, в котрім, видко, мусили згоріти ріжні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважити в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними сими фактами прийдеться порахуватись.

Досі, хоч з ріжними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер всі сили — і революційні, і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великім огні, і ще згорить. Люди вийдуть з нього нові й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох "братніх народів" вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український нарід мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахнутись великоруське громадянство. Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія сих двох "братніх народів" вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого, під Сарнами

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ

I

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо з суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини, чи народу. Одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) — се питання про те, що мусить вважатися гербом України.

Питання не так просте, бо загальнопризнаного, постійного державного герба України не було. Були ріжні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажім, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R.F.).

На монетах і інших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді тризубця (див. Ілюстровану історію України, с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх булави, може воно бути й стилізованою квіткою, а здавна також була висловлена гадка, що в зв'язку з сею фігурою стоїть пізніший київський герб, як його бачимо на печатках Київського маґістрату XVII–XVIII в. — лук або арбалет, самостріл (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 326). Я вважаю, що сі два знаки мають право на те, щоб їх вважали українським гербом.

Третій знак — се традиційний козак з мушкетом і шаблею, "з перекривленим на правий бік шликом", як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 258, 277, 307, 377, 468). А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує й українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лев — герб міста Львова (не Галичини), ангел з спущеними мечами — польський герб Київського воєводства, ангел з огненним мечем — пізніший казьонний російський герб м.Києва.

II

Великі події, що проходять перед нами, витягають з собою силу ріжних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись або балакати собі помаленьку, при нагоді, а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного порішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому я висловляв свої гадки про те, які старі гербові знаки мали б право на увагу при виборі герба для нашої нової вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих зборів. А от маємо вже й Українську Народну Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного порішення.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Тиждень тому в день закінчення сесії Центральної Ради по ініціативі Ген[ерального] секретарства освіти відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербознавства. Нарада мала чисто теоретичний характер: говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. ін. Але тепер ся справа стає на ближчу чергу, і бажаючи прислужитись з свого боку її розв'язанню, я позволю собі коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлялись на сій нараді, подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і деякі додаткові гадки, які прийшли мені на мисль пізніше.

Передусім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що "казьонний" герб Києва — архістратиг (герб Київського воєводства за польських часів, і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно.

З державних гербів України найближчий нам часом і традицією герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлявсь за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України*.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що сьому гербові належить дати перше й найважніше місце між старими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться. Відновляючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої Гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого.

Якнайпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н .Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі — на взірець герба Французької Республіки — R. F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі — се против правил геральдики. В такім разі я проектував би як символ творчої мирної праці в новій Україні та її цивілізаційних завдань золотий плуг на синім тлі, з тим щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України[1].

Наоколо його (над ним, півкругом чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел[икого], герб Галицько-Володимирського королівства — їздця (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 126) і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі — як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На вершку сього гербового щита, коли б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших не довершених мрій — з печатки "Великого князівства Руського", утвореного Гадяцькою унією 1657 р. Се го-

[1] Згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів.

луб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою (Ілюстр[ована] іст[орія], с. 332). Оливним галуззям можна б і окружити сей щит, замість якої-небудь арматури — так, як се має герб Португалії. А коли б хотіли, натомість, поставити якихось щитоносців, то замість яких-небудь інших фігур я б рад бачити символи трудящого народу, напр., жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого герба бачити якнайбільш підчеркнений культурний, творящий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Сі гадки позволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

III

Кожда держава має знак, котрий зветься її гербом. Він ставиться на монетах, кредитових білетах, марках, корогвах, печатях урядових і такім іншім, як знак, що вони походять від держави. Українська Народна Республіка, ставши наново державою, самостійною, незалежною, мусила вибрати собі й державний герб. А що вона вже й була давніше самостійною державою і тільки відновила тепер своє державне буття, котрого позбавило її було московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів.

Найстарший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава.

Се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, — до сеї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Народна Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставивсь він колись.

Сей знак знає добре той, хто мав в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року*. На їх лицевій, жовтій стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим — тільки рисовник непотрібно додав до сього знака хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знака не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знака. Хто

схоче порівняти сей знак з знаками Володимирового часу, нехай загляне до моєї "Ілюстрованої історії України", де подано кілька срібних монет Володимира Великого, на котрих сей знак вибитий особливо гарно і виразисто. Менш виразний він на золотих монетах Володимира, на срібняках Ярославових. Там же, в тій же історії подано знімок з цеглини, з київської Десятинної церкви (катедральної церкви, побудованої Володимиром), з сим же знаком — видно з того, як він був розповсюджений тоді.

Що представляє сей знак? Про се робились ріжні здогади — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмета, котрий він представляє, дуже змінений, для того щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, візерунковий характер.

З ріжних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи як то називають французи "начальницької палиці" — знака власті старшини. Такі палиці річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць стрічаються в нахідках кам'яної доби, коли люди ще не вживали металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чекани — знаки власті ріжної старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак.

Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний візерунок. Коли його відповідно з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, притім наскрізь оригінальну, яка цілком відріжняється від інших гербів та їх на ріжні лади повторюваних орлів і левів.

Головно же те, що се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державою, політичною й культурною історією.

Місяць тому Українська Центральна Рада, на предложення Морської ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах* Української Республіки. Тепер вона ухвалила його взагалі як державний герб український.

Він буде вибиватись на українських грошах, металічних і паперових, на марках і печатках, як знак української державності, знак нашої одвічної державної історії.

УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНІСТЬ Й ЇЇ ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ

Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, зіставляючи Українським Установчим зборам останнє слово в сій справі, Центральна Рада для даного моменту, одначе, вважала потрібним підчеркнути повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпорядження собою.

Першим мотивом сього кроку вона вказала заключення миру. З огляду на хитку і непевну політику народних комісарів, у котрих поза шумною фразеологією не виявляється в сій справі ніякого конкретного плану, ніякої навіть виразної тактики, Українська Народна Республіка, коли не хоче йти їх дорогою, мусить рішучо відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Сей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно впевнили історичну неминучість проголошення самостійності України. Великоруські "народні комісари" по останнім відомостям розірвали мирові переговори і заразом об'явили повну демобілізацію*, так що се віддає Росію на повну ласку Германії. Українська ж делегація, виступаючи представницею Української Республіки як самостійної держави, довела до миру почесного, гідного, демократичного.

Другим мотивом проголошення самостійної Української Республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів. Поки не було сказане се останнє слово української державності і Українська Республіка не була відмежована виразно і рішучо від інших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з большевицьким правительством Великоросії як боротьбу політичну, боротьбу партійну*. В ній, мовляли, беруть участь прихильники українства, з одної сторони, прихильники большевизму, з другої, а хто не хоче — може собі зіставатись нейтральним. Після проголошення самостійності Української Республіки ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в котрій всі громадяни Української Республіки, всі жителі її без ріжниці поглядів і переконання обов'язані підтримувати українське правительство. Хто від того ухиляється — нарушає свій обов'язок перед державою, а хто виступає по стороні ворогів Української Республіки, будучи жителем України, той являється зрадником і бунтівником проти свого законного правительства.

Третім мотивом, которого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, являється необхідність повної свободи в упорядкуванні соціяльних, економіч-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

их і фінансових справ України. Українській мировій делегації в Бересті і в их справах вдалось зробити дуже багато — уставити товарообмін на вигі- них підставах, свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для країнського карбованця* (462 карб[ованці] на 1000 германських марок олотом).

От ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю виясняють, що роголошення повної самостійності Української Республіки було необхідною имогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусить про-ти Україна і зробити з неї всі виводи.

Пройде сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через сі потрясіння, її економічне і соціальне життя ввійде в свої береги, здобутки еволюції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть за-езпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, на-іональні інтереси інших народностей України — також.

От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо Укра-ни*, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничо-трудовій ародній республіці. З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й уставить федера-ивну зв'язь, в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних добутків, забезпечення від визиску трудових республік чужою імперіаліс-ичною буржуазією.

Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших емократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить ройти самостійно, як незалежна держава, нічим не зв'язана в порядкуванні воїх справ і в страшній боротьбі на життя і на смерть за найвище добро — за вободу і незалежність, котру їй приходиться вести.

В такій страшній боротьбі треба бути свобідним і не зв'язаним! Се перша мова і велика необхідність — вимога самостійності, котрої тому мусять до останнього боронити всі, кому дорогі інтереси України й її трудового народу.

Вона прийшла, як історична неминучість українського життя, й її треба бстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, котрий хочемо вложити в нашу народну республіку.

Не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше асло — самостійність і незалежність.

НОВИЙ ЧАС

Кілька день тому Центральна Рада ухвалила закон*, що з 16 лютого (февраля) на Україні дні мають рахуватись по західноєвропейському, так званому григоріанському календарю, чи стилю, а години — по "середньоєвропейському" часу. Коли я пишу сі рядки, ми переходимо на се нове рахування часу.

Се треба було давно зробити — тільки за ріжними важнішими справами се відкладалось, а до революції не відважались на се* з страху перед всякою зміною зверхнього ладу життя: нехай хоч форма держиться, коли в середині нічого нема. Але тепер ломиться все так сильно, що одна чи десять змін зразу вже нічого не значить.

Зміна календаря, котру приймає тепер Україна, була зроблена ще в XVI віці за Папи Григорія — тому й сей "новий стиль" зветься григоріанським, тимчасом як "старий стиль", по котрому раховано у нас час, звавсь інакше — "юліанським", по імені Юлія Цезаря, що перевів ту реформу календаря, якої держалось старе числення.

Як відомо, сей календарний юліанський рік був на кілька минут коротший від дійсного обороту Землі наоколо Сонця, і через те за сто літ набігав майже цілий день. Коли взялись поправляти календар за Папи Григорія, "старий стиль" відставав від астрономічного часу на 10 день, а з того часу набігло ще 3 дні. Коли б було зіставити календар без зміни, то за кільканадцять тисяч літ грудень був би літнім місяцем, а червень зимовим, і Великдень святкувавсь би восени, а Різдво літом. Щоб привести календар до згоди з дійсним часом і переведено реформу — додано десять день і розраховано, як мають додаватись дні дальше.

Зробили се тодішні найкращі учені-спеціалісти, астрономи й математики, так добре, як по тодішньому часу було можна. Але що ся реформа виходила від папського престолу, то прийнято її не скрізь і не зразу.

Тоді був час завзятої релігійної боротьби. Католицька церква боролась з одного боку з православними, силкуючись їх підбити під власть Папи, з другого — з ріжними протестантськими церквами. Всякі особливості їх, всякі вчинки й розпорядження духовних православних і протестантських, духовні католицькі признавали неправильними, противними церковним правилам. Православні та протестанти платили їм тим же: розпорядження папські й порядки католицькі називали безбожними, диявольськими, і самого Папу прозивали антихристом. Тож і реформу календаря, хоч яка вона була розумна і з католицькими догматами нічого не мала спільного, вони теж об'явили ділом антихристовим — суперечним з старими правилами і постановами соборними.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

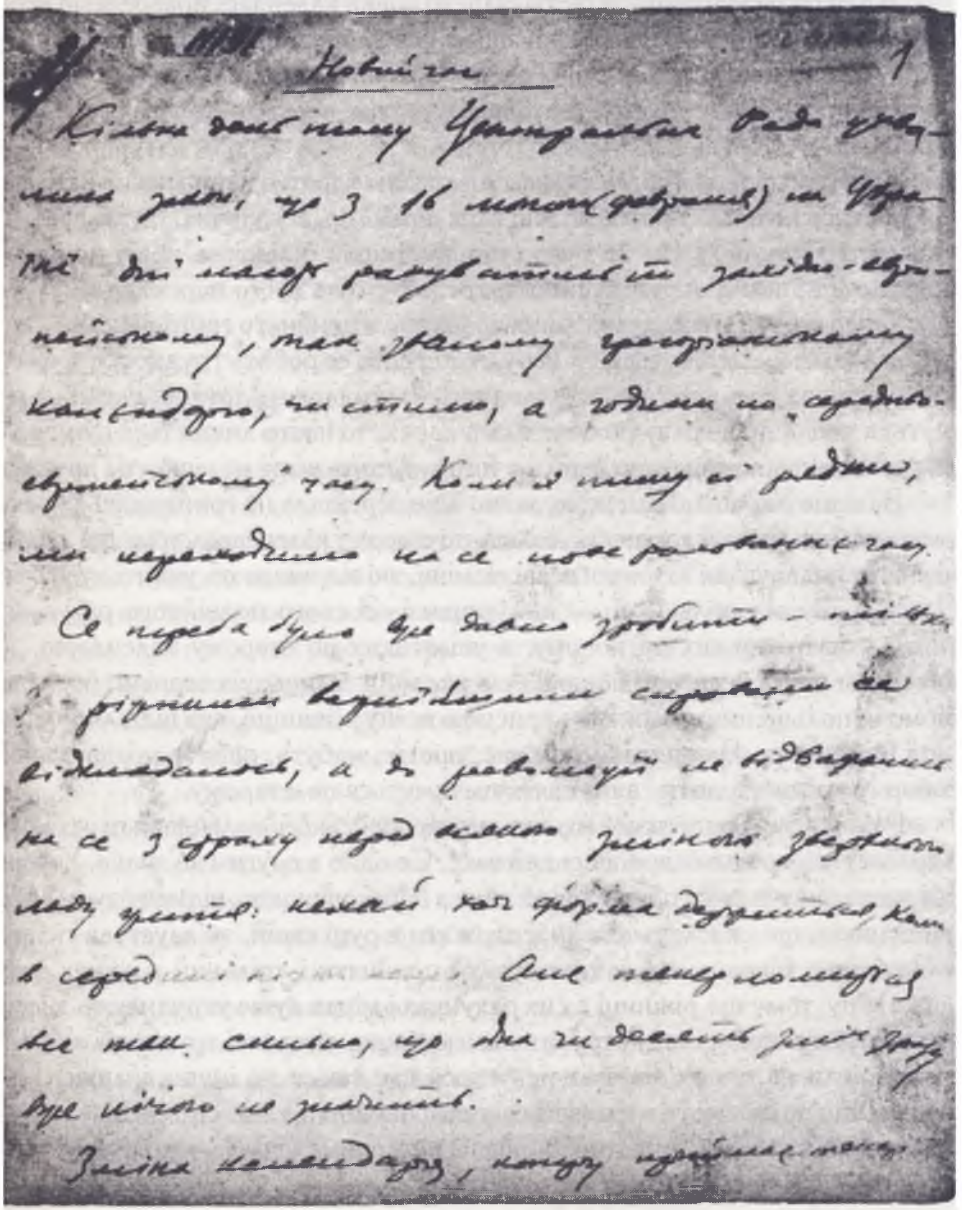

Автограф першої сторінки статті "Новий час".
Оригінал зберігається в ІР НБУВ (Ф. І. — № 11191).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Коли польське правительство завело новий календар, православні українці повстали против того, доказуючи, що в церковних справах правительство не може нічого у них зміняти, а з календарем зв'язані ріжні порядки церковні. І по ріжних протестантських краях не схотіли "нового календаря" прийняти.

Аж коли пройшла або ослабилася релігійна боротьба, став новий календар прийматись по краях протестантських, а потім і православних, бо що він був в дійсності кращий, в тім не було сумніву, і коли більшість країв приймала його, то й іншим для одностайності треба було на нього переходити.

Тепер майже у всіх культурних краях світу прийнято григоріанське рахування, і коли ще держиться де-небудь старе, то се робить трудності: при всяких рахунках треба переводити з одного календаря на другий, і коли не пишуться числа днів зразу по обох календарях, то часто лишається сумнів, по якому календарю означено день, і з того виходять всякі непевності і помилки.

Західна Україна, Галичина, давно вже перейшла на григоріанське рахування, тільки свята й досі святкувались по старому календарю, тому що тамошні уніати пильнували заховати всякі відміни, які відріжняють уніатську українську церкву від польської — католицької. З сього подвійного рахування свят — католицьких по новому, а уніатських по старому календарю, — *виходили ріжні недогоди й жалі. Але українці галицькі їх терпіли, бо, запо*бігаючи польщенню, вважали корисною всяку ріжницю, яка відділяла українця від поляка. Як з сим буде у нас, про те, мабуть, рішить православний собор України*, а доти свята святкуватимуться по-старому.

Разом з заведенням нового західноєвропейського календаря переходить Україна і на середньоєвропейський час*. Се одно з другим зв'язане. Україна розриває рішучо старі примусові зв'язки з Московщиною, відмежовується від напасників, що силоміць хотіли її держати в руці своїй, зв'язується тісніше з Західною Європою, а з тим мусить прийняти і спільний рахунок часу, вагу і міру, тому що ріжниці в сих рахунках і мірах дуже утрудняють зносини, торгівлю, подорожі. Хто їздив за границю, знає, які трудності зв'язані з сим, коли на одних дорогах рахується час так, а по інших інакше. При всяких зносинах — телеграфічних, телефонічних і т. ін. се теж має вагу, а невигоди від пересунення годинників не потерпимо ніякої — хіба в тих кількох днях, коли вони будуть пересуватись.

ПРО МОНЕТНУ УКРАЇНСЬКУ ОДИНИЦЮ

I

Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку в "карбованцях", рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людності, Центральна Рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів*, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці — півкарбованця, зложеного з ста шагів, відповідно до того, як звичайно діляться нові монетні одиниці, на сто частей. Справді, російський рубль був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меншою підіймалась не раз в давніших роках, тільки не дійшла свого здійснення. І коли ми хочемо, щоб наш карбованець не злетів сам собою до якоїсь меншої одиниці, то, між іншим, і сю операцію варто зробити тепер же. Се те ж, що кільканадцять літ тому зробило з своєю монетною системою австрійське правительство, прийнявши замість давнішого ґульдена за одиницю півґульдена, названого "короною" і розділеного на сто нових частей, названих гелерами, або по-українськи сотиками.

Як же назвати нашу нову українську одиницю? У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — се рахунок на "*гривні*"*, і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натурально буде вернутись до сеї старої назви, приложивши її до нової монетної одиниці — півкарбованця.

Коли кому-небудь се здасться ненаручним з огляду на російський "гривенник", то я не вважав би се аргументом. Багато наших старих державних термінів, попавши в московський обихід, вернулись потім на Україну в зміненім значінні, але я не вважав би се за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе, чи в їх історичнім, чи в дещо зміненім значінні. А наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, привертаючи її до старої почесної ролі — монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.

Спочатку гривнею, чи гривною звався фунт срібла: се була мінова одиниця. Коли вона в сім значінні мінової одиниці утвердилась так, що набрала значіння одиниці монетної, почала її вага зменшуватись: "гривня срібла" важила вже тільки півфунта, далі — чверть фунта; металічна вартість її ставала все більш конвенціональною, условною, явились такі терміни, навіть неясні нам щодо своєї реальної вартості, як "гривня кун", "гривня нових кун", курс гривні падав все більше. Ввійшовши в систему рубльову, "гривенник" став частиною рубля, що початково був частиною (половиною) гривні, і, нарешті, дійшов до такого упадку, що "гривня" значила три копійки сріблом. Отже, ми пропонуємо тепер її з такого гіркого пониження освободити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шилінгові й германській марці (що, до речі, й історично відповідає нашій старій гривні, теж

hrushevsky.nbuv.gov.ua

значившій колись півфунта срібла, як одиниця ваги й обміну), й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи.

На мою гадку, се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і — для годиться — також і один шаг, хоч він, очевидно, ніякого значіння в торгу мати не може. Для мене з погляду оживлення старих традицій мало б певну вартість відновлення старого рахунку "на срібло". ("Дав би тисячу срібла", себто тисячу гривень, — сей рахунок наших старовинних часів живе і тепер в Галичині). А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні, може, й золотого двадцятигривняка, приблизно рівного англійському фунтові) послужила б вихідним моментом і для уставлення курсу наших грошей.

Розуміється, сей курс може бути установлений і підтриманий й іншими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне психологічне значіння вони б теж мали.

II

Центральна Рада прийняла закон про новий випуск українських грошей. Він уставляє, що монетною українською одиницею, на котру буде йти рахунок, буде *гривня*, рівна півкарбованцеві, а поділена на 100 шагів. Незадовго будуть випущені срібні гривні, золоті двадцятигривняки, паперові гроші в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів.

Що карбованець наш, як і російський рубль, на монетну одиницю занадто великий, се було признано давно. Всі європейські краї, крім Англії, рахують на дрібніші гроші: в Німеччині на марки, рівні приблизно півкарбованцеві, в скандинавських краях на корони ріжної величини, в краях латинських на франки ріжної назви й величини, в Австрії на корони, приблизно такі, як франки, а рівні приблизно 40 копійкам, і так далі. І в Росії давно вже носились з гадкою замінити рубль меншою одиницею — тільки не могли рішити: чи перейти на полтинник, чи на франк, і так на сім справа завмерла.

У нас, коли Центральна Рада прийняла закон про випуск карбованців, поділених на 200 шагів, тим самим принципіально вже було рішено питання, що монетною українською одиницею буде півкарбованця, поділеного на 100 шагів. Треба було тільки знайти для нього відповідне ім'я. По довгих міркуваннях українські фракції Ц[ентральної] Ради прийшли до переконання, що єдино правильне буде і тут, як і в справі державного українського герба* — вернутись до старої української монетної одиниці, яка була у нас за часів нашої державної незалежності, — до гривни або, як тепер вимовляють у нас се слово (*гривня*), — до гривні.

Се дуже стара наша одиниця ваги і заразом — вартості, початок котрої навіть невідомий. Спочатку так звавсь, очевидно, фунт срібла, що був одиницею міни. Але згодом, як то звичайно бувало з усякими такими монетними одиницями, — металічна вага гривні все зменшувалась. В часах Київської держави вона важила тільки коло півфунта срібла, далі ж ще менше, але гривня все-таки довго зіставалась у нас монетною одиницею. Аж з тим, як наші землі стали переходити під власть Польщі й Литви, починається у нас рахунок на копи, на золоті, перенесений з Польщі й Литви разом з чужою монетою. Він згодом закорінився й витиснув у нас старий рахунок на гривні й місцями в певних змінених формах рахунок на коповики і злоті задержавсь ще й тепер.

Ще пізніше, разом з московською зверхністю над Україною і з московськими грошима, вернулась до нас і стара гривня вже в новій московській формі — як частина московського рубля. Так було з багатьма нашими речами: ріжні правила, уряди, постанови київського часу, що за Київської держави поширились в підлеглих їй великоруських (московських) краях, там набрали іншого, відмінного значіння і потім, коли настала московська власть на Україні, вертались з нею до нас уже з сим новим, чужим нам значінням. Так в Московщині з часом монетною одиницею став рубль, себто відрубок, що був спочатку половиною гривні; гривня з часом стратила свою металічну вартість і кінець кінцем була прирівняна до десяти копійок, котрих в рублі раховано сто. Коли потім, в минувшім столітті, переведено новий рахунок на срібло, назва гривні зісталася за 10 копійками міддю, що значили три з половиною копійки на срібло, і так досі задержавсь у нас по селах сей рахунок на гривні (семигривенник — двадцять копійок).

Се декого бентежило, коли зайшла мова про повернення нашої старої монетної одиниці: яка вже вона, мовляв, наша, коли побувала в московських руках і там стала гривенником — як її робити половиною карбованця? Але так не можна міркувати.

Не одно наше побувало в московських руках і набрало там іншого значіння, але коли воно наше і нам потрібне, то як нам його цуратись? І козак наш, борець за волю й рівність, вернувсь до нас в виді московського козака з нагайкою*, призначеною на те, щоб розганяти нарід. Та ми того не злякались й імені козацького не відріклись же! Колись поруч нашого Переяслава, Галича, Либеді, Золотих воріт київських з'явились Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині*, тому що київські княжата й бояри, переходячи в Московщину, там називали городи й місцевості на взірець Київщини. Чи нам через се переміняти свої питоменні назви, що такі з'явились на Московщині?

Ні, наше зістається нашим, і коли воно нам потрібне, ми можемо ним покористуватись і надати йому свій зміст, не вважаючи на те, який зміст хто,

десь, колись в нього вкладав. Коли нам треба своєї монетної одиниці, нащо нам називати її полтиною, коповиком, короною, маркою, франком, коли у нас була своя стара назва — дарма, що вона була в чиїмсь чужім уживанні!

Іншої грошевої одиниці у нас не було, крім гривні — їй годиться й бути нашою монетною одиницею. Була вона одиницею за нашої старої держави — нехай буде і за нової.

Злетіла вона була з фунта та півфунта срібла до трьох копійок міддю, вартості фунта хліба, зможе й піднятись до вартості півкарбованця. А вже й так ми мали гривню, рівну трьом копійкам, і гривню чи гривенник, рівну десяти копійкам. Нічого, розбирались люди. Розберуться й тепер дуже скоро і не помішають московського гривенника з українською гривнею.

Люди розбираються в грошах дуже скоро. І однак прийдеться розбиратися в українських карбованцях і в миколаївках, в керенках, московських грошах золотих, срібних і паперових, в ріжницях курсу на них і всяку всячину. Що в тій монетній замішанині, яка неминуче буде якийсь час, та вже й тепер єсть, може значити орієнтування в вартості й ціні нової української гривні? Прийде воно легше, як що-небудь, і, власне, раз виведе з усякого замішання нашу монетну систему саме тому, що се зовсім нова одиниця.

Приблизно вона відповідатиме німецькій марці й англійському шилінгові, золота двадцятигривнева монета — англійському фунтові стерлінгів. 80 гривень приблизно відповідатиме 100 франкам, 100 австрійським коронам, 100 італійським лірам. Завданням нашої фінансової політики мусить бути се, щоб такий курс мали наші паперові гроші, себто, щоб наш кредитовий білет на 20 гривень дійсно відповідав золотій монеті в 20 гривень, а тоді відповідатиме англійському фунтові і золотому двадцятимарковикові і наш паперовий кредитовий білет на 20 гривень. Сього треба досягти, і тоді наша гривня буде в честі й поважанні.

ПОВОРОТУ НЕ БУДЕ!

Київ знов в українських руках. Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров'я*, щоб відрізати Україну від нового напливу росіян і закінчити очищення від московських військ і банд. Боротьба з большевиками рішена, в очах навіть найбільш недовірливо настроєних людей. З тим, очевидно, впаде дуже скоро і большевизм, прищеплений нашим людям московською агітацією. Міцна власть українська, викувана в огні сеї війни з Московщиною, увільнить дійсну трудову людність від терору розагітованих "товаришів" і дасть змогу селянству й робітництву України будувати своє життя в інтересах своєї продуктивної праці, а не уравнительного грабування економічних запасів.

Так! Се повинно бути! І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок большевизму й анархії та установлення порядку й міцної власті принесе касування дійсних здобутків революції, демократичних свобод і соціальних реформ, начеркнених Третім і Четвертим Універсалами Української Ради. *Сього не може бути і сього не буде!*

В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що Українська держава, той устрій і лад, который вона заводить, нам важна і цінна — цінна так, що ми задля охорони її виявили готовість пожертвувати всім, — але цінна як тверда, тривка і певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами — свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу* важнішими предметами пожиткування і таке інше — всі вони зістаються цілими і ненарушимими. Не може справдитись надія противників сих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з большевизмом, з усобицею!

Ні! Наша боротьба з большевизмом — се заразом боротьба з контрреволюцією, яка причаїлась за ним і з-поза нього чекала хвилі, коли, ступаючи його слідами або йдучи попліч із ним, можна буде задавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, поборюємо заразом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї. Громлячи і вибиваючи з України бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами*, відгороджуємо Україну від старорежимних елементів, які готуються до повороту на старе панування.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде!

Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!

ЗА ХОЛМЩИНУ

Прилучення мировим договором Холмщини до Української Народної Республіки викликало в польських буржуазних і націоналістичних кругах страшенне роздражнення*. В Польщі робились демонстрації з причини "нóвого поділу Польщі", як се називають поляки; наложено національну жалобу (траур). Австрійське правительство і парламентарні круги, які стоять під польськими впливами, силкуються заспокоїти їх, що прилучення се не остаточне, що українсько-польська комісія, яка має розграничити українські й польські землі, ще се діло може поправити. З Холмщини йдуть звістки, що місцеві поляки користають, що українська людність розігнана — одні вивезені росіянами, інші австрійцями* в далекі сторони й досі не можуть вернутись: спішать організувати серед місцевої людності заяви й петиції, що вона хоче бути не під Україною, а під Польщею, місцеву ж українську людність всяко тероризують і нищать.

Не перший раз іде така польська боротьба за сю бідну країну, за сей "український маслак", як назвав я її, випускаючи десять літ тому брошуру про Холмщину під час попередньої війни за неї*. Тоді російське правительство задумало відокремити Холмщину й Підляшшя в одну губернію й відділити її тим від "Польського Королівства". Поляки й тоді підняли страшенну бурю проти "четвертого поділу Польщі" і їх підтримували російські кадети й єврейські партії, а на українців, які доводили, що Холмщина дійсно має всі причини бути виділеною, летіли лайки, інсинуації, наклепи. Але українці не убоялись сеї скаженої люті й знов стали в обороні своєї одвічної "україни", коли прийшла для сього рішуча хвиля — під час останніх переговорів з Центральними Державами.

Холмщина дійсно одвічна українська земля* і ніколи не вважалась польською в розумінні етнографічнім: в очах поляків вона була завсіди "Руссю" і належала нарівні з землями Львівською, Галицькою, Перемиською й Сяноцькою, як п'ята земля, до "Руського воєводства", теперішньої Східної Галичини. Тільки як на Віденськім конгресі в 1815 р.* викраяно було наново "Королівство Польське" з земель польських, суміжних українських, білоруських і литовських, а в їх числі попала туди й Холмщина, поляки стали дивитись на неї як на землю польську, чи таку, краще сказати, яку треба за кожду ціну зробити польською.

В міру того як терпіли крах польські надії на відновлення Польщі в її старих історичних границях і провалювались польські повстання*, польське громадянство всякий раз ще з більшим завзяттям кидалось польщити ті непольські території, які були прирізані на Віденськім конгресі до "Конгресової Польщі", чи "Царства Польського", без уваги на їх етнографічний

hrushevsky.nbuv.gov.ua

склад і історичне минуле, — втім і Холмщину. І справді, протягом століття вони дуже багато зробили для її спольщення, маючи по своїй стороні єврейську людність і пильно використовуючи всі помилки божевільної централістичної політики російського царства, що з свого боку заходилося змосковщити тутешню українську людність і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам.

Виганяло воно українську мову — поляки користали з того, щоб поширювати польську.

Насилав російський Синод московських попів — польське духовенство користало з того, що для української людності сі попи були чужі й неприємні, й прихиляло її до костелу.

Силоміць скасувала московська адміністрація унію*, польські ксьондзи при помочі громадянства постарались "упорствующих уніатів", що не хотіли бути православними, переробити на католиків і поляків.

Української школи не було, московська школа була людям чужа, поляки організували польські шкілки та до них усякими способами затягали українських дітей і т. д.

Досі українське громадянство не могло нічого зробити для вирятування від сього польщення своїх земляків, що цілими століттями боронили свою національність, а тут не могли далі витримати під подвійним натиском — московським і польським. Тимчасом як московська сторона робила до останнього моменту все для улегшення польських планів (от правительство Керенського на бажання поляків скасувало закон про відділення Холмщини в осібну губернію, щоб з формального боку улегшити включення Холмщини до Польського Королівства), — українці були безсильні. Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали українцям нагоду визволити з-під польської власті стару столицю короля Данила — Холм і всю сю "україну", як зве холмське пограниччя наша стара Галицько-Волинська літопись XIII в.*

При переговорах з Німеччиною й Австро-Угорщиною про мир українська делегація твердо стала на тім, що Холмщина й Підляшшя повинні бути включені в склад Української Республіки.

Австрійська делегація доволі енергійно обстоювала польський погляд на непорушність границь Конгресової Польщі, але супроти того, що українська делегація твердо стояла на своїм, австрійська делегація не вважала можливим задля сього зривати переговори. Холмщина й Підляшшя признано землями Української Республіки, хоч в розмірах дещо менших проти старих їх границь* — без деяких пограничних та мішаних українсько-польських і українсько-білоруських територій. Відновлена Українська Республіка сповнила надії й гарячі бажання, які летіли до неї з усіх сторін від виселених з своїх осель холмщан і підляшан — вона обстояла їх отчину.

Але тепер стає на черзі завдання вернути сю отчину вивезеним московським і австрійським правительством і розкиданим по світу їх дітям, помогти їм урядитись знову в ріднім краї, дати їм те, чого вони позбавлені були досі — українську школу, українську церкву, підставу українського культурного життя — пресу, бібліотеки, читальні, театральні вистави, музеї. Все те, одним словом, на чім би вони могли опертись і противстати польському натискові, котрий, очевидно, ще раз і востаннє буде поведений на сю країну польськими націоналістичними кругами.

Се діло, се обов'язок, який лежить не тільки на місцевій українській адміністрації, котра зараз організується*, а на всім українськім громадянстві — особливо України Західної, людях знайомих з складними місцевими відносинами. Вони повинні принести тепер своє знання, хист і енергію відродження сій покривдженій історією країні.

В ОГНІ Й БУРІ

Україна пережила з великою небезпекою для свого існування страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, се вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб помогти їй перейти вповні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби весь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону "штиками революційної армії"*. Ми встигли вже забути сей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім всі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському походові до волі й державності. Коли сі інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що дальше стояли від осередків нашого життя, що українська справа йде гладко, розгортується дуже планово. Але в дійсності вона весь час ішла від інциденту до інциденту, і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час корніловщини і під час большевицького повстання*, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу організації Ген[ерального] секретаріату, з приводу інструкції, з приводу Українських Установчих зборів* і таке інше. І кождий такий інцидент ставав тим небезпечніший, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибеллю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених все більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійності й незалежності Української Республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Програння загрожує такими страшенними утратами, що від самої мислі про них спиняється серце. А тим часом не можна відмахуватись від сих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якось-то воно буде, якось зробиться само собою.

В великих болях родяться великі діла. Всі дотеперешні силкування провідних українських політиків, щоб народини нового життя пройшли якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно*, вона весь час мусила сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції

hrushevsky.nbuv.gov.ua

російської, хаотичної й страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через сей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в сім моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло сеї мети всі, скільки нас єсть свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збитись в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові ріжниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту — перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожда сила, кожда одиниця тепер на рахунку. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, являється дезертирством, не гідним громадянина. Всяка самочинність, ухиляння від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Се не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчути вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі — се наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Се та вина, яка не може бути пробачена!

РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ М.С.ГРУШЕВСЬКИМ [ЩОДО ПРИЧИН ПРИХОДУ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА УКРАЇНУ (березень 1918 р.)]

Професор М.С.Грушевський сказав на наші запитання.

В німецьких політичних кругах було здавна бажання, щоб Україна відокремилась в самостійну, сильну державу. Вони вважали се корисним для Німеччини. Під час війни німецьке правительство заходилось через інструкторів вчити воєннополонених — українців*, що попадали до них, усвідомляти їх з національного боку й подготовляти з них українські полки, котрі могли б після війни стати в обороні України. Се діялось без порозуміння і волі українських політичних провідників*, бо вони стояли за мирне полагодження української справи в Росії; хотіли, щоб Росія перетворилась у федерацію. Але німці думали, що мирно українська справа не розрішиться, і їх сподівання справдились.

Ні кадети та октябристи, що правили Росією в перші місяці після революції*, ні російські соціалісти-революціонери* Керенського не хотіли дати прав Україні, не хотіли щиро піти по дорозі федерації, як то радили і добивались українці. А коли владу в Росії захопили большевики, вони захотіли силоміць задавити нашу українську вільність, знищити Центральну Раду і наново підбити Україну під Росію, почали з нами війну та стали здобувати Київ, щоб не дати нам довести до миру з Німеччиною та Австрією.

Тоді українське правительство і мусило пригадати собі ті українські полки з воєннополонених, що формувались в Німеччині. Воно рахувало, що обійдеться з своїм військом з поміччю сих українських полків* і галицьких січових стрільців*, котрих хотіло дістати з Галичини. Але виявилось, що полки з воєннополонених можуть прийти за який місяць, а Австрія не похочувала давати стрільців і взагалі під впливом свого громадянства спочатку зовсім відмовлялась від допомоги*. Тим часом треба було спішити з очищенням України від большевиків, щоб настав лад і не пропала весна для роботи на полі.

І от правительство наше побачило себе змушеним прийняти поміч від Німеччини, котру та, бажаючи помогти Україні якомога скорше стати на ноги, пропонувала з самого початку, не жадаючи за се ніякої нагороди. Зараз по підписанні трактату правительство наше попросило німецьке правительство подати своє військо на Україну*, і за кілька день, в перших днях лютого, воно було подане.

В інтересах Німеччини, щоб Україна була самостійна і сильна*, і вони помагають нам для сього.

Військо їм потрібно самим, і тому їх полки зістануться тільки доти, доки вони будуть потрібні нашому правительству для очищення України. Їм наказа-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

но не грабувати, не кривдити української людності, бо німецьке правительство хоче, щоб між Україною і Німеччиною були відносини щирі й дружні, і щоб українська людність дивилась на німців, як на своїх приятелів. При кождій німецькій частині мусять бути українські комісари і переводчики; на місцях, де німцям чогось треба, вони повинні звертатись через них до місцевих наших установ. Треба тільки, щоб сі установи були в порядку і помагали німцям мати все їм потрібне, дорогою законною, за гроші, а якби де сталась від німців кривда, давати знати нашим властям.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ ЧИ ПАРЛАМЕНТ?

Весь сей час, від большевицького приходу на Київ, в українських політичних кругах не перестає жваво дебатуватись питання, як бути з Установчими зборами Українськими? Попередні місяці ми прожили під гаслом якскоршого скликання їх, щоб Центр[альна] Рада передала в їх руки остаточне упорядкування України. В останню сесію повної Центральної Ради* ухвалено скликати їх, коли на основі тимчасового підрахунку буде констатований вибір половини всіх членів Установчих зборів. Скликання було призначене на день 2 лютого, та большевицький напад на Київ не дав змоги се зробити*.

Тепер, коли Україна очищується від большевиків, стає питання, як його бути? Чи все-таки, хоч із спізненням, скликати Установчі збори? Чи з огляду на таке спізнення вже Установчих зборів не скликати, а прийняти в Центральній Раді Конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту та на його підставі по заспокоєнні краю перевести вибори до парламенту й скликати вже його, якомога скорше, для нормальної, конституційної законодатної роботи?

Ті, що стоять за Установчі збори, перш за все вважають ніяковим не сповнити обіцянки, даної Третім і Четвертим Універсалами про скликання Уст[ановчих] зборів. Далі мають на увазі те, що коли даремно пропали вибори до російських Установчих зборів*, а пропадуть ще й вибори до українських, то се дуже знеохотить людність. Після сього вона може й не схоче брати участі в виборах, коли б, не скликаючи Уст[ановчих] зборів, розписати нові вибори до парламенту. Багато оглядається також на приклад інших революцій, що до конституційного парламенту переходили через Установчі збори, а найбільше, очевидно, стоять під впливом російської агітації за Установчі збори — занадто ся ідея їм стала привична.

Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через Установчі збори. Скликання Установ[чих] зборів має своє значіння в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас сей момент проминув. Революція скінчилась або опадає. Нема чого затягувати її умисно. А коли скликати Установчі збори, то се значить протягати революційний період і відкладати початок конституційного життя зовсім безпотрібно, бо те, що мали робити Установчі збори, мусила вже робити Центральна Рада, і в значній мірі зробила вже, проголосивши Україну незалежною республікою й прийнявши цілий ряд основних законів, як земельний та інші. Треба якнайскорше перейти до конституційного життя, а першому парламентові можна признати надзвичайні права: право переглянути і затвердити остаточно Конституцію, яку прийме Центральна Рада.

Вони вказують далі, що касувати тих виборів до Установчих зборів, які відбулись, і розписувати нові вибори до Устан[овчих] зборів ніяк не можна. Се

hrushevsky.nbuv.gov.ua

противиться самій ідеї Установ[чих] зборів, а, крім того, се затягає і збори, і перехід до конституційного життя, і може дійсно викликати повну неохоту до виборів. Вибори ж, які були, місцями проходили під большевицьким утиском і не дають дійсного виразу народним бажанням. А, крім того, вони робились без огляду на права українського громадянства.

З сих доводів перш за все я вважаю безсумнівно вірним се, що касувати вибори до Установчих зборів уже зроблені та призначати нові вибори справді річ неможлива. Одно з двох:

Або треба зараз якомога скорше скликати Установчі збори, насамперед тих членів, які вже вибрані по тимчасовому підрахунку, коли їх збереться стільки, як постановляє закон, прийнятий Ц[ентральною] Радою, що дає таке право. А в тих місцях, де вибори не були переведені, наказати перевести вибори, як тільки буде можна, з тим, щоб сі нововибрані члени прилучились до вибраних раніше.

Або переступити через Установчі збори, прийняти скорше в Ц[ентральній] Раді Конституцію і виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому ті надзвичайні права по перегляду й затвердженню Конституції.

Щоб вибрати одну з сих двох можливостей, треба передусім знати приблизно результати виборів. Головна комісія по виборах збирає тепер сі відомості*.

Друге, таке ж важне: треба знати, наскільки глибоко сидить ідея Установчих зборів в нашім громадянстві, передусім — наскільки їх бажає наше селянство.

Бо коли воно стоїть на тім, що Установчі збори треба відбути, то його волю треба вволити. І се бажано вияснити якомога скорше.

ПРОМОВА В Ц[ЕНТРАЛЬНІЙ] РАДІ
15-го березня 1918 р.
ПРИ РАТИФІКАЦІЇ МИРОВОГО ДОГОВОРУ

Уважаю своїм обов'язком як історик, котрий протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західних окраїн української землі і який навіть своїм уродженням зв'язаний з тим "Ельзасом", про який згадували тут, бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської Холмської гімназії*, уважаю своїм обов'язком познайомити членів Малої ради з деякими сторонами тих питань, про які сьогодня і вчора кілька разів згадувалось.

Думаю, ви не сумніваєтесь, без ріжниці національностей, що як демократ і соціаліст, який усе своє життя стояв на обороні прав національностей, не тільки своєї національності, я перший виступив би з цілою силою свого переконання, коли б з боку нашого правительства та мирної делегації бачив покривдження чи нерозуміння чиїхсь національних прав чи в справі Холмщини*, чи в справі, яка отсе зараз доволі несподівано висунулась — справі Бессарабії*. Я, одначе, мушу з цілою силою сказати, що в тих актах, які виходили від нашого правительства, я не бачив ні в справі Холмщини, ні Бессарабії нарушення чужих національних прав. І я б дуже жалував, коли би дійсно котра-небудь з тих справ попсувала відносини української демократії з демократією польською чи румунською через непорозуміння, які могла би нав'язати польській чи румунській демократії буржуазія польська чи румунська. Я не сумніваюся, що українська демократія, українські соціалістичні партії зможуть в тих питаннях легко порозумітися з справжньою демократією, соціалістичною, польською й молдавською. Але, правда, може бути, що їм буде трудно порозумітися з імперіалістичною буржуазією, польською чи румунською, бо вони говорять незрозумілими собі язиками.

Обмежусь тільки кількома історичними справками з обов'язку історика, одного з старших українських істориків, якому приходилось розслідувати історію тих земель*.

Холмська справа в польському освітленні являється прикладом суспільних гіпнозів, які нав'язуються часом широким кругам народів певною групою людей і стають потім їх нещастям, яке закриває очі всього народу на дійсні, реальні відносини, псує його політику і приводить до небажаних наслідків.

До 19-го віку ні одному полякові не прийшло би на гадку твердити, що Холмщина — се польська, а не руська земля, кажу руська в значінні українська.

За часів Польщі Холмщина була одною з земель "Руського воєводства", а саме п'ятою землею сього воєводства поруч Львівської, Галицької, Перемиської і Сяноцької. Перед тим, до прилучення до Польщі, була вона інтегральною частиною Волині й Галичини. Аж після того, як на Віденському конгресі*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

дипломати позшивали "Конгресівку" з ріжних шматків земель Польської держави, земель польських і литовських, білоруських і українських, тільки з того моменту Холмщина в уяві поляків стала частиною Польщі в тіснішім значінні. Перед тим то була "руська" земля, яка входила в склад Корони Польської так, як входила Галичина, Київщина і т. д.

І фізіономія її була "руська", себто українська. Не буду говорити про давніші часи, про те, що Холмщина — се наслідця, завіщане нам королем Данилом, що вибудував Холм і зробив своєю резиденцією та прикрасив ріжними будовами, широко описаними в Галицько-Волинській літописі. Не буду входити в ті далекі часи. Але от в 17 віці, коли Польща насувалась на нас, побідно зламавши усі перешкоди культурні, котрі Україна могла їм противоставити, Холмщина була ще тоді одною з найбільш тривких опор в боротьбі з польщиною і, що рівнозначно було тоді — в боротьбі з католицтвом і унією. Характер сеї боротьби на холмському ґрунті в ті часи ясний для всякого, хто мав нагоду заглядати в історичні акти 17-го віку. То була боротьба місцевої української людности проти польщини. Поіменні переписі людности, які маємо з другої половини 16-го віку, не лишають сумніву щодо фізіономії того краю і значіння завзятої, до кривавих конфліктів доведеної боротьби — се була боротьба місцевої людности з офіціальною національністю польською, церквою католицькою і уніатською, яка насувала на Україну.

Так, до 19-го віку ніхто з поляків не задумав би претендувати на Холмщину як частину Польщі в тісному розумінні того слова. Тільки після того, як Польща, понісши великі страти по інших землях, сконцентрирувала всю енергію на "Королівстві Конгресовім", для неї Холмщина стала інтегральною частиною Польщі. Для польської буржуазної суспільности і католицької церкви тоді стало ціллю удержати те, що дав Віденський конгрес. І від того часу починається, з одної сторони, усильна увага для підтримання польського елементу в Холмщині, а з другої сторони — та дражливість, з якою польська суспільність реагувала на кожний акт, який грозив нарушити приналежність Холмщини до Польщі.

Коли старе російське правительство робило одну з найбільших своїх ганебних помилок, заганяючи холмських уніатів силоміць в лабети офіціального православ'я і обрусіння, ламаючи унію*, яка в той час стала вже національною церквою на Холмщині, й українська людність, скільки могла, старалась оборонити себе від офіціального обрусіння, від тих священиків-великоросів, які насилались на Холмщину, і від російської бюрократії, урядництва — польське громадянство використало сей момент, щоби усе, що цуралось офіціальної російської церкви й народности, пригорнути до польського елементу.

Холмщина тоді не могла бути прийнята в оборону українцями, над якими скупчились репресії російські, бо з примусовим переходом уніатів на православ'я на один час припадає ганебний закон Юзефовича 1876 р., який за-

боронив українське слово. В той момент Україна, здавлена офіціальним обрусінням, не могла простягнути руки помочі холмській українській людності, на котру впали ті релігійні і національні репресії.

З тої боротьби російського офіціального елементу з українським скористав польський елемент, щоб в свої школи й костели затягати українську людність Холмщини й зробити з тих уніатів українців, які цурались російської мови — католиків і поляків. Се в значній мірі йому й удалось.

Дійсно, польський елемент в Холмщині зріс значно, не стільки через еміграцію сюди польського елементу, скільки від ополячення того українського елементу, який не хотів стати елементом російським. Отже, коли після того піднялось питання (запізно, розуміється, як то звичайно бувало у російської бюрократії, — з опізненням на 30 чи 40 літ), щоб відокремити Холмщину від Царства Польського*, як землю непольську, в той час вже дійсно для польського громадянства, котре не було свідком того процесу денаціоналізації Холмщини і не було в нім освідомлене, стало се страшною перспективою розділу Польщі. І на всіх тих, хто пробував нагадати, що Холмщина не польська земля, в тім числі й на мене, у поляків не ставало лайок, що хтось сміє не протестувати проти закону Столипіна, що хтось сміє боронити раціональність відокремлення Холмщини.

Я кажу, що то було непорозуміння, нав'язане широким польським кругам, а може, навіть і частині польської демократії, і се непорозуміння мало наслідком, що тепер, коли Україна перший раз від часів Хмельницького могла стати в обороні своєї бідної, може з усіх земель найбільш покривдженої частини своєї, сеї Холмщини, тут Польща побачила український імперіалізм і посягання на ісконне польське достояніє.

Так творяться конфлікти! З непорозуміння витворюються щирі переконання, за які суспільності готові йти на усякі спори, війни і жертви, псувати свої добросусідські відносини і т. д.

Я дуже буду жалувати, коли з приводу Холмщини, сеї цілком незаслужено зачисленої в ряд польських земель української землі, попсуються відносини між українською і польською демократією. Я підкреслюю — демократією, бо з польською буржуазією нам не по дорозі, з нею до порозуміння ми ніколи не дійдем! Але я жалував би, коли б польським буржуазним верствам удалось нав'язати таке фальшиве розуміння українсько-польських відносин демократичним групам польської суспільності. Одначе смію надіятись, що може до того не прийде, що та комісія, яка збереться для того, щоб уставити границю Холмщини і відрізати те, що дійсно втрачене для України з українських земель, хоч історично воно до них належить, знищить сі непорозуміння.

Мушу підчеркнути, що те, що признано в Бересті, ще не відповідає нашим історичним границям. Наш Дорогичин, один з наших історичних городів, в якому коронувавсь король Данило, не увійшов до нашої території. Але ми не

будемо ганятись за історичними реліквіями, а станемо на ґрунті реальних відносин, вважаючи на те, що можна урятувати в даних обставинах. І мені хоч гірко, що ми не могли дійти до старої етнографічної границі, не могли злучити тих "україн", як називає їх галицько-українська літопись*, з Українською Республікою, я з того робити casus belli[1] не буду рекомендувати українській суспільності.

Думаю, що і та комісія, яка збереться, не буде заглядати на сторінки наших літописей, а буде числитися з реальними обставинами. І се не в інтересах України, як я вже 10 літ тому писав в справі відокремлення Холмської губернії, щоб вносити омертвілі частини нашої етнографічної території в нашу державу. Нам потрібне тільки те, що живе зараз як українське, що реально зв'язане тепер з українською територією. В сій справі ми з справжньою польською демократією, з якою знайдемо спільну мову і з якою будемо говорити тепер і надальше, думаю, дійдемо до порозуміння, і посварити українську соціалістичну демократію з польською демократією польській буржуазії, думаю, що не вдасться.

Кілька слів позволю собі сказати щодо Бессарабії. Тут член Малої ради Прекул робив історичні справки, що до XIX віку її територія була населена романськими племенами і етнографічно була молдавська. Позволю собі сказати, коли робити екскурсію в далеку давнину, що було якраз навпаки. Романська людність Бессарабії являється розмірно новою, а в епоху творення Київської держави землі між Дністром і Дунаєм по відомостях найстаршої літописі — українсько-руської, розуміється, бо молдавські літописі починаються кілька століть пізніше, були заселені нашим племенем тиверців, котрі сиділи по Дністру до Дунаю ("и бе множество их"). Тоді молдавської колонізації тут не видно. Приплив румунської людності починається пізніше. Вона починає зміцнятися тут, головно, к 14-му вікові і заливає стару людність болгарську й українську. Але ще в 16 віці Комулович, хорват-священик, висланець папського престолу*, який лишив мемуари, каже, що при Дунаї мешкає "руський народ численний і сильний".

Се щодо історичної справки. Але історичні права тут, як і скрізь, переплутуються, і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити, і тим трудно орієнтуватися. Ми, коли будемо старатися порозумітися з молдавською демократією про розграничення інтересів української і молдавської людності в Бессарабії, то будемо виходити з сучасних реальних відносин. І тут, як знаєте, з української сторони ніхто не має претензії на ті часті Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитися з Румунією — місцева людність, а не румунське правительство, підчеркую я, думаю, що з сторони наших політиків не буде ніякого наміру обмежити те законне право кожної людності,

[1] Привід до війни.

кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитися з тою чи іншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу*.

Бажано було б також, щоб справа прилучення Бессарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням румунського правительства та порозумінням його з Центральними Державами, а щоби була прийнята на увагу воля місцевої людності, демократичних кругів бессарабського населення. Наші товариші с[оціалісти]-р[еволюціонери] мали ще недавно заяву в тих справах від людності північних і полудневих повітів Бессарабії про те, що вони бажають прилучитися до Української Народної Республіки. Товариші с[оціалісти]-р[еволюціонери] говорили про те в нашім парламенті. Я можу до того, як голова Центральної Ради, дати справку, що такі заяви поступали раніше до Ц[ентральної] Ради і фактом є, що в складі Ц[ентральної] Ради були представники української людності від Полудневої Бессарабії, від Акерманського й інших повітів*. Така воля української людності Бессарабії не підлягає сумніву. Вона була документально заявлена і з тим, очевидно, треба буде рахуватись.

Та думаю, що оскільки буде мова про розмежування демократичних верств українських з молдавськими, про се легко буде порозумітися. Я тільки мусив сказати, що історичні справки не на користь молдавської людності, коли б вони на основі історичних прав хотіли претендувати на сі землі. Се я уважав потрібним зробити як член Малої ради і історик, який з обов'язку свого мусив займатися історією тих країв, про котрі була мова, і я взяв слово не для того, щоби з ким-небудь полемізувати, а в інтересах заспокоєння, будучи певний, що всупереч реальним інтересам людності української і неукраїнської в обох країнах тих нічого недоброго не буде зроблено зі сторони нашого правительства, не кажучи про те, що Конституція України обезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах Української Народної Республіки. Думаю, що в тім порука всіх соціалістичних партій, усього українського народу.

ПРОМОВА ПІД ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ НА ПОХОРОНІ СІЧОВИКІВ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ 19 березня [1918 р.]

Dulce et decorum pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчину — каже латинський поет*, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затямили вони — і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудування нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі!*

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи. Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтону її будинку здирають російського орла*, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості свому народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчину! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині довіку!

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[ПРОМОВА НА ЗАСІДАННІ МАЛОЇ РАДИ, ПРИСВЯЧЕНОМУ ПЕРШИМ РОКОВИНАМ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, 20 березня 1918 р.]

Відкриваючи нинішнє урочисте зібрання, присвячене річниці Української Центральної Ради, позволю собі яко [у]часник цілорічної роботи її сказати кілька слів. Річниця Української Центральної Ради — це звучить певного роду як парадокс, один з тих парадоксів, тих несподіванок, котрі реальна дійсність творить всупереч усім логічним планам. Центральна Рада, котра організувалась і вибрала Президію рік тому назад в той, власне, день, організувалась як тимчасовий організаційний центр український, зложений з представників київських українських культурних, професійних і політичних організацій. Перевибрана на Всеукраїнському національному з'їзді з початку квітня з представників професійних і партійних організацій усієї України, [в]она взяла на себе обов'язки як тимчасовий орган національно-політичний до того найближчого моменту, коли можна буде скликати з'їзд український, організований вже на підставі загального рівного безпосереднього і таємного голосування усеї української людності, щоб передати йому провід українського будівництва. Одначе обставини зложились інакше і замість нових з'їздів чи виборів, котрі би наблизили українське представництво до такого органу виборного усеї української людності, Центральна Рада переформовувалась дорогою такою, що брала у свій склад ті організації українських мас, які виступали одна за другою на політичну арену. [В]она включила в себе Раду селянських депутатів, Раду робітничих депутатів, Генеральний військовий комітет і пізніше Всеукраїнську Раду військових депутатів, і таким способом не перевибрана ні разу на підставі чотиричленної формули*, [в]она почула себе представницею широких мас української демократії усеї української землі, а потім на підставі тої згоди, котра стала в місяці червні, включивши в свій склад представників демократичних неукраїнських організацій*, [в]она перетворилась в тимчасовий представницький орган усеї української території. Відчуваючи, одначе, що [в]она все-таки являється представництвом тимчасовим, сурогатом того представництва, [в]она хотіла якнайскорше передати своє місце і роботу представництву, утвореному на підставі п'ятичленного виборчого права* усеї української землі. Обставини, одначе, не дали можності їй здійснити того свого гарячого бажання. Ви пригадуєте собі, з якими трудностями стрінулось бажання скликати Українські Установчі збори, то значить того вповні правосильного, представницького органу. Але пройшло кілька місяців, поки ідея Всеукраїнських Установчих зборів настільки була прийнята широкими кругами

hrushevsky.nbuv.gov.ua

українськими та неукраїнськими, настільки поширилась, і тоді, коли нарешті були розписані вибори в Українські Установчі збори, наступив той сумний акт нашої національної політичної драми, той період замішання, анархії, розкладу, в котрому розбилось багато ріжних планів народної політичної роботи і зірвані були Українські Установчі збори. Ви знаєте усі, що тепер на черзі стоїть справа скликання Українських Установчих зборів в тій формі, як їм удалось бути проведеними під час большевицького нападу на Україну. Центральна Рада таким способом, як їй так несподівано, всупереч усяким планам, прийшлось дожити до своєї річниці, того правдоподібно ніхто не уявляв собі із учасників Центральної Ради; [в]она і зараз стоїть перед дилемою: чи продовжити своє існування, чи передати Українським Установчим зборам*, хоч би в тій несовершенній формі, в якій [в]они були проведені під час того большевицького нападу на Україну, і уважати свою ролю закінченою. Та справа може бути рішена тільки за кілька день; після того, як в руках Головної комісії по виборах в Українські Установчі збори буде докладний матеріал, можна буде зробити тимчасовий підрахунок і вияснити, чи на підставі закону, прийнятого в останню сесію Центральної Ради, можна буде скликати Українські Установчі збори, бодай в половинному складі тих членів, які мали бути до них вибрані. Остання сесія Центральної Ради уповноважила Малу раду скликати Українські Установчі збори, коли по тимчасовому підрахунку вияснилось би, що половина членів Українських Установчих зборів уже вибрана. Але, стоючи перед непевністю — чи продовження своєї діяльності, чи передачі Українським Установчим зборам, Українська Центральна Рада, не уважаючи, що така довга діяльність її зовсім не відповідала її намірам і бажанням, думаю, можна з повним вдоволенням оглянутися на прожитий нею рік. Не буду спинятися над тим, що сам факт того, що революційна організація з таким провізоричним характером змогла виробити собі такий авторитет, щоб з огляду на нього уважалось небезпечним заступити його яким-небудь іншим сурогатом представництва і іншим представництвом, не скликаним на підставі п'ятичленного виборчого права. Той факт і те, що така революційна організація продержала[ся] в таких трудних обставинах на чолі сього народу протягом цілого року, той фак[т] може бути унікум[ом] в історії революційного життя всього світу, і той факт буде записаний на сторінках історії політичного життя, історії соціалістичної мислі світової. Незалежно від чисто формальної сторони думаю, що Центральна Рада може з повним вдоволенням оглянутися на свою діяльність, і, маючи на увазі зміст тієї діяльності, її роботу по конституції національного, політичного і соціального життя свого краю, Українська Центральна Рада зачинала від дуже скромних і обмежених постулатів. Це не значило, що [в]она не мала широкого плану у запасі, ні, [в]она рахувалась із реальними обставинами, які розгортала перед нею російська рево-

люція, і з тими подіями, які наступали наслідком війни. І коли Центральна Рада від тих дуже скромних постулатів, які вона винесла в перших місяцях своєї діяльності, перейшла потім до більш широких завдань, коли вона стала провідницею народів і областей Росії в їх поході до свого політичного самоозначення, коли вона згуртувала наоколо себе інші народи бувшої Російської імперії, які хотіли йти її слідами в своєму політичному будівництві, то це було результатом, власне, тої дійсно реальної політики, котра не виходила з яких-небудь наперед взятих програм, а рахувалась з реальними обставинами, які змушували її висувати наперед те чи інше питання, переходити з політичних завдань до соціальних і економічних, від постулатів української автономії перейти, поставити рішучий постулат української державності в рамках Російської Федерації, а потім, коли виявилось, що та федеративна формула зв'язує Українську Центральну Раду і не дає їй виконувати ті завдання, які диктувались інтересами української демократії, інтересами України, [в]она мусила ступити дальше і стати на становище самостійності своєї державності, самостійної і незалежної Української Республіки. Таким способом, рахуючись з реальними обставинами, які змушували її крок за кроком розгортувати політичну програму, щоби не бути опередженою розвоєм подій і не упослідить свого народу і краю в тому розвої, Українська Центральна Рада протягом того року пройшла усю свою путь від повного національного самоозначення до повної державної незалежності Української Народної Республіки. Так само протягом того року Центральна Рада мусила проробити, також рахуючись з реальними обставинами, котрі не давали можливості відкладати усіх соціальних проблем до моменту скликання Українських Установчих зборів, [в]она мусила взяти на себе розв'язання тих тяжких національних проблем, котрих [в]она не мала попереду. [В]она мусила своїми силами розв'язати тяжку і трудну аграрну проблему, не кажучи вже про те складне завдання робітничого законодавства і про такі трудні проблеми, як організація контролю державного над продукцією і поділом; в тій своїй діяльності, в тій сміливості становлення і розв'язання проблем Центральна Рада мала один тільки, але, думаю, єдиний вірний і цінний критерій, компас, яким орієнтувалась, — це були інтереси демократії, інтереси широких трудових мас українських і неукраїнських на Україні сущих. Маючи перед очима реальні інтереси усіх мас, уважаючи себе покликаною не відступити перед тим завданням, яке висувало життя на чергу, розв'язання яких було в інтересах мас, Центральна Рада в тому черпала сміливість і певність в розв'язанні проблем, які ставив перед нею розвій революції. Українська Центральна Рада весь час стояла на охороні реальних інтересів української демократії.

Українська Центральна Рада стояла на тому становищі, що реальними інтересами демократії України [в]она не мала права жертвувати гаслам, як би

гарно і благородно [в]они не звучали, і в інтересах тих гасел не має права сходити з реальної стежки охорони реальних інтересів України і її демократії. І я думаю, що які б не були помилки в нашій діяльності Української Центральної Ради, які б неудачі не спотикали нас в нашому поході, бо хто не може, розуміється, закривати своїх очей на той факт, що процес нашої роботи не проходив вповні правильно, що він мусив змінитися під натиском реальних обставин, що так в дечім розбивався о ті реальні обставини, що ми були свідками великої руїни нашої країни, знищення нашого народного багатства, не уважаючи на усі [зусилля] охоронити наш народ від тих нещасть, анархії, які сунулись з півночі. Не уважаючи на усі ті трудності, думаю, що співробітники наші з Української Центральної Ради можуть оглянутися на ту пройдену путь з тим щирим вдоволенням, яке дає сповнення свого обов'язку. Думаю, що Центральна Рада може сказати, разом з своїм великим поетом, перед лицем українського народу: ми не лукавили, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою*.

Українська Центральна Рада за рік своєї діяльності не політиканула ні одної хвилі, [в]она не зробила ні одного фальшивого кроку, [в]она мала перед собою тільки мету послужити інтересам многостраждального українського народу і тих народів на Україні сущих, котрі з ним зв'язала історія. І думаю, що по тім році своєї роботи ми можемо з гордо піднятим чолом підняти над нашою землею прапор Української Центральної Ради. Цей прапор став для одних святинею, а для других став предметом якнайбільш ворожих атак, і коли [в]они, власне, не находили того бруду, яким би його обкидати, другі з гордістю умирали за той прапор.

І я думаю, що той прапор, який Центральна Рада винесла з цілорічної діяльності, він варт того, щоб за нього умерти. Ми винесли його не заплямованим і ті, котрі провадять нашу роботу, [в]они споминатимуть в будучих літах з гордістю цілорічну діяльність Української Центральної Ради. І проходячи ту цілорічну діяльність, позвольте, товариші, закінчить пам'яттю о тих, кому не удалось дожити до тої річниці нашої, тих, котрі зложили голову за те, що йшли під прапором Центральної Ради. Прошу разом зі мною спом'янути убитих членів Центральної Ради, наших дорогих товаришів Пугача, Зарудного, Бочковського*. Нехай буде їм вічна пам'ять в наших серцях і вічна пам'ять від будучих поколінь, тих, котрі будуть сповняти свою місію над діяльністю Центральної Ради за минулий рік.

[ПРОМОВА НА КИЇВСЬКОМУ ГУБЕРНСЬКОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННІ, 7 квітня 1918 р.]

Громадяни і представники київської землі! Я щасливий бачити вас і вітати на першому демократичному земському зібранні, перейменованому тепер в "Народну раду"*. Ви зібрались тут в великий мент, коли Україна вступила на новий шлях і починає будувати нове життя. Я радий, що до будування нового життя київська земля приступила перша. Я певен, що ви, вибранці народу, зробите це велике діло на користь і добробут трудового народу.

Я ще раз вітаю вас як голова Центральної Ради і громадянин київської землі і бажаю вам щастя і успіху в вашій роботі.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

"СВЯТІ ПРАВА"

До Української Центральної Ради йдуть валкою депутації, ходоки, декларації*, резолюції, запити по одному і тому ж найбільш дражливому питанню моменту — про землю.

Одні з страхом питають, чи правда, що земельний закон касується і права власності на землю відновляються. Другі лякають всіма бідами від переведення земельного закону в життя, від нарушення святого права власності, від деморалізації народу через те, що хитаються його моральні підстави.

Мені хочеться з сього приводу сказати кілька слів.

Я, розуміється, з жалем дивлюсь на руїнні форми, в які вилилась в багатьох місцях аграрна реформа*. Я не можу мати нічого, крім спочуття, для тих, які зістались наслідком її без засобів до прожитку. Я уважаю потрібним, щоб держава наша і передусім ті органи її, які близько стоять до сього, знайшли організовані способи для улегшення сього болісного перелому, знайшли форми помочі для всіх, хто справді опинився в трудному становищі і не має змоги почати нове, трудове життя в нових обставинах. Але я вважаю своїм обов'язком відізватись також і на надуживання таких голосних слів, як "святе право", "мораль" і т. ін., коли говориться про скасування прав на землю. Бо святість тут дуже сумнівна, а мораль теж під запитанням.

В кожній справі, в кожній реформі чиїсь інтереси терплять, і ті, кого вона зачіпає за живе м'ясо, мають нахил уживати найбільш сильних виразів для своїх жалів на порушення своїх інтересів — аж до "святості" включно. Не так дуже давно — всього яких шістдесят літ, коли в Росії касувалось кріпацтво, і тоді поміщики говорили не тільки про економічну свою руїну — бо на що ж, мовляв, і здалась їм земля без кріпака-робітника! Не тільки про невдячність держави, що так тяжко скривдила своїх перших слуг і опору — дворянство! Кричали і також про порушення своїх святих прав власності! Бо ж вони купували сих кріпаків за свої кровні гроші, а тепер їм платили за землю, а за кріпаків — ні. І вони грозили правительству повстанням і не знати чим.

Та що Росія! А в Сполучених Державах Америки, коли прийшло до скасування невільництва*, права власності на рабів, в тих же часах — скільки тоді пущено було сильних слів против "сіверян" — правительства Сполучених Держав і Північних Штатів, що його підтримували в проведенні сього закону, за те, що вони насилують волю "южан", які не хотіли прийняти сього закону, тому що він руйнував усе їх хазяйство, побудоване на праці чорних рабів-невільників. Вони заявили, що відділяються від федерації, не признають більше федеральної зв'язі і таке інше. Але Північні Штати, з президентом Авраамом Лінкольном в головах, не спинились тоді перед сим ламанням волі Полудневих Штатів, звели з ними криваву боротьбу* і після нечувано тяжкої усобиці змусили "южан" зброєю відступити від того, що ті уважали своїм "святим правом".

hrushevsky.nbuv.gov.ua

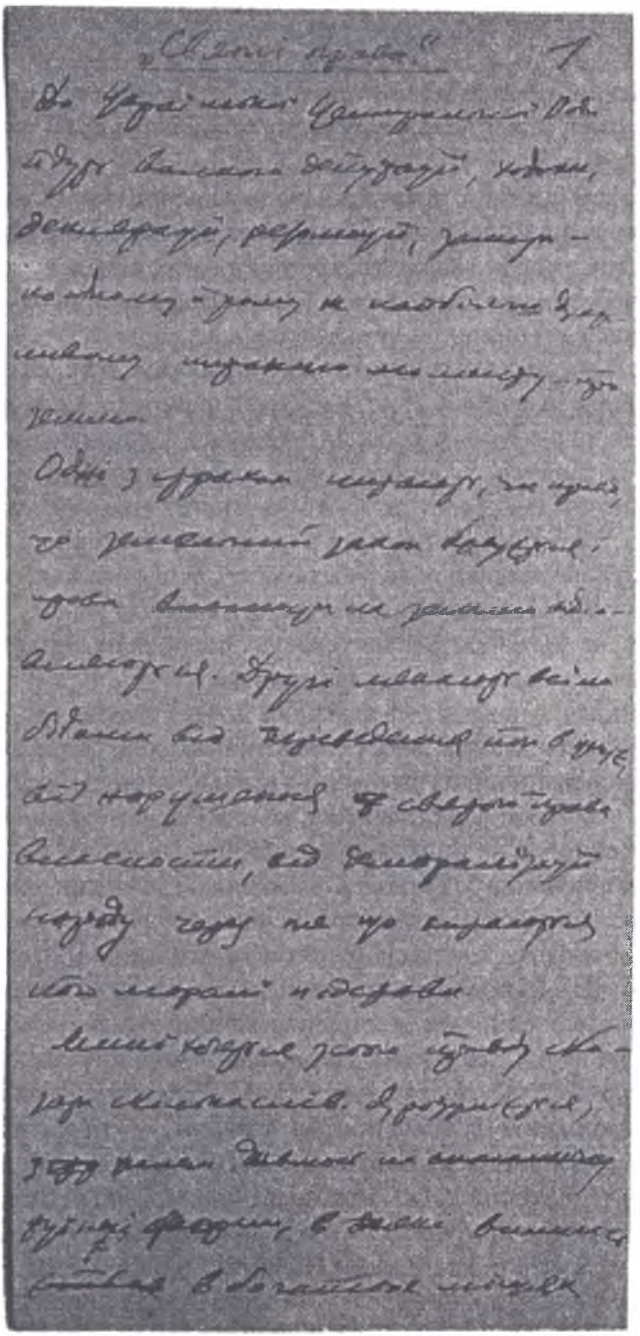

Автограф першої сторінки статті «"Святі права"».
Оригінал зберігається в ЦДІАК України
(Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — С. 1–10).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ну, а тепер? Тепер здається вже такою ясною справою недопустимість володіння людьми, чи рабами, чи кріпаками, що про се навіть і говорити ніхто не буде! Таке володіння признається неморальним, суперечним всякому розумові і т. д. І так воно буде з часом, мабуть, і з володінням землею!

Були часи, коли найбільш передові, геніальні люди, скажім, який-небудь Арістотель, уважали володіння людьми зовсім нормальною і неминучою річчю. Пройдуть часи, і так само наші потомки будуть виправдувати тих людей, що тепер боронять володіння землею, як ми боронимо Арістотеля: "такі, мовляв, були економічні обставини, що з їх погляду володіння землею було неминуче, хоч воно, об'єктивно беручи, так само має мало в собі оправдання, як і володіння людьми". І будуть тоді, коли се одійде в минувшину, уважати власність на землю, торгування землею явищем ненормальним і навіть неморальним, як ми уважаємо ненормальним і неморальним власність на людину-раба.

Немало було таких поглядів і в попереднім. Лев Толстой, сей прославлений на весь світ моралiст, гаряче доказував неморальність власності на землю. А наш Шевченко — хто не знає його огненних віршів — з доби розцвіту його творчості:

Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!*

Отже, для Шевченка торгування землею "всім даною", значить право власності на неї, було таким же беззаконним ділом, як і торгування людьми. Він грозив за нього "тяжким лихом". Селянські розрухи 1904–1905 рр.* були останньою пересторогою по сім пророчім остереженні поета. Пересторогою даремною!

Гірко, що реформа не була проведена скорше, більш планово і розважно. Жалко, що на неї навалився большевизм. Але кінець кінцем святість і незайманість мають тут дуже мало до діла!

Мораль, як і право, не існують незмінно, а творяться і перетворюються неустанно, під впливом обставин життя політичного, соціального, а головно — економічного. Виникаючи з них, вони потім тверднуть, і ті верстви, що устроюються особливо вигідно під охороною того права і моралі, мають нахил перебільшувати непорушність і святість тих установ, котрі вони використовують в своїх інтересах. Але до сих криків і лементів треба ставитись розважно і критично.

Ніяка скільки-небудь значна реформа не обходиться без криків, осторог і погроз. Мудрість наказує переводити реформи можливо безболісно. Але вона ж наказує дивитись в корінь речей і не відступати перед галасом людей, яких очі обернені назад, а не вперед.

ПРОМОВА ГОЛОВИ Ц[ЕНТРАЛЬНОЇ] Р[АДИ] проф. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО, ВИГОЛОШЕНА НА КИЇВСЬКОМУ СЕЛЯНСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ З'ЇЗДІ 7 квітня [1918 р.]

Дорогі браття-селяни.

Не тільки ви, але і я багато згубив від большевицької навали*, я згубив свою найбільшу дорогоцінність — свою книгозбірню, українську старовину*, котру я збирав декілька десятків літ, свої записки, матеріали по історії. Видно, не можна було забезпечити нашу велику будову держави інакше, як кров'ю. Все це ми повинні пережити, щоб засіяти наше поле добрим насінням.

Прикро було нам кликати сторонніх людей, аби рятувати себе від загибелі, аби урятувати свою державу, свою свободу, свій добробут.

Се, може, останній час, щоб ми доказали свою державну мудрість. Бо як тепер ми владу не наладимо, коли тепер не заведемо лад твердий і добрий, і поля наші лишаться незасіяними*, і ми не втримаємо своєї держави, то будемо прокляті своїми нащадками.

Але я сподіваюсь, що ви вжиєте всіх заходів, щоб сього не було, щоб всі поля були засіяні; і скрізь настане лад і порядок на нашій, кров'ю политій і попелом посипаній, нашій землі.

Вітаю вас і працю вашу.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

СТАРА ІСТОРІЯ

Під час переговорів з царським правительством про видачу царських грамот на потвердження українських вільностей в Москві, в березні 1654 року, українські посли: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря звернулись до царського правительства з таким проханням:

"Як нас царське величество ласкаво пожалував, ми про се низько чолом б'ємо і просимо привілеїв, писаних на хартіях (шкірі) золотими словами: Мені, судії, на містечко Імгліїв Старий, з підданими там сущими і з усіма землями здавна до Імглієва приналежними. Мені, полковникові, на містечко Смілу, теж з підданими там сущими і з усіма землями до неї приналежними, і з підданими на тих землях сущими, з усіма приналежностями, полями, лісами, уходами й озерами, аби було з усім, як перед тим було. І щоб нам було вільно своїми підданими як схочемо радити і володіти, нам, дітям і наслідникам нашим, які б мали одержати від нас ті маєтності, і щоб до них на вічні часи ніхто не мав ніякого діла крім нас і наслідників наших. Також аби вільно нам було на тих землях своїх, котрі ми будемо мати з ласкавого жалування його царського величества, селити людей, які будуть приходити, млини ставити і всякі користі приспособляти, які зможемо присвоїти й видумати, без якої-небудь перешкоди від кого-небудь. І про се також чолом б'ємо, аби нам вільно було держати для своїх підданих усяке питво, вино курити і оренду держати, як то єсть звичай на Україні, і весь той звичай заховувати, як у тім краї ведеться. А нам, просимо, щоб було вільно, як буде любо: чи бути в присуді воєводства, ґрода і земства київського та сповняти таку службу його царському величеству, як земляни й шляхта Київського воєводства, і судитись рівно з ними тим же правом згідно з привілеями, потвердженими його царським величеством"*.

Так представники Української відродженої держави під час переговорів, які рішали долю сеї держави, забігали у нового протектора України для себе особисто ласки, котрої не давав він Українській державі. Провідники козацького війська "на про всяке" просили його лишити їм вільні двері до виходу з козацького присуду в присуд шляхетський, коли се буде для них вигідніше. Керманичі великого народного руху, який на своїх плечах виніс домагання української державності, знищивши старий польський режим, спішили випросити на основах старих польських порядків право на закріпощення сих самих учасників визвольного руху.

Се маленька стрічка з тої ганебної сторінки української історії, коли проводирі, люди, обдаровані довір'ям народу, погнавшись за класовими інтересами, вмішали у свої внутрішні справи чужоземного протектора, щоб закріпити свої права на землю і працю визволеного народу. І сі соромотні події, оплакані

hrushevsky.nbuv.gov.ua

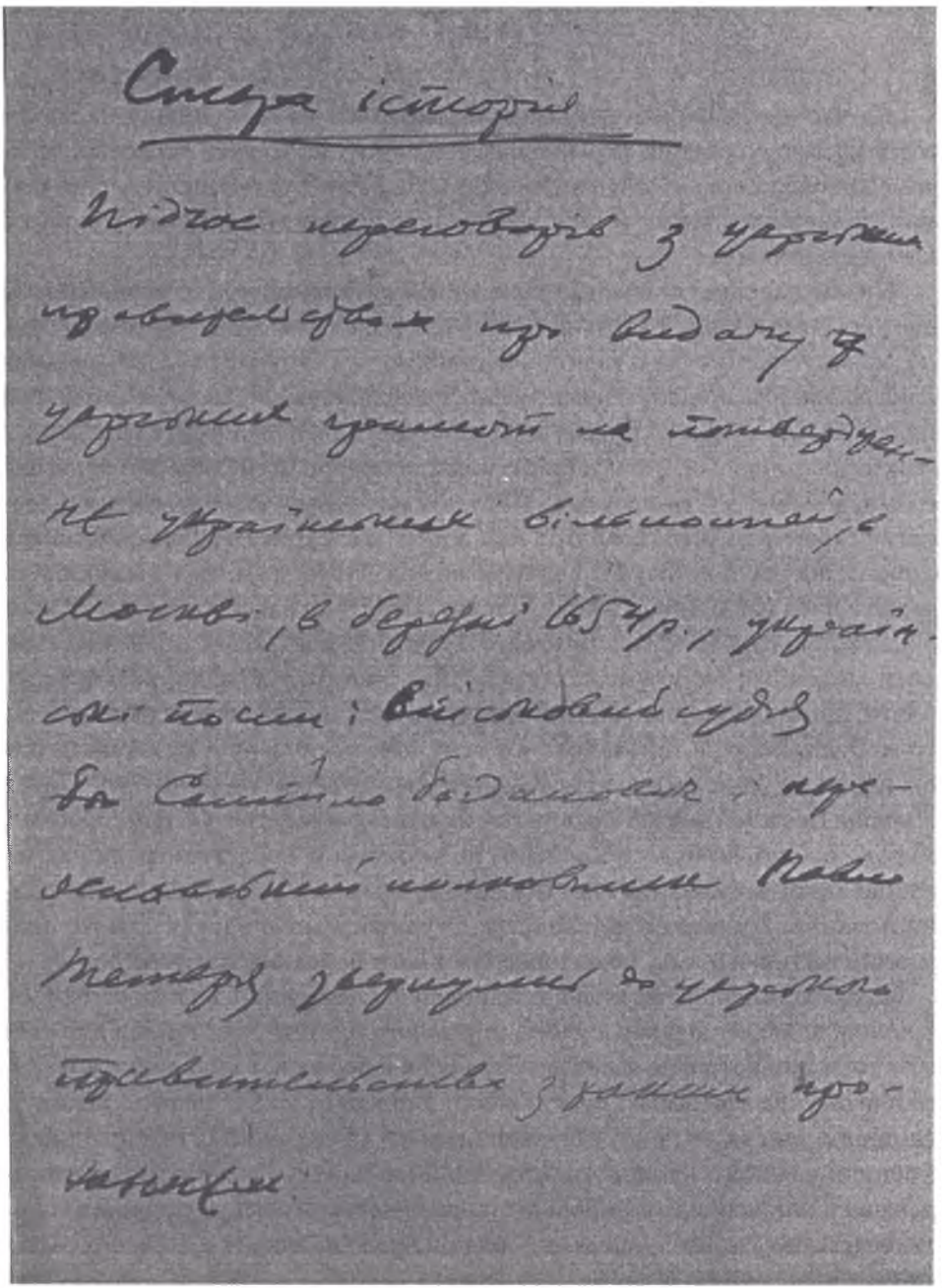

Стара історія

Підчас переговорів з урядами
про вибрєдубах про видачу
українських громадян на потвердже-
нє українських білоношей, в
Москві, в березні 1654 р., українські
посли: Військовий суддя
Ів Самійло Богданович і арх-
ієпископський полковник Павло
Тетеря звернулися до царського
правительствів з рамки про-
тестуєм

Автограф першої сторінки статті "Стара історія".
Оригінал зберігається в ЦДІАК України
(Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1–16).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

пізнішими поколіннями свідомого українського громадянства, ся велика ненагороджена помилка, заплямована огненними словами поетів, як ганебна зрада народним інтересам — оживають передо мною і виходять знову на яв в останніх дебатах нашого парламенту, в звідомленнях з місць і в звістках преси.

Виявляється, що після того, як німецьке військо вступило на українську землю, покликане нашим урядом для оборони нашої незалежності, серед землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу*, хоч би навіть се коштувало загибеллю Української держави. Досі ся справа не розсліджена нашими властями, або принаймні факти і результати сих розслідженъ нам не відомі, але те, що досі зібралось, не лишає сумнівів щодо сеї акції.

От, наприклад, львівське "Діло" з 18 квітня принесло звістку про меморіал польських поміщиків, членів господарських товариств з Старокостянтинова і Кременця, і групи поміщиків Проскурівського і Летичівського повітів, висланий до команди Другої австрійської армії, до галицького намісника, до польського міністра в австрійськім кабінеті й до президії Польського кола в віденськім парламенті. Вони закликають австро-угорське правительство, щоб воно перевело окупацію українського Поділля, розв'язало селянські комітети, відновило велике землеволодіння й помогло наладити хазяйство субсидіями та заведенням примусової праці селян.

Так роблять поляки. Але від них не одстають і суто українські поміщики. Самі щирі українці, патріоти, самостійники і так далі. Вони підлещуються до німецьких військових, розагітовують їх, оповідаючи, що українське правительство нездатне — бо соціалістичне, Центральна Рада і Установчі збори так само, отже, німцям треба вмішатися, взяти в свої руки справу, тому що селяни не можуть самі засіяти земель, Україна зістається без хліба і таке інше.

Розуміється, ми віримо в державний розум німецького й австрійського правительств — що воно не піде за голосами сих облесників і тих звідомлень, котрі під їх впливом висилають до вищої команди місцеві німецькі та австрійські коменданти. Не допускаємо гадки, щоб котр[ому]-небудь з сих правительств впало на гадку мішатись у наші внутрішні справи, порушуючи суверенні права нашої держави. Але самі такі проби наших людей, громадян Української Республіки, мусять бути нами відповідно оцінені.

Промовець Центральної Ради, обговорюючи один з їх виступів, назвав їх Юдами Іскаріотами, які за свої класові інтереси продають державне право України. Продажа, очевидно, місця не буде мати. Берлін не схоче піти слідами Москви. Керманичі української політики теж не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви*. Але сі українські патріоти чи громадяни, які накликають не то що германсь-

ке правительство, але навіть і наше тільки на сю путь, чи розуміють вони, що роблять вони?

Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнути земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння!

Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!

Се було б новою провокацією наших народних мас, які колись за великої руїни в сліпім відруху против поміщицьких забаганок старшини раз уже розвалили Українську державу, перейшовши на сторону її ворогів задля того тільки, аби знищити ненависну старшину.

Ні, на се не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії.

Другий раз робити ту саму помилку не можна. За се нема виправдання.

Схаменіться, люди!

"Народна воля", 21 квітня

РОЗДІЛ III

ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Якої ми хочемо

автономії і федерації

Видання третє.

Ціна 15 коп.

Київ, 1917.

Обкладинка брошури "Якої ми хочемо автономії і федерації". — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО АВТОНОМІЇ І ФЕДЕРАЦІЇ

Чого хочуть українці

Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України в складі Федеративної Російської Республіки. Що значать сі слова і який устрій означається ними? Се треба знать ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто запитає, чого українці хочуть і до чого простують. В сій книжечці я хочу се об'яснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами. А хто схоче про що-небудь прочитати ще подрібніше і ширше, на те будуть інші брошури, і книги про се будуть виходити.

І так буду перебирати по ряду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до Російської Республіки, і яка повинна бути та республіка під мислі українцям.

Що таке автономія

Автономія — грецьке слово, по-нашому б сказати самозаконність (авто — номія, номос — закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалося становище городів і країв, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зіставалися при всій повноті своїх прав у себе дома: самі собі становили закони, вибирали собі правителів; заводили які хотіли установи і податки і коштами своїми зовсім у всім вільно розпоряджалися; мали своє військо, свою монету, свій скарб.

Автономія, котра наближається до такої повної самостійності якоїсь області, називається широкою політичною автономією. Се автономія в справжнім значінні сього слова, і коли говориться просто про автономію без усяких додатків та пояснень до сього слова, то розуміється, власне, таку широку політичну автономію, що більше-менше наближається до державної самостійності. Та се слово уживається часто не тільки в такім значінні, але говорять про автономію обмежену, про автономію культурну, а не політичну, навіть про автономію певних верств і громад. Тому, щоб не було сумніву,

hrushevsky.nbuv.gov.ua

про яку саме автономію говориться, і додаються такі слова, як *широка політична автономія*. Вони підчеркують і пояснюють, що тут іде мова про найширші права країни самій порядкувати свої справи і рішати про себе, хоч вона й не має державної незалежності і входить у склад іншої держави.

Більше або менше право і можність якої-небудь країни, себто її громадянства, її людності, порядкувати свої справи і правитись по своїм правам і постановам, означаються ріжними назвами. Йдучи знизу догори, з меншого права до більшого, се будуть такі форми громадського пожиття: повний централізм; децентралізація адміністраційна (бюрократична), самоуправа (самоврядування), вужче або ширше; автономія вужча (обмежена) або широка; державність неповна (несуверенна), держава самостійна, незалежна.

На практиці сі ріжні форми сполучаються, зв'язуються ріжними, малопомітними часом переходами. Але я вважав за краще тут усю отсю драбинку розложити, для легшого усвідомлення в ріжницях більшої або меншої участі громадянства в порядкуванні своїх справ.

При повнім централізмі, докладно видержанім, всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства. Децентралізація теж може бути чисто урядничa (бюрократична), коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави. Так буває, коли якась область має свої великі відміни від інших країв держави, далеко від центру — так було, напр., на Кавказі, де намісники мали широкий круг повновласті* в управі, але управа мала характер чисто урядничий (бюрократичний), і громадському самопорядкуванню лишено було дуже мало місця. А буває й так, що децентралізація адміністративна сполучається з більш-менш розвиненим самоврядуванням, і тоді така децентралізація, широко розвинена, становить перехід до крайової автономії.

Самоуправа чи самоврядування — коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах, з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністраційні чи судові справи, — може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. Як приклад недемократичного (цензового) самопорядкування, узького щодо своєї діяльності і в ній ще дуже обмеженого контролею і впливами адміністрації, може служити старе земство і городська самоуправа в Росії*. Мало що належало до них, і всі ухвали їх у тих справах підлягали контролі адміністрації, що могла

касувати всякі ухвали земські чи городські, відсувати і не затверджувати вибраних виконавців, їх ухвали і т. ін. Приклад широкої самоуправи (щоправда, теж недемократичної) дає устрій Англії, де, сливе, нема адміністрації коронної, урядничої, а всім порядкують місцеві ради і вибрані ними судді, комісари й інші виконавчі органи місцевої людності.

Широке самоврядування, організоване на певну область, забезпечене від втручання центрального правительства чи його місцевих урядників, наближається до автономії. Наприклад, те, що називається крайовою автономією в Австрії ("автономія корінних країв"), се, властиво, широке провінціальне самоврядування, наше земство, тільки розширене на цілу провінцію — часом більшу (як Галичина), часом невеличку (як Буковина) і забезпечене від втручання центральних міністерств і місцевої адміністрації. Галицький сойм і ради повітові завідують також тільки деякими сторонами економічного, суспільного і культурного життя (школи, головно нижчі, санітарне діло, доброчинні установи, дороги, економічна культура краю). Соймове право уставодавче обертається в тих же тісних межах. Його устави і постанови йдуть на затвердження цісаря, так само і крайовий бюджет (смета), що покривається з додатків до державних податків, які може заводити у себе в краї сойм. Тільки останніми часами, коли поляки стали домагатися якоїсь нагороди за те, що Галичина не включається в склад незалежної Польщі, як вони того собі бажали, австрійське правительство (в жовтні 1916 р.) пообіцяло дати Галичині ширшу автономію* — "яку тільки можна сполучити з приналежністю її до Австрійської держави" — поширити її до розмірів майже повної державної самостійності, до того, себто, що розуміється під автономією в властивім значінні слова.

Таким автономним життям живуть, наприклад, деякі колонії Англії*, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка: вони наближаються до повної державності, мають своє військо і флоту, гроші і марки, своє законодавство і суд. Король через свого губернатора (котрого іменує за порозумінням з колонією) виконує тільки деякі права, на практиці зведені до дуже малих розмірів.

Таким чином, автономія має в сучасній практиці ріжні відтінки, ріжні варіанти, від розширеної самоуправи до повної, сливе, державності. Теоретичною ріжницею між простою самоуправою і автономією вважається се, що самоуправа, мовляв, порядкує місцеві справи з поручення центральної власті, а автономія має право своє власне, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної власті. Напр[иклад], автономія Хорватії в Угорській державі забезпечена конституцією*, яка не може бути змінена інакше, як за згодою угорського парламенту і хорватського сойму.

З другого кінця, повнота самопорядкування, зведена до якнайменших розмірів залежність від корони (центральної власті), непохитне забезпечення від усяких втручань і обмежень самопорядкування автономної країни, надають сій автономній країні уже характер сливе держави. Нелегко буває установити ріжницю між широкою автономією і державним характером у такої країни, яка має всю повноту самостійного самопорядкування. Не раз буває що там, де одні знавці бачать тільки провінцію з широкою автономією, інші добачають з не меншим правом державу не суверенну, залежну. Напр[иклад], такі спори велися про Україну — чи вона перед скасуванням гетьманства була несуверенною державою, чи автономною провінцією Російської держави, і так само про Фінляндію*. Тільки в державах федеративних нема такої непевності: там кождий автономний член федерації являється державою, тільки не вповні самостійною, несуверенною.

Автономія національно-територіальна

Так-от, пояснено, які відміни автономії бувають щодо її обсягу і що значить се, що ми хочемо автономії широкої. Тепер перейдемо до вияснення, що значить отсе гасло автономії **національно-територіальної**.

Се пояснення додається тому, що автономія може бути не національно-територіальна, а крайова, обласна, себто територіальна тільки, без зв'язку з національністю[1], або тільки національна, без зв'язку з територією. Щоб пояснити сі ріжниці, я вертаюся знову до Австро-Угорщини, бо там і були вироблені домагання національно-територіальної і чисто національної нетериторіальної автономії.

Діло в тім, що в Австро-Угорщині права автономної самоуправи надано було (в 1860-х рр.) "коронним краям" або провінціям в такім складі, в якім вони були в той час, або, як висловляються австрійські політики, — так як вони "історично зложилися". Напр[иклад], Галичина творить один "коронний край", так як її зліплено зовсім припадково і механічно з ріжних куснів колишньої Польщі: старе українське Галицьке князівство з українською людністю сполучено разом з корінними польськими землями (землею Краківською) і зроблено з них один край, що має спільний сойм, спільну крайову управу, вибирану ним, спільний крайовий скарб і т. д. Наслідок того був такий, що поляки з Східної (української) Галичини разом з поляками Західної (польської) Галичини, завдяки ще й недемократичній (цензовій) організації автономного представительства, мали більшість у соймі, проводили такі постанови, які були корисні тільки для польської народнос-

[1] Її проектує дехто з російської партії "Народної свободи"* і для Росії.

ті, витрачували крайові гроші на польські цілі, обсаджували всякі місця в самоуправі поляками і т. ін. Через те галицькі українці поставили здавна домагання поділу Галичини по національності на дві автономні території, українську і польську, себто щоб замінити автономію крайову автономією національно-територіальною. Такі домагання ставилися і в деяких інших краях, де були зліплені докупи території з ріжною людністю і їх можна без великого труда розділити.

Але бувають такі краї, де людність перемішана так, що й не можна її розділити по місцевостям. Бувають народності разпорошені так, що ніде вони не мають країни такої, щоб там була їх більшість. В такім от становищі особливо жиди[1]. Тому найбільше з їх сторони підноситься думка, що національно-територіальна автономія все-таки не задовольняє національних домагань, а краще б триматися національної автономії нетериторіальної (або екстериторіальної). Себто, щоб права самопорядкування мали люди, горожани з ріжних країв держави, які признаються до якоїсь національності і вписуються на листі (список) сеї національності: щоб їм вільно було мати свій сойм, свій скарб, куди б ішла певна частина податків, які вони платять, і з тих грошей вони могли б обслугувати свої культурні потреби — содержувати школи, театри, музеї, шпиталі і т. ін.

Та все се, по-перше, доволі складна річ, бо поруч того прийдеться організувати самопорядкування територіальне (такої проби ще не зроблено, як воно буде), по-друге, таке національне самопорядкування може полагоджувати тільки деякі справи (власне культурні, тому й автономія така зветься культурною). Тому до такої організації прийдеться звертатися для заспокоєння потреб національностей розпорошених; там же, де якась національність має свою ясно означену територію з виразною своєю більшістю, там національні потреби сеї народності заспокоюються національно-територіальною автономією, а потреби національних меншостей забезпечуються певними постановами, які зіставляють їм представництво в автономних установах і ріжні права на задоволення їх культурно-національних домагань[2].

Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять ввійти губернії в цілості або в переважній части українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські — як, скажім, північні повіти Чернігівської губ[ернії], східні Кубанської тощо, а прилучити, нато-

---

[1] Слово "жид" в українській мові вживається без образи!

[2] Про се тут ширше нема місця писати, подивіться в брошурі "Вільна Україна"*.

мість, українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський та Акерманський Бессарабської, східні часті губернії Холмської, полудневі окрайці губ[ерній] Гродненської, Мінської, Курської, західні часті Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ[ерній]*. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість* (в городах тепер українців менше*, але городи мусять іти за більшістю окрестної території). *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування, від самого споду* ("дрібної земської одиниці") *аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе дома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.* Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської Республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної.

Яка користь з такої автономії?

Се, мабуть, ясно вже і з усього сказаного, і тому більше для доповнення скажу кілька слів про головніші користі від такого автономного ладу України.

З погляду національного дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяєвами у себе: вони матимуть змогу свобідно задовольняти свої національні потреби в громадськім самоурядуванні, в своїм соймі й своїх установах. Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи заміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, навпаки — уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів краю свого на задоволення потреб свого народу. Тим способом українські робучі маси, що протягом стількох століть використовувалися, обдиралися на завдання чужих їм держав, на зріст і панування панських і буржуазних верств, чужих їм по національності і культурі, на розвиток отсеї чужої культури, аж тепер дістануть змогу культурного і економічного розвитку, подвигнення з свого занепаду матеріальними і духовими зособами своєї землі. Можна, нарешті, буде вжити сих багатих засобів на розвиток усеї повноти українського національного культурного і політичного життя і дати приступ до нього найширшим народним масам, робочому народові, коштом котрого досі виростали тільки чужокультурні верстви і їх економічні й політичні впливи.

З економічного погляду дуже важно, щоб природні багатства української землі й людська сила її не марнувалися і не притягалися штучно на бік ріжними сторонніми економічними рахунками з великою шкодою для краю й даремною утратою їх для всього людства, а вживалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного. Україна становить окрему економічну область з своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу. Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго хову худоби, запаси лісу і водної сили, уголь і залізо — сі дві основи сучасного промислу, інші метали і мінерали, кліматичні місця і лічничі курорти, а до того головне — людність робучу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом, — всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів, щоб ріжними тарифними штуками не відтягалося продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митовою (таможенною) політикою не калічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировий продукт не притягано штучно до ріжних позакрайових фабрично-промислових районів, і т. ін. Невідмінно треба автономії на те, щоб запевнити українському хліборобові якнайбільший прибуток, українському пролетарієві якнайвищий заробок, дати надвишці людності роботу на місці, в розвиненому промислі, замість того, щоб він мандрував в світ за очі і його робуча сила пропадала для краю. В орудуванні української автономії повинен зістатися земельний фонд — з тих земель, які будуть викуплені від землевласників. В її завідуванні мають бути прибутки промислові і взагалі всі лишки доходів, щоб повертати їх на розвиток продуктивних сил України.

З погляду культурного ясно, що тільки при орудуванні краєм і його засобами, українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зав'язки культури, науки і мистецтва багато обдарованого нашого народу. Тільки під її рукою вони з прищіпки до "загальнодержавної" культури вийдуть на центральне місце в житті своєї країни. Розвинувшися в культуру багату, сильну, оригінальну, розгорнувши своєнародні свої зав'язки в тіснім єднанні з течіями європейськими, стануть тою крайовою культурою, яка своїм багатим і ріжнородним мистецтвом, літературою, краєзнавством огорне свобідним і невимушеним зв'язком народності України, об'єднані любов'ю і прив'язанням до своєї спільної отчини, до свого краю.

Все се так очевидно, що про се нічого багато говорити, а так важно, що істинно — треба **всю душу і силу свою вложити, щоб здобути широку національно-територіальну автономію для України!** Подумати, яка се

буде економія часу і енергії, скільки відпаде даремних заходів, коли Україна об'єднається в одну національну територію! Відпаде вся боротьба за національні українські права, яка гальмує економічний і політичний розвиток, наприклад, в мішаних "коронних краях" Австрії й її парламенті. Не треба буде висилювати весь хист і енергію на заходи коло полагодження своїх національних і крайових справ у всеросійській думі, робити там хитрі партійні комбінації, щоб провести свою справу, "обробляти" російське ліберальне громадянство чи інші російські партії, щоб прихилити їх до своїх національних і крайових домагань. Досить ми мали — не тільки з покійним режимом, але і з сим поступовим російським громадянством! Нехай живе здорове о собі, а нам, щоб свої справи рішати у себе дома в своїм соймі, а в загальнім представництві Російської Федеративної Республіки тільки те небагате, що тикається її всеї.

А тепер, власне, про сю федеративну республіку треба порозумітися.

Федеративний устрій

Ми не вдоволяємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входитиме, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська Республіка. Чому се важно для нас?

Річ проста. Коли Україна матиме навіть широку політичну автономію своєї національної території, але Російська держава, з котрою вона буде зв'язана, зістанеться державою централізованою, то хоч би навіть автономія України була забезпечена формально, конституційною хартією, становище її не буде певне і відносини її до Росії не будуть добрі. Наша стара гетьманська Україна мала автономію широку, була правдивою державою, хоч не суверенною; а як зв'язалася з централістичною Московською державою — навіть за обостороннім договором, який не міг бути порушений односторонньою волею Москви, так її автономія стала на похилу площу. Доти та автономія була і Московщина всі зміни в конституції її переводила не інакше, як за згодою (хоч і вимушеною) самої України — доки настав час, коли московське правительство (за Петра І) почуло себе сильним та й поважилося зломити свій "трактат Б.Хмельницького"* (так само правительство Петра І його називало). Та й зломило. Так і Фінляндія — доти мала свою конституцію, признану їй російським правительством, доки воно її не скасувало*. **Тому становище України буде забезпечене і відносини її до Російської Республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської Республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком.**

Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по-латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав же. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, не повносуверенними тільки. Або така організація йде згори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію. Так було, приміром, з Мексикою, або Бразилією. В такім переході до федеративної форми від одностайної держави з провінціями і колоніями (Ірландією, Канадою, Австралією, Н[овою] Зеландією, Пол[удневою] Африкою), видимо, стоїть тепер Великобританія. Буває так і так, в результаті виходить те саме: група держав, над котрими є спільні федеративні органи, що мають певні суверенні права і представляють всю союзну державу назверх перед сусідами. Між правниками-спеціалістами ідуть спори, хто тут властивий посідач державного верховенства — чи держави-члени, об'єднані в союзі, що частину своїх прав передають союзній організації, чи держава союзна, яка частину свого суверенітету лишає своїм членам для повноти їх місцевого самопорядкування. Інші дотепно пояснюють, що властивий володар верховного права в такій державі — се народ (а в такій ріжноманітній державі, як Російська, — се народи і області, об'єднані в федерації). Він частину свого суверенітету передає державі союзній, частину заховує державам-членам.

В отсім пункті, що складові часті союзної держави не являються простими автономними провінціями, а таки й далі державами — вся вага федеративної організації. Се зазначається часом і в самій назві федерацій: найбільш звісна з них назва Північно-Американської союзної держави "Сполучені Держави Америки" (Соединенные Штаты — штати се значить держави).

Відносини між союзною державою і тими частями-державами, що об'єднуються в ній, укладаються дуже ріжнорідно. Але скрізь переводиться постанова, що зв'язь сих держав непорушна — поодинокі держави-часті, ввійшовши в союз, не мають права виходити з нього — вони зрікаються сього права. Назверх щодо інших держав союзна держава виступає як одно тіло — право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав-частей. Так само провід військовими силами і флотою держави. Поза тим конституція, звичайно, вичисляє ті справи, які належать до союзних, федеративних органів, а все, не вичислене, належить до місцевих органів самопорядкування держав-частей[1].

---

[1] Про се в книжці М.Залізняка "Головні федерації сучасного світу"*.

На практиці помічається таке цікаве явище: автономні провінції старанно обстоюють свої автономні права від всяких втручань центральної власті і пильнують її поширювати. Але доти тільки, доки загальна державна організація виявляє явну чи укриту охоту до того, щоб накидати їм свою волю. Коли ж вона щиро зрікається сих змагань і признає своїм складовим частям, бувшим провінціям, всі права розпоряджати собою — тоді, утвердивши свою державність і автономність, часті починають, навпаки, йти до того, щоб установити між собою якомога тіснішу одностайність, невимушену спільність. Так що можна сказати: до федерації часті-держави виявляють охоту до руху від центру, після федерації — ідуть до центру. Се треба мати на увазі супроти ріжних балачок противників федеративного ладу, нібито федеративний лад веде до розвалу і розділу держави. Германія тридцять з лишком літ тому стала федеративною державою, і за сей час її державна одностайність не ослабла, а скріпилася і виявила в останніх літах таку силу організації, внутрішньої зв'язлості і одності, як ні одна держава унітарна (одностайна).

Цікаво через те приглянутись устроєві сеї найближчої сусідки-федерації. Вона називає себе "вічним союзом для оборони території і підтримування німецького народу". На чолі його стоїть імператор, котрим має бути король Пруссії, але роля його по конституції має бути більш декоративна; і тільки фактична вага Пруссії, як найбільшого з членів союзу, і особисті прикмети такого імператора як нинішній, дають йому таку пануючу ролю. Зверхня, суверенна власть належить не йому, а сьому "союзові німецьких володарів та вільних міст", що творять федерацію — чотири королівства, шість великих герцогств, п'ять герцогств, сім князівств, три міські республіки і ще одна "імперська область", Ельзас-Лотарингія. Органами союзного правління являються: "союзна рада" і "імперське зібрання" (рейхстаг). Союзна рада складається з делегатів від правительств поодиноких держав союзу, пропорціонально їх величині — малі держави посилають по одному, більші — по кілька. На "імперське зібрання" (парламент) — збираються посли вибираних всею людністю Німеччини простим, безпосереднім і тайним голосуванням. До сих органів належить в широких розмірах законодавство; вони уставляють бюджет союзу, податки на його потреби, розмір рекрутського набору для війська. Союз має великі впливи на економічне життя — до його каси йдуть доходи від мита, пошт і телеграфів, від імперських (союзних) залізниць (союз має право будувати залізниці по цілій імперії); союзне законодавство уставляє норми банкової справи, монету, міру і вагу. Взагалі законодавство союзне захоплює дуже широкі круги — далеко ширші, ніж по інших федераціях. Натомість, суд, адміністрація і громадське самопорядкування належить до держав-членів союзу. При тім єсть певна ріжниця між державами малими і більшими: більші правительства самі розпоряджають своїм

військом, своєю поштою, залізницями, всею своєю адміністрацією, менші фактично правляться імператором і його міністрами. Держави організовані переважно дуже недемократично, і перевага в усім житті Пруссії, з її мілітаризмом і аристократизмом, викривлює федеративний устрій союзу. Федеративна Російська Республіка мусить уложити своє життя інакше.

Федеративна Російська Республіка

Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входитиме автономна Україна, була федеративною демократичною республікою.

Хочемо, щоб вона була республікою: щоб в ній не було ні царя, ні якої іншої невідповідальної голови, що мала б право правити до кінця віку й передавати своє місце, свій престол по наслідству своїм потомкам; хочемо, щоб вся власть була в руках людей, вибраних народом на час і перед народом за свою діяльність відповідальних. Сим республіка ріжниться від держав монархічних, бо в них монарх, хоч би обмежений конституцією, хоч би такий, що "тільки королює, а не править", все-таки являється особою невідповідальною, і свої впливи завсіди може уживати на те, щоб ослабляти і гальмувати волю народу. Для Росії, в котрій ще стільки зісталося всякої всячини від старого самовластного режиму, що тільки жде, аби за щось учепитись і помаленьку вертати хоч дещо з старого порядку, монархія не годиться. І тому величезна більшість людей, які цінять новий лад і його свободу, стоять і повинні стояти **тільки за республіку!**

Республіка ся має бути демократична. Як устрій автономної України, так і устрій всеї держави має бути опертий на рівності всіх горожан. Якийсь ценз не повинен мати місця. Як органи місцевого порядкування і автономного представництва, так і законодатні органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням. Не має бути під якоюсь укритою формою дано якимсь верствам більше впливу і участі в виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове чоловікам і жінкам і починатися з молодого віку, не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представництві, повинний бути даний голос і меншостям, через пропорціональне представництво: щоб депутатські мандати розділялися по числу голосів, поданих з цілої області. Щоб не віддати законодатної та виконавчої власті виключно у власть найбільш сильних партійних організацій, а запевнити народові безпосередній вплив на законодавство, повинний бути признаний йому законодатний почин — право вносити в парламент чи сойм проекти законів, які мусять бути там розглянені, а ухвали парламенту чи сойму в найважніших справах повинні йти на затвердження народу (се зветься референдум). Отсе устрій правдиво демократичний, до котрого маємо йти.

Але республіка повинна бути крім того і федералістична, а не централістична. У Франції, скажім, республіка існує вже більше сотні літ, але вона централістична. Вся власть на місцях в руках бюрократії, чиновників, котрих визначають міністри, а міністрів призначає більшість парламенту. З кождою переміною в парламентарній більшості йде переміна адміністрації. Життя гальмується її впливами. В найдрібніших справах треба чекати дозволу й ласки центрального правительства. Місцеве самопорядкування слабо розвинене і стиснене адміністрацією. Така республіка нас не вдоволить. Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної власті. Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономною організацією України, і того ж самого бажаємо й іншим народам і областям. А для запоруки того автономного устрою хочемо, щоб автономні краї були не простими провінціями, а членом Російської Федерації, учасниками її державності. До того разом з нами, українцями, здавна йшли інші народності Росії, що й порозумівалися з нами в тих справах — білоруси, литовці, латиші, ести, грузини й ін.*, і з ними належить нам і тепер іти до тої спільної мети.

Маємо для неї взірці в федеративних республіках Швейцарській, Північно-Американській, Бразильській й інших. Правда, в них багато не відповідає демократичному ладові. Російську треба збудувати на чисто демократичних підставах, але організувати її не централістично, а федералістично, щоб вона зв'язала союзним зв'язком автономні національні території і області як рівноправних учасниць державного права, щоб зникла, нарешті, та остогидла ріжниця між нацією державною і не державними та щоб усі були державними на своїй землі.

Автономна Україна в Федеративній Російській Республіці

Представлю собі на закінчення в головних рисах, як мав би виглядати той устрій, котрого ми хочемо.

Україна організується на основах широкої місцевої самоуправи. Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи, згідно з законодавством загальнодержавним і українським, автономним, і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації). Місцеві народності будуть мати своїх представників в сих місцевих радах і установах. Загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням будуть вибиратися людністю України

депутати до українського сойму; депутатські місця будуть розділені відповідно підрахункові голосів цілої України, щоб усі партії, течії і національні групи мали своїх представників. Сойм сей порядкуватиме справами всеї України в її етнографічних межах і видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки.

Такі загальнодержавні справи, мабуть, будуть: справа війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових (таможених), нагляд за поштами, телеграфами і залізницями держави (деякі залізниці, мабуть, і далі будуватиме республіка, і вони будуть в спільнім завідуванні її міністрів і міністрів крайових), надавання певної одностайності карному (уголовному) і цивільному (гражданскому) праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в крайовім законодавстві та за порядком надання горожанських прав чужинцям.

Все, не обняте загальним законодавством республіки, належатиме до законодавства крайового. Сойм вибиратиме свій виконавчий комітет чи раду крайових міністрів для порядкування справ області і заступства інтересів краю в раді міністрів республіки: вони будуть стежити за тим, щоб діяльність міністрів республіки та її парламенту не входила в сферу прав українського сойму і його міністерств. Осібні міністри-земляки в українськім кабінеті будуть пильнувати прав національних меншостей української землі. Військо українське — поки не буде замінене міліцією — хоч підлягатиме розпорядженням центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше як при оголошенні війни. Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки мусить мати голос міністр український, так само як і міністри інших членів федерації. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участі.

Так в головних рисах представляється сей будучий устрій. В подробицях покаже його нам проект автономного статуту України, що буде уложений комітетом з делегатів українських і від інших народностей — меншостей України. На основі ухвали Українського національного з'їзду збере сей комітет Українська Центральна Рада. Проект статуту автономії України, що буде ним вироблений, подасться потім на затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людності всеї території України. А санкцію (останню ухвалу) сьому статутові дадуть Всеросійські Установчі збори.

Так повинно зробитись се велике діло, коли життя дасть змогу здійснити його повагом і мирно, коли йому не робитимуть перешкод на Україні і з-поза України. В сім спільний інтерес і України, і всеї Російської Республіки, українського народу і менших народностей України, щоб воно проходило так, з усяким можливим спокоєм і розвагою. Коли автономія переводитиметься не прихапцем, не серед боротьби, не в розпалі змагань, можна сподіватися, що новий автономний устрій України уложиться найбільш розумно і справедливо, відповідно інтересам України і Російської Республіки, українського народу і національних меншостей України. Але з другого боку стає з кожним днем все більше очевидним, що воля організованого українського народу щодо широкої автономії тверда і непохитна, і він не відступить від її здійснення ні в якім разі. І треба признати, що він один і ніхто більше має перше право рішати сю справу. Раз він вирішив, що Україна мусить мати широку національно-територіальну автономію, ніхто сьому рішенню перечити не має права.

Мих. Грушевський

Хто такі Українці

і чого вони хочуть.

Друге видання, доповнене.

Ціна 15 коп.

Київ, 1917.
З друкарні товариства „П. Барський", Хрещатик 40.

Автор застерігає собі всі права

Обкладинка брошури "Хто такі українці і чого вони хочуть". — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

В Інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи сі запитання, я бачу, як іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть і хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за сі останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що означає ся назва, хто такі українці, кого вони вважають своїм товаришем у своїм ділі, а кого противником, і чого вони хочуть для свого народу й краю.

Звідки пішла назва українців?

Назва "Україна", "українці" давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі — за Ольги та Володимира, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави — в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву — в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися Руссю, тому що належали до Києва, а про те сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головно, книжні, духовні переїздити в дальші, затишніші сторони — на Волинь, до Галичини і до країв московських. Стара Київська держава на той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібного митрополита* на тутешні краї, щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалася "Великою Росією", а ті землі, що тягли до галицького митрополита, звалися Малою Росією. Так стався початок отсього поділу Руси Малої й Великої, в 1300-х роках, тому 600 літ значить.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Між народ сей поділ не переходив: у нас, в київських і галицьких сторонах, люди далі звали себе Руссю, русинами. Тим часом за довге життя все більше виступало ріжниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами, і книжні люди пильнували відріжняти їх. Коли за Богдана Хмельницького в 1654 р. об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалося потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення "Великої, Малої і Білої Руси"*. Звідти йдуть назви великоросів, малоросів і білорусів для тих народів, що колись належали до одної Руської, Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви були все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва "Україна". Так за давніх часів, за Київської держави, звалися пограниччя. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом і вела тяжку боротьбу з степовими ордами. Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності й хотіло кращої долі свому народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі від Карпатів до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а ввесь український нарід.

Так от в старих піснях, які заховалися до наших часів, "Україною" зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значіння ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського. Воно і для мови своєї прийняло скоро назву української. Великий же Кобзар наш Тарас Шевченко, найбільший поет України, таки й знати не хотів назви "малорос" чи "малоросійський", що тим часом все-таки вживалася в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії і для добра свого краю і народу хочуть працювати.

Скоро й відчулася ріжниця між назвою малоросів і українців. Малоросами називали всяких людей українського роду з України, і таких, що їм байдуже було і до України, і українського життя. А українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і правительство се помітило, і стала цензура і начальство дивитися підозріливо на назву України, вичеркувати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час за свобідніших років 1904—1914*. Але з війною, як старе царське правительство задумало викорінити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені*. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях, як ім'я національне, і витиснуло стару назву "русинів", що держалася ще в Галичині, і "малоросів", що між деякими трималася на Вкраїні російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки **Україна, українці**.

Не відрікається воно через те старого імені Руси, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх українців. Але для означення себе, як нації сучасної України, держиться тільки сеї назви: "Україна".

Тим більше, що вживання старого руського імені, крім українців, також великоросами і білорусами, давало старому правительству і великоруському громадянству притоку до ріжних причіпок. Мовляли, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба — не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край.

Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Руси, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю й рівність, котрої не знали інші "народності руські". В ній ми остаточно сформувалися в український нарід, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

Хто українці?

Так я вже сказав, що іменем українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робучого українського селянства, що тоді було в лютій неволі поміщицькій і казенній.

Тоді про се не можна було писати свобідно, писано тільки, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях по газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських таки й зовсім не можна

було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року*. Тому свідомих всеї справи українців не було багато. Гуртувалися вони в невеликих гуртках та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе українцем, хто хоче бути українцем і з українцями працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, щоб вступали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союзів селянських, робітничих, солдатських, аби освідомляти людей і всіма дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з українцями хочуть працювати для добра України і робучої, трудящої людності, яка на ній живе. Коли давніше свідомих українців були тільки гуртки, тепер все, що українською мовою говорить, щодо того народу, який нею говорить, себе причислює, або хоч не відріжнює себе від нього — не хоче бути перевертнем і дезертиром, все мусить усвідомитись і об'єднатись, бо українство вже не гурток, а народ весь, вся нація, яка має бути признана в правах своїх, повинна зайняти тепер місце між іншими народами, гідне і рівноправне, яке йому належить.

Хто ж ті українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто з роду українець, родився й виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто прирожденний українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу*, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля й свідомість рішає діло. Коли він почуває себе найближчим до українців і ділом се показує, він українцям товариш і земляк. Нагадаю євангельську притчу про милосердного самарянина, що поміг в біді євреєві, жидові по-нашому[1], хоч був іншої віри й іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священик і левіт, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до українців в трудні часи і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі українцям, ніж ті прирождені земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

---

[1] Слово "жид" в українській мові не має образливого значіння, тому його уживаємо.

Кождий нарід, і український також, складався з ріжних людей і порід, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд українців — зараз можна помітити, що се люди не одної породи: одні чорняві, інші біляві, одні мають голову круглу, інші подовгасту, одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілисті. Видно, що се потомки людей з ріжних порід і племен, що помішалися і злилися в один нарід, об'єднані одною мовою, а головно, одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до українців в ріжних часах і вважають себе українцями. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом, навіть, і якої хто мови.

Головна маса українців православні і будуть ними. Але галицькі українці уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що не багато було таких. Проте, коли вони будуть тепер, будуть до українців приставати і ділом самим показувати, що вони щиро йдуть з українським народом, українці не відіпхнуть їх від себе, а приймуть, як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні, багато й родом походять від нашого ж народу, і через те тільки, що стали католиками, рахувалися за поляків. Можливо, з них теж знайдеться багато таких, що щиро пристануть до українців, не зрікаючися віри своєї. Може і з тих, що досі вважали себе "русскими" — хоч вони з роду українці або потомки захожих великоросів, чи з іншого народу, тепер захочуть пристати до українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свенціцький, Юркевич і інші вийшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Пок[ійний] Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові.

Але зістанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зіставатися й далі при своїй народності не українській, тільки згідно з українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, які історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями.

Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці?

Я вже попереду сказав, чого здавна добивалися українці. Насамперед вони хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборов собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з Московським царством, шукаючи його помочі проти поляків, і московське правительство помалу поневолило його. Помогло панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а само позбавило всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан й духовенство України. Одібрало від них всяке право і можність порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрало на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. Наставляло чиновників з великоросів або з таких українців, які одріклися свого народу, а тих, які хотіли держатися його, гнало і ніякого ходу не давало. Заборонило саму мову українську, вигнало її з усіх шкіл, з церкви і з урядів, не позволяло нею писати і друкувати книжок і газет. Не позволяло навіть свобідно описувати минувшину України — саме се слово намагалося не дати уживати, щоб українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі.

Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій Російській державі.

Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і його підручних. Солдати українські в Петрограді перші піднялися против гнобителів українського народу*, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають.

Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кождий може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з одної віри на другу.

Окрім свободи українці, як завсіди добивалися, так і тепер хочуть **рівності** для всіх людей. За Польщі та Москви так зложилося, що котрі заможніші українці, то сполячилися й змосковщилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі і Москви, і сі поляки та москалі забрали в свої руки всі землі, все багатство, всю власть, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Против сього боролися предки наші зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючися, щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право

для всіх: щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе.

От тепер і має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багачі і робітники, просвіщені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одно право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку власть. Всім повинний бути приступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можність учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання.

Щоб не було ніякої тісноти людям від власті, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, **тільки з вибору народного!** Се називається устроєм **демократичним** — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краї!

Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборщиків, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письменне, щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і потім за те мститися і надокучати. Се зветься чотиричленне виборче право: **загальне** (всеобще), **рівне**, **пряме** (безпосереднє) **й тайне**. Воно найкраще запевняє право свобідного вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодатної роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажім на три роки, важніші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив.

Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робучий нарід — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася **демократичною республікою**. Та ще на тім не край.

Якого треба права для України

Се все, про що досі сказано, забезпечує права, свободу, рівність людині як окремій людині. Українцям же треба забезпечити також право, свободу і рівність і свому краєві — Україні, свому народові українському. Бо свобода, права і незайманість кождого українця чи кождого мешканця України,

не те саме, що свобода, право і самостійність усього українського краю чи народу.

Українці хочуть, щоб у Російській Республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, парламент (дума) тої республіки, чи міністерства її, поставлені всіма людьми з Російської Республіки. Кождий народ і кождий край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися правительству чи думі цілої республіки. Російська Республіка занадто великий край, складається з ріжних великих країв, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними, коло Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і правительство її завідувало тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як-от ведення війни чи миру, уложення трактатів з іншими державами, завідування військом усеї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги і інші такі справи. А все інше щоб порядкували у себе в краї виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджали[ся] ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, уділяючи скільки треба на потреби республіки.

При старім царськім правительстві з України, як найбагатшого краю, тягнули скільки влізло на царський двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармоїдів, що купчилися коло правительства, на армію, котрою царський уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зіставався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися на своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли ріжним чужинцям. Тепер українці того більше не хочуть.

Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони самі розпоряджалися всіма коштами і засобами всього краю, уділяючи тільки що треба на видатки республіки. Щоб український народ мав державні права на своїй землі, мав перше право на Україні, і народне, національне життя його нічим не було обмежене. Щоб таке право мали й інші народи Росії у своїх землях. Щоб сі землі були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважніші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається.

Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати **широку автономію в Федеративній Російській Республіці**, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними[1]. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут свому народові і всій людності України, а найпаче робучому народові її!

Якого добробуту хочуть українці свому народові?

Отсе все, що я сказав — свобода, рівність, народовластя, автономія України в Федеративній Російській Республіці потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвіщених, а для всіх трудящих людей. Се політичні домагання, на котрих зійшлися всі свідомі українці без ріжниці станів і партій — пани і робітники, інтелігенти, селяни і солдати. Між українцями, як і в кождім іншім народі, є ріжні партії, ріжні верстви і стани, вони мають неоднакові свої хазяйські (економічні) і громадські (соціальні) інтереси: що інше займає робітника, що інше селянина, а що інше інтелігента або промисловця. Але вони постановили відложити сі ріжниці на опісля, щоб насамперед спільними силами добитися того, що треба їм усім однаково — отсих політичних і національних народних прав, щоб мати змогу потім на свободі, спокійно вирішити у себе дома, на Україні, в українськім соймі, нікого не питаючись і не чекаючи чужого рішення, всі інші справи: хазяйські й громадські.

І в сих справах хазяйських і громадських, хоч вони не однаково розуміються ріжними партіями і ріжними верствами (класами) громадськими, українці сходяться на певних спільних домаганнях, маючи на гадці інтереси свого народу і краю. Край не може бути сильним, коли йому не буде забезпечений міцний економічний розвиток. Нарід не може розвиватись, коли його робучі люди не будуть поставлені в добре становище, коли не будуть берегтися їх сили, їх хист і снага. Тому незалежно від партійних і класових ріжниць всі свідомі українці, вірні свому народові і краєві — чи то будуть робітники, чи пани, чи селяни, чи інтелігенти, вони повинні дбати не тільки про розвиток культурних сил і національних прав, але і про забезпечення економічних сил краю й інтереси трудящого люду — сеї найбільшої сили народу і краю. Для сього треба не одним і поступитись з своїх ближчих інтересів. Бо мусимо в таку велику, переломову хвилю доконче поставити свій край і народ на твердий ґрунт, забезпечити йому силу, розвиток, добробут.

---

[1] Про се докладніше в брошурі "Якої ми хочемо автономії і федерації".

Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї **земельної справи** (аграрного питання) се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам, або марнують її, не можучи використати відповідно, а селяни бідують без землі, або йдуть в світ за очі на переселення і там гинуть або розпорошуються, і їх сила пропадає для народу, для краю. Того не повинно бути. Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казенні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані і роздаватися в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати. Український сойм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зіставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — де треба дати більші викупи, де менші, а де може й ніякого, коли земля дісталася дурно і в неї не вкладано нічого. Як наділяти потім людей землею з того земельного фонду, щоб з неї було найбільше користі, а трудящим людям вигода. Як сплачувати викупи так, щоб вони ніяк не впали на тих же трудящих і не наложили на них тяжку тяготу, як при викупі земель від поміщиків тоді, як панщину касовано*. Викупи, де будуть ухвалені, повинні бути зроблені коштом українського скарбу (казни), а сплату так треба розложити, щоб вона впала на великі прибутки, на багаті доходи, а не на того ж бідного трудящого чоловіка, котрого хочуть з біди витягнути.

Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна! Охорони, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиєсь хазяйство! І так край збіднів через війну, жалко кождої міри збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б з заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників, так, як сталося десять літ тому*. Тоді теж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався.

Але крім землі треба взагалі **охоронити працю трудящих** і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води, і всі багатства земні належали до самих трудящих, або до краю, до автономної України. До того треба шукати способів і туди вести все, поки ж знайдуться ті відповідні способи, які б задоволяли робітників і не шкодили розвиткові промислу — поки фабрики, заводи і великі

промисли зістаються в володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робучий день, а для неповнолітних і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Повинні бути відпуски на спочинок. Мають бути заведені добрі каси для хорих, пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати. Мусить бути дана робітникам змога просвіщатися, розвиватися культурно поза своєю працею якомога легше і приступніше.

Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвені), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорожчою ціною. Має бути заведений **один тільки податок** — від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має і чим менше своєї праці і хисту в свої доходи вкладає.

Та не про те тільки треба думати, як краще перекласти тяготу з одних плеч на другі, та як справедливіше розділити ті запаси, які єсть в нашім краї. Край наш, хоч щедро обдарований природою, так, що міг би бути одним з найбагатших і найщасливіших країв на світі, тепер бідний і запущений через погані порядки старого правління, через заборони української культури, через всякі інші недоречності. Як мудро не діли, всіх не наділиш, коли мало його, як того багатства тепер у нашім краї. Треба думати й про те, щоб спільними силами — робучою силою, освітою й наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робучого чоловіка: аби кождий діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спромозі. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, развивали свої сили духові і фізичні, свій хист і снагу, і праця для них була втіхою і вдоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким.

Як же йти до того?

По всім, що сказано тут, се, мабуть, само собою зрозуміло. Щоб іти до сеї світлої мети, для сього нам треба передусім утвердити такий свобідний і демократичний лад в визволеній автономній Україні, як сказано було вище. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого, і вибрані ним люди так справами покермують, такі закони постановлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбало тільки про панів, чиновників та капіталістів.

Тому передусім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого народу, щоб захистити новий свобідний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономії України в федеративній демократичній республіці. Для того треба українцям організуватися скрізь, від села і волості почавши і до повіту, губернії і цілого краю. Треба закладати підвалини для того автономного ладу на Україні і федеративного зв'язку її з іншими краями і народностями Росії. Треба єднатися з іншими народностями, які хочуть тої ж автономії і Федеративної Російської Республіки.

Коли ми здобудемо автономію України, щоб наш край мав у себе дома, в Києві, свою законодатну думу (сойм), своє виборне правительство (міністрів) — вибиране всею людністю України, тоді трудящий нарід український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українськім соймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвіщених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робучих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського*. Не повинні тепер споритися про те, в чім вони ріжняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує, — спільну мету нашу. А перша мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути державне право свому народові в своїм краї, полишаючи **права й меншим народностям України**, і утворити широку автономію України в усіх справах — політичних, культурних і економічних.

Для кермування сею справою утворилася з початком революції Українська Центральна Рада, поставлена всім організованим українським народом і признана ним за тимчасовий український національний уряд. Він має об'єднувати політичну і національну діяльність всіх українських партій і організацій і кермувати нею так, щоб провести Україну цілою і ненарушеною серед того розруху, який підіймається наоколо нового устрою в ріжних сторонах, та здобути автономний лад, утвердити його і в нім дати змогу розвинутися культурному, економічному і політичному життю України — українського народу і інших народностей, що живуть разом з ним на українській землі. Роботу Центральної Ради в сім напрямі мусять підтримувати всі українці і всі, хто хоче добра українській землі. Волосні, повітові, міські і губернські українські ради, що засновуються тепер скрізь по виробленій

Цент[ральною] Радою інструкції, являються її органами на місцях. Її зверхність признали всі українські військові організації, які об'єднують в собі мільйони уоруженого українського народу. Ми маємо право також жадати від усіх інших народностей, які живуть на нашій землі, щоб і вони йшли разом з нашою Ц[ентральною] Радою, під[т]римували її й тримались її вказівок. В сей критичний час, хто не з нами, той проти нас: хто руйнує або гальмує роботу організації України, той робить велику шкоду, перед котрою українці не можуть бути спокійні.

Хвиля перед двома місяцями була радісна. Тепер — я дописую сі слова при кінці маю — вона стає тривожна й грізна. В ріжних кінцях Росії, в ріжних областях її устрою починається небезпечний розрух, котрим сподіваються покористуватись вороги свободи і демократії, прихильники старого царства і поневолення. Свідомі українці стали твердо на тім, що вони не допустять на Україні ніякого розруху, звідки б він не виходив — вони стануть против нього. Вони не дадуть вирвати з своїх рук свободи, свого права — горожанського і національного. Україна повинна вийти цілою й незруйнованою, свобідною й автономною з нинішньої хвилі. Для сього всі українці повинні пройти організованою лавою, як один муж, всі за одного і один за всіх, через усі зміни і небезпеки теперішнього часу, і з ними повинні вірно йти всі, хто хоче бути їх товаришем і спільником **вільної України**.

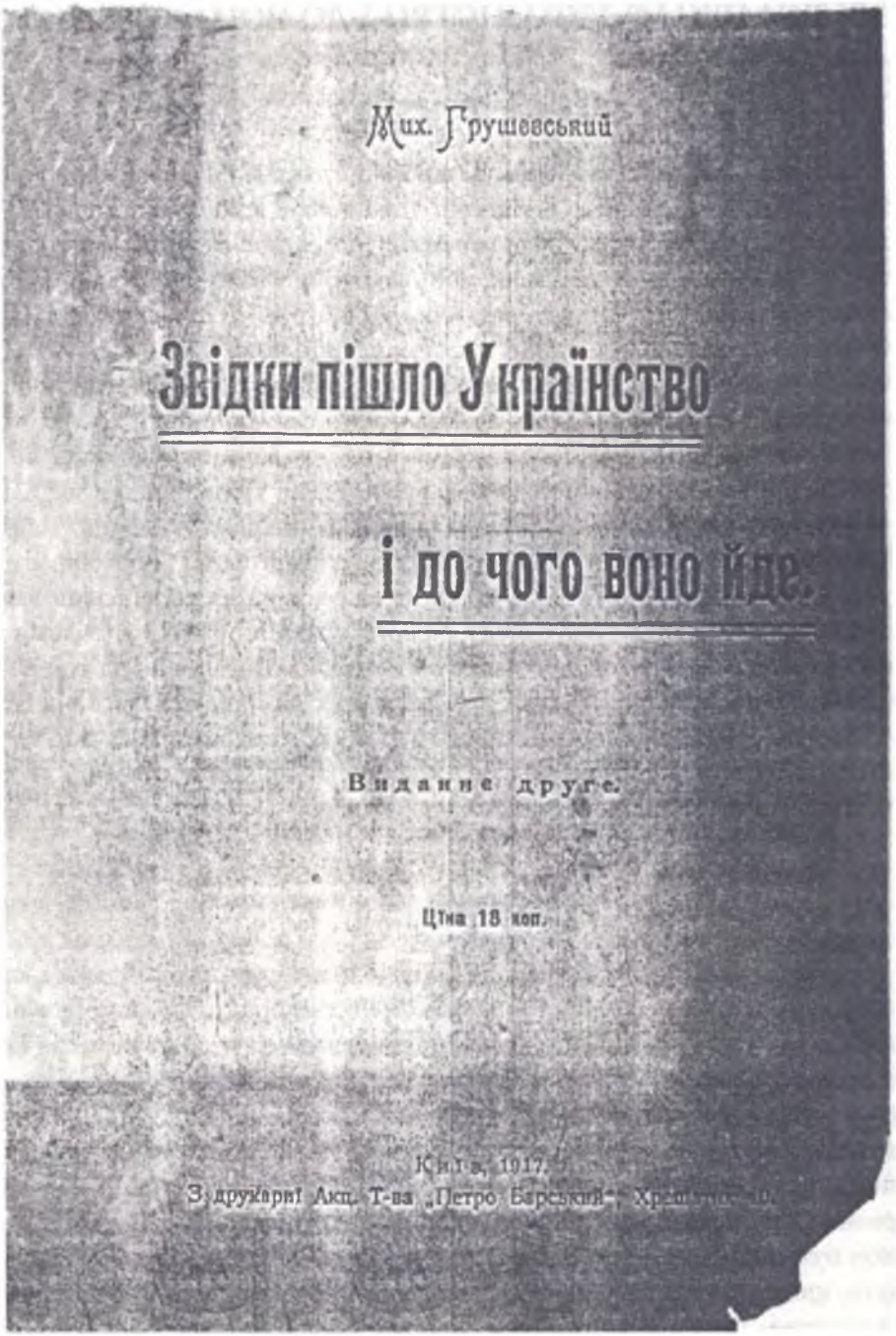

Мих. Грушевський

Звідки пішло Українство

і до чого воно йде.

Видання друге.

Ціна 18 коп.

Київ, 1917.

З друкарні Акц. Т-ва „Петро Барський", Хр[illegible]

Обкладинка брошури "Звідки пішло українство і до чого воно йде". — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЗВІДКИ ПІШЛО УКРАЇНСТВО І ДО ЧОГО ВОНО ЙДЕ

Переднє слово

Коли настала свобода і українці вийшли в тисячах на улиці й площі під стягами "Вільної України", "Автономії України", "Самостійної України" — се здалося багатьом чимсь несподіваним, чимсь новим. Про українців їх неприхильники або промовчували, або писали, що то купка людей, які видумали собі свою мову, пишуть нею книжки, котрих ніхто не читає, а народ їх не знає, знати не хоче. Як же так сталося, що коли настала свобода, то зараз же народ піднявся і став поруч тих українців і прийняв їх слово за своє слово і їх домагання за свої домагання — сказав, що він хоче того ж, що вони хочуть, вважає їх своїми вірними товаришами і провідниками?

Тому, що українці нічого нового не видумували. Вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючися землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності.

Теперішнє українство — се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським, а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені[1]. А діло його старе — те, що почалося багато віків тому.

Теперішня Україна і її минувшина

Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не українців, то виходить, що українці мають більшість на просторі від середини Карпатських гір до середини Північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і до півтори тисячі верст вздовж, а 700—900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільйонів з верхом, а з того 30 мільйонів з верхом було українців* (докладного рахунку досі не можна було зробити, і, мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави* (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської.

[1] Про се коротенько в брошурі "Хто такі українці і чого вони хочуть".

hrushevsky.nbuv.gov.ua

На сій землі український народ, або краще сказати, ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше ріжними іншими йменнями — живуть не менше, як півтори тисячі літ. При кінці IV віку по Христі, маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці, стали поширюватися на полудні — і йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря. Трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер: тільки на схід, в Донщині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках, а дещо, мабуть, втратили на заході. На полудні, в сусідстві з степами чорноморськими, ріжні орди кочові не раз витискали звідси українців, вони уступалися в затишніші місця, лісисті та багнисті, куди кочівники не заходили, а потім знов верталися на свої старі оселі — як не вони самі, то інші їх земляки. Востаннє ж розширилися вони від великих повстань против поляків, виходячи на схід, коли поляки гору брали над козаччиною, і потім, коли впала Кримська орда і перенесено Запорозьке військо на Кубань* — на весь нинішній простір до Дону, до Волги, до Чорного моря, а місцями і до Каспійського.

Всередині української землі, її одвічнім осередку Києві, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому, зав'язалося державне життя. Князі і владуща воєнна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єднали наоколо себе всі краї, залюднені полудневими українськими племенами, підбили їх під свою власть, а також і ті північні племена, з яких потім пішов нарід білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок об'єднанню в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремішних українських племен і областей.

Воно поширювалося також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських. Але татарське лихоліття розірвало досить різко зв'язки українського полудня і великоруського північного сходу. Українські землі зісталися в тіснішім зв'язку з північно-західними, білоруськими землями — разом з ними ввійшли потім в склад Литовсько-Польської держави. Разом вони пережили культурно-національний рух против натиску польщини: католицтва, польського панства і польської культури. Але розвиток козацтва дав новий вигляд і характер українському життю і виразно відріжнив його і від білоруського. Правда, велике повстання, що пішло під проводом Б[огдана] Хмельницького, хотіло об'єднати під козацькою кермою не тільки українські, а й білоруські землі*. Але се не вдалося, і можна сказати, що від Хмельницького скінчилася доба українсько-білоруська, і українська народність визначила ще різкіше, ніж перед тим, свою окремішність.

Потім літературно-політичне відродження, що пішло з кінцем XVIII віку*, повело далі формування української народності в справжню національність, а докінчує його нинішній політичний рух.

Почини нового українства

Культурний рух XVI в. — громадський і церковний — був першим відродженням українського громадянства*. При всіх відмінностях в нім є вже багато спільного, що зв'язує його з пізнішим українським рухом XIX віку. Провідники, діячі українського відродження XVI в. глибоко відчували свої зв'язки з старою Київською Руссю. Вони були перейняті пошаною до старої державності сеї української Руси, вдячно пам'ятали старих київських князів — все, що зробили вони для тої культури українських земель, яку діячі XVI віку хапалися оборонити від польського натиску. Але вони опиралися вже не на князях і панах, а шукали опори для національного руху в ширшім громадянстві. Головно в дрібнім міщанстві, як елементі краще організованім, свідомішім і не такім безправнім, як тодішнє закріпощене селянство. Але в тодішніх писаннях знайдемо гарячі сторінки і в обороні сього селянства — його людських прав, його прав на рівність. Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського*, що як з одного боку виступає вірним, навіть узьким прихильником старої церковності, так з другого підіймається на висоту, можна сказати, Шевченківського гніву на всіх, хто гнітить трудящий український народ, хто живе його потом і працею і позбавляє прав.

Потім сю лінію повела далі козаччина, що в своїй боротьбі за свої права і політичне право всього народу опиралася незмінно на селянстві, вважала його своєю правою рукою — як висловився Хмельницький в одній промові, і знищення панського права поставила своїм завданням. В очах народу козацтво стало боротьбою не тільки за національне право українського народу, але і за визволення трудящого українського люду. Се те, що вложив Шевченко в уста свому козакові-небіжчикові, воно передає сей погляд народу на козацтво*:

Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами козаками...
Тут пана немає.
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли...

Через те, що склад козацтва був дуже неоднаковий, і перевагу в нім взяла старшина з панськими поглядами, козацькі верхи не видержали кі-

нець кінцем сеї суто демократичної лінії: козацька Гетьманщина задержала де в чім тільки демократичні порядки, але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності*. Для народу се було зрадою козацькому духові, козацькій програмі. Тому він так сильно виступав против козацької старшини. Для нього козацтво було і зісталося охороною прав не тільки політичних, але й соціальних: землі й волі для трудящого народу, і через те він свято заховав пам'ять про нього і поривався до його відновлення.

Старшина, натомість, висунула на перший план домагання політичні, державні. Визволивши від Польщі на перших початках Східну Україну, Наддніпрянську, а бажаючи далі визволити всю українську землю, козацька старшина хотіла утворити з неї осібну Українську державу під своїм проводом. Не звіряючи власній силі, вона шукала якоїсь опори поза Україною. Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, признавши зверхність султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем*, що своїм трактатом обов'язався "признати і проголосити Військо Запорозьке з усіма підвластними йому землями за нарід свобідний і нікому не підвластний" і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою*.

В сім домагання української старшини відповідали бажанням народу — тільки народ, не звіряючи панським нахилам старшини, боявся, щоб вона не помирилася з Польщею і не повернула на Україну панів. Тому раз у раз мішав старшинську політику, і се роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському правительству змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя.

"Українське питання"

З того часу як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталося коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період "українського питання" щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставалося до остатньої революції.

Хмельницький з старшиною від самого початку повстання хотіли, щоб московське правительство своїм військом зв'язало Польщу, а особливо Литву і дало змогу Україні обернути всі свої сили на визволення всеї української землі і сформування її в Українську державу. З переговорів виявлялося, що московське правительство не розірве своїх відносин до Польщі за меншу ціну, як за признання московського царя зверхником України. Московську

поміч гетьманські круги цінили так дуже, що згодилися на се, але, розуміється, хотіли задержати українську державність і під московською протекцією. В сім напрямі сталася в Переяславі усна умова з царським представником Бутурліним, що приїхав на Україну на початку 1654 р. прийняти присягу від гетьмана, війська і всеї української людності. Українські посли, що поїхали до Москви дістати від царя письменне потвердження на свої домагання*, предложили їх цареві в формі прошення, очевидно, по формі, даній їм московським приказом (міністерством), і царські відповіді дано в формі резолюцій на сі прошення. Але московське правительство дивилося на сей акт таки як на договір свій з Україною чи "Військом Запорозьким", так і називало їх "договорними статтями" або договором. Воно не важилося ні в чім змінять сих "статей Богдана Хмельницького" (як воно їх називало) інакше, як тільки за згодою військової української ради, навіть цар Петро, зломивши сю умову самовільно*, все-таки по старій пам'яті називав їх "трактатом, учиненим з Хмельницьким", і так само Катерина, скасувавши гетьманство, не переставала називати їх договором, чи "уговорними статтями"[1].

Царські резолюції, одначе, від самого початку не вдоволили війська. Українська старшина і все громадянство хотіли, щоб Україна, як стала фактично після великого повстання 1648 року самостійною державою, так і далі нею була. Вони зрікалися своєї незалежності, приймали зверхність московського царя, обіцяли йому свою військову поміч взамін за поміч, якої сподівалися від Москви, готові були платити до царського скарбу частину своїх доходів, але у внутрішнім своїм правлінні хотіли повної автономії. Тим часом московське правительство, хоч на практиці рішилося до смерті Хмельницького не рухати української автономії, пообіцяти сеї незайманості не хотіло. Воно сподівалося згодом привести Україну в повну залежність, як звичайну провінцію. Се зрозуміли на Україні й стали з підозрінням дивитися на московське правительство.

Ще більше роздражнило воно українське громадянство, коли цар звабився на польські обіцянки, що поляки виберуть його королем Польщі, вчинив перемир'я з Польщею* против шведів, союзників козацьких, і від українців захотів, щоб вони з поляками замирилися, а звернули на шведів. Українці вважали сю сепаратну угоду Москви з Польщею за зраду Москви, за розірвання Переяславської умови. Вони рішили ввійти в тіснішу спілку з шведами, уложили з ними згаданий вище трактат і постановили спільними силами добити Польщу, а з Москвою свої відносини розірвати. В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав* — гетьманське правительство оповіщало їх, що лукава і зрадлива політика московська змусила його розірвати

[1] Про се буде ширше в брошурі "Переяславська умова"*.

уложену спілку, скинути зверхність царя і за поміччю сусідніх держав обстоювати незалежність України від Москви[1].

На біду, сі сусідні держави не могли тоді підтримати Україну. Швеція мусила кинути війну з Польщею, тому що на неї саму напала Данія. Українці мали до помочі кримців, але сього було мало; тоді старшина ввійшла в згоду з Польщею і уложила з нею спілку ("Гадяцька унія" 1658 р.), що забезпечала Україні державну самостійність. Та простий народ на Україні не хотів мати ніякого діла з Польщею — боявся, що пани знов повернуть на Україну. Сим і покористувалася Москва.

Московський цар, як раз узяв Вкраїну, не хотів випускати з рук, і тепер скористав з сього українського роздвоєння, з недовір'я народу до старшини. Виговський мусив зріктися булави, і його наступник Юрась Хмельниченко так само. Московське правительство дуже зручно визискувало для себе внутрішні замішання України, щоб мати своїх прихильників між старшиною і всякими способами підкупувати тих, хто стояв против московської політики. Так упав Многогрішний, потім Дорошенко*. Старшина не сміла виступати против Москви після сього. Тільки похід шведів на Україну осмілив її зробити ще одну пробу визволення. А коли вона не вдалася, цар Петро поважився скасувати державний лад України — всяку самостійність її, не питаючися згоди військової ради української, як досі робило московське правительство при всякій зміні в "статтях Б[огдана] Хмельницького". Одначе, се рішуче порушення "трактату, учиненого з Б[огданом] Хмельницьким" самому російському правительству — наступникам Петра — здалося виступом занадто рішучим і небезпечним. Воно вернуло українські порядки*, і тільки Катерина II осмілилася покасувати їх знову і ще більш рішучо, ніж се зробив Петро I — почавши від скасування гетьманського уряду (1764) і кінчаючи знищенням Січі (1775) і військового устрою української Гетьманщини (1783).

Се знищення українського автономного ладу без згоди українців було вчинком беззаконним, безправним, бо він противився переяславській умові, котрою Україна прилучилася до Москви. Як уже сказано, саме московське правительство дивилося на "статті Хмельницького" як на договір, що може бути змінений тільки за згодою обох сторін — воно не признавало можливим зміняти його самовільно. Українське громадянство в своїх наказах на скликане Катериною II зібрання депутатів в 1767 р.* однодушно висловилося, що статті Бог[дана] Хмельницького мусять бути заховані і гетьманство привернене. Але царське правительство вважало себе досить сильним, щоб накинути свою волю українцям і гостро карати всякий непослух і всякий протест.

---

[1] Про все се ширше в моїй "Ілюстрованій історії України" і в книжці "З політичного життя України"*.

Нове українство XIX віку

Цариця Катерина покладала всі надії на те, що страшачи карами прихильників волі, а нагороджаючи урядами, чинами і грошима покірних, царське правительство примусить українське громадянство забути свої давні мрії і змагання. Як злі духи — вороги України у Шевченка в "Великім льоху" замишляють:

Я золотом розтопленим заллю йому очі.
Я царевими чинами скручу йому руки.
А я зберу з всього світа всі зла і всі муки...*

Старшину українську зрівняно з дворянами російськими, чини козацькі переведено на чини російські. Відкрито українцям дорогу до найвищих посад російських (чимало з них було міністрів). Селянство українське віддано українській старшині в люте кріпацтво, у всім зрівнявши з селянами великоруськими, аби тільки старшина, пани українські забули Гетьманщину і права українські.

Але громадянство українське не забуло. Навіть пани вкраїнські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією. Між народом же і між тим громадянством, що виходило з народу або взагалі з кругів непанських — з духовенства, наприклад, було велике незадоволення на нові московські порядки. Нарід український свято зберігав пам'ять про стару козаччину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу народу над панами. Письменники українські пригадували колишню славу Гетьманщини, жалували і обурювалися на неволю народну, гірку долю кріпаків, вихваляли високі чесноти селянської душі, селянського розуму, селянського життя, славили народне слово і народну поезію. Так приготовлявся ґрунт під нове українство. А виступило воно перед світом в політичнім українськім товаристві, так званім братстві Кирила й Мефодія*.

Зав'язали його в Києві в 1846—1847 рр. найвизначніші, найкращі сили тодішньої України: Шевченко, Костомаров, Куліш, Гулак, Білозерський і інші. Товариство се існувало недовго, бо його видав донощик. Але воно все-таки встигло згуртувати наоколо себе доволі багато людей з українського громадянства і досить виразно зазначило напрям нового українства. Стоючи на ґрунті української пам'яті про визвольну боротьбу — братств, козаччини, війн з Польщею за визволення українського народу, кирило-мефодіївці поставили своїм завданням добиватися скасування на Україні всякої неволі, розкріпощення селянства, свободи віри, слова і друку, переведення повної рівноправності, знищення всяких класових привілегій і нерівностей, поширення освіти й піднесення добробуту народного. Остан-

ньою ж метою товариство ставило заведення справжнього народовластя на Україні і по всій слов'янщині. Україна мала перетворитися в окрему республіку з виборним на певний час президентом, щоб уся адміністрація і вся власть у ній була виборна, "не по роду і маєтку (цензу), а по розуму і освіті". Кождий інший слов'янський народ також мав утворити таку демократичну республіку, і сі слов'янські держави, числом сім або вісім, мали об'єднатися в федерацію. В головах їх мав стати спільний слов'янський сойм у Києві, зложений з депутатів сих слов'янських республік, і виборний президент всеї федерації з кількома міністрами для спільних справ федерації (напр., для заграничних зносин).

Товариство існувало недовго, бо вже весною 1847 р. членів його арештовано, розсаджено по в'язницях і розіслано по далеких сторонах. На українство пішли всякі заборони і пострахи. Проте гадки і плани кирило-мефодіївців пішли широко в громадянство, і від них веде свій початок сучасне українство. Кирило-мефодіївці, коли вернулися з заслання, старалися, поскільки се вважалося їм можливим, проводити в діло коли не республіканські, то народолюбні плани сього товариства, або обґрунтовували з наукового погляду свої старі гадки. Величезний вплив мала поезія Шевченка. Його вірші, хоч заборонені, широко розходилися, а й ті, що не були заборонені, були перейняті гарячим протестом проти сучасного ладу, накликали до старих часів великої визвольної боротьби за волю і самостійність України. В тих писаннях, які виходили поза Росією — в Галичині, в Швейцарії тощо, українці розвивали далі гадки кирило-мефодіївців про автономію України, про забезпечення її демократичного устрою — свободи, рівноправності, повноти національної культури, щоб у всіх галузях громадського і культурного життя українська людність могла задоволяти свої потреби в українських формах: українським письменством оригінальним, українськими перекладами з чужих літератур, українським театром, українською школою, українською наукою, українським мистецтвом.

Царське правительство лякалося сих планів українців. Славний царосвободитель Олександр II 1876 р. видав ганебний указ, що мав знищити українство. Сим указом заборонялося привозити з-за границі українську літературу без дуже гострої, просто неможливої цензури, і в Росії українські писання заборонялися майже зовсім. Проте розвій української політичної мислі в отім напрямі, як я сказав тільки що, йшов далі невпинно, не вважаючи на всі заборони та кари і нагінки на українських "сепаратистів", як їх називали вороги (себто таких, що хочуть відділятися).

Одно тільки осягали всі сі ганебні, нелюдські царські заборони, що українці не могли винести своїх планів і домагань перед широку публіку, в народ. Правительство не дозволяло ніяких українських газет, ніяких писань на політичні українські теми, ніякої літератури для народу на українській мові. Але в

гуртках і громадах українських міцно трималися кирило-мефодіївських поглядів про потребу ґрунтовної перебудови життя, про автономію України і заміну її залежності від Російського царства федеративним зв'язком. Сі погляди особливо розвивалися визначним українським діячем, київським професором Мих[айлом] Драгомановим, що виїхавши за границю в 1870-х роках, двадцять літ прожив там на еміграції, до самої смерті, і в ріжних часописах, збірниках і писаннях, що видавав з своїми товаришами в Женеві, потім у Львові на гроші, складані українцями в Росії, доводив потребу автономії України і федеративного укладу Росії.

Коли стало свобідніше в Росії, після японської війни і за часів першої та другої Думи, українці і в Росії виступили публічно з сими домаганнями: заявили, що своєю політичною програмою ставлять автономію України в федеративній Росії і тільки з становища тактичного зараз настоюють на першій половині сеї програми — здійсненні національно-територіальної автономії України й інших національних областей Росії[1].

Від того часу, оскільки цензурні умови давали змогу (про федеративний устрій писати правительство не позволяло, вважаючи се нарушенням цілості Росії), українці не переставали розвивати і повторяти при кождій нагоді, в пресі і живим словом про сі свої домагання.

Тепер, коли пропали всякі обмеження свободи слова, зборів і організацій, українці виступають рішучо з сим своїм домаганням **широкої національно-територіальної автономії України в федеративній демократичній Російській Республіці**. Вони організують на сій основі всю свідому українську людність і від сих домагань не відступлять.

До чого йдуть сі домагання

До чого ж іде українство, виставляючи отсі домагання? Чи хочуть українці відділить Україну від Російської держави, як страшать вороги нинішнього руху несвідомих, коли домагаються автономії України? Чи хочуть розбити сю державу на часті, вимагаючи її перетворення в федеративну республіку? Чи хочуть вигнати з України всіх неукраїнців, жадаючи українізації уряду і всяких установ? Чи хочуть відрізати великоросів від Чорного моря і загнати на північ, замкнути їх в тісних межах колишнього Московського царства?

Такі страхи можуть пускати або люди нетямущі, котрі самі не розуміють, що значить автономія та федерація[2], або вороги свободи і нового ладу,

[1] Див. мій збірник "Освобождение России и украинский вопрос", зложений з статей, друкованих під час першої Думи 1906 року.

[2] Значіння сих назв тут не буду виясняти, зроблено се в брошурі "Якої ми хочемо автономії і федерації".

що хочуть перелякати і пересварити людей, та наробивши заколоту, скористати з того, щоб знову повернути назад царя, чиновників і всякі старі порядки. Се дуже небезпечна робота, і з неї не можна спускати очей. Несвідомих треба освідомляти, а свідомих остерігати щодо небезпечних наслідків, які може мати їх баламутство.

Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро й одверто з такими гаслами, бо тепер за се вони б нічим і не рискували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в якім вона стояла перед актом 1654 року, безправно нарушеним російським правительством. Але українці не мають наміру відділятися від Російської Республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свобідній зв'язі з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російське правительство і великоруське громадянство з свого боку щиро і одверто виріклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною против її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань для українців чужих. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український нарід, з захованням прав меншостей (втім і тих великоросів, які живуть [і] житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання **з обох сторін**, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свобідні від усяких укритих, задніх думок.

Добиваючися федеративного устрою Російської Республіки, українці зовсім не мають заміру тим ослабляти її або розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки рахуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федеративним зв'язком, становлять одну державу. Їх союз зв'язує їх назавсіди, приймаючи його, вони зрікаються права самовільно виступати з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх союз був сильним і безпечним, щоб нікому не збирало на охоту зачіпати або кривдити його членів. Те, що кождий з народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє державне право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потягу до спільного державного зв'язку, на користь котрого, в спільнім інтересі, сі держави-члени зрікаються дечого з своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ*, а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її, навпаки, се найбільш солідарна, найбільш внутрішньо міцна держава з усіх сучасних. Стара Росія не могла ніяким примусом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська Республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна щиро зректися всяких замірів тримання когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначення у внутрішніх відносинах. А такою

до кінця переведеною системою свобідних і рівноправних відносин може бути тільки федерація.

Кажуть, що Германія держиться цупко, не вважаючи на федерацію, бо се один німецький нарід, принаймні у більшості. Та от Швейцарія дає приклад того, як кілька народів — німці, французи, італійці дружно тримаються разом у федерації, і не тягне їх до сусідніх, одноплемінних їм самостійних держав. При ріжноплемінності Росії, власне, тим більше їй потрібний федеративний устрій, щоб народи її не чули переваги або панування над собою державного великоруського народу, а чули самі себе державними кождий у своїй землі.

Не значить се, що горожани з інших країв Російської Республіки не будуть мати приступу, скажім, до України, що з України виженуть "кацапів", що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що горожанин одної з земель федерації мав горожанські права в цілій федерації: значить чоловік, що вродився в Московщині, матиме всі горожанські права, наприклад, на Україні — може там користати з своїх виборчих прав, займити посади, вести діла. Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів з російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської Республіки загороджували великоросам приступ до Чорного моря, до українського вугля, заліза чи до чогось іншого. Знов пошлюся на приклад Німеччини. Хіба якийсь прусський купець відчуває, що Гамбург, найбільший порт Німеччини, се осібна держава, тому що Гамбург являється окремою міською республікою в складі Германської Федерації? Хіба він скаже, що через те йому, як пруссакові, нема до моря приступу, що Пруссію відтинає який-небудь Мекленбург або Ольденбург? або що Баварія се чужий край, де йому нема притулку? Нема там сього, і так само не буде сього і в Федеративній Російській Республіці.

Наші завдання

Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби, й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно

і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренцій.

Ми маємо так багато свого, що нам нема чого зазіхати на чуже. Ми знаємо, щó може наш нарід, і ми не боїмося, що хтось потягне йому щось з-під носа, коли українці зможуть розвинути відповідно свої сили і засоби. Наш край великий і багатий, один з найкращих країв на світі, сотворений для розвитку великої, економічно сильної держави. Український нарід повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високоздатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття — стільки віків боротьби против усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв*. Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним її вірності національній дисципліні. З сею міцною одністю наш український нарід становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в Східній Європі.

На нім може безпечно опертися і Російська Республіка, коли зрозуміє його значіння, коли усвідомить собі, що не гальмувати організаційну енергію українського народу їй треба, не обмежувати її, а власне дати всяку змогу розвинутися їй вповні. На сім камені, як вірували наші діди, кириломефодіївці, зможе опертися і слов'янщина. Він зможе відіграти велику ролю в будучій організації Європи[1].

Я твердо вірю — та й не один я — що велика революція російська, — тільки б її заховати від упаду та від анархії, — велико вплине на політичну перебудову всеї Європи, на її перетворення в європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій, так як тепер здається близькою і здійснимою. І от чому я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в Федеративній Російській Республіці. А в будущині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частей — одною з підстав сеї європейської федерації.

Але щоб наблизитися до сеї світлої, великої будущини, нам, українцям, передусім і над усе треба всяко подбати про політичну організацію українського народу і його солідарність.

В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні й поза

---

[1] Про се я, може, поговорю незадовго в іншій книжечці.

Україною. Вже то вона й показала почасти, а ще більше, мабуть, покаже. Та людність, що зібралася по містах України з ріжних прихожих людей і всякого неукраїнського народу, і з людей українських, але таких, що від свого народу відірвались і навикли до мови і культури російської, привикла думати, що живе вона коштом Російської держави, а не українського народу, привикла вважать себе за керманичів і провідників українського сільського народу. Сим людям і боязко, і непривично тепер думати, що прийдеться їм іти за селянами, за українцями, а не кермувати ними, вивчатися української мови, давати їй місце в школі, в уряді, в житті, рахуватися з українцями, як з хазяїнами, а не невільниками.

Вони хотіли б, щоб українці далі полишали старшинство і верховодство на Україні їм, російській інтелігенції, російським революціонерам, російським соціалістам, а українські соціалісти, революціонери, демократи для них не справжні соціалісти і демократи, тому що вони добиваються своїх національних прав. Вони совітують українцям, благають їх і грозять їм, щоб вони сиділи тихо, не загострювали відносин, держалися тут, на Україні, як одна з тих національних організацій, що існують по українських містах — нарівні з євреями або поляками, а верховодство полишали російським громадським організаціям чи партіям. Щоб думали виключно про добро Російської держави і руського народу, себто московського, а з своїми національними потребами чекали тихенько і терпеливо, аж зберуться Установчі Російські збори, і як вони вирішать про нас, так тому й бути: признають якісь права українському народові — добре, наше щастя, не признають — "меншість мусить скоритися більшості", кажуть вони, і надія, видка така, що більшість може таки висловиться за те, щоб держава Російська, хоч би й демократична, хоч би й республіка, а була таки одноцільна і одностайна по-давньому: мала б місцеву самоуправу, в тім роді як старі земства, ну кращі від них, але краї такі, як Україна, не мали свого осібного права.

Прикро споритися і ворогувати з сими людьми, ще прикріше було б, коли б прийшлось боротися. Бо між сими людьми є, розуміється, багато явних і тайних прихильників старого ладу, старого гніту і неправди, і їх не жалко. Але є чимало людей, котрі й щиро бажають свободи і рівності, щиро вірять в те, що вони являються вірними представниками нового демократичного ладу, республіканського устрою, і що коли вони всяко силкуються обмежити український рух, то се вони роблять в інтересах культури!

Прикро, та що робити! Не можна українцям зрікатися своїх прав і задоволення своїх потреб з огляду на таких людей, коли вони навіть і щирі в своїй несвідомості. Бо крім обезпечення тих прав горожанина і людини в демократичній Російській Республіці, яким вони піклуються разом з нами, є ще потреба України як краю і українців як народу, і їх так само треба забезпечити в будучім, новім устрої, не складаючи того на Російські Уста-

новчі збори, чи вони схочуть на те пристати, чи ні. Обмеження народних прав своїх, експлуатації їх або більшого російщення України, українці не можуть допустити, хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки.

Сподіваємося, що керманичі Російської Республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від которого не відступить, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманичі Росії повинні мати український нарід за собою, а ніяк не против себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, не залишать свої підозріливі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе, і за себе вміти постояти!

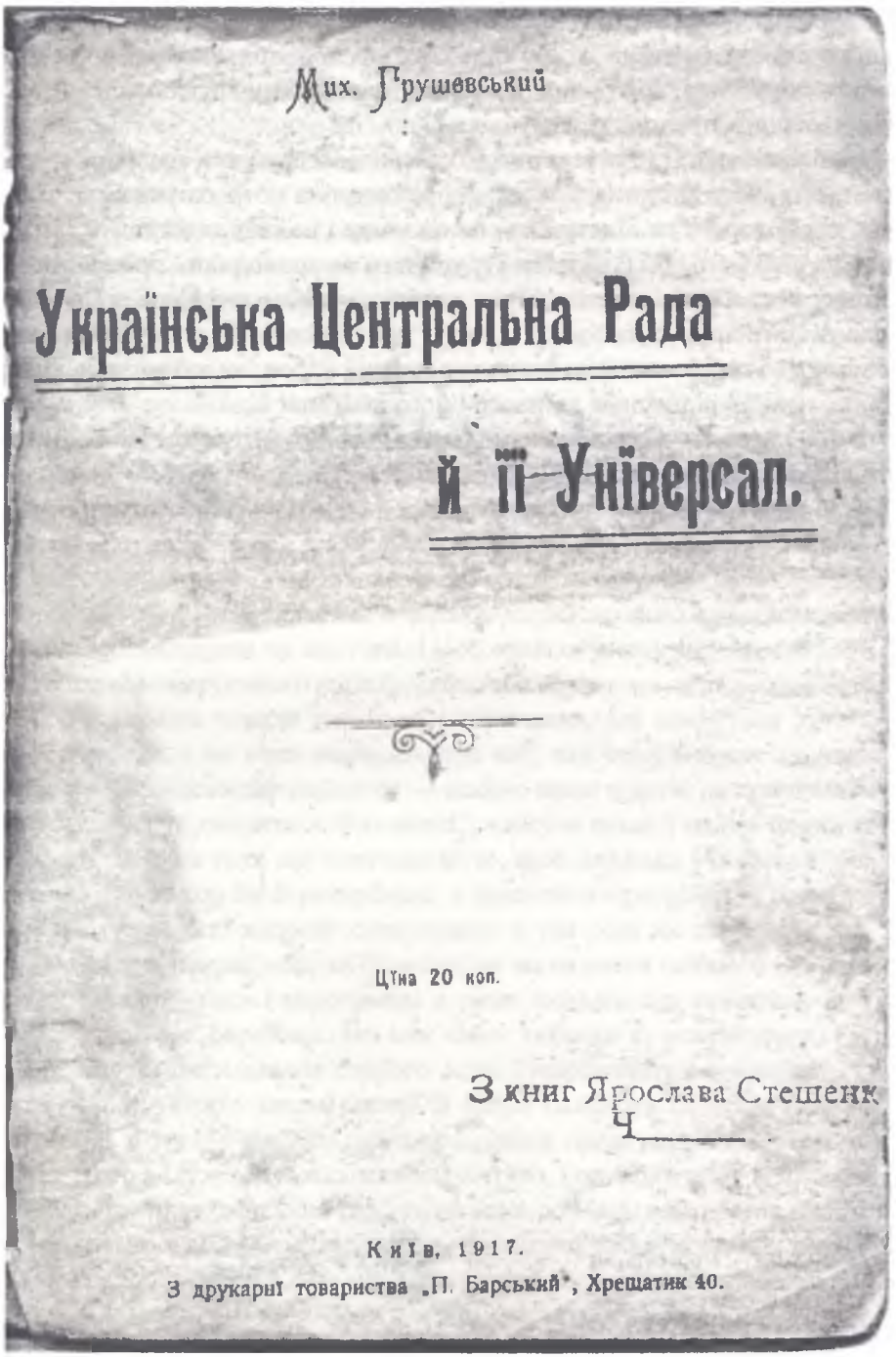

Мих. Грушевський

Українська Центральна Рада й її Універсал.

Ціна 20 коп.

З книг Ярослава Стешенк
Ч

Київ, 1917.
З друкарні товариства „П. Барський", Хрещатик 40.

Обкладинка першого видання брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий". — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА Й ЇЇ УНІВЕРСАЛИ: ПЕРШИЙ І ДРУГИЙ

Переднє слово

Коли проминули перші, радісні тижні всеросійського визволення і проявилися грізні познаки реакції й безладдя — коли великоруська буржуазія стала на слизьке виводити російську революцію й підігравати правим елементам, що чигали на її провал, а в ріжних областях Російської держави почали зазначатися прояви анархії й розкладу, Українська Центральна Рада, волею українського народу поставлена на сторожі його волі й справи, не могла зіставатися спокійним глядачем того всього. Вона звернулася до центрального Тимчасового уряду Росії, тоді вже оновленого представниками соціалістичних партій*, закликаючи його до спільної роботи. Подаючи до його відома домагання українського народу*, вона віддавала до помочі, для забезпечення революційних здобутків, ладу і свободи в Російській державі всі сили організованого українського народу і навзаєм домагалася від центрального уряду, щоб він дав свою згоду й призволення на ті заходи і способи, які потрібні були для забезпечення певної й міцної спілки України з Росією, для укріплення нового свободного ладу на Україні й забезпечення національних потреб українського народу.

Російський центральний уряд по довгих міркуваннях сі домагання відкинув. Як виявилося потім, було се ділом міністрів не соціалістів, з партії "Нар[одної] свободи" (кадетів). Тоді У[країнська] Ц[ентральна] Рада, сповняючи волю Всеукраїнських зборів селянства і війська, постановила приступити сама до будови нового життя України, аби запобігти анархії й безладдю, що грозили її захопити. Вона сказала своє перше слово до українського народу, як його власть, у своїм Першім Універсалі, й почала організувати свої виконавчі органи для ведення ріжних справ, щоб забезпечити свободу і лад, права й інтереси трудящого люду України. Се слово її і діло її було прийняте з радістю і послухом свідомим українським народом і тими людьми, які хотіли жити в згоді і спільній праці з ним на українській землі. І міністри-соціалісти в р[осійськім] центр[альнім] уряді, побачивши, як веде діло У[країнська] Ц[ентральна] Рада — оглядно, але рішучо, не пориваючися до боротьби, але йдучи до згоди з неукраїнською демократією, рішили поправити зроблену помилку. Постановили ввійти в порозуміння з У[країнською] Ц[ентральною] Радою й зробити її опорою нового ладу. Се й учинили прислані до У[країнської] Ц[ентральної] Ради міністри*, і порозуміння се було оповіщене в Другім Універсалі, котрим одкривається нове, автономне життя України.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Бувши в У[країнській] Ц[ентральній] Раді від перших днів її роботи, хочу коротко розповісти, як прийшло до сього і яке воно має значіння в нашім житті.

Як зложилася Українська Центральна Рада

Велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання.

Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу самому правити всіма своїми справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини — упустити його не можна було. Треба було відложити все інше, а взятися до сього діла — до забезпечення політичних прав українського народу й інтересів його трудящого люду. Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській Республіці, інакшими словами — поки українському народові разом з представниками інших народів України не буде забезпечене право рішати всі справи свого краю на місці, у всенародних зборах чи соймі України, тільки деякі справи віддаючи на рішення і під управу Думи і правительства Російської Республіки.

Потребу такого об'єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ*, а останніми літами звана Товариством українських поступовців (ТУП). Після того, як українське політичне життя по коротких днях свободи було загнане знов у всякі нетрі поліцейськими нагінками, товариство се існувало як організація потайна, і ставило своєю метою об'єднувати свідоміших українців, поступових і демократичних, на сім спільнім для всіх домаганні: автономії України в федеративній Росії. В перших днях марта воно постановило зробити свою діяльність одкритою і дати почин до тіснішого об'єднання всіх українських демократичних течій і напрямів в політичній організації, що буде йти до сеї мети. По кількох днях переговорів дня 7 березня (марта) організувалась спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Української Центральної Ради. До неї ввійшли крім представників Товариства українських поступовців представники соціал-демократичних груп, кооперативів, робітників, військових, студентів і культурних та професійних товариств і організацій київських.

Коли по Україні понеслася звістка про сю організацію, з ріжних сторін, з міст, з сіл почали приходити до неї заяви, писані чи через депутатів, що українське громадянство признає сю Раду тимчасовим українським націо-

нальним урядом на цілу Україну. З тим присилалися і представники українських громад з місць, щоб їх включити в Центральну Раду як членів.

Одначе таке доповнення з місць робилося без певної системи, більш припадково. Тому, щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу, рішено якомога скорше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої України. З'їзд сей призначено на Великодні свята, 6, 7 і 8 квітня*. Постановлено, що кожда установа, яка визнає себе українською — чи буде то сільська громада, чи повіт, чи союз організацій, може післати одного представника; українські організації, які мають велике число членів, можуть прислати більше членів, пропорціонально скількості. Таким чином, українським людям, де тільки вони об'єдналися, дана була змога взяти участь в сім з'їзді і подати на нім свій голос. І справді, українське громадянство відізвалося на заклик Центральної Ради. Хоч українських газет так як би не було ще, бо почали виходити з кінцем березня (марта) і то в такій малій скількості, що на провінцію навіть не попадали, все-таки з усіх сторін поспішили депутати на з'їзді, не вважаючи на страшенно трудну їзду. По підрахунку, що вівся при видаванні білетів, делегатів таких, що мали право голосу на з'їзді, бо мали уповноваження від організацій, було коло 900; а друге — стільки гостей, себто членів організацій, але не депутатів, які не мали голосу. Дуже багато було селян і солдатів з ріжних частей.

Сей Перший Український національний з'їзд прийняв такі постанови: добиватись спільними силами українського народу широкої української автономії, творити негайно її підстави і для об'єднання громадських сил краю та укріплення нового ладу дати почин до заснування крайової ради для цілої України. Для забезпечення автономного устрою ухвалив ввійти в порозуміння з іншими народами Росії, що того ж добиваються, і спільно з ними доходити федеративного устрою для Російської Республіки[1]. Крім того, з'їзд установив нову Центральну Раду. Вибрав голову і його двох заступників і ухвалив, щоб присутні делегати від губерній і міст вибрали по кілька членів, так само від організацій солдатських, селянських, робочих, від партій, товариств культурних і професійних, з тим щоб потім, коли організуються на місцях українські ради повітові, губернські й міські, вони могли наново вибрати своїх представників, і так само всі ті організації й партії.

Так вибрано Велику раду, що складалася з душ 120—130 і з'їздилася разів два, а принаймні раз на місяць, на свої збори для ухвал у важніших справах. Для постійної роботи вона вибрала Комітет з двадцяти душ. Зложений він був так, щоб до нього входили представники всіх головніших політичних і класових організацій українських. Сей комітет засідав як не

[1] Сі постанови оголошені в № 3 і 4 "Вістей [з Української] Центральної Ради [у Києві]".

щодня, то через день, і, крім того, при нім організувалися комісії для всяких справ: організаційна, військова, освітня, правнича, фінансова й інші, при них — канцелярії в усяких справах.

Організаційна робота Української Центральної Ради

Так зложився в місяці квітні сей великий український осередок, що мав об'єднувати і керувати національно-політичною діяльністю всіх українських організацій для осягнення тих політичних завдань, для яких об'єдналися сі організації — осягнення широкої автономії України в Федеративній Російській Республіці, забезпечення всеї повноти політичного і національного життя українського народу і охорони прав і інтересів трудящого люду.

Спочатку він поставив був собі задачі тільки політичні, з огляду, що ріжні партії ріжно думають про полагодження економічної, особливо земельної справи. Він закликав всі партії, групи і верстви (класи) українські, аби вони поки що відложили те, що їх може поділити чи поріжнити, не заглиблялися в такі справи, і через те й сам відкладав вияснення економічної, земельної й харчової справи на пізніше. Але виявилося, що справа творення нового життя, нового ладу не жде, бо старе гине і розсипається під натиском нового свобідного ладу, розбудженого народного життя і народовластя. На місце його треба творити нові форми у всім, значить і в економічнім житті, в справі земельній та продовольчій.

Тому скоро признано потрібним і в сих справах знайти те, що відповідає потребам України як краю і українського народу як народу робочого, трудящого, що не має своїх власних, українських буржуазних, великоземельних і капіталістичних верств і мусить дбати про інтереси свого трудящого люду. Таку постанову прийнято 7 травня* (мая). Поширено програму У[країнської] Центр[альної] Ради на всі справи, важні для нашого народу і краю, і поставлено найближчі завдання їх полагодження: згуртування широких народних мас під проводом У[країнської] Ц[ентральної] Ради, їх організація і усвідомлення завдань, які висуває перед нашим краєм і народом теперішня хвиля, і уставлення тих засобів і форм, які дали б українському трудящому народові через свій вибраний уряд, Українську Центральну Раду, в спілці з центральним російським урядом, здійснити сі завдання на користь свого краю, себто українського народу і тих інших народностей, що живуть з ним разом. Такі були сі завдання, а "Організація!" — се було перше гасло (лозунг), з котрим вийшла Укр[аїнська] Цент[ральна] Рада перед свій нарід.

Організуватися дійсно треба українському народові міцно й негайно! Так, щоб він об'єднавсь увесь, без ріжності партій, верств і станів, під про-

водом своєї Центральної Ради — щоб ся єдність і організація пройшла вглиб і вшир до самого споду українського народу, в кожний куток, в кожде село, в кожду хату, обхопила його, як залізним обручем, щоб він, наш нарід, став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охоронив її від розвалу і анархії.

Бо кінець кінцем все чисто — і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна — залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна, народна Україна.

Досі Україна наша, в добрий час сказати, була доволі спокійна, коли порівняти з іншими краями Росії. Але щодо сього спокою треба знати вірно, що се, власне, спокій, живий і організований, а не сон тільки. Не треба, щоб наша людність лежала безвладною, мертвою, бездіяльною масою, треба, щоб вона вся була жива, свідома, щоб вона в кожній справі відзивалася чуйно на все, що діється у нас і поза нами, щоб була організована і об'єднана, щоб її спокій був спокоєм зібраної, уоруженої військової лави, а не бездіяльної й безладної юрби. Щоб ті організації, які поставлено на чолі нашого народного життя, знали і були певні, що на кожде слово їх і кождої хвилі наш народ зробить те, що йому буде сказано — встане чи сяде, піде чи прийде, піднесе руки чи спустить.

Тоді наша Україна переживе щасливо сей не тільки великий, але і грізний мент, і закріпить ті великі здобутки, котрих прагнемо: волю і незайманість нашого краю, добро і права трудящих мас нашого народу і тих народностей, які живуть з нами разом на нашій землі.

Такі були ті кличі, які розносила У[країнська] Ц[ентральна] Р[ада] через своїх інструкторів, що розсилалися по Україні, через тих делегатів, які прибували до У[країнської] Ц[ентральної] Р[ади] від ріжних гуртів і організацій українських, від ріжних установ, від селян, від війська, з фронту і тилу, через з'їзди, які наказала вона скликати по губерніях, повітах і городах*. І кличі сі не зіставалися порожніми. Велика організаційна хвиля пішла між українським народом.

На волосних і повітових зібраннях, на зборах просвітніх і політичних організацій, на військових з'їздах і зібраннях, на губернських зборах, що відбувалися в квітні й травні, виносилися постанови про те, що сі збори, організації й установи приймають політичні резолюції, винесені Всеукраїнським з'їздом: домагатися автономії України; не відділяючися від Російської держави, вимагати федеративного зв'язку з нею; розрішення земельної справи покласти на Всенародні збори України (її сойм). Ухваляють підтримувати у всім Укр[аїнську] Центр[альну] Раду, сповняти вірно її накази як свого тимчасового уряду. Але заразом домагаються від неї політики рішу-

чої, твердих і певних заходів в забезпеченні українських політичних потреб, поставлення рішучих домагань центральному урядові.

І сі постанови з місць, винесені часом великими організаціями (особливо військовими), підтверджувалися великими всеукраїнськими з'їздами, що відбулися в травні й червні, та своїми постановами зазначили волю широких мас трудящого українського люду.

Всеукраїнські з'їзди і поповнення У[країнської] Ц[ентральної] Ради

Найбільш гаряче відізвалися на організаційні заходи У[країнської] Ц[ентральної] Ради, найскорше і найрішучіше стали при ній українські військові організації, і вони ж перші зібралися на всеукраїнський з'їзд, що виявив волю великої сили нашого народу.

Се зрозуміло. В військах зібралася вся сила, весь цвіт нашого народу. Війна відірвала від місць, як рахують, коло 4-х мільйонів наших людей*. А хоч розкидала їх по величезнім просторі — по всьому фронту від Балтійського моря до Чорного, по запасних частях до самого Уралу і за Уралом, то все-таки в ріжних частях знаходилися великі купи свідомих українських людей, які почали гуртуватися в організації, виясняти менше свідомим землякам завдання, які висуває нинішня хвиля, і способи їх здійснення.

Не були то завдання спеціально військові: не були ж то і воєнні люди по професії, по званню, а українські люди, передягнені в сірі шинелі, озброєний український народ, зірваний з місць і розпорошений поза своїми краями. Він ставив на чергу ті ж політичні справи, що ставилися в українських організаціях на місцях, присягався підтримати їх активно всею своєю силою, а своє власне домагання в нього було одно: зібрати своїх людей-вояків з розсіяння, переформирувати армію по національному складу, відлучити українців в осібні часті і надати український характер сим частям. І се теж була тільки частина тої програми, яка ставилася для всього: треба українізувати всі публічні і державні установи України, втім і її військо, щоб і тут підготовити перехід до автономії України та заложити підвалини тої автономії.

Уже 14 квітня з'їзд представників військових організацій ухвалив зібрати Всеукраїнський військовий з'їзд*, і він зібрався 5 травня в Києві. По підрахунку на нім з'їхалися представники організацій, в яких об'єднувалося без малого мільйон (900 тис. з верхом) організованого, озброєного українського народу. Він вибрав для кермування військовими справами Генеральний військовий комітет, що мав працювати при У[країнській] Ц[ентральній] Раді, і признав її єдиним органом, що має рішати всі справи про Україну й її відносини до центрального російського уряду. Від сього

уряду вважав за потрібне вимагати, щоб він негайно оголосив особливим актом принцип автономії України, як найкращого забезпечення національно-політичних прав українського народу і всього краю, а для об'єднання вже тепер усіх місцевих установ аби призначено комісара на всі українські губернії, при нім організовано крайову раду, а при центральнім уряді уставлено міністра по справам України. Зазначено також погляд з'їзду на справу продовольчу, харчову, освітню й інші. А тому, що на сім першім з'їзді від деяких частей, особливо фронтових, представників було мало, поручено Ген[ералному] комітетові скликати другий з'їзд в складі повнішім.

Сей другий з'їзд скликано на 4 червня, і воєнні власті прошено загодя розпублікувати про нього, щоб усі часті могли прислати своїх делегатів. Та сталося якраз навпаки: воєнний міністр дав знати по арміям, що він вважає сей з'їзд несвоєвременним*, тому, мовляв, що відтягнеться ним людей з фронту, хоч саме під той час інші військові з'їзди відбувалися зовсім свобідно, без усякої перешкоди з боку воєнного міністра. Тому се розпорядження його щодо українського з'їзду викликало жаль і гнів серед українців.

Саме тоді, на 28 травня, Українська селянська спілка* скликала в Києві великий селянський з'їзд з усіх українських губерній — Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, на якім зібралися представники від тисячі волостей. Сей з'їзд, окрім того, що повзяв постанови в справі земельній, селянській, організаційній, виніс рішення в політичних справах в тім же роді, як з'їзд військовий. Разом з Центральною Радою опротестував розпорядження воєнного міністра, підтримав домагання військового з'їзду, поставлені до центрального уряду. Також, як і той, признав У[країнську] Ц[ентральну] Раду кермуючим, провідним органом українського народу, постановив, що всі громадські установи і самоурядування повинні українізуватись і допомогти У[країнській] Ц[ентральній] Раді в утворенні автономного ладу на Україні. А вибравши з-поміж себе Українську раду селянських депутатів, постановив, що вона має ввійти в склад У[країнської] Ц[ентральної] Ради і разом з нею працювати.

Так само зробив потім і військовий з'їзд, що зібрався, не вважаючи на заборону воєнного міністра, слідом за селянським з'їздом дня 4 червня. Незважаючи на всякі перешкоди, делегати з'їхалися з фронтових частей в великому числі; як підраховано, були тут представники від більше як півтора мільйона (1736 тисяч) організованих українців у війську. Супроти неприхильного становища, яке за той час цен[тральний] уряд зайняв до українських домагань, з'їзд вимагав від У[країнської] Ц[ентральної] Ради рішучих заходів для здійснення автономії України. Прикладом селянського з'їзду вибрав постійну Українську раду військових депутатів, щоб вона ввійшла в склад У[країнської] Ц[ентральної] Ради і разом з нею працювала для сповнення сього домагання, опираючися на озброєний український народ.

Таким чином, У[країнська] Ц[ентральна] Рада, крім тих представників від українського народу, яких мала вже в своїм складі, доповнилася великими представницькими органами українського трудящого люду — того, що по селах, і того, що в війську. Мала в плані ще прийняти в свій склад Українську раду робітничих депутатів, як її вибере Всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний на 10 день липня. Але вже й тепер, почувши голоси трудящого українського народу на масових всеукраїнських з'їздах, довідавшися про його волю й бажання, знаючи, в чім може на нього опертися, і сама в величезній більшості складаючися з представників народних мас, селян і солдатів, У[країнська] Ц[ентральна] Рада з повною рішучістю приступила до здійснювання основних вимог українського народу, не чекаючи помочі і співробітництва рос[ійського] центрального уряду, котрого шукала, та не знаходила.

Як У[країнська] Ц[ентральна] Рада шукала порозуміння з центральним рос[ійським] урядом

Уже перші народні збори, що зібралися в Києві на великій революційній Українській маніфестації 19 березня (марта), постановили, підтримуючи центральне правительство в забезпеченні нового свобідного ладу, заразом зажадати від нього, "щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність її до всяких жертв, а для того негайно видало декларацію, котрою б з свого боку визнало потребу широкої автономії української землі і поробило відразу всі заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам, з захованням прав національних меншостей". В сій справі У[країнська] Ц[ентральна] Рада намірялася послати спеціальну депутацію до центр[ального] правительства, але що становище центр[ального] правительства було хистке, і саме піднімалася справа його переформування, тож У[країнська] Ц[ентральна] Рада відложила сю справу. Передала йому через Національну укр[аїнську] раду в Петербурзі* тільки поодинокі побажання, винесені Українським нац[іональним] з'їздом — організації при правительственім комісарі крайової ради на всю Україну, зложеної з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, та інші, спеціальніші домагання.

Домагання сі, одначе, зіставалися несповненими, хоч центральний рос[ійський] уряд за той час уже обновився, прийнявши до себе представників соціалістичних партій, і міг поступати більш певно і рішучо. Коли Всеукр[аїнський] військовий з'їзд тим часом виніс свої, згадані вище, постанови, поручаючи У[країнській] Раді передати їх центральному урядові,

У[країнська] Ц[ентральна] Рада постановила вислати свою депутацію, разом з депутацією Генерального військового комітету, щоб представити урядові домагання України: коли він хоче опертися на Україні як міцній підставі нового свобідного ладу, забезпечити собі активну поміч українського народу, він повинен усунути всяку неясність і непевність в відносинах. Повинен признати право України на широку політичну автономію, на державне право, забезпечене їй при об'єднанні з Росією в 1654 р. і беззаконно нарушене і потоптане Романовими, подібно до того як відновив безправно нарушену Конституцію Фінляндії і навіть державну незалежність Польщі. Повинен пристати на практичні засоби для приладження управи і урядування на Україні до будучої автономії і до вимог українського життя.

Ясне бо діло, що признаючи за будучим Установчим зібранням Росії право потвердити автономний устрій України, український нарід ніяк не може відкладати до того зібрання вироблення автономного статуту її й переведення в життя тих підготовчих реформ, які зараз вимагаються життям. Самі інтереси укріплення нового ладу, спокою і свободи на Україні вимагають того, щоб центр[альний] уряд дав свою принципіальну згоду на автономний принцип щодо України і тим намітив стежку для людей неосвідомлених і політично не розвинених, які не знають, на яку їм ступити супроти домагань українського народу, та й для адміністративного персоналу, для всякого служащого люду, який також не вміє знайтися супроти жадань українізації всякого роду установ України.

З таким наказом У[країнська] Ц[ентральна] Рада вислала своїх делегатів, вибраних з ріжних політичних українських партій і з різних верств українського народу. 16 травня ся делегація явилася в повнім складі у голови російської ради міністрів. Доручила йому зложену нею докладну записку і зажадала, щоб прем'єр-міністр визначив осібне засідання ради міністрів для обговорення спільно з делегацією тих жадань, поставлених У[країнською] Ц[ентральною] Радою, а коли він се признав неможливим, то принаймні осібну комісію. Передала сю записку президії Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів і окремим міністрам, котрих ближче дотикали наставлені жадання.

В своїй записці[1] делегати поясняли національну ролю У[країнської] Ц[ентральної] Ради, її організаційне значіння, вагу її голосу як виразу волі демократичних верств українського народу. Вони гаряче остерігали Тимчасовий центральний р[осійський] уряд від тої старої помилки, в яку впадають представники російської інтелігенції на Україні й російська преса, стараючися все ще представити український рух не загальнонародним, а гурт-

[1]Надрукована в № 8 "Вістей з У[країнської] Ц[ентральної] Ради" і в багатьох часописях.

ковим, інтелігентським. Засліплені своїм класовим або національним егоїзмом, вони силкуються підтримати зневажливе відношення до сього руху. Силкуючися відгородити від сього народного руху захоплені ними позиції в зросійщених старою русифікаційною політикою міських центрах, по ріжних урядових і громадських установах, вони справляють ц[ентральний] уряд на хибну дорогу, яка може привести до наслідків дуже небезпечних. Нарід, який тепер так щиро і зичливо ставиться і до ц[ентрального] уряду, і до російської демократії, оберне на них всю ненависть і обурення своє, коли його сподівання будуть розбиті, і може з того виникнути справжня усобиця.

Щоб не допустити до такої небезпеки, У[країнська] Ц[ентральна] Рада закликає Тимчасовий уряд негайно піти назустріч домаганням українського народу, сповнивши його вимоги, які делегати збирають в таких пунктах:

Тимчасовий рос[ійський] уряд виявить в якімсь акті своє прихильне відношення до гасла автономії України. Дасть українським представникам місце в міжнародній мировій конференції для участі в рішенні долі Галичини і захоплених німцями українських територій. Заснує при Тимчасовім уряді посаду особливого комісара по справам України для ознайомлення уряду з потребами і настроями України. Утворить посаду комісара з крайовою при нім радою на Україні. Переведе в армії виділення українців в окремі військові часті. Українізацію школи поширить на середню і вищу школу всеї України*. Відповідальні посади заміщатиме людьми, що володіють українською мовою й обізнані з місцевим життям. Для задоволення українських національно-культурних потреб дасть в розпорядження У[країнської] Ц[ентральної] Ради кошти з казначейства. Дозволить виїзд додому закордонним українцям і розмістить по Україні бранців з закордонної України.

Як поставився центр[альний] рос[ійський] уряд до домагань українського народу

20 і 21 травня засідала вибрана центральним російським урядом комісія, обговорюючи з делегатами У[країнської] Ц[ентральної] Ради предложені ними домагання українського народу. Хоч рада міністрів в тім часі наполовину складалася з соціалістів, в комісії соціаліста не було ні одного, все люди "не лівіші к[онституційних] д[емократів]", або й правіші від них. Головну ролю грали представники від міністерства внутр[ішніх] справ: тов[ариш] мін[істра] Щепкін, професори державного права Котляревський і Лазаревський. Вони гостро ставилися до українських домагань, сильно критикували і майже при кождім пункті заявляли, що "се трудно", "се неможливо", "правительство на се не піде" і т. ін. Се зробило на делегацію кінець кінцем дуже прикре враження і вона заявила, що як так, то їй нема

про що балакати: У[країнська] Ц[ентральна] Рада здіймає з себе всяку відповідальність за наслідки такого неприхильного відношення уряду, а делегати вертаються на Україну.

Се начебто отверезило представників ц[ентрального] уряду. Вони почали запевняти, що про повну відмову не може бути й гадки, вони взяли на себе ролю критиків, а уряд, певно, поставиться далеко більш прихильно: справа негайно буде внесена на його розгляд і порішена. Супроти того делегати зіставили в Петербурзі кількох своїх товаришів, щоб вислухати те скоре рішення. Одначе дні минали за днями, а рішення не було. Представники правительства виправдувалися, що урядові тепер не до того: саме йшли переговори з Кронштадтською радою, що відмовила послуху урядові*, і т. ін.; але він ніяк не хоче доводити до загострення на Україні і зробить все для полагодження справи. Нарешті в останніх днях травня рада міністрів винесла постанову, прийняту *одноголосно*, себто й міністрами-соціалістами також — вони стали на тім же становищі в українській справі, що й спеціалісти з партії к[онституційних] д[емократів].

Уряд заявив, що У[країнська] Ц[ентральна] Рада не означила точно, який зміст вона вкладає в розуміння автономії України, тому проголошення сього принципу могло б повести до непорозуміння. Він не признав взагалі за собою права робити які-небудь важніші зміни в адміністрації України, тим більше — висловлятися в справі її автономії, бо все се діло Установчого зібрання. І нарешті, він поставив під сумнів саму правомочність У[країнської] Ц[ентральної] Ради як виразниці волі населення України, тому що вона не була вибрана всенародним голосуванням. Формулювання своєї постанови він полишив юридичній нараді при ц[ентральному] уряді*, що винесла два тижні пізніше свою формулу. Вповні приєдналася до погляду ц[ентрального] уряду, що він не повинен тикати справи автономії України, і через те не може рішати справи про призначення комісара на Україну або комісара по українським справам при ц[ентральному] уряді. Висловилася против участі українців в міжнародній конференції на тій підставі, що в сій конференції братимуть участь держави, а не народи. Щодо признання певних коштів в розпорядження Ц[ентральної] Ради відмовила, що се діло не держави, а місцевого самоврядування. Відсунула від себе справу повернення незаконно виселених українців, тому що се, мовляла, тісно зв'язане з питаннями воєнного часу. І, навіть, питання про українізацію середньої школи признала "дуже складною річчю" — тому, мовляла, що склад учнів в більшості походить з городської, не української людності!

Одним словом, виявила не розвагу, а якесь завзяття — бажання ні в чім ані найменшім не дати згоди, не лишити ні тіні гадки про можливість порозуміння або про охоту до неї.

Як стрів се український народ

Перша вість про повну відмову рос[ійського] центр[ального] уряду на всі домагання українського народу прийшла ранком 2 червня, коли кінчив своє засідання Всеукраїнський селянський з'їзд. Телеграма була об'явлена йому* і витворила настрій незвичайно поважний. Велике зібрання, сила селянства, цвіт трудящого українського народу, відчуло, що наступила велика переломова хвиля. Заява голови У[країнської] Цент[ральної] Ради, що справа автономії України буде залежити тільки від українського народу, і поважність, рішучість і солідарність нинішнього селянського представництва не лишає сумніву в тім, що автономія України буде українським народом здійснена, вирвала з грудей присутніх гарячий і однодушний відклик, який краще слів давав вираз їх настроєві. Того ж самого вечора відбулося перше спільне засідання У[країнської] Ц[ентральної] Ради з участю нововибраної Ради селянських депутатів. У[країнська] Ц[ентральна] Рада подвоїлася, прийнявши в свої ряди півтори сотні селянських представників. Нарада над політичною ситуацією, витвореною відмовою центр[ального] уряду, зайняла всі засідання сесії; 2–3 червня У[країнська] Ц[ентральна] Рада винесла резолюцію, котрою признала, що рос[ійський] уряд, одкинувши домагання У[країнської] Ц[ентральної] Ради, свідомо пішов всупереч інтересам трудового люду на Україні та принципові самоозначення народів, проголошеному самим же урядом. Тому постановила видать Універсал до українського народу з поясненнями завдань, які стоять перед українською демократією, та приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні, щоб не довести край і всю Росію до анархії і занепаду здобутків революції.

Другого дня розпочинався згаданий Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. З огляду, що приготовлене помешкання показалося занадто тісним для засідань, перший день (4 червня) пройшов в мітингах і маніфестаціях в дуже повищенім настрої. На великім вічі на Софійській площі, коло монумента Б.Хмельницькому, вояки присягали, що не виїдуть з Києва, поки не буде рішена справа автономії України. Але розпочаті другого дня засідання виявили, що ся величезна делегація озброєного українського народу не поривається запалом, і при всій рішучості свого настрою — ще радикальнішім, ніж на з'їзді селянськім — вона твердо стоїть на політичній програмі У[країнської] Ц[ентральної] Ради. З'їзд одностайно став під гасло: широка автономія України в Федеративній Російській Республіці і, напр., рішучо, навіть з запалом, відмежувався від "самостійників", тому що в їх позиції підозрівав деяку хиткість в сій справі (нахил до неза-

лежності)[1]. Але в здійсненні поставленого гасла він зажадав рішучості й негайних заходів. Резолюції, винесені з'їздом 8 червня, зазначали, що російський ц[ентральний] уряд своїм нерозумінням і систематичним опором домаганням української демократії загострює національні конфлікти, викликає анархістичні настрої й перешкоджає великій організаційній роботі українського народу. Рос[ійський] ц[ентральний]уряд в інтересах збереження здобутків революції повинен змінити своє становище і сповнити домагання, представлені йому У[країнською] Ц[ентральною] Радою, а У[країнська] Ц[ентральна] Рада до того часу до ц[ентрального] р[осійського] уряду більше в сій справі звертатись не повинна, а сама мусить негайно приступити до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу, в згоді з національними меншостями. З'їзд в тім обезпечує У[країнській] Ц[ентральній] Раді рішучу і найактивнішу піддержку.

Перший Універсал Української Центральної Ради

Вислухавши волю українського народу на сих двох великих з'їздах його, доповнена їх представниками — селянською радою і радою українських військових депутатів, У[країнська] Ц[ентральна] Рада рішила сю волю вволити. 9 червня на засіданні її комітету вислухано начерк Універсалу до українського народу, другого дня зредактовано його в комісії, прийнято і пізно вечором того ж дня проголошено на військовім з'їзді, що прийняв його з незвичайним захопленням і радістю як гаряче жданий вислів своїх бажань і сподівань. Потім Універсал спішно друковано і в понеділок 12 червня проголошено вже урядово, роздано при закритті військового з'їзду його членам і після військової паради і молебню, відслуженого 1-им Українським полком*, проголошено вселюдно на Софійській площі. Зараз же розвезено й розіслано по всій Україні, проголошувано на повітових, волосних і городських зібраннях, на площах і по церквах, роздавано людям і розліплювано на видних місцях.

Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого.

Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

---

[1] Супроти сього "самостійники" дали також заяву* (8 червня), що вони називали себе "самостійниками", думаючи, що інші не будуть домагатися широкої політичної автономії, державного українського права. Побачивши, як розуміє автономію з'їзд і У[країнська] Ц[ентральна] Рада, вони просять не називати їх більше "самостійниками" і цілком приєднуються до гасла автономії й федерації.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у всеросійськім парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про се закон на Всеросійськім Учредительнім зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної, автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що центральне російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі сі домагання наші центральне російське правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краї і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку ій треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у всеросійську центральну казну, а сам не мав та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

Що сказала Ц[ентральна] У[країнська] Рада в Універсалі

Універсал зробив велике враження. Запеклі вороги українства підняли крик, що Універсал викликає усобицю, анархію, противставляючи центр[альному] рос[ійському] урядові український уряд. Вони накликали ц[ентральний] уряд вжити против У[країнської] Ц[ентральної] Ради найсильніших заходів, навіть сили*. Але багато людей з неукраїнського громадянства побачили в нім якраз навпаки: обіцянку ладу, спокою, порядку, забезпечення свободи й здобутків революції для України, й привітали його з радістю й вдоволенням. Різні публічні установи — виконавчі комітети, земства й т. ін., які зложились на підставах суто демократичних і стали близькими до народу, привітали Універсал, признали його обов'язковою для себе постановою, обіцяли у всім сповняти накази Ц[ентральної] Ради — признали її своєю властю, своїм зверхнім органом. Таку постанову винесли зараз же по опублікуванні Універсалу збори представників повітових управ всеї Київщини*, кілька день пізніше земські збори Полтавської губ[ернії]*,

і т. ін. В чім же річ? В чім сила сього Універсалу? Що дав він для нинішньої хвилі?

Перш за все важне було те, що У[країнська] Ц[ентральна] Рада заговорила в сім Універсалі як *власть*, поставлена українським народом над собою на те, щоб кермувати і правити ним, так що її постанови і накази мають українською людністю пильно сповнятись.

Вона заявила, що взявши на себе велике діло творення нового, свобідного і справедливого, автономного життя, положене на неї українським народом, вона не зложить з себе сього діла і не ухилиться від нього ні в якім разі, які б не були трудні і небезпечні обставини, які б не були відносини до неї, яке б не було становище рос[ійського] центр[ального] уряду — чи схоче він помагати їй і працювати з нею разом, чи ні.

Як представниця і як власть українського народу, більшості української землі, вона дбатиме взагалі про інтереси всього краю, не відступить від сього і вжиє всіх сил і засобів, щоб захистити в нім спокій, лад і добрий розвиток.

Вона дбатиме не тільки про добро, успіх і силу українського народу, що її настановив, але так само про добро й інтереси інших народностей, що живуть разом з ним на українській землі. Для того наказує українцям прийти до порозуміння з демократичними групами інших народів і з ними працювати заодно над забезпеченням нового, доброго ладу.

От чому всі люди, які не мають якогось ворогування против українського народу, тільки хочуть добра своїй землі, ладу і спокою, знайшли в Універсалі заспокоєння, поруку ладу і порядку і з радістю привітали перехід У[країнської] Ц[ентральної] Ради до активної роботи над захищенням і упорядкуванням життя краю, до закладання підстав його автономного життя.

Ті ж, що підняли голос на нього, вичитали в нім те, чого в нім зовсім нема! Бо ж У[країнська] Ц[ентральна] Рада в своїм Універсалі признавала єдність російської революції, визнавала санкцію Всеросійського Учредительного зібрання і зовсім не розривала з центральним урядом.

Не претендувала на ніяку власть над неукраїнськими народностями, тільки над українським народом, що її настановив. Національне самооподаткування накладала тільки на українську людність, не чіпаючи неукраїнців.

Ніяких анархічних, неорганізованих виступів не допускала. Всю адміністративну, публічну машину полишала без усякої поміхи і не робила перешкоди в її діяльності. Против ворожих українству людей, які заціліли на яких-небудь посадах, вона вказувала тільки один шлях, законний: агітацію і перевибори.

Не сіяла ворожнечі, а кликала до порозуміння і згоди, до спільної праці всі народи України, щоб повалити ту велику і високу стіну, яка стоїть на

дорозі вільного походу української землі: всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму, які ще стоять і досі — темнота, несвідомість політична і національна, русифікація, нехтування української народності, її мови, її культури, недовір'я і відчуження між народностями, стара пам'ять колишніх спорів і чвар, котру роздувають злі й необачні люди, замість кликати до згоди й співробітництва, в світлу і велику будучину української землі, а не в темну й гірку її минувшину.

У[країнська] Ц[ентральна] Р[ада] ніби говорить сим Універсалом до всіх, хто живе на Україні: "Мир вам, браття-громадяни української землі! Ми, У[країнська] Ц[ентральна] Рада, стали на сторожі спокою й ладу України і вжиємо всіх сил українського народу, щоб забезпечити їй правильний порядок! Порозумійтеся, працюйте в згоді між собою і в тіснім зв'язку з нами, і спільними силами забезпечіть добре життя нашому краєві!

"Можете бути певні, що без вас не обійдеться в установленні нових підстав сього життя. Воно буде вирішене представниками всеї української землі. Організація автономного ладу України буде вестися теж при вашій участі, коли, розуміється, ви не будете ухилятися від тої праці з нами, до котрої вас кличемо. Але така одностайність лежить в інтересі і вашім, і всього краю!"

Як порозумівся ц[ентральний] рос[ійський] уряд з У[країнською] Ц[ентральною] Радою

Під впливом Універсалу ц[ентральний] рос[ійський] уряд рішив зійти з свого відпорного становища. Міністри-соціалісти заявили, що він повинен поправити свою помилку. Два дні після оголошення згаданої формули юридичної наради, 16 червня, вийшла відозва його* "До братів-українців", де ц[ентральний] р[осійський] уряд заявляв своїм обов'язком "прийти до порозуміння з громадськими демократичними організаціями України про ті переходові заходи, які можуть і мусять бути прийняті в будущині для забезпечення прав українського народу в місцевій адміністрації, самоврядуванні, школі й суді, і підготовлять перехід до того свобідного устрою, що Вкраїна мусить одержати з рук Учредительного зібрання". Доволі неясно се було. Несмачні були заклики тої ж відозви, аби українці не йшли "погибельною дорогою роздроблення сил визволеної Росії, не відривалися від спільної батьківщини, не вносили братовбивчої усобиці в народні ряди", і т. д. — так, начеб ц[ентральний] р[осійський] уряд дивився на українську справу очима ворожих українцям газет. А найбільше непорозуміння викликало, що ц[ентральний] р[осійський] уряд збирався про все се порозуміватися з якимись неназваними "демократичними організа-

ціями". Неясно було, чи ц[ентральний] р[осійський] уряд має на гадці У[країнську] Ц[ентральну] Раду, тільки з амбіції не хоче сказати, що рішається направити свою помилку і ввійти в порозуміння з нею, чи справді хоче поминути центральний орган українського народу і шукати опори в якихось інших організаціях. Тому відозва не викликала ніякого спочуття в українських кругах.

Так само неясно звучала звістка тиждень пізніше (24 червня) про комісію, вибрану ц[ентральним] р[осійським] урядом з громадських діячів ріжних партій, з товаришем міністра, кн[язем] Урусовим на чолі, що має виїхати до Києва, аби "нарадою з політичними діячами" вияснити становище У[країнської] Ц[ентральної] Ради і "мотиви опублікування Універсалу". Неясні завдання сеї комісії нікого не вдоволили, ніхто не хотів брати в ній участі і її слідом же відмінено. Міністри-соціалісти прийшли до переконання, що від розмов треба перейти до діла — задоволити українців і залагодити кризу. В російських кругах величезне враження зробило сформування на місце комісій при У[країнській] Ц[ентральній] Раді одного виконавчого органу — Генерального секретаріату, або, як його стали називати в сих кругах, українського міністерства. Петербуржан велико вразила також грандіозна українська маніфестація солдатів і робітників, що відбулася в Петербурзі в неділю 25 червня* і заявила свою солідарність і послух У[країнській] Ц[ентральній] Раді. Другого ж дня міністри Терещенко і Церетелі з широкою повновластю для полагодження української справи виїхали в ставку, щоб там порозумітися з головноком[андувачем] Брусиловим і мін[істром] Керенським і з ним разом виїхати до Києва для порозуміння з У[країнською] Ц[ентральною] Радою. 29 і 30 червня вони відбули наради з У[країнською] Ц[ентральною] Радою — її президіумом і Ген[еральним] секретаріатом. Порозуміння було улегшене тим, що саме перед тим, дня 25 і 26 червня, в Києві принципіально намітилося вже порозуміння з неукраїнськими демократичними організаціями щодо їх приступлення до У[країнської] Ц[ентральної] Ради*. Себто вже намітився той ґрунт, на який хотіли поставити діло міністри-соціалісти: передати Ген[еральному] секретаріатові вищу крайову власть під умовою, щоб У[країнська] Ц[ентральна] Рада порозумілася з місцевою неукраїнською демократією і прийняла до себе її представників. Вироблений спільно з міністрами текст нового Універсалу був ухвалений У[країнською] Ц[ентральною] Радою 30 червня і після того, як рада міністрів потвердила згоду, дня 2 червня, не спинившися перед протестом і виходом з міністерства міністрів-кадетів, текст Універсалу був потверджений і оголошений У[країнською] Ц[ентральною] Радою разом з декларацією р[осійському] ц[ентральному] уряду.

Другий Універсал Української Центральної Ради

Громадяни землі української!

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді, і закликає в згоді з ними творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб укупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий одповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства яко носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він яко представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як орган Временного правительства, Генеральний секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революю-

ції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральнім штабі і Верховнім Головнокомандуючім, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по опреділенню військового міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії.

Оповіщаючи про се громадянам України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством, прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і, зокрема, Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, липня 3-го дня.

Так з'явився сей великий акт, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України. Українську Центральну Раду, поповнену представниками національних меншостей, рос[ійський] центр[альний] уряд признав верховним представницьким органом української землі, і виконавчому органові її — Генеральному секретаріатові — передає верховну крайову власть на всю українську землю*. Се вже фактична автономія України, котрій тільки правну форму має дати автономний статут, що з участю представників національних меншостей вироблятиме У[країнська] Центральна Рада. А ближче про те, як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської Республіки, сподіваюся поговорити в осібній брошурі ("Новий лад України")*.

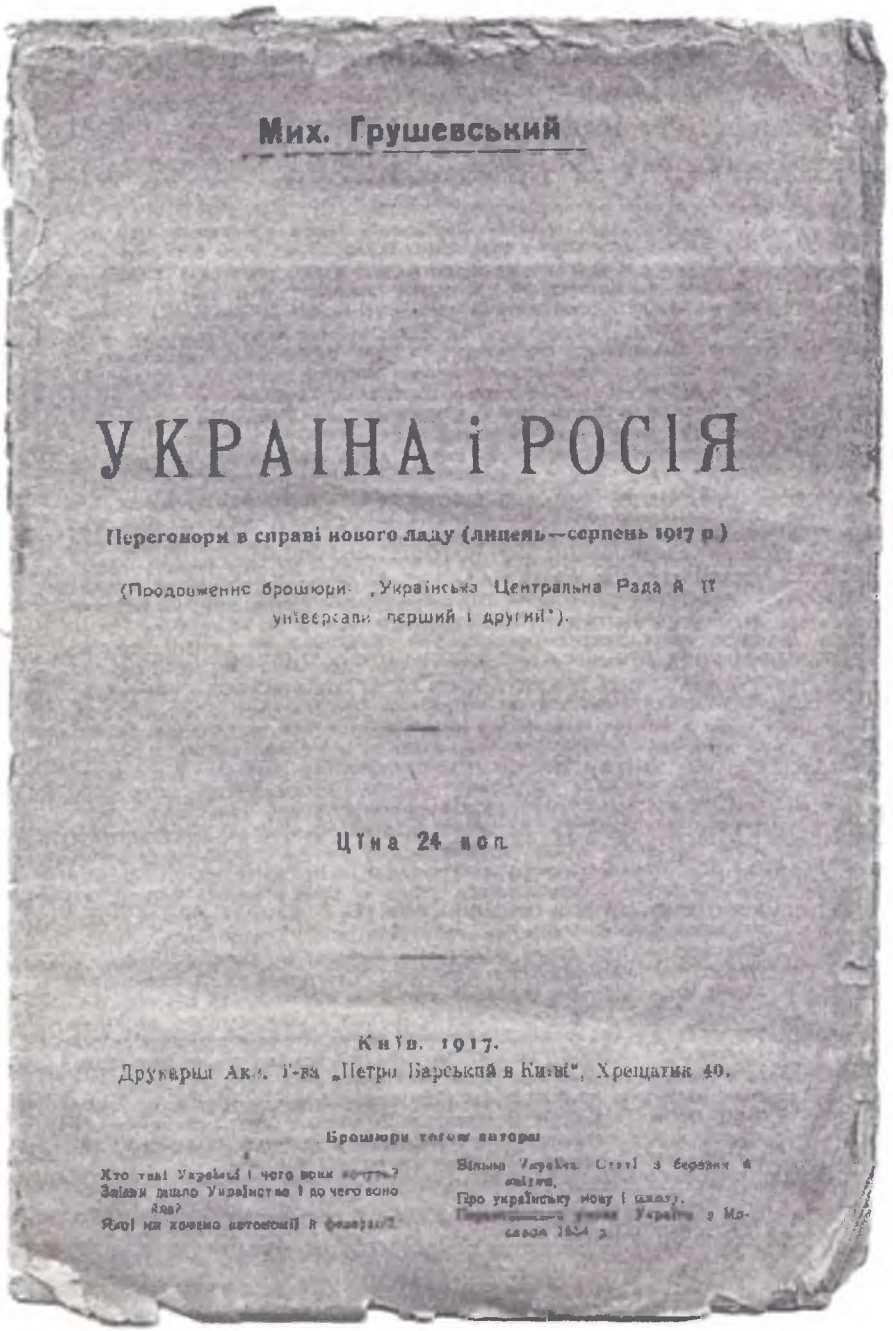

Мих. Грушевський

УКРАІНА і РОСІЯ

Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.)

(Продовження брошури: „Українська Центральна Рада й її універсали: перший і другий").

Ціна 24 коп.

Київ. 1917.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський в Києві", Хрещатик 40.

Брошури того ж автора:

Кто такі Українці і чого вони хочуть?
Звідки пішло Українство і до чого воно йде?
Які ми хочемо автономії й федерації?
Вільна Україна. Статті з березня й квітня.
Про українську мову і школу.
Національне питання Україна з Москвою 1654 р.

Обкладинка брошури «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень-серпень 1917 р.) (Продовження брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий")». — К., 1917.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УКРАЇНА І РОСІЯ

Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.)

(Продовження брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий")

Українсько-російська згода

Порозуміння Української Центральної Ради з російським центральним урядом, довершене в переговорах президії У[країнської] Ц[ентральної] Ради й Генерального секретаріату з представниками Тимчасового уряду, міністрами Керенським, Терещенком і Церетелі 29 і 30 червня, відкрило собою нову сторінку в житті України. Організоване українське громадянство, поставлене попередньою відмовою Тимчасового рос[ійського] уряду на національні українські домагання в відносини напружені[1], з сим порозумінням переходило на ґрунт тісного союзу і співробітництва. Міністри-соціалісти, особливо найбільш впливовий тоді в справах внутрішньої політики І.Г.Церетелі, доволі скоро порозуміли помилку, зроблену Тимч[асовим] урядом під впливом централістів з партії к[онституційних] д[емократів]*. А порозумівши, постановили вигладити її щирим і повним порозумінням з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, себто задоволенням в повній мірі автономного домагання українського громадянства.

Якийсь час Тимч[асовий] уряд пробував вийти з утвореного положення дорогою компромісу, обопільних зближень і т. ін. Такий характер мала його відозва до українців* і потім постанова* — вислати до Києва делегацію з інформаційно-посередницькими дорученнями. Але в нинішній гарячий момент пускати справу на довгу і сумнівну дорогу обопільних виводів і обмацувань, очевидно, не було корисно. Обставини кликали українське громадянство до негайного громадського будівництва без огляду на те, як до сього ставитимуться російські централісти. У[країнська] Ц[ентральна] Рада, зараз по проголошенні Універсалу приступивши до сформування свого виконавчого органу, Генерального секретаріату, показала виразно, що не буде ждати результатів сих виводів, а зараз поведе будову нового життя на Україні твердою рукою, перебиваючи всякі прояви дезорганізації й анархії. Тимч[асовому] урядові треба було негайно твердо і ясно установити свої відносини до сеї творчої роботи, щоб вона не йшла поза ним або проти нього. Інакше він опинився б у становищі доволі невигіднім. Се ставало все ясніше само по собі. Кінець кінцем грандіозна маніфестація, уряджена пе-

[1] Про се в брошурі "Українська Ц[ентральна] Рада й її Універсали..."

hrushevsky.nbuv.gov.ua

тербурзькими військовими і робітничими організаціями 25 червня, помогла міністрам соціалістам переконати нерішучих товаришів про неминучу потребу повного і щирого порозуміння з У[країнською] Ц[ентральною] Радою. В тім же напрямі, очевидно, подав свій голос з становища воєнного Верхов[ного] головнокоманд[увача] Брусилов*, до котрого удались міністри по дорозі до Києва. Під час командування на українськім, Пол[уднево]-Західнім фронті він уяснив собі ті користі, які може дати обороні українізація тутешніх військових частей і цілого українського фронту, і вів лінію порозуміння з українськими військовими організаціями і їх осередком — У[країнською] Ц[ентральною] Радою. Його погляд докінчив справу. З ставки Верх[овного] головнокомандувача міністри прибули до Києва з рішучою постановою задоволити повною мірою домагання українського громадянства й установити тверде і щире порозуміння з його представництвом — У[країнською] Ц[ентральною] Радою. Щодо її сили і авторитету вони вже не мали більше ніяких сумнівів. Те, що пропонувала вона Тимч[асовому] урядові ще в квітні — прийняти простягнену до згоди і співробітництва руку У[країнської] Ц[ентральної] Ради і опертися на Україні, на організованім українськім народі як на твердій підставі нового, свобідного ладу і революційних здобутків, тепер перед лицем всеросійської розрухи було нарешті оцінене відповідно.

Демократичні гасла й українські домагання

Коли прийшло до обміну гадок з представниками Тимч[асового] уряду принципіально про українські домагання, про їх оправданість і право на сповнення говорити не прийшлося. Для сих представників, особливо для щирого і послідовного соціаліста Церетелі, було ясно, що вони вповні укладаються в тільки що прийняте й проголошене російською революційною демократією, з'їздом солдатських і робочих делегатів* гасло повного і послідовного самоозначення народів. Проголошений для відносин народів Європи між собою принцип широкого права народів рішати про себе і про свою долю, не будучи змушеними коритися нічиїй чужій волі, не міг не бути приложеним і до відносин народів всередині Російської Республіки. Революційна демократія устами згаданого з'їзду, власне, тиждень перед тим ввізвала правительство признати осібною декларацією право кожного народу Росії на повне самоозначення, включаючи й право на відділення — з тим, щоб здійснення сього права було тільки відложене до Установчого зібрання. І відповідно до того закликала Тимч[асовий] уряд ввійти в зносини з революційною демократією України в справі вироблення основ будучого автономного ладу на Україні.

Певну директиву російської демократії в українській справі Тимч[асовий] уряд і його делегати таким чином уже мали. Правда, з'їзд при тім налягав на Учред[ительне] зібрання, як рішаючу інстанцію. Але мислячи логічно, він, очевидно, не міг брати його собі інакше, як той орган, що приймаючи до відома домагання певної народності, заявлені правосильним представництвом її, має тільки дати тим домаганням свою санкцію своїм прийняттям до відома. Ясне бо діло, що приймаючи принцип самоозначення народу, не можна ні зміняти його волі волею більшості зібрання, ні відкидати. Те, що лежить в межах самоозначення, мусить бути прийняте в цілості, без обмеження і насилування сього права.

До того ж самого виводу прийдемо, прикладаючи до внутрішніх національних і обласних відносин інше гасло міжнародної політики, проголошене революційною демократією всупереч і одміну імперіалістичних забаганок буржуазії: "Мир без анексій і контрибуцій!"... Очевидно, в основі сього гасла лежить принцип, що народність чи область не може бути силувана ніякою перемогою чи перевагою до переходу в залежність від іншого народу (анексія), ні до відступлення певних своїх матеріальних засобів на потребу чи поповнення утрат іншого народу чи держави (контрибуція). Перенісши се у внутрішні відносини держави — міжнароднісні і міжобласні, ми дістанемо правило: ніяка область і ніякий нарід не може бути ніякою перевагою, впливом чи силою змушуваний до того, щоб зіставатись у внутрішніх своїх відносинах залежним від вмішань держави, чи віддавати щось з своїх засобів на завдання йому чужі. Платити пропорціонально більше за інші краї до державного скарбу — так, як Україна платить на загальноімперські потреби непропорціонально високо до своєї людності, значить давати не одноразову, а постійну, хронічну контрибуцію против своєї волі й бажання. Се наслідок перемоги державного централізму над свобідним самоозначенням країни. Так само утримування України в стані не автономної, а залежної від центральної власті країни, се насильна анексація краю, утримування його в стані анексії. Утримування, противне його волі й суперечне його правам, — тій умові, тому "трактатові, учиненому з Хмельницьким" (кажучи словами історичного насильника України, царя Петра), на котрім опиралась сама державна зв'язь України з Росією.

Існування сього "трактату", властиво, виключає потребу всякого відкладання, хоч би лише для формального потвердження й проголошення автономії України до Учредительного зібрання. Раз єсть документ і подається його власником, для признання його не треба ніякої "згоди" того, кого дотикають виписані в нім зобов'язання. І се, властиво, з боку українців являється тільки добровільною уступкою настроям російської демократії, яка відкладає все важніше до того "слушного часу", до всеросійського Страшного Суду, на котрім мають бути розсуджені всі справи і всі спірки,

коли й українці теж згоджуються відкладати привернення державних прав України до Учредительного зібрання.

Я не вважаю се дуже мудрим, що російська демократія так багато відкладає для нього. Я сказав би, що нагромадження так багато всякої всячини для Учред[ительного] зібрання, неустанне відкладання до нього речей, котрі, властиво, не вимагають ніякого розрішування, мало і має свою некорисну і навіть небезпечну сторону з становища хоч би й загальноросійського. Але думаю, що з погляду тактики українці не робили помилки, поступаючися сим настроям російської демократії і не настоюючи на негайнім проголошенні автономії України.

Порозуміння з неукраїнською революційною демократією

На сім становищі, що автономія України може бути проголошена тільки Рос[ійськими] Установчими зборами, далі стояла рос[ійська] революційна демократія, Тимч[асовий] уряд і його представники-міністри. Вони заявили, що готові піти назустріч найширшим домаганням українців щодо фактичного переходу управи краю до автономного крайового органу, вибраного У[країнською] Ц[ентральною] Радою, але формальне проголошення автономії не признають можливим, вважаючи його прерогативою Рос[ійських] Устан[овчих] зборів, і ставлять українцям з свого боку умовою, щоб вони зреклися й осудили самочинне здійснювання автономії поза легалізованими Тимч[асовим] урядом органами крайової власті.

Вони посилались на певний прецедент, готовий уже взірець того роду в управі кавказькій (чи закавказькій, вірніше сказати). Уже в самих початках революційного правління, в місяці березні, для управи сеї країни організовано місцевий найвищий орган, "Особый Закавказский комитет Временного правительства", зложений з депутатів Держ[авної] Думи: росіянина і представників місцевих національностей. Сьому комітетові передано всю управу краю — права давнішого намісника кавказького; через нього Тимч[асовий] уряд зноситься з місцевими установами і з ним порозуміваєтся про всякі заходи, що дотикають краю. За сі три місяці проба ся вповні себе оправдала в очах Тимч[асового] уряду: не вважаючи на всі складні національні, економічні й політичні умови краю, результати такого автономного правління, мовляв, були найкращі, і Тимч[асовий] уряд бажав приложити сей метод також і до України: передати виконавчому органові У[країнської] Ц[ентральної] Ради права крайової власті і представництво Тимч[асового] уряду на Україні.

Для сього треба було тільки, щоб У[країнська] Ц[ентральна] Рада з представницького органу національного, українського тільки, перейшла в орган всекрайовий, повнений представниками неукраїнської революційної демократії. З тих інформацій, які міністри-делегати дістали по приїзді

(28 червня) від неукраїнських київських організацій[1], їм стало відомо, що се питання вже порішене і про нього не треба говорити. Дійсно, за кілька день перед тим на нарадах представників У[країнської] Ц[ентральної] Ради з неукраїнськими організаціями ся справа вже була винесена і принципіально прийнята*, і щодо її полагодження не зіставалось ніяких важних сумнівів.

Відносини українців до неукраїнської демократії Києва за революційний час обійшли повний круг і в сей час наближалися до свого полагодження.

Вони почалися національним братанням в медовім місяці революції — вираз йому дали овації, зроблені революційними організаціями українським представникам під час Першої української маніфестації 19 березня. Одначе скоро після того поголоски, ширені чорносотенними кругами і контрреволюційною пресою против українства, встигли попсувати сей приязний настрій. Пішли розмови про заміри українців самовільно проголосити автономію України на Всеукраїнськім конгресі*, скликанім на 6 квітня, і уставити федеративний устрій в Росії (!). Не вважаючи на всю свою безпідставність, сі балачки нервували слабко ознайомлену з українським рухом київську демократію, і дійшло до того, що на зборах на сам Великдень один з визначніших представників соц[іалістичної] демократії погрозив українцям на такий випадок революційними штиками. Ся погроза, ще побільшена в усній передачі, викликала велике роздражнення в українських кругах. Щоб поладнати се непорозуміння, Київський виконавчий комітет громад[ських] організацій запросив президію У[країнської] Ц[ентральної] Ради на конференцію* в сій справі, і вияснення, дані нею, заспокоїли неукраїнські демократичні круги. Але антиукраїнська агітація, брехлива і неперебірчива, велася в антиреволюційній пресі далі і, на жаль, захоплювала хвилями і пресу революційну, яка теж допускала різкі і нетактовні випади на українську адресу.

Пригода з українцями-вояками, що за кілька день по Всеукраїнськім з'їзді*, зібравшися в Києві ("на распределительном пункте"), домагались, аби з них сформовано український полк і вислано на фронт не інакше, як під українським прапором, підлила олію в огонь сих відносин. В неукраїнських кругах пішла з сього приводу тривога. Перед очима революційних комітетів встала страшна перспектива "оголення фронту": що українці-солдати підуть з фронту, аби під приводом формування в українські полки сидіти в тилу й ухилятися від фронтової служби! У[країнську] Ц[ентральну] Раду підозрівали в тім, що вона хоче опертися на військовій силі, починає формування української автономії від таких малодемократичних речей, як власна армія, і т. ін. Всі конференції й спільні засідання з сього приводу не привели до нічого, і У[країнська] Ц[ентральна] Р[ада], нарешті, відріклась їх з огляду на те недовір'я, з яким неукраїнські круги ставилися до неї.

[1] Президіум У[країнської] Ц[ентральної] Ради від таких неофіціальних інформацій ухилився.

Її обвинувачували в нещирім або хиткім поводженні, що коли вона не сама веде український військовий рух, то позволяє вести його непевним людям і т. ін. Російська преса, з невеликими виїмками, повела знову завзяту агітацію против українства. Тимчасом як чорносотенні листки все більше розпускали язика на безчесні вигадки про німецькі гроші в українськім русі, про зв'язки українців з Німеччиною, органи поступові і навіть соціалістичні дописувались до того, що називали український рух "поганим ділом", буржуазною вигадкою, обвинувачували українців в національнім шовінізмі, в роздробленні й ослабленні революційного діла і т. ін. Найвищої точки дійшли сі випади в середині червня, після проголошення Першого Універсалу У[країнської] Ц[ентральної] Ради* і Ген[ерального] секретаріату, в котрім неприхильники побачили намір захоплення власті на Україні і не пожалували обвинувачень за се Ц[ентральній] Раді.

Все се робило настрій, і в київських організаціях йшло сильне вагання. Факти місцевого життя виразно показували, що серед загального розкладу і всяких контрреволюційних заходів тільки на У[країнській] Ц[ентральній] Раді можна опертись як на твердім авторитетнім організаційнім центрі нового ладу. Але неприхильне становище центр[ального] уряду (властиво, його кадетської частини, се виявилось потім, а тоді не було так ясно) і голоси преси, навіть демократичної, стримували неукраїнську демократію від рішучих кроків в сім напрямі. Характеристичним було, що, напр., при кінці мая на протязі кількох днів, в залежності від змінних вістей про зміст відповіді Тимч[асового] уряду на українські домагання, їх оцінка в київських неукраїнських організаціях перемінялася зовсім протилежно. Одначе кінець кінцем грізні прояви продовольчого розладу і всякого іншого розруху на місцях привели київські революційні круги до переконання про невідмінну потребу залагодити розбрат з українцями. На конференції 26 червня справа об'єднання неукраїнських революційних органів з У[країнською] Ц[ентральною] Радою була принципіально порішена. Прийнято було, що представники неукраїнських організацій ввійдуть в склад Ц[ентральної] Ради, й зіставалось тільки порозумітися щодо деяких подробиць, напр., щодо пропорції, в якій буде переведене се поповнення, тої території, яку обійматиме діяльність сеї поповненої Ц[ентральної] Ради як крайового органу, і т. ін.

Мін[істр] Церетелі, приїхавши до Києва, взявся підтримати сю ідею об'єднання і допомогти її здійсненню на конференції з неукраїнськими київськими організаціями*. Але справа, властиво, була рішена й так. Погляд міністрів-соціалістів, що поповнення Ради представниками неукраїнських меншостей мусить бути підставою признання за її виконавчим органом характеру публічно-правового, державного, міг тільки скріпити сей намір й прискорити його здійснення.

Угода з рос[ійським] центральним урядом

На основі попередніх переговорів міністри Терещенко і Церетелі (в неприсутності Керенського, що по короткій конференції попереднього дня виїхав з Києва) другого дня нарад, 30 червня, поставили конечні пункти згоди центр[ального] уряду з Ц[ентральною] Радою, що по їх гадці мала бути проголошена одночасно заявою Ц[ентральної] Ради в формі нового Універсалу і декларацією ц[ентрального] уряду.

Виконавчий орган, який виділить з себе У[країнська] Ц[ентральна] Рада, поповнена представниками національних меншостей України, ц[ентральний] уряд признає вищим органом крайової управи України і через нього буде здійсняти все, що дотикатиме її життя й управи. Орган сей, за яким міністри згодились кінець кінцем зіставити його попередню назву — Генерального секретаріату (довго вони не годились на се), буде відповідальним перед У[країнською] Ц[ентральною] Радою, яка таким чином зістанеться в ролі верховного революційного органу України. Але вона не буде робити ніяких самовільних кроків для здійснення автономії України поза своїм виконавчим органом, Ген[еральним] секретаріатом, затвердженим правительством.

З розпорядчих функцій Ген[ерального] секретаріату виймаються військові справи з огляду на ультимативне жадання воєнного міністра, щоб одностайність не тільки власті командної (котрої й не мала заміру торкатись У[країнська] Ц[ентральна] Рада), але й власті розпорядчої не була нічим нарушена. Міністри посилались у тім на свій кавказький комітет, що до військової справи не торкається. Годились полишити У[країнській] Ц[ентральній] Раді певний вплив на переформування військових частей через комплектування їх українськими контингентами через її військові організації. Але відмовляли Ген[еральному] секретаріатові тої власті в військовій адміністрації, яку він матиме в інших сферах управління. Міністрам вказувано на незручність і навіть небезпечність полишення поза властю нового крайового органу такої величезної сфери, як воєнна, що захоплює й проходить в найріжніші області життя в воєннім часі. Пояснювано, що "моральний авторитет" Ц[ентральної] Ради, котрому вони полишали сю сферу, може не вистачити для її упорядкування. Але з огляду на неприсутність воєн[ного] міністра його товариші не згоджувались зробити які-небудь зміни в сій області і приймали на свою одвічальність всі можливі наслідки такого поставлення справи.

Під назвою "Проекту про національно-політичне становище України" міністри полишали У[країнській] Ц[ентральній] Раді право виробити автономний статут України, з умовою, щоб він був поданий на останню санкцію Рос[ійському] Установчому зібранню. Поза тим її законодатні функції зістались незачепленими і невиясненими сею умовою, котру міністри взагалі просили прийняти в сім начерку зараз негайно, щоб прямим проводом по-

дати до відома ради міністрів, яка мала в той день саме засідати, і за кілька годин дістати їх згоду. По словам міністрів-делегатів, їм була дана повна власть на угоду з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, але вони бажали подати її все-таки до відома ради міністрів. Тому просили негайно внести на затвердження У[країнської] Ц[ентральної] Ради той текст Універсалу, що був з ними установлений і мав бути опублікований разом з декларацією російського ц[ентрального] уряду, котрої текст був ними також поданий і обговорений на сій конференції.

Сповняючи се бажання міністрів, котрі вимовлялись важними справами, які вимагають їх негайного приїзду до Петрограда, Ген[еральний] секретаріат вніс зараз же на У[країнську] Ц[ентральну] Раду тексти Універсалу і декларацію центр[ального] уряду, і У[країнська] Ц[ентральна] Рада більшістю голосів ухвалила згодитись на предложені їй тексти, щоб вони могли зараз же затвердитись ц[ентральним] урядом. Одначе, коли мін[істр] Церетелі передав їх ц[ентральному] урядові, справа не пішла так гладко. Рада міністрів довго не давала відповіді, і кінець кінцем відмовилась прийняти умову до особистих вияснень міністрів-делегатів. Се зробило дуже прикре враження на У[країнську] Ц[ентральну] Раду, по тім, як вона з такою щирістю й готовістю пішла на згоду. Потім виявилося, що згода з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, в прийнятій на конференції формі, викликала непримиренну опозицію з боку каде[тів], так що справа закінчилась міністерською кризою*, уступленням чотирьох міністрів-каде[тів] з кабінету[1]. Се підняло наново довір'я до щирості міністрів-соціалістів в порозумінні з українцями. 2 липня кабінет прийняв згоду з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, і другого дня, 3 липня, оповіщено заразом декларацію правительства й Універсал У[країнської] Ц[ентральної] Ради в прийнятій на конференції стилізації[2].

---

[1] Пізніше лідери каде[тів] заявляли, що се сталось не через українську справу спеціально, вона тільки між іншими фактами причинилась до сього або зовсім не мала на се впливу. Але на однім з засідань Петерб[урзької] ради роб[ітничих] і солд[атських] деп[утатів] доводилось якраз протилежне.

[2] Текст сього (другого з ряду) Універсалу, поданий в попередній брошурі "У[країнська] Ц[ентральна] Рада й її Універсали". Текст декларації правительства подаю тут в оригіналі*:

Выслушав сообщение министров Керенского, Терещенко и Церетели по украинскому вопросу, Временное правительство приняло следующее решение:

Назначить в качестве высшего органа управления краевыми делами на Украине особый орган — Генеральный секретариат, состав которого будет определен правительством по соглашению с Центральной Украинской Радой, пополненной на справедливых началах представителями других народностей, живущих на Украине в лице их демократических организаций.

Через означенный орган будут осуществляться правительством мероприятия, касающиеся жизни края и его управления.

Поповнення У[країнської] Ц[ентральної] Ради представниками меншостей

Не діждавшися повідомлення про те, що сталося з угодою, У[країнська] Ц[ентральна] Рада закрила 1 липня свою сесію (п'яту), прийнявши постанови щодо свого поповнення представниками національних меншостей України, порядку вироблення автономного статуту України і скликання "територіальних зборів", або Установчого зібрання України для ствердження автономного статуту перед внесенням на Рос[ійське] Учредительне зібрання. Тому що скоро зібрати Ц[ентральну] Раду на нову сесію здавалось трудним, з огляду на жнива; для полагоджування всяких справ до нової сесії вибрано Комітет з делегатів фракцій і рад селянських, військових і робітничих депутатів[1], і йому передано справу поповнення Ц[ентральної] Ради і

Считая, что вопрос о национально-политическом устройстве Украины и о способах решения в ней земельного вопроса, в рамках общего положения о переходе земли в руки трудящихся, должен быть разрешен Учредительным собранием, Временное правительство отнесется сочувственно к разработке Украинской Центральной Радой, пополненной указанным образом, проекта о национально-политическом положении Украины в том смысле, в каком сама Рада найдет это соответствующим интересам края, а также о формах разрешения в ней земельного вопроса для внесения этих проектов в Учредительное собрание.

Временное правительство, считая необходимым во время войны сохранить боевое единство армии, находит недопустимыми меры, могущие нарушить единство ее организации и командования, как, например, изменение в настоящее время мобилизационного плана путем немедленного перехода к системе территориального комплектования войсковых частей, или облечения командными правами каких-нибудь общественных организаций.

Вместе с тем правительство считает возможным продолжать содействовать более тесному национальному объединению украинцев в рядах самой армии или комплектованию отдельных частей исключительно украинцами, поскольку такая мера по определению военного министра будет представляться возможной в техническом отношении и не нарушит боеспособности армии.

В настоящее время, для более планомерного и успешного достижения этой цели, Временное правительство находит возможным привлечь к осуществлению этой задачи самих воинов-украинцев, для чего, по соглашению с Центральной Радой, могут быть командированы особые делегаты-украинцы, которые будут состоять при кабинете военного министра, в Генеральном штабе и при Верховном главнокомандующем.

Что касается военных украинских комитетов на местах, то таковые осуществляют свои функции на общих основаниях, причем деятельность их должна быть согласована с деятельностью других военно-общественных организаций.

[1] Всього в Комітеті мало бути 40 членів з українського складу Ц[ентральної] Ради: 9 членів президії (голова, 4 товариші і 4 секретарі), по 3 чоловіки з президії рад військових, селянських і робітничих депутатів, і 22 члени від фракцій: по 8 від фракцій с[оціал]-д[емократів] і с[оціалістів]-р[еволюціонерів], 3 від соціал[істів]-федералістів (давніших радикал-демократів), по 1 від груп: трудової, позапартійних соціалістів і націонал-революціонерів.

організацію Ген[ерального] секретаріату на нових підставах після того, як Ц[ентральна] Рада буде поповнена.

3 липня Ген[еральний] секретаріат дістав повідомлення від мін[істра] Церетелі, що згоду з Ц[ентральною] Радою правительство прийняло, і Комітет Ц[ентральної] Ради — або Мала рада, як її прозвано, приступив до справи поповнення депутатами меншостей. Загальний принцип поповнення був уставлений повною Ц[ентральною] Радою: в новій раді делегатам меншостей мало належати приблизно 25%*, пропорціонально скількості неукраїнської людності, або дещо більше, відповідно до того, в яких би межах було взято українську територію. Коли взяти українську територію з дев'яти губерній (не рахуючи Холмщини, зайнятої тепер німцями), виключити з їх складу неукраїнські повіти, а додати сусідні українські повіти з інших суміжних губерній, то по переписі 1897 р. виходить на сій території 76,15% української людності, а неукраїнської неповних 24% (в дійсності, мабуть, іще менше, бо перепись скорше збільшувала, ніж зменшувала неукраїнські категорії). Коли ж триматись тільки 9 губерній, не додаючи, але й не виключаючи з них нічого (наприклад, північних неукраїнських повітів Чернігівської губ[ернії]), тоді процент неукраїнської людності підіймається вище, до 30%. Тому, поки територія України не уставлена твердо і рішучо, про пропорцію неукраїнських представників можна говорити тільки приблизно і умовно — до певного часу.

Територія ж українська представникам правительства і неукраїнській демократії представлялась дуже неясно. Властиво, ясними для них були 5 губерній — Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська й Полтавська (Київський учебний округ), все інше дуже сумнівне. Міністри і представники неукраїнської демократії радили і просили не розширяти території поза безперечну національну область, з другого боку — надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну одностайність — для того, напр., включити в українську територію Бессарабію тощо, аби не вилучати їх в осібні автономні області. Щодо першого — непоширювання української території на області непевні, представники Ц[ентральної] Ради могли вповні заспокоїти всі сумніви — що се зовсім не лежить в інтересах українців. Щодо другого — заокруглення української території неукраїнськими областями, вони мусили пояснити, що всякий додаток неукраїнської території вони вважають некорисним для українського життя, а в усякім разі ставлять се в залежність від ясної волі самозаінтересованої людності.

Представники неукраїнських організацій почали від того, що всяку реальну пропорцію признали для свого представництва неможливою. З огляду на даний момент, на революційне значіння своїх організацій вони претендували для себе спочатку не менше як на 50% і дуже нерадо спускали з

своєї цифри. Але представники Ц[ентральної] Ради рішучо заявили, що вище 30% представництву меншостей У[країнська] Ц[ентральна] Рада дати ніяк не може, не розриваючи з принципом пропорціональності, і кінець кінцем ся пропорція, 30%, була прийнята, щоб не затягати справи.

Щодо самого способу поповнення Ц[ентральної] Р[ади] неукраїнські київські організації стали на тім, що вони передусім поповнять Малу раду від київських революційних організацій і партійних обласних комітетів демократичних партій і дадуть своїх представників до Генерального секретаріату, аби якскорше він міг перейняти на себе від центр[ального] уряду вищу крайову власть, а поповнення повної Ц[ентральної] Ради буде переведене пізніше. Комітет Ц[ентральної] Ради пристав на се, і тих 18 місць, які припадали національним меншостям для роздачі між їх організації, передав на сей раз Київському виконавчому комітетові ради громадських організацій. Сі 18 місць (на загальне число 58 членів нового, поповненого комітету Ц[ентральної] Ради) Київський комітет розділив таким чином: 1 місце самому комітетові, 2 місця раді солдатських депутатів Київської військової округи, 3 місця Київській раді робітничих депутатів, 2 місця с[оціал]-д[емократичним] меншовикам[1], 2 місця с[оціалістам]-р[еволюціонерам], 3 місця жидівським соціалістичним організаціям, 2 місця польським організаціям (одно Польській партії соціалістичній і одно Польському демократичному централові), по одному місцю сіоністам, жидівському демократичному об'єднанню і комітетові каде[тів].

Сей поділ був прийнятий комітетом Ц[ентральної] Ради, що полишив на сей раз без розгляду протести деяких національних організацій против такого розділу: признав на сей раз компетенцію Київ[ського] комітету, зіставивши на пізніше переведення докладнішого представництва. 11 липня відбулося перше засідання Малої ради в тім новім складі з участю представників неукраїнських організацій. В промовах їх було зазначене значіння сеї хвилі як важного моменту не тільки в житті самої Ради, що переходила з тим фактично на становище органу крайового, але і в розвої національних відносин — взагалі в історії змагань до справедливого їх полагодження.

Генеральний секретаріат

Мала рада спішила поповнитися представниками неукраїнських організацій, щоб у сім оновленім складі переорганізувати Генеральний секретаріат, аби він перебрав згідно з умовою з ц[ентральним] урядом права вищого

[1] Одно місце було лишене с[оціал]-д[емократичним] більшовикам, але вони його не взяли і воно було передане раді робітн[ичих] депутатів.

органу власті на Україні. Кілька день все-таки пройшло після сього поповнення, поки можна було се сповнити. Вияснялися питання, чи участь неукраїнських організацій в Ген[еральному] секретаріаті буде мати характер представництва в нім певних національностей — їх твердого права мати своїх представників в Ген[еральному] секретаріаті, і в такім разі, чи має се бути переведене на основі якогось проценту, — скажім, тих же 30%, як у складі Малої ради, з твердим правом на певні портфелі Ген[ерального] секретаріату, що такий от портфель, скажім, належатиме польській народності, яка все ставитиме свого чоловіка до Ген[ерального] секретаріату при всіх перемінах у нім, а знов другий належатиме до народності великоруської, і так далі. Чи Ген[еральний] секретаріат організується по принципу діловому, значить портфелі його розділятимуться між українцями і неукраїнцями відповідно тому, де і скільки і до яких портфелів можна знайти відповідних людей в даній хвилі.

Кінець кінцем се питання було порішене самими неукраїнськими представниками в сім останнім напрямі. Ген[еральний] секретаріат мав сформуватись по принципу діловому, незалежно від всяких процентів і національних рахунків. Для охорони ж прав неукраїнських народностей рішено уставити при Ген[еральному] секретарі по справам міжнаціональним уряди товаришів секретаря — одного з великоросів, другого з жидів[1], третього з поляків*. Вияснивши се питання, і по дорозі також і загальне число та спеціалізацію членів Ген[ерального] секретаріату, уставлено такий склад секретаріату*: голова Генерального секретаріату — В.Винниченко (укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ]), внутрішні справи — він же, фінанси — Х.Барановський (укр[аїнський] с[оціаліст]-р[еволюціонер]), справи військові — С.Петлюра (укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ]), справа земельна — Б.Мартос (укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ]), справа продовольча — М.Стасюк (укр[аїнський] безпарт[ійний] соціал[іст]), справи юстиції — В.Садовський (укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ]), справи освіти — Ів. Стешенко (укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ]), дороги залізні, ґрунтові і водні — В.Голубович (укр[аїнський] с[оціаліст]-р[еволюціонер]), пошта і телеграф — Ол. Зарубін (рос[ійський] с[оціаліст]-р[еволюціонер]), справи національні — Ол. Шульгин (укр[аїнський] соціаліст-федераліст), генеральний контролер — М.Рафес (с[оціал]-д[емократ], Бунд), генеральний писар — П.Христюк (укр[аїнський] с[оціаліст]-р[еволюціонер]).

Вияснивши склад Ген[ерального] секретаріату, Мала рада зараз же приступила до вироблення постанов щодо прав і обов'язків його як вищого органу управління України, відносин до Центральної Ради і Тимчасового центр[ального] уряду. В основу дебат положено проект, виготовлений

[1] Я уживаю се слово в розумінні етнографічнім без усякого образливого значіння.

Ген[еральним] секретаріатом, переглянений і перероблений комісією Малої ради. Установлення підстав його діяльності мало велику вагу для всього дальшого напряму українського життя, а крім того, і як перший акт законодатної роботи Ц[ентральної] Ради в новім складі набирав він великого значіння. Ц[ентральна] Рада присвятила йому два дні, 15 і 16 липня, дуже уважно і пильно стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю й його людності, їх свобідного і успішного розвитку без нарушення відносин до демократії російської. Коли в результаті цілоденного засідання 16 липня голова Ц[ентральної] Ради оголосив результат останнього голосування сього Статуту вищого управління України, що він в результаті всіх дебат, змін і поправок прийнятий одноголосно всіма членами Малої ради без ріжниці партій і національностей, се викликало загальну радість, ентузіазм серед присутніх[1]. Одні за одними виступали промовці з українських і неукраїнських фракцій і груп, вітаючи сю хвилю як великий і радісний момент.

---

[1] Текст статуту тоді ж з'явився в газетах, подаю його тут:

На підставі згоди з Временним правительством від 3-го липня 1917 року орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих всенародних зборів і Російського Учредительного зібрання, утворює Генеральний секретаріат, який являється вищим органом управління на Україні.

Діяльність Генерального секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Вищим крайовим органом управління на Україні є Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральної Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним правительством.

§ 2. Формування Генерального секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

§ 3. Центральна Рада затверджує Генеральний секретаріат в цілому, висловлюючи йому довір'я.

§ 4. В склад Генерального секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме, секретарі в справах внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, торгу й промисловості, пошти та телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер та генеральний писар.

Примітка: При секретарі в справах національних назначаються три товариші секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право докладу і рішаючого голосу по сих справах в Генеральному секретаріаті. Товариші секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального секретаріату.

Примітка: Генеральний секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситись безпосередньо з Временним правительством.

В однодушнім ухваленні представниками всіх народностей "першої Конституції України", як називали її деякі промовці*, вони бачили віщування не тільки нової доби в житті України — згідного пожиття її народів, але висловляли надію, що тут, на Україні, будуть вироблені підстави національної згоди, котрими зможуть покористуватися й інші краї й народи світу. Се була справді світла й велична хвиля!

---

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним секретаріатом, або підвладними йому органами.

§ 8. При Временному правительстві має бути статс-секретар по справах України, якого призначає Временне правительство по згоді з Центральною Радою.

§ 9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України у всій роботі Временного правительства і в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний секретаріат на розгляд Центральної Ради.

§ 10. Генеральний секретаріат передає на санкцію Временного правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний секретаріат передає на затвердження Временного правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджує Генеральний секретаріат, по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 13. Генеральний секретаріат ті справи, які він вважає найбільш важливими, передає на розгляд Центральної Ради.

§ 14. Діяльність Генерального секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3-му.

§ 16. Коли Генеральний секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якійнебудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному секретаріатові, він подає в одставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради і Комітету контрасигнуються Генеральним секретаріатом.

§ 19. Всі закони Временного правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в крайовому урядовому віснику на українській мові.

Примітка: В екстрених випадках Генеральний секретаріат проголошує їх іншим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській.

§ 21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний секретаріат сам виробляє свій наказ.

Переговори з рос[ійським] центр[альним] урядом в справі Ген[ерального] секретаріату

Коли голова Ген[ерального] секретаріату 14 липня сповістив рос[ійський] центральний уряд про сформування Ген[ерального] секретаріату поповненою Ц[ентральною] Радою, р[осійський ц[ентральний] уряд висловив бажання, щоб генеральні секретарі приїхали до Петербурга особисто, як не можна всім, то, принаймні, їх частина, чоловік з п'ять, українці й неукраїнці, щоб умовитись про дальший порядок управи України. Се бажання ц[ентрального] уряду Ген[еральний] секретаріат признав потрібним сповнити з огляду на глибокі зміни, які переходили тоді в Тимчасовім ц[ентральнім] уряді, наслідком тої кризи, яку він тоді перебував. Виїхати всім ген[еральним] секретарям, розуміється, було немислимо, але виїхати кільком на короткий, як думалось, час, здавалось можливим і навіть корисним для легшого і скоршого порозуміння щодо дальшого співробітництва правительства крайового з правительством центральним в тих трудних і грізних обставинах, що наставали для України після тодішніх подій на галицькім фронті. Дня 15 липня, не чекаючи останнього ухвалення статуту Ген[ерального] секретаріату, голова Ген[ерального] секретаріату Винниченко з двома товаришами, Барановським і Рафесом, виїхали до Петербурга, з тим щоб повернутися назад до 25 липня — перед з'їздом губернських комісарів, скликаних Ген[еральним] секретаріатом* для порозуміння в справі переведення нової управи на Україні. І тільки по приїзді до Петербурга делегатам Ген[ерального] секретаріату відкрилась уся гроза положення і всі трудності, які виникли з того, що так протягнулось усе: угода з ц[ентральним] урядом, поповнення Ц[ентральної] Ради і нове формування Ген[ерального] секретаріату.

Коли міністри-каде[ти] виступили з кабінету 2 липня, після того як він прийняв згоду з У[країнською] Ц[ентральною] Радою, ся міністерська криза була використана радикально-соціалістичними елементами на те, щоб підняти питання про повний перехід власті до рук соціалістів. До демонстрацій, котрими вони хотіли зробити натиск на правительство в сім напрямі, прилучились розрухи, підняті елементами контрреволюційними, і Петербург в днях 4—6 липня став ареною уличної усобиці*. Її задавлено, але вона перекинулась на фронт — 6 липня в Галичині під час німецького натиску деякі часті облишили фронт*, і се мало наслідком прорив його, масову утечу і замішанину, страшний розстрій армії, полишення всеї окупованої Галичини і паніку серед людності. Помірковані соціалісти не відважились узяти на себе правління в цілості в сих обставинах, вони настоювали на утворенні міністерства мішаного, коаліційного. Прийшлося вести переговори з буржуазними партіями, щоб вони взяли участь. На першій черзі стояли

каде[ти]. Вони почули себе тепер панами ситуації і почали диктувати свої умови — включно до повного відречення правительства від революційного курсу, виявленого його декларацією 8 липня*. Се привело до того, що міністри-соціалісти уступились з кабінету. Криза кінець кінцем змусила буржуазію дещо скинути з своїх претензій. Новий кабінет, який вдалось по довгих трудах сформувати 24 липня, мав компромісний характер і невиразну фізіономію*, і хоч в його складі з'явилось чимало членів ранішого кабінету, напрям його був очевидно і різко відмінний. Внутрішня політика верталась на старі, репресивні шляхи, велику силу здобула воєнна власть і відчувались у всім провідні впливи кадетсько-промислового блоку. Як передавали свої враження ті, кому прийшлось побувати в сім часі в Петербурзі — слово "демократія" там звучало вже іронічно, а слово "революція" вважалось просто ніяковим. Опад революційної хвилі і нахил направо "в сферах" був очевидний.

В таких обставинах ген[еральним] секретарям прийшлось повести в Петербурзі переговори про затвердження Ген[ерального] секретаріату і докладніше визначення сфери його діяльності і відносин до центр[ального] уряду. З перших же хвиль вияснилось, що стара мова стала вже незрозуміла. Люди були ті самі, але відношення було інакше, бо інакші були реальні відносини сил. Навіть Церетелі — котрого секретарі ще застали в кабінеті, глянув іншими очима на статут Ген[ерального] секретаріату і побачив в нім значне розширення, признаного умовою 30 червня; він радив зіставити його у внутрішніх відносинах Ц[ентральної] Ради і Ген[ерального] секретаріату, але для відносин щодо ц[ентрального] уряду виробити нову інструкцію. В юридичній же консультації, куди післав ген[еральних] секретарів кабінет, головний докладчик, бар[он] Нольде серйозно вмовляв ген[еральним] секретарям, що статут ставить Україну до Росії в відносини конфедерації!

Церетелі, головного автора угоди, скоро не стало в кабінеті, і ген[еральні] секретарі в усіх переговорах і пробах порозуміння почули, що перед ними став мур гладкий, німий, неприступний на ніякі аргументи, на ніякі доводи. Нове правительство, як характеризували вони, не почувало своєї зв'язі з попереднім, умова з українцями для нього була неприємною спадщиною, обов'язаннями, по котрим треба було платити, але платити неохота, і платиться через те скупо, з усяким можливим і неможливим обтяганням. Провідники кабінету відтягались від переговорів, радили відложити справу, поручали замість себе умовлятись з своїми юридичними дорадниками. Проектували обмежити число секретарів і вийняти з їх завідування ріжні справи. Особливо ж використовували невиясненість умовою 30 червня тої території, на яку має розтягатись діяльність секретаріату. То радили зіставити й надалі територію неозначеною, то проектували полишити самим губерніям і повітам доволі піддаватись під власть Ц[ентральної] Ради й її

секретаріату чи ні, і тим подібні недоречності. Нарешті висловляли підозріння щодо того, чи Ц[ентральна] Рада буде поповнена представниками неукраїнськими, чи буде представництвом загальнокрайовим, заявляли, що представництво в Ц[ентральній] Раді самих тільки революційно-демократичних елементів не авторитетне для них*, і т. ін.

Інструкція Генеральному секретаріатові

Так минуло три тижні. З огляду на дуже непевне становище, яке творилося таким проволіканням, Комітет Ц[ентральної] Ради рішив якомога скорше скликати повну Раду і закликав ген[еральних] секретарів невідмінно прибути на сю сесію. Секретарі поставили міністрам жадання, щоб справа так або інакше була вирішена перед сесією. Тоді ц[ентральний] уряд на переддень сесії Ц[ентральної] Ради, дня 4 серпня, опублікував свою "Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові", спішно прийняту міністрами, без порозуміння з ген[еральними] секретарями.

Основою її ліг проект, вироблений юридичними дорадниками кабінету, предложений ген[еральним] секретарям і ними відкинений, як невідповідний. В Комітеті Ц[ентральної] Ради і потім на повній сесії він був підданий секретарями, так само, як і представниками фракцій, критиці убивчій, не тільки з формального боку, як акт, виданий урядом самовільно, без порозуміння з українською стороною, і притім не згідний з умовою, прийнятою 30 червня (2 липня), але і щодо самого змісту свого. З української території, етнографічно, географічно й економічно суцільної, інструкція виривала певну частину, розриваючи живі, органічні зв'язки її з рештою області. Так само довільно виривала вона з органічної роботи нової крайової власті цілий ряд важніших справ, як продовольча, судова, дорожня і т. ін. Вона полишала на будуче уставлення кругу діяльності секретаріату (§ 5), себто затягала далі той непевний переходовий момент, в якім застрягла справа. Нарешті останнім пунктом вона давала змогу обминати Ген[еральний] секретаріат навіть в тих справах, які годилась йому признати[1].

---

[1] Ось її текст:

Временным правительством утверждена следующая временная инструкция Генеральному секретариату Временного правительства на Украине:

1) Впредь до разрешения вопроса о местном управлении Учредительным собранием по делам местного управления Украиной высшим органом Временного правительства является Генеральный секретариат, назначенный Временным правительством по представлениям Центральной Рады.

2) Полномочия Генерального секретариата распространяются на губернии Киевскую, Волынскую, Подольскую, Полтавскую и Черниговскую, за исключением Мглинского, Суражского, Стародубского и Новозыбковского уездов. Они могут быть распространяе-

І все-таки, не вважаючи на се, коли прийшлось обговорювати сей акт в Ц[ентральній] Раді, ген[еральні] секретарі рішучо радили не відкидати інструкції*. Вони були того переконання, що в даній хвилі, від даного правительства більшого добитися не можна. І та обкраяна, "куца" власть дається

мы и на другие губернии или части их в случае, если образованные в сих губерниях, на основании постановления Временного правительства, земские учреждения выскажутся за желательность такого распространения.

3) Генеральный секретариат образуется из генеральных секретарей по ведомствам: а) внутренних дел, б) финансов, в) земледелия, г) просвещения, д) торговли и промышленности, е) труда, а также секретаря по национальным делам и генерального писаря. Кроме сего, при Генеральном секретариате состоит для контроля по его делам генеральный контролер, участвующий в заседаниях Генерального секретариата, с правом решающего голоса. Из числа секретарей не менее четырех должны быть замещаемы из лиц, не принадлежащих к украинской национальности. При секретариате по национальным делам устанавливаются три должности товарищей секретаря, с тем, чтобы все четыре наиболее многочисленные национальности Украины имели каждая своего представителя в лице секретаря или одного из его товарищей.

4) Генеральный секретариат рассматривает, разрабатывает и представляет на утверждение Временного правительства предположения, касающиеся жизни края и его управления. Предложения эти могут быть предварительно их представления Временному правительству внесены на обсуждение Центральной Рады.

5) Полномочия Временного правительства по делам местного управления, входящих в компетенцию перечисленных в статье 3-й ведомств, осуществляются при посредстве генеральных секретарей. Ближайшее определение сих дел последует в особом приложении.

6) По всем делам, означенным в предшествующей статье, местные власти края обращаются к Генеральному секретариату, который, по сношении с Временным правительством, передает распоряжения и указания последнего местным властям.

7) Генеральный секретариат представляет кандидатов на правительственные должности, предметы, ведения которых входят в круг означенных в статье 5-й дел, которые замещаются по назначению Временного правительства.

8) Сношения высших государственных установлений и отдельных гражданских ведомств с секретариатом и отдельными секретарями по принадлежности, а равно последних с высшими государственными установлениями и ведомствами, производятся через особого, назначенного Временным правительством, комиссара Украины в Петрограде. В том же порядке направляются законодательные предположения и проекты, относящиеся лишь к местным делам Украины, равно как и меры общегосударственного значения, возникшие в отдельных ведомствах или обсуждаемые междуведомственными и ведомственными комиссиями и требующие ввиду особого отношения к Украине участия представителя управления комиссара в означенных комиссиях.

9) В срочных и не терпящих отлагательства случаях высшие государственные установления и ведомства сообщают свои распоряжения местным властям непосредственно, извещая одновременно о сих распоряжениях секретариат.

Петроград, 4 августа 1917 г. Министр-председатель *Керенский*. Министр юстиции *Зарудный*.

ним знехочу, так, що Ц[ентральна] Рада не могла б зробити більшої втіхи всім ворогам української автономії, якби її відкинула. З другого боку, навіть вона все-таки дає певну підставу, на якій можна оперти будову нового ладу України, і не спробувавши сього будування, не можна її відкидати. Вона все ж являється реальним здобутком українського руху — здобутком навіть дуже великим в порівнянні з тими домаганнями, які були Ц[ентральною] Радою подані урядові в маї, великою побідою реальної української сили над супротивним централістичним напрямом міністрів-каде[тів]. Відкинути її можна буде тільки тоді, коли ц[ентральний] уряд не дасть на практиці використовувати й розширяти тих прав, які він подавав у своїй інструкції, але не робити сього зараз.

Такі були головніші мотиви, виставлені ген[еральними] секретарями, що вели переговори з правительством, і підтримані багатьма фракційними ораторами. Після чотириденної дебати по сьому питанню, в Малій раді і в повнім засіданні, більшість Ц[ентральної] Ради рішила прийняти погляд Ген[ерального] секретаріату. На такій позиції стали укр[аїнські] соціал-демократи і представники неукраїнських партій і організацій. По довгих ваганнях більшість укр[аїнських] соц[іалістів]-революціонерів постановила також підтримати резолюцію українських с[оціал]-д[емократів] з огляду на сувору критику урядового акту, яку вона виносила, і включені в ній домагання якскоршого скликання Українських Установчих зборів для виявлення домагань людності України. На засіданні повної Ц[ентральної] Ради 9 серпня резолюцію с[оціал]-д[емократів] прийнято 247 голосами* против 36, при 70 членах, що втрималися від голосування (се були російські с[оціал]-д[емократичні] меншовики, меншість українських с[оціалістів]-р[еволюціонерів], н[ародників]-р[еволюціонерів] й ін.).

Резолюція ся признавала*, що рос[ійський] ц[ентральний] уряд своєю інструкцією зламав згоду з У[країнською] Ц[ентральною] Радою. Констатувала, що ся інструкція перейнята імперіалістичними думками російської буржуазії щодо України, продиктована недовір'ям до змагань демократії України і не відповідає зовсім потребам і бажанням не тільки українського народу, але й неукраїнських народностей України. Вказувала на те, що її постанови перешкоджають утворенню єдиної революційної власті на всій території, заселеній українським народом, притім зменшують й ослаблюють власть Генерального секретаріату, виключаючи з неї ріжні справи. Тим не менше вона не вважала за добре робити з сього акту притоку до розриву з урядом. Признавала потрібним вказати йому, що в інтересах добрих відносин між Україною й Росією, між ним і Ген[еральним] секретаріатом повинні бути уставлені норми, відповідні згоді 2 липня (30 червня). Але тимчасом ухваляла подати йому на затвердження 9 ген[еральних] секретарів з повного числа 14, і сьому секретаріатові поручити порушити перед прави-

тельством найбільш негайні справи: війни і миру, репресій і кари смерті, що відновив сей уряд. А у внутрішніх відносинах взятись негайно до підготовчої роботи до скликання Установчих зборів України і Всеросійського Учредительного зібрання, а зараз до всіх народностей України звернутись з відозвою, вказавши на всі хиби інструкції, й закликати трудящі маси України до організованої боротьби за свої інтереси і до об'єднання коло Ц[ентральної] Ради.

Криза і затвердження Ген[ерального] секретаріату

Спільна гадка, таким чином, більшістю Ц[ентральної] Ради була знайдена, тактична лінія вказана. Але ще далеко тяжче, ніж знайти її, було перевести в діло. Співробітництво з ц[ентральним] урядом, який виявляв такий виразний нахил направо, для Ц[ентральної] Ради, більш як на 9/10 зложеній з елементів виразно соціалістичних, розуміється, було ділом дуже трудним. На сесії Ц[ентральної] Ради виразно виявилось глибоке незадоволення в масах не тільки з приводу дефектів інструкції, але і з інших речей, як політика твердих цін тільки на збіжжя, розпорядження воєнних властей щодо пільних робіт, котрими покасовано постанови місцевих земельних комітетів*, реквізиції в прифронтовім поясі при уступленні військ з галицького фронту, відновлення старих репресивних заходів правительства і т. д. З сим усім Ц[ентральна] Рада мусила серйозно порахуватись зараз же при сформуванні секретаріату.

Коли по оголошенні згаданої резолюції Ц[ентральної] Ради з приводу інструкції Г[енеральному] секретаріатові Ген[еральний] секретаріат повідомив Ц[ентральну] Раду, що він уступається з свого уряду, Ц[ентральна] Рада спішно закінчила свою сесію того ж самого дня, щоб дати змогу Комітетові (Малій раді) зайнятись сею справою. Другого дня, 10 серпня, Мала рада приступила до сеї справи. Більшість її, себто головно українські с[оціал]-д[емократи] і неукраїнські представники, висловились за те, щоб заяви Г[енерального] секретаріату про свій вихід до відома не приймати і подати ц[ентральному] урядові на затвердження згідно з інструкцією 9 секретарів з теперішнього складу. Але фракція україн[ських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], вважаючи, що тактика Ц[ентральної] Ради супроти ц[ентрального] уряду з огляду на загальний нахил направо, мусить бути більш рішучою і твердою, голосувала против того, щоб лишати нинішній секретаріат, і відкликала з нього своїх членів. Голова секретаріату Винниченко взявся відновити секретаріат за порозумінням з фракціями с[оціал]-д[емократів], с[оціалістів]-фед[ералістів] і неукраїнським представництвом. Але в сім часі виявилось, що й його власна кандидатура являється для пра-

вительственних кругів непевною, як соціаліста насамперед, а до того ще й наслідком затриманої воєнною цензурою його розмови з французьким кореспондентом*, переданої дуже невірно, так що вона в непевнім світлі представляла його політичну орієнтацію, і се інтерв'ю було роздуто в офіціальних кругах до значіння якогось важного факту. Тому 13 серпня тов[ариш] Винниченко зложив свій уряд і відмовивсь від формування секретаріату. Мала рада поручила формування його фракціям, які на нічнім засіданні під 14 серпня назначили новий секретаріат, чисто ділового характеру, поставивши на чолі їх обласного комісара Галичини і Буковини Д.Дорошенка*. Сей секретаріат був прийнятий Малою радою — с[оціалісти]-р[еволюціонери] заявили, що вони не будуть робити йому трудностей, хоч він своїм складом і не відповідає їх поглядам. Але, що секретарі були визначені фракціями без порозуміння з ними, в надії на фракційну дисципліну, а вона себе не оправдала, і ріжні кандидати почали відмовлятись від визначених їм портфелів, то по кількох днях Дорошенко від формування секретаріату теж відмовивсь, і воно вернулось знов до Винниченка. Аж 21 серпня він предложив свій склад секретаріату Малій раді в числі 7 секретарів* поки що: секретар внутр[ішніх] справ і голова Винниченко, освіти Стешенко, міжнаціон[альних] справ Шульгин, земельних справ М.Савченко-Більський (укр[аїнський] с[оціаліст]-р[еволюціонер]), фінансів М.Туган-Барановський (рос[ійський] с[оціал]-д[емократ]), ген[еральний] контролер Зарубін, ген[еральний] писар Ол. Лотоцький (с[оціаліст]-ф[едераліст]). Мала рада прийняла сей склад — знов-таки з виїмком фракції с[оціалістів]-р[еволюціонерів], яка від голосування стрималась, і секретаріат подано ц[ентральному] урядові.

В правительственних кругах заміна Дорошенка Винниченком спочатку викликала невдоволення. Секретаріат Дорошенка тут стріли з великою приємністю*, і тому поворот Винниченка був немилою несподіванкою. Склад секретаріату, властиво, не мінявся значно з сею переміною, але невдоволення, мовляв, викликала особа його голови. Та ген[еральним] секретарям неукраїнцям, які виїхали на той час до Петербурга, удалось розвіяти упередження, і правительство 1 вересня, нарешті, рішилось затвердити Ген[еральний] секретаріат. Обставини після прориву ризького фронту і проб перевороту, піднятих генералітетом*, справді були занадто грізні, щоб далі тягнути з українською справою, і ся стадія її розвою таким чином закінчилась.

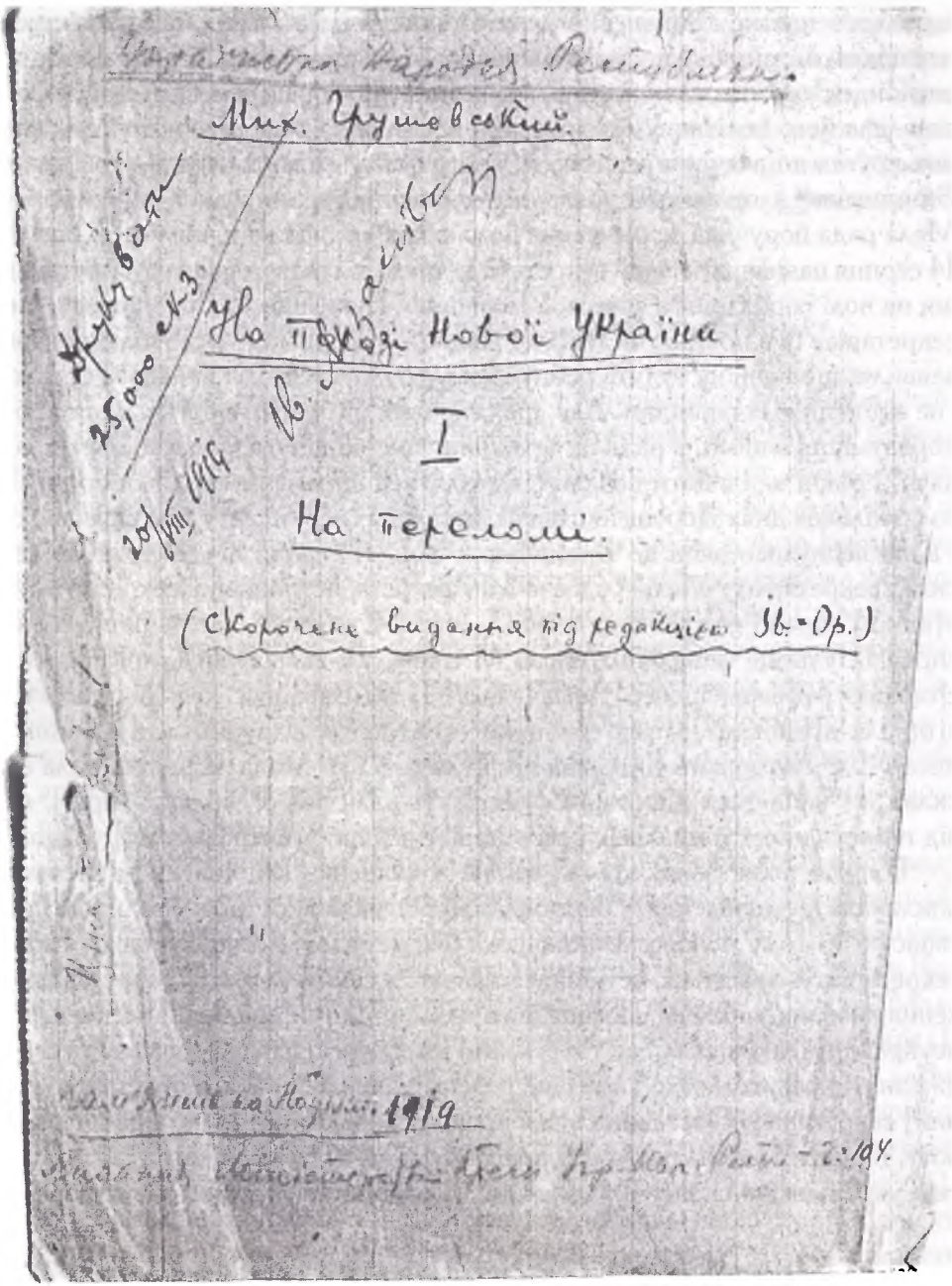
Міх. Грушевський.

На порозі Нової України

I

На переломі.

(Скорочене видання під редакцією Ів.-Др.)

1919

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Рукописна обкладинка збірки "На порозі нової України", перевидання якої у 1919 р. готувалося у Кам'янці-Подільському, з резолюцією І.Лизанівського: "Друкувати 25000 екз. 20/VIII. 1919".
Оригінал зберігається в ЦДІАК України
(Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177).

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ: ГАДКИ І МРІЇ

На порозі Нової України

Кондорсе написав свою славну книжку*, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні уліпшення людського життя, під час революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусив відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому, що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстанова, в який списував свої мрії старий французький ідеаліст.

Я задумував сю книжку в ясних хвилях-інтервалах, які траплялись під час торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як се стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в якім уявлялись мені наші перспективи перед сим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалась тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість, може, й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, captando auram popularem — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликало до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь.

На зверхній формі сеї книжки відбилась та обстанова, в якій вона писалась — з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати, щоб нормальних. В такій обстанові я не мав змоги укладати свої гадки в форми планового діалектичного трактату, пильнувати докладно витриманої послідовності в викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скорше ряд статей на теми нашої будучності, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми сі піддавались моментом, свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертавсь до будучності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або, коли хочете, єсть — тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

Таке орієнтування на дальші перспективи неминуче потрібно для кождого, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми враженнями й емоціями

hrushevsky.nbuv.gov.ua

біжучої хвилі, дається особливо добре наладженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивується читач при першім погляді, коли в сій політичній книжці знайде статтю на таку нібито педагогічну тему, як научання історії. Прочитавши її в зв'язку з попереднім, він, я думаю, зрозуміє, чому я вмістив її тут.

При кінці додані статті, писані за останні місяці. Я відокремив ті, які вносять деякі деталі в розуміння нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва. Осібно подано кілька інформаційних статей до ріжних, більших [чи] менших реформ, в обговоренні котрих мені доводилось брати участь.

Лютий-март 1918

На переломі

25 січня під час бомбардування Києва большевики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив, — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком*. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно огнище весь дім[1]. Згоріли мої рукописі й матеріали,

[1] Більшовицький "главнокомандующий революционной армией" Муравйов, як писалось ("К[иевская] мысль", ч. 17), потім хвалився в Одесі сим як особливим подвигом: "Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел, как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты" і т. д.

Домовий комітет Паньківської ул., в завідуванні котрого був сей дім, пише в своїй записці Міністерству внутрішніх справ, на потвердження того, що дім був дійсно знищений умисно: "Подтверждением этого факта служит то обстоятельство, что парламентеру, посланному от жильцов дома к стрелявшему с железнодорожных путей большевистскому поезду на просьбу прекратить обстрел уже горящего дома с тем, чтобы дать возможность вывести стариков и детей и спасти хотя бы часть имущества, бывший в поезде матрос, командовавший артиллерией, сообщил, что уничтожение этого дома производится согласно диспозиции, почему он отклоняет просьбу о прекращении обстрела и категорически заявляет, что дом будет разрушен и сожжен до основания, после чего обстрел действительно продолжался непрерывно не менее двух часов, вследствие чего жильцы лишены были всякой возможности спасать свои вещи даже из тех квартир, которые загорелись спустя некоторое время. Самый характер обстрела, производившегося специальными зажигательными снарядами, в несколько минут буквально залившими квартиры в шестом этаже целым морем огня, также является бесспорным доказательством правильности сделанного вывода о том, что дом стал жертвой преступного умысла", і т. д.

бібліотека і переписка, колекції українських старинностей*, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книга "На порозі Нової України", котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там, — се, може, було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашім житті, в нашім мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва большевиками* були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшеннім потрясінні, котре пережилось в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою большевиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла* від сих страшних заворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

Мушу завважити тільки, що большевики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був "огромный", в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він завдяки масі запальних снарядів, пущених в нього, згорів до споду, так що зістались з нього тільки мури*.

Належав сей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. в паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали коло 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого — останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл сього дому в тім роздутім виді, в якім його рознесли большевики, дійсно зробив враження на обивательську уяву, і потім трохи не про всі великі доми, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що се мої доми, і навіть в Москві знаходились у мене якісь мільйонні доми, хоч, окрім третьої (приблизно) частини сього домку на Паньківській і ще одного маленького одноетажного дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі*.

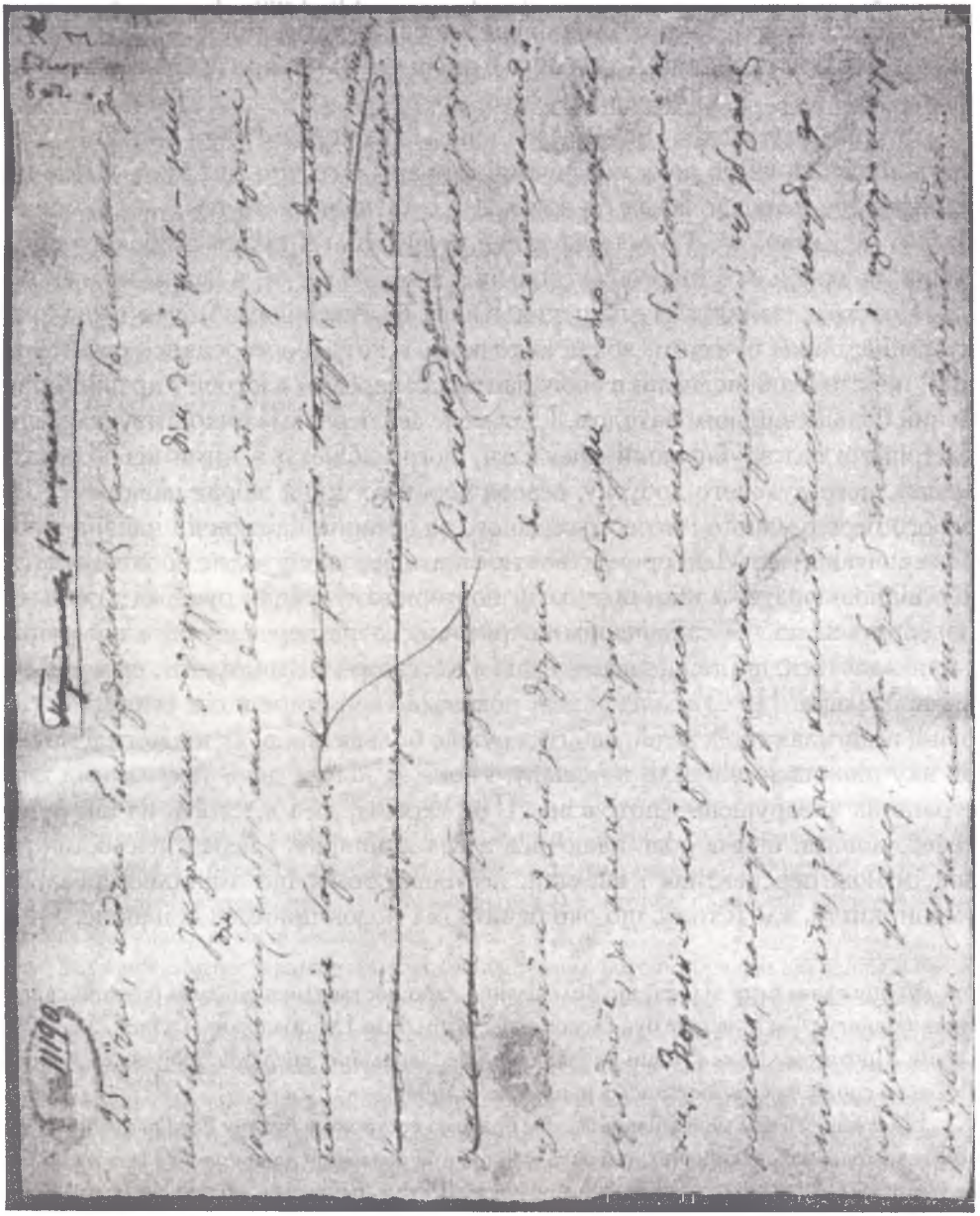

Автограф першої сторінки статті "На переломі".
Оригінал зберігається в ІР НБУВ (Ф. 1. — № 11190).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

В одній з статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь*, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювались не тільки люди, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому — я ясно відчуваю ріжницю в тім, як підходить тепер моя мисль, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті, разом з моїми рукописями й матеріалами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань, — скажім прямо, помсти, гніву, роздражнення, котрі викликала в нас ся руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелось пережити, єсть, безперечно, і ся добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих призвичаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляючи старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український нарід переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей чи можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити се велике історичне діло.

Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права чи можливості звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема — під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все й піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов'язання, дані в інших умовах, все се мусить бути відложене. Або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними.

Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид невитримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви, краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи!

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще нижче буду говорити про се — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип "моя хата з краю"... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі будущого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будущина належить живим, і за тим, що згорі-

ло в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі, оскільки воно зв'язане з минулим, а не з будущим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті", се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості сього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями "спільного революційного фронту" українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма після угоди з Україною перейшла до революційних соціалістичних кругів, і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, не здібними чого-небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права "особо благоприятствуемой" нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини чи що.

Я вважаю таке визволення від "песього обов'язку" супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, коли вона принесла чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і необориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло — в одних частях менше,

в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користі й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського "жалування" для козацького війська були першим початком. За сим, по з'єднанні України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користі — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім — з заведенням московського урядування, вся та неутолима "охота до урядів, а особливо до жалування", яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його "Сні", і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя се "служба", "царська служба", щастя чоловіка — се вислужитись, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, "хохломанством" чи "українофільством" загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший, невисокої моральної вартості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерті в ріжних нелюдських формах, візантійські, середньовічні німецькі не приймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як "нещадне биття" батогами або палицями за найріжніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку "на государя" для української людності були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари "за зраду" почали вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини "Історії Русів"* про сі московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху — й огиди перед сим московським "таинством", якими було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючись в панічнім страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от, поставлене перед вибором між

московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип "самовідреченого" служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від ріжних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскравих покажчиків — при всій геніальній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, "роздвоєння" його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство руського народу і Російської держави; доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, недемократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являється гріхом против культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенєв і Пушкін для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж "видумана українська" і т. д.

Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє "велике потрясіння", сей кривавий напад большевиків на "хохлів" і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

Наша західна орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища* (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там).

В сім огляді, спиняючись на ріжних відмінах, які глибоко відріжняють український нарід від великоруського, я, між іншим, вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тимчасом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав в тій статті про історичний процес, який держав українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий наплив скандинавського елементу в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці зносини з німецькими землями набирали все більше значіння.

Коли ж з упадком Києва при кінці XII в. центр тяжкості переходить у нас на Галицько-Волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в періоді формування Київської держави. Тимчасом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, Західна Україна, в котрій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-Волинська держава XIII–XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія*, скажім, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувавсь на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західних впливів. Се почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під власть Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, — се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілегійоване місто, а не про його передмістя), і таким був він весь XV в. і навіть частину XVI, а тимчасом він в сім часі — культурний центр України, "митрополія механіків (ремісників)". Сі "механіки" і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірець, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином, зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а дальше — з Італією також, Україна перейшла з деяким тільки опізненням добу італійсько-німецького Відродження (Ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тимчасом як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше — середньо- і північноазійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім, на погляд західноєвропейської людини, власне, лежить оригінальність і чар українського мистецтва XVII–XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західної культури. Але в кождім разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської — візантійськими, не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, то культуру й мистецтво XVII–XVIII в., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо, і посередньо — через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.), були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко в ріжних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно німецьких університетів, куди так вчащали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін., і відки вивозилось все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей ми на кождім кроці стрічаємось з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх в

1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великоросії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутись там вищій школі нових типів на місце старої, пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі "і лисячим хвостом, і вовчим зубом", пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете, — і дійсно результат був осягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на Північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на поток і розграблення.

Орієнтація чорноморська

Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море — "еже море словеть Руськоє", як каже київський літописець XII в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як полудневі східнослов'янські племена, з котрих вийшов український нарід, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудне, до сонця, в легші умови існування, вони тим самим мусили ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — "чорноморська орієнтація".

З сього боку Чорне море здавна грало дуже велику ролю. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом, з Подунав'я, з Середньої Європи, з Балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і відти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні Арістея дуже правдоподібно добачають передану в поетичній

формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих, тісних зв'язків між Подунав'ям і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і Північною Персією (напр., в поширенні так званої передмікенської культури, або типів бронзових виробів). Сим пояснюється перехід в наші степи і типів явно середньоазійських, з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — ріжних предметів з побережжя Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як гунів або аварів, не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кождім кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що не вважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берега на полудневий було дуже легко — за поміччю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до супротилежного берега. Нема сумніву, що сей секрет був побережним мешканцям звісний від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з полудневим була дуже жвава. Отсим поясняються й такі, на перший погляд, може, й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого Чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало побережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через "залізні ворота", теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюдою ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піснею, тут товклись за володіння хозари з арабами. Дорога була "бита" з кождого погляду.

На Заході таким же битим шляхом була теперішня Бессарабія й Молдова. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусив пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній часті сих степів кінець кінцем все ж мусив явитись з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на Захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробитися. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусив боротися з збільшеним натиском східних сусідів, поки вони, нарешті, не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того, як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ї розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність "руську" в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях, що жили рівно ж неспокійним і авантурничим життям — то гнали українську людність з України "в волохи", то волоську з Бессарабії й молдав[ан] на Україну. Сила тут хвилями бувало її. При таких тісних взаєминах колонізаційних Зах[ідна] Україна і Молдова були тісно зв'язані між собою й економічно, й культурно. Молдова служила посередником в торзі зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торзі Молдови з західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдова служила спеціальною ареною для ріжних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх усобицях і, часом, захоплювали в свої руки власть.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти Чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головно, ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні плани на Чорномор'ї. Нарешті, в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Дещо дуже цінне й позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорожжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я, дарма що січове братство менше всього, як би здавалось, було сотворене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське життя.

Нові перспективи

Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навики, а й те духове споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український нарід належить до західноєвропейського,

чи коротше сказати, просто-таки європейського кругу не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру.

Єсть з того погляду глибока ріжниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов'янофіли, противставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я "на совість", неохоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною "гниллю" західної культури. Інші приклонники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя, а повищений інтерес до проблем моральних "народу-богоносця".

В сім є трохи правди, тільки сі прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до "богоношення" дуже рідко підіймаються вони, сі прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такім житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, — все се мало гарного має в собі, і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають ріжні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індиферентизмом.

Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з сього становища, напр., їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, "законних речей", етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, красоти життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя, і т. ін. Се все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії — де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншім до романської, напр., отсим потягом до форми, елеганції, бажанням внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Сею созвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги українців до західної культури, легке й глибоке її присвоєння — не через зверхній примус і натиск, а, власне, завдяки сьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть, по реакції з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найбільш легко буде тут зв'язатись з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена якнайскорше, негайно, не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану "виміну дітей" — широко практикований на Заході спосіб посилання навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилання дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для служащих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим присвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою ввійде наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з ріжних припадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських переробок. Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцюють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням в нових формах того майстерського стажу, який наші "механіки" переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молодіжі, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учениками нині і вовіки.

Ні, завдання наші чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури, деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашім житті була і зісталась стихія східна, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підчеркну, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі, так би сказати *випростуватись*, як випростовується людина, якій прийшлось довго сидіти в якійсь скуленій позиції, розпростувати своє тіло, щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване ріжними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно, насамперед, "знайти себе". Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко отвертою рукою все, що може бути корисним для нього.

Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю — "я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу", брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними Державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духової, а навіть і матеріальної культури та технічного вивчення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним — в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо, в Америці.

Ся країна для нашої будущини безсумнівно матиме величезне значіння, і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанні, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки — се дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального освідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме, мабуть, Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимсь послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посе-

редниця з американським світом, відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури, — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнородних культурних і політичних взаємин. Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашім житті, — перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (позволю собі так назвати) західних народів, подібно як болгари, серби, іспанці, і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила ріжні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, вона улегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли *народність* наша, дух нашого народу тягне нас на Захід, *край* завертає нашу енергію, нашу працю на Схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою, навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю свому народові *панування*, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену *гегемонію*. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю, як перед тим, так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на

тій підставі, що ми колись разом були піймані при ріжних оказіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує докупи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпні поклади залізної руди, як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії й Єгипту, щоб сі шляхи були відновлені й наладжені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на Схід, то при них наші люди чи інші місцеві не були тільки носіями або мажчиками, а щоб сей транзит був у руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший займавсь на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень чи компонуванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізмові.

В сім напрямі нашому громадянству й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати guantum satis, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

Культура краси і культура життя

Може, когось неприємно здивує се, що я так легковажно відізвавсь про те, що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом, — пісню й музику. Я ціню їх, тільки не можу здавити в собі гіркого почуття,

думаючи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в інших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. "Занадто багато квіток, занадто багато", міг би й я сказати.

Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на Шевченківськім спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав, але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо, ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор, і, як виявилось, трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів, і як трудно знайти порядного комісара. Скільки, нарешті, чудесних, принципіальних людей, які страшенно осуджували стару правительствену систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п'янства, з виколочуваних "поронцами" податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від всякої солідарності з ним в тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по грудді й болоту теперішній тяжкий обоз української державності.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми і, коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трилітньої небувало руїнної війни, серед усобиці й анархії, в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити якомога найскорше, щоб не піти слідами сусіда, "народу-богоносця", що після довгих віків державного життя, великодержавної величі, величається довгим рядом світових імен в поезії, белетристиці, музиці, Достоєвським, Тургенєвим, Толстим, Чайковським і т. д. і в той же час виявляє в своїм житті повний брак громадського почуття і зрозуміння, повний параліч організації, страшенну пітьму і некультурність в масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи в інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофирувати її коштом сеї субстанції! Поспівати добре, щоб підняти енергію й настрій для реального життя. Ритм сотворила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управильненні роботи ж. Нарід, який вміє так гарно наладити хор, безперечно, має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації сього хисту, прийшов час, власне, приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу.

Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартніша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового "Кобзаря".

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки ріжних категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що сі спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухали кілька років або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні, й до інших країв), аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, в лабораторіях і на фабриках і стати врівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же, тепер міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запись кандидатів на сі стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов — німецької, англійської, французької, щоб улегшити їм користування з занять. Стипендії повинні буть визначені настільки великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх занять. Але за те їх заняття повинні бути поставлені під пильну контролю, щоб народний гріш не марнувавсь: наприклад, щомісяця стипендисти повинні подати спеціальним делегатам справоздання з своїх занять, інакше виплата стипендії припиняється.

Професори, доценти, лаборанти і всякого роду наукові сили — знов-таки в першу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до научання в вищих школах, повинні дістати відпустки й запомоги для наукових подорожей за границю, щоб освіжити свої знання й присвоїти собі здобутки науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Сіть спеціальних шкіл після сього мусить бути сильно розширена: в кождій землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потрохи вчать всього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готовлять спеціалістів з ріжних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних і взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значіння побічне при спеціальнім, а не служити альфою й омегою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі немає ніякого практичного значіння. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи, бо теперішня з сього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять в ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготовлення, яке через се лишається в значній мірі власному промишленню й енергії поза організованою школою. Вчать маси наук, маси дисциплін, але дають з них тільки загальні вступи, prolegomena, і забирають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить бути не довша шести літ (після добре організованої чотирилітньої нижчої школи), щоб почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то не раз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг в два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в якім зіставила його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії ("білого угля"), щоб ослабити односторонню експлуатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться обводних каналів, чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пастовні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбану країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Піщані кучугури ждуть систематичного заліснення, балки й урвиська — робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розмив і трату родючих верств землі.

Залізнича сіть повинна незмірно згуститись і поширитись, а поруч неї розвинутись сітка доріг шосейних, що повинні зв'язати між собою села, замість тих непролазних ґрунтових доріг, які паралізують всякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш ріжносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин — прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння — повинна розвиватись коштом культури збіжжя.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни (хлопка); її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім побережжі в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградництво взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть пчільництво — все се повинно бути поведено в розмірах широких, більш раціональних, обрахованих на далекий експорт.

Експлуатація багатств підземних мусить бути також поведена більш інтенсивно, розумно й планово.

Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широко гірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широку та всесторонню їх експлуатацію.

Вона ж, через економічну раду, через інші урядові й півурядові апарати, повинна також дати і більший розмах, і більшу широту і ріжносторонність фабричному й заводському промислові. Економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного. Виріб деяких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горілчана промисловість — се все, що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації, і розмірів безконечно більших; вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна рейнська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задоволяють навіть нашого внутрішнього, крайового попиту, тимчасом як повинні б давати свої вироби на експорт. В такім стані, напр., скляна фабрикація, а фабрикація порцеляни (фарфору) і фаянсу — зовсім не існує, хоч ми маємо всякі прегарні роди глини. Хімічної фабрикації також сливе нема, хоч матеріалу вона має багатства несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплі й інше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно ближче, ніж має московський чи лодзінський райони, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Те ж саме треба сказати про всякого роду галантерею.

Все се мусить бути наладжене можливо скоро, планово, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями, щоб заробіток і рента з природних багатств нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність (йомкість) нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської куль-

тури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людності не кидав рідної землі й не розпорошувавсь, шукаючи країв ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би свобідні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити.

Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, узброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

Велика Україна

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розуміється, я не хотів попереднім принижати значіння культури духу, науки, мистецтва. Все се потрібно, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя.

Без "високої", так би сказати, чи "чистої" науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні, навіть, публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все. Україна повинна мати академію наук і через неї забезпечити можність зайнятись чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, сотворити національну, чи пак народну, бібліотеку, гідну великої держави, національні архіви й музеї — я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві, котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кождої землі й її центру, а й кождого міста. Ті три університети, які ми маємо*, і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної практичної освіти, й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде, мабуть, досить і трьох — зате вони повинні бути поставлені на висоту високоєвропейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво, нарівні з "високим" чи "чистим", бо, власне, наш нарід має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої красоти в сфери й атрибути практичного життя, яким визначались старі елліни.

Але все се повинне знайти свою міру і "пропорцію" в житті, щоб не бути культивованим надмірно, себто, щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духову, власне, в тих найближчих роках, чи, властиво, десятиліттях, коли буде переходити формація нової України!..

Повинний бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духова його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по-людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного — певні вимоги комфорту, порядку, достатності, обезпеченості свого життя. Се надзвичайно важний і цінний елемент культури, який повинен ввійти в плоть і кров, стать неоддільним і ненарушимим елементом життя.

Але, з другого боку, мусить бути ясним і те, що він не повинен і захопить людину всю, не повинен гіпертрофируватись, розвиватись надмірно коштом духових і соціальних вимог і потреб. Громадянство, нарід наш не повинен занадто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духових і соціальних завдань і обов'язків.

Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по-правді, не варто було стільки труда й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України, і ще муситься робити довго і довго для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його, покладали голови і покладатимуть їх іще, для того щоб дати щось дійсно цінне свому народові — і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували ріжні приклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави *Нової* України. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку, щоправда, зложенім і не дуже досконалім національнім законі, звичайно, як в такім новім, ще не бувалім ділі, вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на якім будуватиметься нове життя — і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу моральних вартостей, не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над

розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молодіжі, наростаючих поколінь, щоб стати незайманою власністю нашого народу — я вживаю тут се слово в значінні суми всіх громадян України, щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статтю в "Народній волі", де молодий автор віддає в щирій безпосередності се почуття, влучно потягаючи паралелю між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почуттям — культом громади-держави у античного громадянина. Така паралеля повинна бути здійснена в українськім житті. Так як старинний римлянин або еллін виростав, жив і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, все життя, тому що нема взагалі на світі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в такім переконанні виховувала його вся обстанова — релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам'ятки, які він бачив наоколо себе, так повинно бути й на Україні!

Обставини так зложились, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й *Україну Велику*. Велику не територією чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про которі я сказав. Сеї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіалістичної чи мілітаристичної, не хочу нітрохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про который я говорив.

Але для сього розвитку, для сеї величі потрібний і певний моральний риґоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу — певний республіканський героїзм, чи риґоризм, як я висловивсь. Великі епохи демократичних досягань висували його, школили й гартували в нім громадянство. Так було з пуританством, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характеристичною, тільки менш тривкою течією культу громадського аскетизму, на античний взірець, під час Великої Французької революції. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати, в більш чи менш яскравих і глибоких формах, взагалі всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сей моральний чи громадянський риґоризм не повинен, розуміється, виявлятись доконче в формах понурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажім, англійський пуританізм. Життя має своє право. Щодня люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і нена-

видять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя! Але джерела сеї радості або краще може сказати, закраска, колоратура сих джерел буває дуже змінна в залежності від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить всякі прийняті форми й принципи старої моралі, то творить особливий культ її. То вдаряється в матеріалістичний евдемонізм і сибаритизм, цінить грубі, найбільш матеріалістичні утіхи життя — ситу й вибагливу їжу й пиття, пишається багатими уборами, дорогими клейнодами, то набирає смаку до "спартанської простоти" і благородної скромності.

Ще старий Тукідід підчеркнув у своїй книзі перелом, який стався в грецькім житті при переході до нового демократичного ладу, коли атенці й лакедемоняни* стратили давніший смак до розкоші й виставності, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас і полюбили простоту зверхнього життя, а перенесли все завзяття й амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну — творчості літературної, артистичної, й найбільше — політичної, будування щиро демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер "негарним тоном", прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням грошима. Гуляще життя, прив'язання до грубих матеріалістичних, сексуальних утіх повинно вважатись не згідним з поняттями громадянських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю "надуть казну", урвать у неї якнайбільше, "накрить" сліпу, непорядну і претензіозну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все, що я бачу наоколо себе поки що, не настроює мене дуже оптимістично. Скорше пригадує те, що робилось в Галичині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польського громадянства, і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і синекур, заміщування їх по протекції ріжними родичами і свояками, саджання на державний і громадський кошт всяких неужитків, ріжних панків, нездатних прогодуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношення до служби державної й громадської, до коштів державних і громадських повинно

бути громадою осуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше — се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!

Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише "для годиться", а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного елліна або римлянина; коли послужити сотворению Великої України в тім значінні, як я ужив се слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кождого свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, тоді тільки збудується ся Велика Україна, і український нарід зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

Підстави Великої України. Село

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості, тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!

І от нагло обійшлось без сього титана! Себто, не зовсім і обійшлось, його присутність в нашім революційнім поході значила багато, навіть страшенно багато, але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його. Старий режим повалено без нього, військо зробило се, і воно ж стало пружиною нашого революційного руху. І тоді стали мінятись відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скорше негативну і небезпечну, як на того "грядущого хама", котрим страшили російське громадянство всякі пророки надкультури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію і автономію, про соціалізацію фортепіано, ставки на сильного мужичка і такі інші речі.

І якось — се почулось виразно — урвалась зв'язь з народом, власне, у блюстителів старих добрих традицій старого випробуваного українського народолюбства і радикалізму, що так довго, добре й безсумнівно щиро говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиве й шкідне, з якого українське громадянство мусить зійти. Скажу більше, я глибоко переконаний, що в українськім житті мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі, селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти против нього — вони осудять себе на животіння або заникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти.

Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабий. Пролетаріат місцевий, свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бозна-який і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й дальше наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства.

Навіть коли розвинеться той промисловий план, який я вище начеркнув, і з села почне відпливати весь лишок, котрому фабрика чи інша праця зможе дати кращі умови існування, все-таки й чисельно, й економічно, й політично селянство зістанеться, очевидно, підставою політичного, державного й економічного життя України. Через те чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде ся підстава, тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо піднятись над прожиточним мінімумом, повинно рівнятись фактично по принципу трудовому, і ся трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних уліпшень повинна підійматись все вище. Але з другого боку, з розвитком інтенсивних культур ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність (йомкість) території буде зростати, на українській землі знаходитиметься місце навіть для тих хліборобів-українців, що помандрували з рідної землі, приводу ж до селянської еміграції, мабуть, не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати релятивно, з розвоєм ін-

дустріалізації й культури, з зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських занять (в широкім значінні — інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі й соціальна та політична роля її буде першою дуже довго, а може, й завсіди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значіння для нашої країни.

З тим, як підійматиметься трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його standart of life. Се вповні нормально й бажано. Селянське господарство повинно буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сім'ї, але й змогу задоволяти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духові потреби, котрі повинні зростати, і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обов'язковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так, як сказано вище, щоб науку в ній кінчали приблизно в 15—16 літ, наука теж повинна зробитись обов'язковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство — "отецькі сини", ті, що потім зістануться господарями, держатимуть в руках управу своєї громади, волості, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономічну школу, щоб се в їх крузі не тільки стало добрим тоном, але й обов'язком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдеться зробити до певної міри обов'язком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на себе не як на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїв землі. А заразом перейнятись і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування, в законодатній роботі, в державній діяльності в широкім значінні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайтись в обставинах.

Що виховати відповідно дітей не для того, щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того, щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обов'язок сільського господаря, який шанує себе й своє становище, обов'язок перед дітьми, котрим се буде важніше, як більший або менший інвентар, і обов'язок перед своєю громадою, обов'язок перед краєм.

Що перед сими будучими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну перед світом, єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

Місто

Та хоч би як високо оцінювали ми значіння селянства в нашім будучім житті й будівництві, не повинні ми обертатись спиною й до міста, в широкім значінні слова розуміючи міста і містечка. Хоч вони і неукраїнські по людності* і являються навіть тепер часто огнищами всяких противукраїнських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздражнення в українськім громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колію нашого життя сі гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорідність в нашім житті.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі від економічної й національної політики тих держав, в склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а не здатна була натомість посадити людність польську. Місто, поставлене в неможливі господарські й адміністраційні умови, кінець кінцем захопила напливова єврейська людність, найбільш витривала на всякі недогоди, найбільш зручна в приладжуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворивсь сей дуалізм українського села й єврейського міста (містечка і міста), з котрим Україна (особливо Правобічна) перейшла під російський режим. Сей додав до польської буржуазії буржуазію московську і утворив великі гнізда робітників-великоросів з прихожих і місцевих денаціоналізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені найбільше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія були німецькі, як у нас єврейська, московська й польська[1].

[1] Я досі вживав у своїх писаннях слів: жид, жидівський, стоючи на тім, що сі слова у нас не мали й не мають образливого значіння. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц[ентральній] Раді заявив, що сі слова, не зважаючи на всі коментарі, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. Але все-таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й се, що в нашім письменстві сі слова вживались без образи, й так їх приймати.

З сих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед він найбільш чисельний, найбільш тривкий і найтісніш зв'язаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні єсть багато елементів нетривких з денаціоналізованих українців ("тоже малоросів") і таких великоросів, котрі вже родились на Україні, міцно зв'язались з її життям і тепер в значній части тільки тому, що нагла зміна в обставинах застала їх не приготованими, в замішанні опинились в рядах "союза русских" і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина сього елементу розійдеться: почасти вийде назад з України до Великоросії, почасти знов розплинеться в українськім елементі й зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати сього процесу, не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносин ґвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови як мови державної й т. ін. Я розумію, що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють сі відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох з тутешніх "русских" в становище підданих ворожої держави, їх противдержавні виступи під час большевицького повстання і т. ін. Але віддавши з тих справ судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного. Тут, як в політиці, треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні, поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду — в інтересах уставлення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарда єдиної й неділимої Росії на Україні і якнайскорше приймати й приладжуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державності України.

Але коли в відносинах до великоруського елементу на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного переходового моменту і ними орієнтуватись, то в відносинах до елементу єврейського треба рахувати на віки. На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі*, і ся обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винародовлювалась (не денаціоналізувалась), розвинула свою національну культуру й життя, а з другого боку, щоб вона виробила добрі й приязні відносини з елементом українським. Бо тільки в такім разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз свому бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури*, так що з сього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовляти єврейську людність у української демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталась в руках української демократії. Ся ж ставить до єврейської людності, як і до кождої іншої народності, тільки одно бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народності: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державності, а не якимись нейтралістами.

Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої-небудь неукраїнської народності України з українською і її право на повне культурно-національне самоозначення.

Маю всяку певність, що на сім ґрунті у українського елементу з єврейським може уставитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити якнайскорше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усування всього, що сіє антагонізм між сими двома стихіями.

Так, отже, з української сторони повинно робитися все для нейтралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувсь останніми часами*, підігрітий вульгарним націоналізмом з одного боку, з другого — загострений участю євреїв в большевицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи якраз неорганізовані в національних єврейських організаціях, так що участь євреїв в протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ніскільки за них не відповідає. З другого боку антисемітизм, сей "соціалізм дурнів", як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції і з становища української демократії рішучо шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а улегшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно якомога скорше визволитись від старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єднос-

ті, від ролі наймитів обрусіння, якими євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від сих навичок, від звички до російської мови яко мови культурної, від російської культури яко провідниці світових ідей. Єврейські діти вчились в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитись в російській же школі, горлають по батьківських комітетах против українізації школи. Єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчатися на українське, і вони агітують против української урядової мови і т. д. Все се психологічно зрозуміло, але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієнтуватись завданнями й перспективами будучини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить євреїв в ряди тих, хто заважають перебудуванню України відповідно її новому політичному становищу, в ряди противників української стихії, і натурально викликає против них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах уставлення добрих і щирих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалось вживатись в нові умови, привчалось до української мови, знайомилось з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на сім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється недовір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Трудніше наладити відносини українсько-польські. Тут на перепоні стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претензії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого — та незагоєна рана, яку задала польському елементові на Україні соціальна реформа.

Річ зрозуміла. Скасування земельної власності* вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралась сила й значіння польського елементу на Вкраїні. Поруч великих землевласників зачепило воно також інтереси тисяч сільськогосподарського персоналу, так званих офіціалістів, що живились з того великого землевласництва — елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі сі елементи не можуть помиритись з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні або й ще ширше — з становища сили польського елементу взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію.

Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже неприхильно до нашої "народної" державності, і в сих на-

строях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти назустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він єсть, полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко, бо, напр., на ґрунті культурнім і освітнім тут між ними й нами встане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може сотворити заброніровані фортеці, де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично або узьконаціоналістично й творитимуть в нашім організмі тіла чужорідні з становища загальнодемократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі, кому дорогий сей курс нашого життя, повинні загодя задуматися над тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на сі національні острови, не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

Державність

Я продовжу ще тільки що порушену тему. Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кождого даного моменту, на кождім новім щаблі нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тільки що сказав і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу laissez faire, laissez passer [давати волю, не заважати], що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильніших верств або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, сотворения можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьє-капіталістів. Бажаємо перебудови всеї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розпреділення її продуктів між громадянством.

Але, ставлячи такі грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього

само можемо стати супроти неї на позиції laissez faire, laissez passer — лишити кермування державою, будування державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми призвичаїлись нерозривно зв'язувати з одного боку з бюрократизмом, з другого — з імперіалізмом. Тому соціалістичні партії звичайно ставляться на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами противодержавними, анархістичними, завсіди вважалось добрим тоном не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її ролю в громадськім житті, обходитись у всім без неї, а навпаки, будувати все, рахуючись з нею як силою ворожою, руїнною, а не конструкційною.

Ся спадщина, яка, між іншим, так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії против українського правительства* по його повороті до Києва, в бажанні спихнути на чиїсь сторонні, несоціалістичні і навіть неукраїнські руки державну керму в такий незвичайно небезпечний, критичний момент, се, безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народних інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястись з неї якнайскорше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитись до неї байдуже. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню [та] кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю і відповідно до того конструйована. І знов-таки її сили сопротивления, сили охоронної повинна пильнувати, як ока в голові, так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясним і не лишати місця для хибних толкувань. І от, власне, в сім значінні, виходячи з сих міркувань, я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятись почуттями державності — патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і заразом удержавнювати соціальне життя в широкім значінні сього слова. Се вона мусить зробити тим більше, що так, як її мислимо й її

будуємо на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави ріжними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто-таки всевластній бюрократії або на сильно впливовім, перейнятім державним світоглядом духовенстві, яке "виховує" в лояльності, в відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опираються на школу, уйняту в сильну державну контролю, введену і направлювану в провідних ідеях державності, або на армію, що має становити заразом громадянську чи політичну школу людності, яка через неї переходить. На що з того може рахувати наша Українська держава?

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальній тільки функції загальної контролі, координування й заповнювання тих прогалин, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державними урядовцями тої чи іншої релігії, якими воно було, прикладом, в старій Росії.

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти національних органів, вибираних національними союзами, й вплив правительственого центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих, так би сказати, каналів, котрими інші державні організації проводять і закріплюють в верствах громадянства ідеї державності, послуху, обов'язковості і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльності громадянина. Чи значить се, що наша державність має зістатись безпомічною?

Там, де нема формальних органів для такого виховування громадянства в ідеях державності, очевидно, повинно взяти на себе се виховування саме громадянство в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадянських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджає ні одним з тих органів, про котрі я сказав тільки що, для проведення ідей своєї державності, але вона ціла вважає своїм ділом охорону її і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всеї демократії української. Вона повинна взяти

за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, весь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огняну пробу, поки дійшла такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скорше воно навчиться в ній цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла, тим скорше воно вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

Армія

Вимагання державного патріотизму в наших вухах звучить по своїй новості ще доволі незвикло. Ще більш незвичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз переходжу. Коли державність була синонімом імперіалізму й насильства, і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба в ґрунті речі вважалась річчю невідповідною для демократично і ліберально настроєної людини, то армія як вияв мілітаризму, як снаряд державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати паладіумом демократичних вільностей, забороном соціалізму, ареною національної згоди, то навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цінили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить в собі ся держава. Бо опричницька банда або навіть і набір бездушно вишколених манекенів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати, самому таки громадянству подбати, щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незламний, характерові держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародна міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти*. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелось пережити, один з найбільш жахливих моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін наоколо, мі-

ліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою*, так що без трудностей кождої хвилі можна перейти від армійської до міліційної системи. Таким чином постійна армія являється у нас інститутом переходовим, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання, не тільки правительству, а знов-таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужорідним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів, життєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні.

Все се можна досягнути не репресивними чи заборонними способами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь звалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все щонайкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягання своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалась з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища загальна школа) і вона була обставлена матеріально настільки відповідно, щоб не тікала з війська "на ситіші пироги", як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські, щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків в сій армії не був марнуванням часу, щоб час регулярної служби був використуваний якпродуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку, доведену до рівня сучасних вимог, а потім все дальше здійсняти через учебні збори, організовані в ріжних порах року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури.

На армію так організовану і поставлену не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної часті бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимсь чужорідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторяю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспиться. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

Нація

Мої слова наближаються до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те, що треба для будучої України. Се діло спеціалістів з ріжних сфер життя, я ж хотів зазначити тільки найголовніше, головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя і задля котрої складали свої голови найкращі сини її в останній війні.

Я мав на меті вказати перспективи визволення духового і економічного, після того як осягнене формальне визволення політичне і закріплення всіх сих здобутків в міцній організації демократичної державності. Як для людини, для її доцільної, планової роботи треба передусім "знайти себе", вияснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов, які його окружують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло "випростуватись" і розглянутись в нових умовах життя розумними, незасліпленими, не упорядженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими аж занадто подіями, мусить бути свідомо продовжений всіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти "свою долю і свій шлях широкий" в сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками — ні тими, якими волокло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть і силкуватимуться ще довго ріжні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одності російської революції, або всеросійської демократичної федерації.

Друге — звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії чи імперіалістичної самостійності менш небезпечне на перший погляд з становища національного, але в ґрунті речі являється також небезпекою великою, навіть більшою, тому ще не знаходить такої різкої від-

прави в тих верствах нашого громадянства, які "роблять опінію", держать в своїх руках виховання, школу, пресу і т. ін. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні Почвірного союзу, чи в рядах Антанти, — штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціалістичніх реформ, але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність.

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше, хоч вони кінець кінцем, як каже Євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: "знайти себе" і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали передусім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кров'ю перемоги, думали пустити сю "чернь" ні з чим, а державний лад будувати на підставах шляхетських — тої старшини, що проводила політикою. Ми ясно бачили, що се, головно, принесло тоді крах нашій державності, нашій національності, нашій культурі, і тепер ніяк не можемо повторювати тої ж помилки і, "улегшуючи" завдання держави, спішити викидати за борт наші соціальні проблеми, і з тої дороги, которою ми пішли з початком революції, дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі західноєвропейські шаблони. Ні, ми мусимо "пізнати себе", і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись "на простору путь і широкі ворота". Інакше нам загрожує небезпека по якімсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну, боротьбу з домашнім соціальним большевизмом, ще тяжчу і кривавішу, і даремні будуть всі ті криваві і матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній усобиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній з дальших статей. Тут тільки додам, що як в соціальній сфері нам не можна ніяк збиватись з дороги, вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шаблони, в значній мірі пережиті, що самі, можливо, переживають глибокий крах і стоять перед ґрунтовним оновленням і перебудовою. Зістаньмось собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячоліттями вироблені вартні прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи іншою культурою форми, се був би гріх против Духа Святого, якого б не простила нам сама ж та західна культура. Самі розважні представники німецької чи іншої культури, в котру ми притьмом попер-

лись би переодягатись, осудили б нас за таке класичне "малоросійське самоотверження".

Я старавсь показати в попереднім ту базу, на котрій спираючись, ми можемо розвиватись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім соціалістичних елементів України без ріжниці національності. Коли гасло "єдності революційного фронту України", проголошене в недавніх дебатах Ц[ентральної] Ради*, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значіння, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами. Тоді, оцінюючи реальні обставини, рахуючи з реальними інтересами пролетаріату України й її селянського люду, вона, не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу сих умов і укріплення суверенності Української Республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя як один з проявів признання нових форм життя і укріплення їх престижу. Все се тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту, тому що воно витікає логічно з реальної оцінки фактів.

Але тепер ще на перешкоді стоять старі навички, упередження і просто певна інертність життя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сеї інерції було б поменше, треба з нею рахуватись і не збільшати непотрібно рефлективної сили сопротивлення форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування. І я, накликаючи всіх, чия мисль і почуття отверте для прийняття сього нового життя, зазиваючи прийняти його можливо глибше й повніше та піддати себе ціло його вимогам, накликаю їх також і терпеливо ставитися супроти неприготованості й інертності неприготованих.

Працюймо самі для утвердження щиро демократичного і свобідного ладу і будьмо певні, що він в такім разі захопить і збере всі щиро демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить всі сі демократичні елементи України, об'єднуючи в однім самопочутті нації.

Але се може бути осягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше свого огню, запалу й щирості в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершиться сам собою. А всі чужорідні тіла, органічно нездібні з'єднатись з демократичною субстанцією, зістануться нейтралізованими, як нерозтоплені зерна в моноліті граніту.

ІСТОРІЯ Й ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВУЮЧЕ ЗНАЧІННЯ

I

Всі науки, всі дисципліни як предмети научання, окрім тих формальних, які мають на меті тренірівку мислі, пам'яті і комбінантивних здібностей, поділяються щодо свого завдання на дві групи. Одна має на меті уяснити людині її ролю в житті й його реальні обставини, друга має наділити її засобами для використування всіх умовин життя для свого добробуту. Одні дисципліни служать виключно першому завданню, другі другому, але ще частіше одні й ті самі дисципліни служать і першому, і другому завданню і відповідно до того подаються або з становища першого, яке можна б назвати теоретичним, або з другого, яке б можна назвати технічним.

Наука і научання в загальнім своїм розвитку, можна сказати, йшли від панування дисциплін теоретичних до збільшення ролі дисциплін технічних, які спочатку були простою, несистематизованою збіркою рецепт[ів] і тільки згодом діставали повне теоретичне обґрунтування й перетворялись в наукову систему. Сі технічні дисципліни і ті реальні науки, які служили їм теоретичною підставою, в наші часи здобувають собі все більше місце, все значнішу ролю. Але в шкільнім вихованні все-таки панують науки теоретичні, і то найбільше місце займають дисципліни гуманітарні, які мають дати людині пізнання себе і своїх відносин до дооколичного світу, і се пізнання переводять, так би сказати, в проекції часу і простороні, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя й його історії, яка, зрештою, вживається до помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища, служить підставою його інтерпретації.

З сього погляду, у сім здійсненні античного рецепту — "пізнай себе", γνῶδι σεαυτόν, що й досі служить головним завданням научання, історія в ріжних видах і проявах займає дуже важне місце, властиво, просто-таки панує в нім, даючи змогу в процесі розвою пізнавати ріжні сфери людського єства. Попри се вона заховує також і досі незвичайно важне виховуюче значіння, яке за нею признавалось теж з тих часів, коли можна говорити взагалі про якесь виховування людини.

Вивчення діл предків становить предмет виховання ще в дуже ранніх стадіях культури, і в нім ясно виявляється завдання соціально-виховуюче. Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслуги й добродійства для потомків, підставою їх культу й переходить заразом в заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими ж славними ділами. Традиція являється заразом моральним стимулом, засобом соціального виховання. З неї вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціальнім вихованні, себто що ціниться взагалі в

hrushevsky.nbuv.gov.ua

соціальній роботі людини. Се робилось і робиться, часом більш свідомо, часом менш або й зовсім несвідомо, робилось завсіди і робиться досі, в силу того, що традиція являється підставою тої людської солідарності, на якій живе й розвивається саме громадське життя. Історія в її примітивній, грубій формі являється кінець кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожиття, всякий громадський зв'язок. І з сього становища вона мусить і тепер бути, і буде завсіди могутнім засобом громадського виховання, з котрим треба рахуватись, за яким треба слідити, направляти, давати до нього поправки, рахуючись з його впливами не тільки в школі, а й поза школою, бо кінець кінцем те, чого не дасть в сій сфері школа, людина шукатиме і знаходитиме поза школою. Се ми дуже добре знаємо на власнім досвіді і мусимо рахуватись з тим, що так воно буде й далі. Школа повинна дати з сього погляду те, чого треба життю. Коли вона того не даватиме, тим гірше для неї.

II

Научання історії в школі з сього погляду лишає дуже багато до бажання. Воно й тепер ще стоїть у власті старих традицій класичної школи XVIII в. і дуже поволі від них визволяється. Українська школа при перегляді шкільних планів повинна рішучо розірвати з сими традиціями і організувати науку історії на нових підставах. Дещо з сього погляду я хотів би тут висловити — се результати моїх помічень над наукою історії взагалі, а спеціально моїх роздумувань над планом підручника всесвітньої історії для самоосвіти під час моєї висідки й вигнання, коли я укладав свою "Всесвітню історію", видану недавно.

Перше, що я мушу підчеркнути, на се вказав я і в згаданій своїй книжці, се те, що розуміння науки історії все більше переходить на становище "історії людства", тимчасом як шкільне научання все ще фактично стоїть на старій позиції "вибраних народів". Воно дістало таку спадщину від античної історіографії, за взірцями котрої йшло від схоластичного середньовічного літописання, з котрого фактично вийшло і, властиво кажучи, не увільнилось від сих коли не поглядів, то навичок і по нинішній день.

Що подає школа сучасній людині? Історію вибраного Богом народу ізраїльського в виді так званої "історії Старого Завіту", історію античного світу, або властиво сказати, Атенської й Римської держав періоду їх розвитку і розцвіту, історію християнської церкви, історію своєї держави. Нарешті, історію германо-романського життя (головно державного) в середніх і нових віках. Шкільні плани пробують часами вийти за межі сих традиційних циклів, ввести щось з-поза них, напр., історію Сходу, себто Єгипту, Вавилонії й Персії, історію Візантії, історію ісламу й каліфату, історію слов'ян, але се часом удається в деякій мірі, частіше не вдається зовсім, тому

що при невеликім числі годин, уділених науці історії, і всяких інших обставинах шкільного научання приходиться налягати на те, щоб бодай ті головні, шкільною традицією вибрані й усвячені цикли, втиснути в голови учеників. І коли учителі бувають путящі, і шкільна наука наладиться не зовсім лихо, то ученики вміють історію Мойсея, Давида і Соломона, знають Фемістокла й Перикла, хрестоносні походи, Лютера й Фрідріха Вел[икого]. Знають, коли говорити про школу російську, Івана Страшного, Петра і Катерину. Але мають дуже слабе поняття про Вавилон і Фінікію, Візантію і каліфат, слов'ян і угрів, і зовсім ніякого поняття про Індію, Китай, Середню Азію або американські культури.

Тим часом, як я вже сказав, історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історії людства. Вона цінить її цілу, в усіх часах і в усіх народах. Вона знає епохи більш або менш ефектні, блискучі, продуктивні і впливові в загальній еволюції людства, але епох безплідних і неінтересних з погляду сеї еволюції не знає. Робота людської мислі і уяви, людської організації, людської техніки йшла безнастанно, і з становища їх розвитку часто народи й епохи, полишені в тіні дотеперішньою шкільною наукою, мають великий интерес. "Блискучі" епохи, роздуті літературною чи монументальною рекламою, взагалі більш або менш припадково висаджені на передню сцену історії, при ближчім розгляді показуються менш продуктивними, більш паразитарними, тимчасом як в забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значіння в історії людства.

Се одно. А друге те, що навіть дійсно важні й великі, продуктивні моменти в історії людства, на яких мусить бути дійсно скуплена увага учня чи взагалі того, хто знайомиться з історією, сі моменти чи епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспективі знов-таки *людського життя*, даній в можливо широких розмірах часу і просторонї. Сю перспективу треба подати, розуміється, тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції, щоб не розгубити увагу на дрібницях маловартних, до пам'ятання трудних і незносних, але в кождім разі вона невідмінно мусить бути. Інакше буде не історія, а хрестоматія виривків з історії людства і такою, власне, хрестоматією дуже слабко пов'язаних між собою або й зовсім не пов'язанних уривків, позволю собі сказати, й являється та історія, котрої вчить наша школа і з котрою виходить в життя наш інтелігент. Потім він, звичайно, не має вже змоги, а головно, охоти доповняти свої відомості, знов-таки тому, що той механічний, фрагментарний спосіб, яким йому подавались історичні відомості, не викликав у нього ніякого інтересу до тої великої, єдиної, незрівнянної епопеї, якою єсть похід людства до щастя і правди.

III

В сій передачі історія не має також і того соціально-виховуючого значіння, яке вона може й повинна б мати.

В тім примітивнім ужитку, в якім вона була колись, се була, як сказано, повість про славні заслуги героїв-предків, вартих того, щоб їх любити і їх слідами йти, заохота їх потомкам до подібних же вчинків. Сей елемент вповні заховала антична історіографія, яка в своїх великих представниках дала високі взірці, вказала завдання, дороги і методи на всі пізніші часи. Вона безконечно розширила сферу історичного розсліду й історичної творчості, від історичного памфлету і морально-соціального поучення до прагматичного розсліду історичної причинності й повторності, чи так званих історичних законів, але сей елемент культу героїв-предків вона заховала в цілості й передала пізнішим часам.

Сей елемент в повній силі живе і в нашім історичнім научанні і в історичній творчості, і він буде жити завсіди, які б абстрактні, чисто соціологічні завдання не висувала собі історична наука, як би не старалась підігнати історичний розслід під математичні формули й теореми.

Гонити сей елемент в двері, він вернеться вікном. Тому що, як я вище сказав, традицією держиться людське пожитття, а традиція ся й являється, з одного боку, культом заслуг попередніх поколінь, зв'язаним з почуттям свого обов'язку: свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх щастю так, як старались послужити нашому щастю покоління попередні.

З другого боку, вона являється неустанною оцінкою, "судом історії", про котрий так багато говориться і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім інакше, ніж то собі уявляється, а власне, неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій, включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. "Історичний суд" таким чином має обопільний характер, так само як має його почуття обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками.

Я кажу, що сього морального елементу з історичного научення (й історичної творчості теж) не вдасться нічим вирвати, бо се річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати його чи силуватись вирвати. Треба тільки відповідно направити і використати згідно з нашими соціально-виховавчими завданнями. Коли в

чиїхось руках ся сторона історії може виродитись в знаряддя людожерного шовінізму, національної виключності й ура-патріотизму, то в руках наших педагогів і нашої організації освіти воно повинно послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму.

Історія рідного краю й рідної історії не перестане бути осередком історичного научання, і наслідком того культу рідної традиції, рідної сторони, культу моральних вартостей, виявлених нею — діл попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, — все буде центром історичної уваги, історичного виховання. Се вповні природно й неминуче, і знов-таки від такого розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставило глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відривати і пересунути на якусь абстрактну, "вселюдську" точку погляду.

Такої точки кінець кінцем таки й нема, бо всяка точка мусить бути конкретна й індивідуальна, а того, що може дати рідна історія в сфері морального, соціально-виховуючого впливу, його безпосередності і власті над почуттям, не може таки дати ніяка інша. Тому було б невдячним ділом усунути її чи штучно зменшувати її місце і ролю в історичнім научуванні, тим менше, в історичнім вихованні в широкім значінні слова. Навпаки, се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені можливо повно всі вартості, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне научання. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно звіснім, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мислення — методології історії, котра в певних, найбільш простих формах мусить знайти місце і в програмі середньої школи.

Але сей, так би сказати, суб'єктивний центр рідної історії, з котрого глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об'єктивними мірами й критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить сьому свому в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим.

IV

От з сього становища виходячи, я мушу рішучо виступити проти тої прибільшеної уваги, яка присвячується певним частинам чи епізодам історії, з занедбанням інших і з нарушенням загальної перспективи й об'єктивної міри в оцінці історичного процесу. Тільки більш-менш припадкові обставини надали таке виключне місце в історичнім научанні історії Ізраїлю, атенської громади, Римської республіки, і час нинішній школі — нашій

українській школі попрощатись з сею нав'язаною їй спадщиною давно пережитої старої школи.

В історії Ізраїлю були епохи високоінтересні й цінні з становища загальнолюдської, а особливо європейської історії. Така доба молодших пророків, теократії й її законодатної творчості, проектированої на далекі часи ісходу, далі доби релігійних сект і християнства, що виросло на їх ґрунті. Але сі епохи й великі моменти стають зрозумілі, "доходять своєї правди", набирають відповідної міри й ваги тільки в обстанові Передньої Азії — історії шумеро-аккадської й вавилонської культури, мандрівок аравійських орд, вавилонсько-єгипетського суперництва, егейських впливів і т. д.; вирвані з сих рамок, так як тепер вони подаються в школі, сі епізоди являються чимсь цілком чужорідним в шкільній програмі й історично-виховуючім плані.

Греція чи історія атенської демократії, розуміється, велика річ. Але все-таки випирати її до тої міри з усіх об'єктивних рамців, як се робить наша шкільна програма, се знов-таки зовсім недопустиме і з становища історичного научання рішучо шкідливе. Атени V і IV віку відіграли велику ролю в історії людської культури, людського життя. Але Вавилон, Гамурабі, Александрія останніх віків перед Хр[истом], Рим часів від Цезаря до Антонінів, Флоренція часів Відродження, Париж XVIII–XIX в. з сього становища історичного процесу — знов головно європейського життя, бо ним все міряється, таки стоять або нарівні, або сливе нарівні, або й вище історичної ролі Атен. Вимагають тому для себе уваги не меншої або небагато що меншої, і повинні бути вставлені в історичні рамці поруч атенської демократії.

Римська республіка, котрою до безпам'яті натаскували нас в школі, має ще менше право на увагу. Тепер на щастя, здається, безповоротно відкинено царський період і всяких мітичних Брутів і Колятинів. Але світове значіння республіки починається тільки під кінець її; ще більше значіння має імперія I—II в., тим часом шкільна наука й досі ще дивиться на неї з перспектив римської аристокричної фронди, для котрої від принципату римська історія стратила всякий інтерес.

Все се мусить знайти своє місце в перспективі історичного процесу, і рамки його повинні бути поширені за межі історії сучасної європейської культури, що підчеркувала тільки ті моменти, які були важні з її точки погляду — з становища впливів і вкладок в розвій політичного і культурного життя нинішньої Європи, з котрого вона оцінювала всю історію людства. Історія зійшла вже, як я сказав, з сеї позиції й старається наблизитись до поняття історії людства. Научання її повинне також зійти з європейського егоцентризму й відкинути таку мірку, що тільки те важне і варте відомості, що діялось в Європі і мало вплив на вироблення її життя й культури.

V

Научання історії взагалі має на меті дати корективи до такого егоцентризму. Подібно до того як гуманітарні науки взагалі мають помогти людині "пізнати себе" і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого я, давши об'єктивні міри для сього я, для його прав і претензій супроти дооколичного світу, людей і громади, так історія має вказати відповідне місце й дати об'єктивну міру для ролі й значіння даного громадянства і тої хвилі, яку воно переживає: її завдань й інтересів, планів і гасел в загальній перспективі часу.

Історія свого народу і свого краю вказує ролю і місце даного моменту в історичнім розвитку сього краю і народу: значіння й вартість тих чергових досягань, які стоять в даній хвилі, з становища історичної традиції й історичного розвою сих потреб і вимог. Історія всесвітня, вставляючи сю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці сих національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального історичного процесу — остерігає від переборщень в національнім егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів. В епохи інтенсивного національного будівництва такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених до затрати всякої об'єктивності.

Але поруч із чисто національним або державним гіпертрофированим егоїзмом чи егоцентризмом ще може бути, і таки без сумніву зовсім реально єсть і існує егоцентризм расовий, напр., егоцентризм "арійський" чи "білий", який противставляє себе расі семітській або расі жовтій, егоцентризм германський або слов'янський, егоцентризм християнський або католицький і т. д. Я спинюсь на найбільш нібито ліберальнім, широкім, свобіднім "від усякої узості" і тому особливо спокусливім — се одмічений мною вище егоцентризм европейський. Він існує, він сильний. Ми стрічаємось з ним не тільки в сфері теорії — в надмірній оцінці европейського життя й европейської культури (з її колоніями включно) як такої, в котрій нібито замикається все істинно цінне, що єсть в людськім житті взагалі, і поза нею нібито й нема нічого, що варто було цінити і з чим рахуватись.

Така короткозорість дуже шкідлива навіть в теоретичній сфері. Легковаження всього, що діялось поза европейським обрієм, нічого доброго не може дати. Але теорією справа не кінчиться. Ми стрічаємось з дуже прикрими, просто-таки ганебними проявами чи приложеннями такої европейської виключності там, де інтереси ріжних европейських конквістадорів стрі-

чаються з-поза європейськими народами й краями. Скільки ми чули за останні десятиліття фактів всякого європейського звірства в колоніях і ріжних екзотичних краях, потоптання всяких інтересів, прав Божих і людських, яке оправдувалось тим, що воно діється в інтересах поширення єдино спасенної європейської культури, європейської цивілізації над якоюсь іншою, так само як колись всякі звірства оправдувались мотивами навернення "невірних" на єдино спасенну віру католицьку й поширення її!

VI

От з сим засліпленням, сею расовою чи всякою іншою обмеженістю має боротись научання всесвітньої історії, поставлене на основі "історії людства".

Воно насамперед повинно розсунути її перспективи геть назад до часів перших початків. Мусить передусім спинити увагу учня й глибоко вирізьбити в його уяві сей момент, коли, говорячи образово, чоловікоподібна мавпа десь в ближче незнання околицях гарячого підсоння, під впливом якихось катастрофічних змін життя піднялась на задні лапи й, піднісши голову над тілом, стала роззиратися з сеї нової позиції в дооколишнім світі. Повинні бути сильними, яскравими рисами представлені ті ріжні умови життя, періодичних голодувань наслідком неврожаїв їжі, стихійних нещасть і т. ін., в яких ся чоловікоподібна мавпа мусила перейти з одної якоїсь їжі на режим всеїдний та пуститись на штучні способи добування поживи й самоохорони, та в сій тяжкій праці, напруженні своїх духовних ресурсів стала людиною, дійшовши здібності виразистої артикульованої мови, певних технічних відомостей — тут епохальне значіння має уживання огню і ріжних творчих здобутків в знаряддях охорони, ловецтва і т. ін.

Повинна бути далі начеркнена картина велетенського походу, який людство перейшло до тих культурних здобутків, які ми тепер вважаємо прикметами дикунського життя. Яким хитрим винаходом являється, скажім, глиняний горнець для варіння страви, — якою довгою дорогою підходила людина до сього приладу! Яким довгим ланцюгом винаходів розвивалась, напр., нинішня сокира, плуг, піч! Якою незвичайно плідною, повною влучних спостережень, геніальних винаходів, високого культурного змісту являється взагалі вся та епоха людського життя, яка випередила історичну європейську культуру! Скільки ми завдячаємо їй з того, що не будить нашої уваги тільки через те, що стало занадто буденною, елементарною річчю, хоч для свого часу було незвичайно сміливим завоюванням природи, подвигом людської мислі або техніки!

Безсумнівно, ми обов'язані безконечно більшою вдячністю тим безіменним геніям людської культури, які одомашнили собаку й вівцю, тим жінкам, які почали пересаджувати перші коренеплідні рослини, штучно ви-

сівати рослини для зерна, зшивати звірячі шкури, ніж яким-небудь премудрим політикам XVIII в. Ми не знаємо імен тих геніїв нашої культури, ми можемо віддати честь і пошану тільки колективній праці поколінь і тисячоліть, але ми мусимо відчути се, що перед тою межею, від котрої ми зачинаємо історію "культурних народів" Європи й Передньої Азії, лежить довга-предовга культурна історія, котру треба знати й шанувати, бо на плечах її виїхали на арену історії всі ті блискучі Гамурабі, Соломони й Перикли.

Далі, входячи в сферу культурних народів Середземного побережжя — єгиптян, фінікіян, егейців, греків, етрусків і т. д. і прослідкуючи їх історію в зв'язку з тими огнищами культури, які лежали безпосередньо за ним — месопотамськими, скажім, не треба ніяк забувати тих дальших культурних центрів, які жили й розвивались поза ними, без зв'язку чи в слабшім або проблематичнім зв'язку з ними, як Індія, Китай, американські культури. Індія й Китай, коли міряти їх міркою не впливів на розвій європейської культури, а трактувати самостійно, міркою їх значіння для тих мас людності, які жили сею культурою, мас далеко більших, ніж ті, які користувались культурою середземною, заслуговують не меншої уваги, ніж ся культура. І так само, коли будемо міряти їх міркою абсолютної висоти чи релятивної — певної висоти для даної хронології, теж мусимо признати, що вони варті великої уваги. Розуміється, китайська мисль від доби Конфуція не зробила до наших часів таких успіхів, як європейська мисль від часів Солона чи Теогніда; але в тім часі вона стояла на рівні або і вище їх, мала, очевидно, за собою довгу культурну путь, і як вповні оригінальний культурний тип ся культура китайська варта повної уваги й ознайомлення. Так само й культура індійська, культура мексиканських майясів або перуанських інків — всі вони в більшій або менший мірі варті уваги і в усякім разі вповні поза обрієм научання історії ніяк не можуть бути полишені.

Візьмім сферу релігійного життя, яке відіграло таку величезну ролю в розвої культури. Історичну перспективу абсолютно не можна погодити з теперішнім трактуванням сього питання, де релігія Ізраїлю грає ролю тільки попередниці християнства, з історії християнства беруться тільки ті церковні організації, котрі мали значіння в історії Європи, іслам являється в виді якогось історичного епізоду, і вповні зістається за обрієм научання таке незвичайно глибоке й інтенсивне релігійне життя, як індійське, сливе незачіпленою зістається перська релігійна мисль, не кажучи про релігію й етику Китаю. Се все явища цілком недопустимі, об'єктивно беручи, і можуть бути витолкувані знов-таки тільки немудрою спадщиною старої конфесійної, схоластичної школи.

Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі інші — тільки сумні збочення релігійної мислі. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значіння

котрих оцінюється їх впливом — його розмірами й характером, творчим чи руїнним, в історичнім процесі. Буддизм і іслам мали величезне значіння з сього погляду і варті поруч християнства всякої уваги. Адже й по нинішній день сливе чверть мільярда людності живе ідеями ісламу, ідеями буддизму — сливе півмільярда, майже стільки як християн. З сими фактами треба рахуватись, так само як і з великим цивілізаційним значінням сих релігій в минувшині, в величезних просторах земної кулі, куди не проходив зовсім вплив християнства.

VII

Особливо, я вважаю, повинне вирватись з тих узьких рамок і вийти на ширший простір універсалізму научання історії в українській школі. Я вище спинивсь на тих географічних і історичних умовах, які вводили Україну в широкі зносини й зв'язки не тільки з заходом або північчю, але й сходом і полуднем, які зробили се, що, студіюючи нашу матеріальну культуру чи мистецтво, ми мусимо звертати свої очі не тільки в романо-германські краї або на Балкани, а й обертатись на Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію і навіть Китай і побережжя Індійського океану. Без сумніву, сі географічні, економічні й усякі інші впливи проявлятимуть себе в нашім житті і дальше, коли се життя випростується, буде розвиватись свобідно по внутрішнім своїм імпульсам, висвободжене з тих невільничих уз, що його в'язали досі.

По всяким економічним, культурним, політичним зв'язкам не тільки життя татарське, молдавське, турецьке, грузинське, а навіть і перське, індійське, туркестанське і так далі може бути нам далеко ближче, зв'язане з нами більш реальними зв'язками, а у всякім разі не менш реальними, ніж життя середньовічної Іспанії чи Англії. Наша школа ніяк не повинна повторяти старих гріхів школи російської, котра так щиро вбивала своїм ученикам, що Росія, "лежачи на межі безграничних просторів Заходу і Сходу, покликана служити між ними посередницею, нести світ культури в сі безмежні східні простори" і т. д., і тимчасом лишала своїх вихованців зовсім без усяких відомостей щодо тих культурних і економічних умов, в яких живуть сі народи, щодо їх історичної, політичної й культурної минувшини. Навіть ті сімдесят чи скільки народів, що нараховувалися в самій Російській імперії, й вони полишались абстрактною цифрою чи нудною номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу. Під російським пануванням з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси, скажім, Північної Азії, і російський інтелігент не тільки той, що носив сибірське футро, а й такий, що брав участь в укладанні наказів і законів для Сибіру, не мав найменшого поняття про життя сеї Сибірі, про її географічні, економічні й історичні обставини, про систему

адміністрації чи експлуатації сих країв. Він знав її як місце заслання, місце муки своїх співгромадян, може щонайбільше як джерело сирівцю для європейської Росії, як колонізаційну територію для надвишок її людності, але сливе ніколи, за виїмком кількох спеціалістів, як край, котрий мав право на своє власне життя, мав своїх одвічних хазяїв, їх життя було йому невідоме, і він ним не інтересувавсь ніколи.

Сих помилок, кажу, ніяк не повинна повторювати наша школа. Ми, розуміється, не збираємось підбивати собі чужі краї, розпростирати свою власть чи експлуатацію на далекі простори. Але й на нашій землі живуть більші або менші відривки й колонії ріжних народностей. Наші ж економічні й політичні зносини будуть вводити наше громадянство, на практиці чи в теорії, в стичність і з іншими чужоплемінними краями. І я вважаю дуже важним не тільки з мотивів практичної користі, з погляду успіхів нашої економіки чи політики, а і з погляду морально-соціального, щоб сі народи й краї, їх інтерес й імпульси їх життя в минувшині й сучасності представлялись принаймні в основних своїх рисах скільки-небудь ясно українській інтелігенції. Щоб перед нею були не просто "чужоплеменці" чи "меншості", навіть не абстрактні "людини", "люди-браття", а щось більш реальне й конкретне.

Століттями повторювані фрази про се братство людей не перешкоджали нищити без усяких оглядів сих всяких "людей", посилаючись на те, що вони "невірні", "дикі", "нижчі культурою", що вони "жовті" чи "чорні" і т. д. Розуміється, ріжуть і стріляють прегарно тепер білі білих, висококультурні німці висококультурних французів і навзаєм. Але стріляються вони всетаки в свідомості, що се діється діло страшне, ненормальне, вимушене страшними стихійними мотивами, які показали себе сильнішими, ніж солідарність "народів Європи", котрих кільканадцять літ тому німецький цісар накликав до солідарної охорони європейської культури перед східноазійською небезпекою, ніж солідарність пролетаріату, котру так довго і любовно викохували соціалісти Європи. І я думаю, що така свідомість важний здобуток культури і школи, і хотів би принаймні того, щоб ся свідомість поширилась і на те людство, яке дотеперішньою школою, так само як і політикою, трактувалось як "меншовартне".

Я не утопіст і не мрію про те, як з кінцем нинішньої війни народи Європи разом плигнуть в царство братства і згоди, перекують мечі на серпи й списи на орала. Я, навпаки, думаю, що перед людством лежать ще довгі роки війн і військового напруження. Але культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких обставинах, властиво, тим більш напружувати свої сили і засоби в боротьбі против здичавіння і злості. Против конфлікту інтересів, який висунула і далі ятрить все більше ся світова боротьба, школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з

котрого виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І се, власне, передусім має робити історія, її научання. Поміч їй даватиме добре поставлена антропогеографія, література, ріжні гуманітарні науки, але, головно, історії належить се діло — розвинути в противставлення хвилевим конфліктам людства постійну і тяглу його кооперацію.

Більше ніж коли-небудь саме в теперішнім моменті відчувається потреба поглиблення ідеї людства, його пошани і культу. Після того, як перед страшним видовищем світового катаклізму боязко відступили старі релігії, нічого іншого не вміючи порадити, як тільки перенести свої надії на моменти премирні, позасвітові, школа з особливою силою повинна розгорнути величний образ історії людської солідарності, яка переборювала расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні й культурні ріжниці, й застарілі конфлікти розв'язувала кінець кінцем принципами пожиття і співробітництва.

Більше ніж коли-небудь відчувається тепер велика виховуюча сила культу людського колективу, неподільного людства, його великих подвигів, страждань і жертв — великого вселюдського пантеону, в котрім єсть місце Будді, Павлові й Магометові, Антонінам, Акбарові й Вашингтонові, Лаоцзи, Сократові й Спінозі. І те, що зможе зробити в сім напрямі научання історії, наблизить нас від тої формули homo homini lupus (людина людині — як вовк), котрою фактично живе нинішній момент, до формули homo homini res sacra (людина людині — річ свята), котрою рухалося й здобувалося все, що було кращого на землі.

В квітні 1918 р.

КОМЕНТАРІ

Розділ І. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ "ВІЛЬНА УКРАЇНА" ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (19 березня–15 квітня 1917 р.)

[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]

Вперше всі промови опубліковані у великій оглядовій статті "Українська маніфестація в Києві" в газеті: Нова рада. — 1917. — 25 березня*. — № 1. — С. 2–3. Промова біля будинку Міської Думи видрукувана перед тим у статті "Свято вільної України 19-го березоля у Києві" в газеті: Вісті з Української Центральної Ради у Києві. — 1917. — 21 березня. — № 2. — С. 1. Разом з передруком змісту "Вістей" ця промова подана в журналі: Український історик. — 1978. — Ч. 1–3. — С. 152. Увійшла також до збірки: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 195–196. Усі три промови за "Новою радою" з розлогим оглядом маніфестації передруковані в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 71–77.

Подається за першодруком.

Промови були виголошені на українській маніфестації — першому масовому громадсько-політичному заході, організованому Українською Центральною Радою (УЦР). У ній взяло участь понад 100 тис. осіб (майже чверть населення міста) — українці-вояки, робітники, студенти, гімназисти, члени українських організацій, бранці-галичани тощо. Учасники зібралися біля Володимирського собору, заповнили також Бібіковський бульвар (тепер бульвар Шевченка) та вул. Володимирську біля Університету св. Володимира. М.Грушевський згадував пізніше: "Весь Київ, можна сказати, виступив: одні в процесіях, інші на них дивитись" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 141). Колони маніфестантів, прикрашені жовто-блакитними прапорами, національною символікою, пройшли вулицями Володимирською та Фундуклеївською (тепер Б.Хмельницького) на Хрещатик до будинку Міської Думи, на балконі якого зібралися представники нової міської влади. Почалися імпровізовані виступи. Слово перейшло до М.Грушевського. Д.Дорошенко згадував: «Все стихло. Піднесеним голосом, — де він у нього взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягнули. Тут ентузіязм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон, і звідти показали його народові. З тисячів грудей залунало: "Слава батькові Грушевському!"» (*Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Львів, 1923. — Ч. 1. — С. 75). Михайлівською вулицею маніфестанти піднялися на Софійський майдан, де відбулося Українське віче. На ньому виступили українські діячі М.Міхновський, М.Стасюк, С.Веселовський, М.Єреміїв. До слова знову був запрошений М.Грушевський, який закликав до утвердження українського народовладдя у Федеративній Російській Республіці.

---

* Тут і далі у першому розділі дату виходу газет подаємо за старим стилем. — *Упоряд.*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Враження про маніфестацію та обставини, за яких він промовляв до народу, подав у своїх "Споминах" і сам М.Грушевський: "Коли ми зблизились перед Думу, з балкона її почались промови до маніфестації. [...]. Імпровізував і я коротку промову. Говорив я про велику хвилю, що надійшла і положила на наше покоління великий історичний обов'язок, котрий мусимо виконати, закликав присягтись перед прапорами, перед котрими я промовляв, перед лицем Тарасовим, що ми сьому обов'язково віддамо всі сили. Говорилось дійсно з душі радісної і бадьорої, і приймалось в щирості і повазі. Коли наша група підійшла до балкона Думи [...], почали кричати, щоб я промовляв з балкона. З думського будинку прийшло кілька людей, щоб провести мене, але мене взяли на руки і так понесли через думський будинок, по сходах на балкон. [...] По сім я промовив кілька слів до маніфестації, котрі, очевидно, мало кому були чутні, в тім роді, що ми дякуємо за привітання і раді будемо спільними силами будувати новий свобідний лад, і маніфестація пішла далі, мене ж всадили на дрожку й повезли скоренько на Софійську площу, щоб там зайняти місце для промови, бо потім не можна було б пробитись через натовп процесій. На площі не було ніяких приспособлень для промовців. Навколо Богдана стояли дрова в сажнях. Вони мали служити трибунами. На одну з сих трибун виліз я, на сусідні — інші оратори" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 140–144).

Віче на Софійському майдані ухвалило підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталося відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі мають ствердити заведення автономного ладу в Україні. Центральній Раді доручали порозумітися з Тимчасовим урядом. Українська маніфестація засвідчила злет українського національно-визвольного руху, її мета — виявити масовий характер руху — була цілком досягнута. М.Грушевський назвав день маніфестації найяснішим, найрадіснішим днем свого і українського життя взагалі.

с. 3 ***Сімдесят літ тому тут, у Києві, найкращі сини нашого народу...*** — йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство, що існувало у 1846–1847 рр. у Києві і ставило своєю метою побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, створення демократичної федерації слов'янських народів, знищення царизму, скасування станів та кріпосного права.

Лютими карами, в'язницею, засланнями, заборонами відповіло на се московське правительство — корпус документів слідчих справ членів Кирило-Мефодіївського братства надруковано у виданні: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990.

Україна вступає як свобідний член в свобідну спілку народів Російської Федеративної Республіки — піднесення національно-визвольного руху в 1917 р. відбувалося в тій чи іншій формі в усіх національних регіонах колишньої Російської імперії. Польща та Фінляндія, які завжди демонстрували прагнення до самостійного державного життя, домагалися незалежності. Національні рухи народів Прибалтики, України, Білорусі, Молдови, Криму, Кавказу та ін. висували на той час гасло надання автономії у складі Федеративної Росії.

[Звернення] "До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл" [21 березня 1917 р.]

Текст звернення вперше опублікований у газеті: Вісті з Української Центральної Ради у Києві. — 1917. — 21 березня. — № 2. — С. 2. Підпис: *Професор М.Грушевський.* Невдовзі передрук здійснив часопис українських полонених: Розсвіт (Раштат). — 1917. — 14 (1) червня. При передруці повного змісту "Вістей з Української Центральної Ради" це звернення було подане в журналі: Український історик. — 1978. — Ч. 1–3. — С. 157. У 1992 р. передруковане у виданні: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 196.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Подається за першодруком.

З перших днів Центральної Ради активізувало свою діяльність Товариство шкільної освіти. 17 березня 1917 р. за його ініціативи на зібранні педагогів м.Києва була прийнята постанова про скликання Всеукраїнського педагогічного з'їзду, окреслена його програма за трьома секціями: нижча, середня та вища школи. Про це повідомляли в замітці "Українська шкільна справа" на сторінках першого числа "Вістей з Української Центральної Ради у Києві" (19 березня). У наступному випуску газети М.Грушевський звернувся до своїх колег з вищих шкіл взяти участь у цьому педагогічному форумі. З закликом "До українських народних учителів" взяти участь у З'їзді українських професорів і вчителів звернувся у пресі також голова Товариства українських учителів І.Стешенко (Нова рада. — 1917. — 25 березня. — № 1. — С. 4).

Детальна інформація про роботу 1-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду, який відбувся 5–7 квітня 1917 р. за участю 600 депутатів від педагогічних колективів початкових, середніх та вищих шкіл, була подана в "Робітничій газеті" (див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 147–148). Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 140; *Завальнюк О., Телячий Ю.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 2001; *Янковська О.В.* Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2005. — № 2. — С. 105–114. Бібліографічний огляд праць з історії національно-освітнього руху доби Української Центральної Ради див.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — С. 386–393.

Велика хвиля

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 25 березня. — № 1. — С. 2. Підпис: *М.Грушевський.* Відразу ж газетний варіант статті був видрукуваний окремою листівкою Петроградським комітетом Української соціалістичної партії з деякими правописними змінами та розбивкою на менші абзаци. Автор вніс її до збірки "Вільна Україна" (К., 1917. — С. 3–4) з незначними правками та доповненнями. У 1917 р. варіант статті за збіркою був передрукований у львівському часописі "Шляхи" (Зш. 5–8. — С. 379–380). Текст статті за петроградською листівкою передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 44–46. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 141–143; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 95–99.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917. — С. 3–4.

Стаття написана для першого числа всеукраїнської щоденної газети "Нова рада", яка почала виходити 25 березня 1917 р. Її видання було організоване на кошти Товариства допомоги науці, літературі і штуці, й по суті "Нова рада" була спадкоємницею знаменитої "Ради". З газетою "Вісті з Української Центральної Ради", перше число якої з'явилося в день маніфестації 19 березня, "Нова рада" деякий час фактично виконувала функції друкованого органу УЦР. М.Грушевський згадував: «Свою вступну статтю для "Нової ради", написану слідом за маніфестацією, я, власне, звернув проти мінімалізму в трактуванні моменту, його недооцінювання. Після перевороту 1918 р., та ще й до нього, мене в самостійницьких кругах представлено мінімалістом, людиною без державницького почуття. Але в перших стадіях революції я якраз був максималістом в порівнянні з переважною більшістю української інтелігенції»

hrushevsky.nbuv.gov.ua

(*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144). Стаття піднімала найгостріше і найактуальніше тогочасне питання про стратегічну мету українського національно-визвольного руху. Автор закликав українське громадянство не обмежуватися потребами вчорашнього дня, що лежали в національно-культурній площині, сміливо ставити політичні вимоги.

На початку своєї діяльності Центральна Рада, спираючись на традиційні вимоги українського руху, декларувала своїм завданням захист національно-культурних прав українського народу (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 38–39). Але досить швидко життя показало, що очікувані суспільством революційні зміни не можуть бути задоволені зрушеннями лише в національно-культурній сфері. Вперше питання про національно-державне самовизначення України М.Грушевський озвучив на Українському кооперативному з'їзді, що відбувся 14–15 квітня 1917 р. у Києві. Він сформулював головну політичну мету українського руху: національно-територіальна автономія у складі Російської держави.

Для кожного наступного номера "Нової ради" Грушевський писав нову статтю. Ці публікації склали цикл інформаційного, агітаційно-пропагандистського характеру з найбільш актуальних проблем українського руху. Згодом вони були видані окремою брошурою під назвою "Вільна Україна" (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145; *Верстюк В.* Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // Український історик. —2002. — Ч. 1–4. — С. 282–283).

с. 6 ***Вже через чотири роки по підданні цареві маніфестом 1658 року вони проголосили своє піддання за уневажнене...*** — йдеться про Гадяцький договір, укладений гетьманом І.Виговським 16.09.1658 р. з урядом Речі Посполитої. Договір був спробою зберегти суверенітет України в умовах експансії Московської держави. За ним Україна (в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) мала входити на рівних правах до федерації з Польщею і Литвою як незалежне Велике князівство Руське.

...він опинився сто літ пізніше — йдеться про остаточну ліквідацію автономного устрою України за Катерини II, починаючи від скасування гетьманського уряду (1764) і закінчуючи знищенням Запорозької Січі (1775) та військового устрою Гетьманщини (1783).

Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними... — йдеться про демократичні перетворення в Росії, започатковані Лютневою революцією. Монархія була скасована, утворений Комітетом Державної Думи Тимчасовий уряд ввів демократичні свободи, здійснив амністію з політичних і релігійних справ. 21 березня 1917 р. уряд скасував усі національні та віросповідальні обмеження прав громадян щодо місця проживання, права власності, освіти, військової служби, застосування мов національних меншин у діловодстві приватних товариств, у приватних навчальних закладах.

Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодатні органи до того, щоб вони звели українську справу в Росії з мертвої точки... — на початку лютого 1916 р. українські діячі Полтави надіслали керівникам опозиційних фракцій IV Державної Думи М.Чхеїдзе та П.Мілюкову меморандум про забезпечення законодавчих гарантій культурно-національного розвитку українського народу. Студентська молодь Полтави, Києва, Харкова, Чернігова, Одеси звернулася до Думи з петицією політичного характеру, головною вимогою якої була автономія України на тих самих умовах, що й Польщі. Детально див.: *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 271–354. Свої настанови щодо вирішення нагальних українських питань через звернення до уряду М.Грушевський подавав у листі до С.Єфремова від 26 липня 1915 р.: «Війна затягається, і як самі певне бачите, не можна відкладати вже до "після війни" — в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правительства. Не переоцінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей (для укр[аїнців] зовсім нових) — се нагода виступити з укр[аїнськими] бажаннями. Перед мін[істром]

hrushevsky.nbuv.gov.ua

внутр[ішніх справ] — заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед мін[істром] освіти — мова в школі, справа приватн[их] шкіл і укр[аїнських] предметів в учит[ельських] семінаріях і серед[ніх] школах, у оберпрокур[ора] — українська проповідь, обрусеніє духовенства. Розуміється, добре було б, щоб не викликати якихось неприємних декларацій, хоч неприємні деклар[ації] чи не кращі, ніж зовсім ніяких?» (Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1 / Упоряд. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. — С. 170).

...відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі... — йдеться про депутацію українських громадських діячів Ф.Матушевського, С.Русової та С.Іванова, яка 14 серпня 1915 р. вручила міністру народної освіти П.М.Ігнатьєву ґрунтовну записку про народну школу (див.: Докладная записка министру народного просвещения об украинской школе // Украинская жизнь. — 1915. — № 8–9. — С. 13–34). 16–18 серпня 1915 р. депутація у складі Ф.Матушевського, С.Петлюри та С.Русової подала лідерам прогресивних думських фракцій "Докладную записку о задачах внутренней политики в отношении к украинскому населению" за підписами редакторів закритих українських газет та журналів (Там само. — С. 5–12). На підставі останньої записки соціал-демократична фракція та трудова група внесли в Думу запит про утиски української преси. Запит підписали М.Чхеїдзе, О.Керенський та ін. (див.: Украинская депутация в Петрограде // Украинская жизнь. — 1915. — № 7–8. — С. 126, 131–134).

Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей... — йдеться про гоніння на українство, які почалися з вибухом Першої світової війни. 31 липня 1914 р. уряд запровадив військову цензуру, на початку січня 1915 р. за наказом начальника Київської військової округи київський губернатор видав розпорядження про припинення на весь час військового стану всіх українських періодичних видань. Внаслідок цих актів упродовж серпня 1914 р.–січня 1915 р. були закриті українські видання "Рада", "Українська хата", "Маяк", "Літературно-науковий вістник", "Україна", "Записки Українського наукового товариства в Київі", "Дзвін", "Сяйво", "Світло", "Ріллля", "Наша кооперація". Єдиний незакритий часопис "Рідний край" був змушений перейти на "ярижний" правопис. Ще раніше, наприкінці серпня 1914 р., були закриті українські часописи у Львові (див.: *Животко А.* Історія української преси. — Київ, 1999. — С. 242–246). Припинили діяльність нечисленні українські національно-культурні організації. У Києві був закритий український клуб "Родина", згорнуло свою діяльність Українське наукове товариство. М.Грушевський прибув до Києва наприкінці листопада 1914 р. і був заарештований за звинуваченням у австрофільстві і засланий до Симбірська. Під загрозою арешту опинився Є.Чикаленко. До Сибіру заслали тисячі галичан. Про настрої української громадськості на початку війни, долю її провідних діячів див.: *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2-х т. — К., 2004. — Т. 1. (1907–1917). — С. 330–338. Проблемам переслідування українства в умовах війни присвятив свої публіцистичні праці "На распутьи", "Как понимать?", "Из украинской жизни" М.Грушевський. Статті написані на засланні (в Казані), опубліковані у виданнях: Украинская жизнь (Москва). — 1915. — № 10. — С. 5–9; 1916. — № 4–5. — С. 7–10; Утро (Харьков). — 1915. — 25 ноября; 3 декабря (див. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 424–427; 431–438; 472–474).

с. 7 *...про останню заяву Тимчасового правительства про його спочуття до "культурно-національного самоозначення народностей Росії"* — основні напрями діяльності Тимчасового уряду були викладені у виданій 3 березня 1917 р. "Декларації", яка обіцяла підтримку культурного самовизначення недержавних народів Росії.

Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи — цієї фрази у першодруці статті в "Новій раді" не було. Доповнена автором при укладанні збірки "Вільна Україна".

hrushevsky.nbuv.gov.ua

З старого і нового

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 28 березня. — № 2. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Невдовзі передрукована у часописі: Вістник Союза визволення України (Відень). — 1917.— 10 червня (н. ст.). — Ч. 24 (154). — С. 369–370. У редакційній замітці зазначено: «За київською "Новою радою" з дня 28. III. ст. ст. подаємо цікаву статтю яко документ пануючих тепер у Києві політичних настроїв». Майже одночасно передрукована в газеті: Українське слово (Львів). — 1917. — 12 червня (н. ст.). — № 124. — С. 1.

Подається за першодруком.

У статті М.Грушевський намагався з'ясувати, чому український національний рух, за роки світової війни зведений майже нанівець, після падіння в Росії самодержавства за короткий час відновився і демонстрував дедалі більші державницькі прагнення. На його думку, це сталося завдяки потенціалу, закладеному 70 років тому на самому початку українського національного відродження. Він бачив ідейну спорідненість політичної програми Української Центральної Ради з ідеологією діячів Кирило-Мефодіївського товариства. Аналізуючи головний програмний документ товариства —"Книга буття українського народу", — М.Грушевський проводив прямі паралелі його головних постулатів (безкласовість української нації, всеслов'янська єдність, федералізм) з політичними завданнями українського руху 1917 року.

с. 8 ***Написана на двох мовах, по-українськи й по-російськи...*** — список "Книги буття українського народу" (автограф М.І.Костомарова, паралельні тексти українською і російською мовами) був вилучений у М.І.Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р. Див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1 / Упоряд. І.І.Глизь, М.І.Бутич, О.О.Франко. — С. 152–167. Інший список (автограф М.І.Костомарова лише українською мовою) зберігається в його слідчій справі (Там само. — С. 250–258).

...надруковані були тільки виривки з російського тексту — і вони були сконфісковані — йдеться про перше монографічне дослідження історії Кирило-Мефодіївського братства: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 5. — С. 98–127; Кн. 6. — С. 39–67. У тексті автор подав витяги російського варіанта "Книги буття". Ця публікація спричинила конфіскацію чисел "Русского богатства". Пізніше праця В.Семевського була повністю опублікована у виданні: Голос минувшего. — 1918. — № 10/12. — С. 101–158.

Видання її в повнім українськім тексті тепер стає черговим завданням — вперше повний текст "Книги буття українського народу" (українською мовою) опублікував літературознавець П.Зайцев у журналі "Наше минуле". Див.: *Костомаров М.* Книги битія українського народу // Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 7–21. Текст скопійований з автографа М.Костомарова, що зберігався в архіві III відділення (пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 152–169). До публікації додана студія П.Зайцева «"Книги битія", як документ і твір» (Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 22–35).

Кричали поляки... уважав добрим — тут М.Грушевський у власному перекладі українською подає опубліковані В.Семевським витяги з "Книги буття українського народу" (див.: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 6. — С. 45; пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 163–164 (§71–73)).

Україна не любила ні царя, ні пана... а потім і в інших слов'янських землях — тут М.Грушевський у власному перекладі українською подає опубліковані В.Семевським витяги з "Книги буття українського народу" (див.: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское обще-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ство 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 6. — С. 46; пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 164–165 (§76, §80)).

В.Семевський в "Русском богатстве", 1911 р., кн. 6 — у цьому числі було опубліковане закінчення праці В.Семевського "Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г." (С. 39–67) з витягами окремих параграфів "Книги буття українського народу". Ці витяги становлять основний зміст статті М.Грушевського "З старого і нового" у його власному перекладі українською.

с. 9 ***Се була найсвятіша і найславніша війна... яке тільки можна знайти в історії*** — тут М.Грушевський у власному перекладі українською подає опублікований В.Семевським витяг з "Книги буття українського народу" (див.: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 6. — С. 49; пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 167 (§ 93)).

І згинула Україна... наче б і не було між ними нічого... — тут М.Грушевський у власному перекладі українською подає опубліковані В.Семевським витяги з "Книги буття українського народу" (див.: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 6. — С. 50; пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 167–168 (§ 97–104)).

Встане Україна з своєї могили... а він ліг основою всього — тут М.Грушевський у власному перекладі українською подає опубліковані В.Семевським витяги з "Книги буття українського народу" (див.: *Семевский В.И.* Кирилло-Мефодиевское общество 1846–47 г. // Русское богатство (СПб.). — 1911. — Кн. 6. — С. 50; пор.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 168 (§ 108–109)).

"Русское богатство" — літературний, науковий та суспільно-політичний журнал. Виходив у Петербурзі у 1876–1918 рр. У 1883–1891 рр. (ред. Л.Є.Оболенський) пропагував релігійно-моральні погляди Л.М.Толстого. З 1892 р. (ред. М.К.Михайловський) підтримував погляди ліберальних народників. З 1904 р. — редактор В.Г.Короленко. Від першої російської революції журнал став органом партії кадетського спрямування — "народних соціалістів".

с. 10 ***Коли на великім зібранні київськім 19 березня...*** — йдеться про українську маніфестацію в Києві, перед стотисячною аудиторією якої неодноразово виступав М.Грушевський (тексти промов вміщені у цьому томі). Його особисті враження про маніфестацію див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 141–143.

"Вір мені, се буде, буде!" — тут М.Грушевський цитує у власному перекладі українською слова головного героя повісті М.І.Костомарова "Панич Наталич". Витяг з повісті був вилучений під час арешту Миколи Костомарова у 1847 р. і долучений до матеріалів його слідчої справи (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 262–263).

На Всеукраїнський з'їзд!

Стаття-заклик М.Грушевського вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 29 березня. — № 3. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

Стаття написана напередодні скликання Українською Центральною Радою 6–8 квітня 1917 р. Всеукраїнського національного конгресу (Національного з'їзду). Вона вийшла після того, як в українських газетах та російськомовній "Киевской мысли" були оприлюднені норми представництва, програма роботи з'їзду та його завдання (за підписом голови УЦР М.Грушевського та секретаря С.Веселовського). Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 50–51. Передбачалось, що у перші два дні роботи на конгресі відбудеться обговорення політичних і правових засад подальшого розвитку українського руху. Третій день відводився організаційним питанням — виборам до Центральної Ради, формуванню її керівних органів. У статті голова Центральної

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ради ще раз підкреслив важливість першого українського масового національного форуму, завданням якого було введення стихійного національно-визвольного руху в організовані форми, перетворення УЦР з київської на всеукраїнську керівну організацію, надання їй характеру територіального представництва в масштабах України. Він закликав усіх свідомих співгромадян взяти активну участь у конгресі, забезпечити якомога ширше представництво різних за характером організацій — політичних, професійних, освітніх, культурних тощо. Особливо наголошував на представництві від усіх українських територій.

с. 11 ***Центральна Рада, організована в Києві з представників усіх київських організованих українських верств...*** — на підставі ґрунтовного аналізу всіх історіографічних версій, детального студіювання мемуарних джерел (*Антонович Д.* Довкола засновин Центральної Ради // Діло (Львів). — 1937. — 27 березня; *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 129–130; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 42; *Його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 85–87; *Чикаленко Є.* Уривок зі споминів за 1917-ий рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США. — Нью-Йорк, 1999. — Вип. 4. — С. 253–255) відомий дослідник історії Української революції В.Верстюк доводить, що ініціатива створення Центральної Ради належала не Товариству українських поступовців (як донедавна твердилося у переважній більшості літератури за темою), а групі Д.Антоновича, що об'єдналася навколо редакції соціал-демократичного часопису "Дзвін" і складалася з великої кількості соціалістичних і несоціалістичних груп та організацій. Однак реалізована ця ініціатива була в рамках переговорів із ТУП-ом, яке усвідомлювало потреби створення єдиного українського центру. «Щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими "делегатами від соціалістичних організацій", і таким чином повстала Центральна Рада», — згадував один з лідерів ТУП-у Є.Чикаленко (див.: *Чикаленко Є.* Уривок зі споминів за 1917-ий рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США. — Нью-Йорк, 1999. — Вип. 4. — С. 255). Детально див.: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 23–46. Інший дослідник Ф.Турченко так само доводить необґрунтованість твердження, що "саме ТУП виробив ідею Центральної Ради і дав її назву, що він ініціював її створення". Водночас він обґрунтовує гіпотезу, що разом з соціалістами значну роль у створенні коаліційного всеукраїнського об'єднання відіграли політичні сили самостійницького спрямування (див.: *Турченко Ф.Г.* Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Там само. — С. 63–77). 7 березня відбулися вибори президії Центральної Ради та голів комісій при ній. За повідомленням, поданим у "Вістях з Української Центральної Ради у Києві" (19 березня. — № 1), УЦР була створена з представників Українського наукового товариства у Київі, Українського технічного агрономічного товариства, Українського педагогічного товариства, Національного українського союзу, кооперативів, студентства усіх вищих шкіл м.Києва, Союзу міст, робітників, військових, соціал-демократичних груп та ін. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 44–45; перший склад УЦР (7 березня–7 квітня 1917 р.) з вказівкою на представництво див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 206–208).

Повороту нема

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 30 березня. — № 4. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Незабаром газетний варіант статті передрукувало львівське "Діло" (1917. — 3 травня (20 квітня). — Ч. 101. — С. 1–2), а за ним — віденський часопис "Вістник Союза визволення України" (1917. — 13 травня (н. ст.). — Ч. 20 (150).— С. 305). Автор вніс статтю до збірки "Вільна Україна" (К., 1917. — С. 5–7) з численними правками, редагуванням окремих абзаців, змінами акцентів. Значних правок зазнали третій і

hrushevsky.nbuv.gov.ua

особливо останній абзаци. Це свідчить, що за короткий час від публікації в газеті до впорядкування збірки погляди М.Грушевського щодо самостійницької течії стали дещо обережнішими. Після виходу збірки стаття була передрукована у львівському часописі "Шляхи" (Зш. 5–8. — С. 381–382). Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — 144–146; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 99–102.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917. — С. 5–7.

Стаття є органічним продовженням статті "Велика хвиля". У ній М.Грушевський розвиває започатковане в попередніх виступах і публікаціях у "Новій раді" обґрунтування головної політичної вимоги національного руху — автономії України. Цю проблему він розглядав у контексті взаємин українського руху з центральною владою Росії.

с. 13 ***Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів...*** — резолюції, постанови, відозви з'їздів, віча, партійних зборів, що пройшли в різних куточках України впродовж березня 1917 р., опубліковані у виданні: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали /Упоряд.В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 35–114.

...з трибуни першої і другої Думи... — йдеться про представницький законодавчий орган Російської імперії (1906–1917), запроваджений маніфестом Миколи II від 17 жовтня 1905 р. До складу I Державної Думи (27 квітня–8 липня 1906 р.) від 9 українських губерній були обрані 102 депутати. 44 депутати об'єдналися в Українську парламентську фракцію (голова І.Шраг), яка задекларувала своєю політичною платформою боротьбу за автономію України. Українська парламентська фракція відіграла провідну роль в утворенні у травні 1906 р. Союзу автономістів, що об'єднав парламентські групи недержавних народів Росії і виступав за перетворення Російської імперії на федерацію. У II Державній Думі (20 лютого–2 червня 1907 р.) українська фракція налічувала 47 депутатів. М.Грушевський активно співпрацював з українською парламентською фракцією I Державної Думи, був одним з ініціаторів видання її фактичного друкованого органу — тижневика "Украинский вестник". На його сторінках він видрукував 11 суспільно-політичних праць, які увійшли до збірки "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907). Див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 383–535. Низку публікацій про українське питання в I Державній Думі М.Грушевський подав 1906 р. у "Літературно-науковому вістнику". Згодом ці праці увійшли до збірки "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років" (Там само. — С. 289–375). Детально про діяльність українських фракцій I та II Державних Дум див.: *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 5–56.

с. 14 ***...коли російське правительство, користаючи з війни, заходилося знищити і викорінити українство в Галичині...*** — під час Галицької битви (18 серпня–21 вересня 1914 р.) Росія захопила землі Галичини, Буковини і Посяння, з яких була утворена тимчасова адміністративно-територіальна одиниця — Галицьке генерал-губернаторство на чолі з лідером русофілів графом Г.О.Бобринським. Російська адміністрація проводила політику швидкої інкорпорації окупованих територій до складу Російської імперії. Своєрідною методичною вказівкою до розгортання репресій на окупованих землях Галичини стало видання Штабом Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту в липні 1914 р. брошури "Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ея, в связи с национально-общественными настроениями". Розгорнулося нищення українства в усіх його проявах — політичному, релігійному і культурному: були закриті українські школи, періоди-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

чні видання, друкарні, вчинені розгроми в НТШ, товаристві "Просвіта". Зазнала переслідувань Українська греко-католицька церква. Відбулись масові депортації української інтелігенції та священиків УГКЦ в північні райони Росії. Після відступу у 1915 р. російські війська взяли заручниками близько 700 українських, польських і єврейських діячів. Політика російською уряду щодо західноукраїнських земель була засуджена російськими ліберальними колами. З трибуни IV Державної Думи лідер кадетів П.Мілюков назвав її "європейським скандалом". Детально див.: *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М., 2000; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 9–75; *Єфремов С.* До історії "Галицької Руїни" 1914–1915 рр. (В жандармському освітленні) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 127–144; Нарис історії "Просвіти". — Львів; Краків; Париж, 1993; *Петрович І. [Крип'якевич І.]* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914–червень 1915. — Львів, 1915.

Питання про долю засланих галичан та заручників М.Грушевський порушував у своїх публіцистичних працях під назвою "Из украинской жизни", видрукуваних у харківській газеті "Утро" в грудні 1915 р. (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 431–438). Відразу після Лютневої революції вчений наголошував на негайній потребі звільнення засланців у своєму листі до О.Керенського (машинописну копію надіслав П.Стебницькому (ІР НБУВ. — Ф. 244. — № 254); лист опублікований у виданні: *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: "Я оснувавсь в Москві, Арбат 55". — М., 2005. — С. 404–405). Ці ж самі вимоги щодо висланих галичан-українців були висловлені в редакційній статті "Наши требования" (От украинских организаций), що відкривала № 1–2 журналу "Украинская жизнь" за 1917 р. Стаття була підготовлена за участю М.Грушевського, підписана Спілкою українських федералістів, Московським комітетом українських соціалістів-революціонерів, редакціями журналів "Украинская жизнь" та "Промінь", українською секцією Товариства слов'янської культури.

В сю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством — йдеться про контакти українських діячів з російськими лібералами — трудовиками, кадетами, що створили так званий Прогресивний блок у Державній Думі. 16 лютого 1914 р. у Києві відбулась зустріч представників ТУП з головою Конституційно-демократичної партії П.Мілюковим. М.Грушевський мав на зібранні вступну промову, під час обговорень чітко визначив вимоги українців щодо автономії. На підставі доповідей, виголошених лідерами ТУП під час цієї зустрічі, 19 березня 1914 р. П.Мілюков виступив з промовою в Думі на підтримку українського руху (детально про ці зустрічі та текст промови лідера кадетів див.: *Чикаленко Є.* Щоденник. У 2-х т. — К., 2004. — Т. 1 (1907–1917). — С. 306–319).

Від слова до діла!

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 31 березня. — № 5. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* З незначними доповненнями, виправленнями, уточненнями дат (зокрема, фраза в газетній публікації "півтора тижня тому ми читали звістку, що литовські національні організації" у збірці змінена на "в середині березня") автор вніс статтю до збірки: Вільна Україна. — К., 1917. — С. 7–10. Передрук: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 102–105.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917.— С. 7–10.

До написання статті М.Грушевського спонукало усвідомлення, що український рух уже визначився із своєю політичною метою — автономія і федерація, тоді як Тимчасовий уряд відкладав вирішення національного питання в Росії до Всеросійських Установчих зборів. Автор

hrushevsky.nbuv.gov.ua

намагався донести до українського громадянства думку, що українському народу не слід чекати в бездіяльності, поки його долю вирішать Установчі збори, скликання яких відкладається на невизначений термін. У порозумінні з іншими народами Росії, які також прагнуть самовизначення, треба будувати своє внутрішнє життя і прийти до Установчих зборів вже з готовою автономною організацією краю.

с. 15 ***Широка автономія України в її етнографічних межах...*** — йдеться про те, що українська автономія мала існувати в певних територіальних рамках, які на той час офіційно не були визначені. Громадсько-політичні кола Російської імперії сприймали Україну як певну етнографічну територію без визначених меж. Серед українських тогочасних політиків найбільш поширеною була думка про визначення території за етнографічним принципом. Українськими вважалися ті землі, на яких серед місцевого населення переважали українці. До таких у 1917 р. у повному складі належали 9 губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Чернігівська (за винятком чотирьох північних пов.: Мглинського, Новозибківського, Стародубського, Суразького), Таврійська (без Криму), а також окремі повіти: Хотинський пов. (79% українців) Бессарабської губ.; Брестський (64,4%) та Кобринський (79,6%) пов. Гродненської губ.; Грубешівський та Томашівський пов. Люблінської губ.; Влодавський пов. Сідлецької губ.; Бірюцький (69,3%), Богучарський (82,2%), Валуйський (52,9%), Острогозький (93,5%) пов. Воронезької губ.; Гайворонський (57,3%), Новооскільський (50,8%), Путивльський (51,9%) пов. Курської губ.; Медвеженський (58,4%) і Новогригоріївський пов. (50,7%) Ставропольської губ.; Таганрозький округ (61,7%) Області Війська Донського; Катеринодарський (51,8 %), Єйський (73,9%) і Темрюцький (75,2%) відділи Кубанської області (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 151–152; Українці. Східна діаспора: Атлас. — К., 1993. — С. 6–7).

...Установчі збори Російської держави — йдеться про загальнонаціональний з'їзд депутатів, який мав визначити засади державного устрою Росії після повалення самодержавства і відповідно до них виробити основний закон (конституцію). Уряд оголосив себе "тимчасовим" до скликання Всеросійських Установчих зборів на засадах загального, рівного, таємного і прямого виборчого права. До цього часу відкладалося вирішення ключових державних проблем — про політичний устрій, аграрну реформу, самовизначення народів Росії. Через різні причини вибори були проведені в строк лише в 39 (із 79) виборчих округах. Загалом було обрано 715 депутатів. Ще до відкриття зборів деякі лідери кадетської та есерівської партій були позбавлені депутатських мандатів. 5 (18) січня 1918 р. у присутності 410 депутатів Установчі збори розпочали роботу в Таврійському палаці. Вранці 6 (19) січня охорона палацу наказала присутнім покинути приміщення. У ніч на 7 (20) січня ВЦВК затвердив написаний раніше В.Леніним декрет про розпуск Установчих зборів. Детально див.: *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели. — М., 1997. На момент написання статті питання про скликання Українських Установчих зборів ще не стояло на порядку денному українського суспільно-політичного життя. Хоча невдовзі ці вимоги стали в центрі обговорення всіх військових, селянських, робітничих, професійних, партійних з'їздів. Вперше Українські Установчі збори як принцип самовизначення України були проголошені у І Універсалі УЦР (10 червня 1917 р.).

с. 16 ***Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де воно санкціонує ті домагання країв і народностей, які йому приносяться*** — йдеться про ухвалу Тимчасового уряду від 19 березня 1917 р. передати на розгляд міністрів, обер-прокурора Св. Синоду, державного контролера та юридичної наради документи про тимчасове адміністративне управління, місцеве самоуправління та національне самовизначення в Литві та Естонії (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. — С. 64–70).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили... — див.: "Постановление Литовского Национального Совета в составе партий [...] от 13-го марта 1917 года" (Там само. — С. 65–67).

Коло того ж заходилися естонці... — див.: "Положение о временном устройстве административного управления и местного самоуправления Эстонского края" (Там само. — С. 68–70).

Народностям України

Вперше під заголовком "Народам України" опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 2 квітня. — № 6. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* З незначними правками та уточненнями автор вніс статтю до збірки "Вільна Україна" (К., 1917. — С. 10–12). Зокрема, уточнення стосується останнього абзацу. У газетному варіанті М.Грушевський передбачав, що питання національних відносин будуть намічені Національним з'їздом або комітетом для вироблення автономного статуту. У збірці він вже однозначно констатував: "Все се в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований Центральною Українською Радою з участю представників всіх головніших народностей України в недалекім часі". За збіркою стаття передрукована у львівському часописі: Шляхи. — 1917. — Зш. 5–8. — С. 382–384. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 135–137; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 106–108.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917.— С. 10–12.

Поява статті була викликана вкрай важливою проблемою, яка назрівала в процесі реалізації автономістських прагнень українського руху, — яким буде становище національних меншин в автономній Україні. Питання набувало гостроти і використовувалося як контраргумент російськими політичними партіями, мусувалося правою і навіть демократичною російською пресою. Російське і русифіковане населення українських міст залякували примусовою "українізацією" або масовими звільненнями, особливо в сфері державного управління, освіти тощо. Своє бачення міжнаціональних стосунків М.Грушевський висловив у статті. Він стверджував, що в автономній Україні українці не будуть панівною нацією на кшталт росіян у Російській імперії. Демократичний лад забезпечить рівні права і можливості для всіх народів, що живуть в Україні.

с. 18 ***Ми не візьмем прикладу з угрів...*** — боротьба Угорщини за незалежність, започаткована революцією 1848–1849 рр., призвела до угоди 1867 р., за якою Габсбурзька імперія була перетворена на двоєдину Австро-Угорську імперію. Угорщина, до складу якої увійшли Трансильванія, Банат, Воєводина, Хорватія, Славонія, Словаччина, Закарпаття, отримала суверенітет, мала свій парламент та уряд. Але національна політика її була реакційною. У другій половині XIX ст. неугорські народи виступали проти насильницької мадяризації, за свої права на самовизначення та вільний розвиток національної культури.

Ми не підемо слідами поляків... — після невдачі польських повстань 1830 та 1863 рр. польські консервативні кола стали на шлях угоди з Габсбурзькою монархією й отримали від неї певні поступки для поляків у Галичині, де вони стали фактично панівною нацією. У Царстві Польському, що входило до складу Росії, відбувалися полонізація та окатоличування українського населення Холмщини. Також на цих землях, що входили до смуги осілості, був поширений антисемітизм.

с. 19 ***Право національних меншостей буде забезпечене!*** — головні підходи щодо забезпечення прав національних меншин були проголошені в рефераті Ф.Матушевського "Права національних меншостей", прочитаному на Всеукраїнському національному конгресі 6 квітня 1917 р. (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917

hrushevsky.nbuv.gov.ua

року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 148–154). Він зазначав: «[...] ми стоїмо на ґрунті признання повної гарантії, повного забезпечення прав національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була: чи московці, чи євреї, чи поляки, чи білоруси, чи татари. На іншому ґрунті ми не можемо і не повинні стояти. Ми цілком поділяємо ті думки, що так гаряче висловив на цих днях проф. Грушевський на шпальтах "Нової ради" в статті "Народам України"» (Там само. — С. 153). Законодавчо це право забезпечив Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, прийнятий на засіданні Малої ради 9 січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 98–101).

...намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований Центральною Українською Радою... в недалекім часі — комісія для підготовки статуту автономії України в складі 26 осіб (М.Грушевський, І.Шраг, М.Біляшівський, О.Гермайзе та ін.) була створена 28 червня 1917 р. під час П'ятих загальних зборів УЦР (див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 237). Згодом її склад розширився до 100 осіб.

По Українськім національнім з'їзді, 6–8 квітня

Вперше під заголовком "По з'їзді" опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 13–14 квітня. — № 13–14. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* З незначними правками та доповнену двома новими абзацами (5-й і останній) автор вніс статтю до збірки "Вільна Україна" (К., 1917. — С. 14–16). Передрук: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 111–113.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917.— С. 14–16.

Стаття підводить підсумки роботи Всеукраїнського національного конгресу — першого масового представницького форуму українського руху, в якому взяло участь близько 1 тис. делегатів від різних українських політичних, громадських, професійних, культурних організацій. Були представлені майже всі землі, заселені українцями. Конгрес відбувся 6–8 квітня 1917 р. в одному з найбільших у Києві приміщень — Купецькому зібранні. На ньому прозвучало вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей (серед них і реферат М.Грушевського), що торкалися різних аспектів автономії України, в обговоренні взяло участь понад 100 делегатів. УЦР була перетворена на загальноукраїнську представницьку організацію, керівний орган українського руху, конгрес розширив її соціальну базу, переорієнтував діяльність з культурно-просвітницької на державотворчу. Він також підтвердив, що М.Грушевський є визнаним лідером — "батьком" нації. У новообраному складі Центральної Ради із 118 членів він був одностайно обраний головою. Конгрес став важливим кроком у розвитку Української революції, продемонструвавши перед Тимчасовим урядом серйозність і невідкладність українських національних домагань (див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 79–87; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 52–63; *Хміль І.В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес — з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). — К., 1994).

с. 20 ***Можна зібрати враження й поділитися гадками з приводу його*** — детально роботу Конгресу та свої враження про нього висвітлює М.Грушевський у своїх спогадах (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 119–124). Зокрема, про вибори його головою УЦР вчений писав: "Останній день з'їзду був присвячений організації Ц. ради, заразом він був моїм тріумфальним днем — найбільшої почесті, котрої я коли-небудь зазнав у житті" (Там само. — С. 122).

Адже два з половиною роки українці зіставалися без преси — *див. коментар до статті "Велика хвиля"*. Про заходи з відродження української преси в перші дні Української революції див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 139–140).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

...стара гвардія давніших українських організацій — йдеться передусім про Товариство українських поступовців (ТУП) — міжпартійну громадсько-політичну організацію, що діяла в Наддніпрянській Україні у 1908–1917 рр., і об'єднувала українських діячів на платформі автономії України та конституційно-демократичного ладу. До керівного органу (Ради ТУП) входили Є.Чикаленко, С.Єфремов, Д.Дорошенко, Ф.Матушевський, Л.Старицька-Черняхівська та ін. Близько 60 осередків (громади ТУП) діяли по Україні, в Петербурзі і Москві. М.Грушевський також належав до ТУП. Але з початком революції, захоплений її могутнім розгортанням, він вважав, що "стара гвардія" не встигає за новими радикальними вимогами моменту. Тому розійшовся зі своїми поміркованими ліберально-демократичними товаришами й пристав до радикальніших і молодих українських есерів, хоча й не оформляв офіційне членство в партії (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 108–109; 123–124, 129–130). Див. також: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 23–46.

...котру недурно звеличав на з'їзді представник Тимчасового правительства — йдеться про комісара Київської губернії М.Суковкіна, який виступив "в ролі представника Временного правительства з привітанням, що мало характер політичної декларації. [...] Се був виступ дуже цінний для українського будівництва в тодішній його стадії, і друга заслуга старого бюрократа, котру я йому потім пам'ятав, підчеркуючи свою роль уповноваженого Временного правительства, він санкціонував наш з'їзд і його резолюції; признав за ним значення голоса українського народу, його організований характер" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 121).

с. 21 *Організовані українські групи, що утворили Центральну Раду в тимчасовім складі...* — склад Центральної Ради (з вказівкою на представництво), обраний конгресом 8 квітня 1917 р., див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 208–211.

...в її "Вістях" — йдеться про газету "Вісті з Української Центральної Ради" — офіційний друкований орган УЦР. Перший номер вийшов 19 березня 1917. Упродовж березня 1917 р.–січня 1918 р. видрукувано 21 випуск (25 номерів). Перші три мали назву "Вісті з Української Центральної Ради у Києві". № 1–19 укладав і видавав Комітет УЦР, з №20–21 — Президія УЦР. Виконуючий обов'язки головного редактора — М. Єреміїв. Спочатку виходила в друкарні В.Бондаренка та П.Гніздовського, друкарні акціонерного Товариства "Петро Барський", з № 8 — в друкарні УЦР. У березні–червні 1917 р. висвітлювалися поточні події, з липня газета виходила як інформаційний бюлетень з послідовним хронологічним викладом насамперед матеріалів сесій УЦР та засідань Малої ради. Загалом на сторінках газети відтворено діяльність УЦР з моменту організації до початку вересня 1917 р. Враховуючи, що архіви УЦР збереглися не повністю, її офіційний друкований орган є надзвичайно важливим джерелом для вивчення становлення та діяльності новітнього українського парламенту. На сторінках газети друкували повідомлення про розгортання національного руху в Україні у березні 1917 р., перші маніфестації, діяльність політичних партій, громадських, студентських і військових товариств, резолюції та постанови Всеукраїнського національного з'їзду, військових, селянських і професійних з'їздів, списки членів УЦР, І та ІІ Універсали, матеріали загальних зборів (сесій) УЦР, протоколи засідань Малої ради. Прибутки від продажу газети надходили до Українського національного фонду. Газета виходила нерегулярно. Припинила існування в січні 1918 р. у зв'язку з наступом більшовицьких військ та вимушеним від'їздом УЦР з Києва.

Наші повіти й губернії — се дуже припадкові комбінації... — йдеться про те, що старий імперський адміністративно-територіальний поділ творився без урахування об'єктивних реалій — національного складу населення, географічних, природно-кліматичних зон, економіки тощо. Згодом М.Грушевський став творцем нового адміністративного поділу українських земель *(див. статтю "Новий поділ України")*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Чи Україна тільки для українців?

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1917. — 15 квітня. — № 15. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Через недосконалу коректу та поспіх у газетному варіанті пропущений фрагмент тексту. Статтю з виправленнями автор вніс до збірки "Вільна Україна" (К., 1917. — С. 13–14). Невдовзі за збіркою статтю передрукував львівський часопис: Шляхи. — 1917. — Зш. 5–8. — С. 384–385. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 138–140; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. — К., 1992. — С. 108–110.

Подається за збіркою: Вільна Україна. — К., 1917. — С. 13–14.

Приводом до написання статті було занепокоєння М.Грушевського існуванням радикального крила українського руху, яке залишалося поза рамками Центральної Ради: «Дві течії з сього боку ми вважали небезпечними, — писав він, — крайній український націоналізм ("Україна для українців") і споріднене з ним самостійництво ("Самостійна Україна")» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 120). Про те, чи є серед українського руху течія "Україна для українців", допитувалась російська демократія Києва напередодні Українського національного конгресу, а "в пресі висловлялись побажання, щоб мотиви, змагання і значення українських націоналістичних течій були вияснені в інтересах самого українського руху" (Там само). Провідником самостійництва як політичної течії був М.Міхновський, голова Української народної партії (УНП). Самостійники створили Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка й вели пропаганду щодо створення національної армії. М.Грушевський вважав самостійництво надто радикальним і навіть небезпечним для української справи. Пізніше, коли він писав спогади (1924 р.), навіть назвав цей рух фашистським. Хоча сучасні дослідники, зокрема В.Верстюк, не розглядають самостійників як альтернативу Центральній Раді (*Верстюк В.* Михайло Грушевський: Політична публіцистика 1917 року // Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 284). Дві точки зору щодо ролі представників самостійницького спрямування у становленні Центральної Ради див.: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. — 2007. — № 2 .— С. 23–46; *Турченко Ф.Г.* Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Там само. — С. 63–77; *Його ж.* Микола Міхновський. Життя і Слово. — К., 2006. Стаття гостро критикувала одну з програмних тез очолюваної М.Міхновським УНП як таку, що лише шкодить українській справі. Голова Центральної Ради заявив рішуче "ні" спробам посварити українців з іншими народами, що живуть в Україні. Він стверджував, що Україна буде рідним домом для всіх націй, що живуть у ній і працюють на її добро. Подальший розвиток Української революції призвів до трансформації українського самостійництва. Утворена в грудні 1917 р. Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) у своїй програмі відмовилася від виключно націоналістичних гасел, зайняла виважені державницькі позиції, проголосивши своєю метою побудову Української незалежної держави. Вона стала однією з партій українського національного табору, брала участь у розбудові і захисті української державності впродовж 1917–1921 рр.

с. 23 *Виклики про "Україну для українців" відзивалися не від нинішнього дня* — гасло "Україна для українців" — один з принципів українського націоналізму — з'явилося на рубежі XIX і XX ст. Наприкінці 1901–на початку 1902 рр. сформувалася Українська народна партія, що проголосила своєю метою боротьбу за незалежність України. Її провідник і головний ідеолог М.Міхновський у 1903 р. став автором програмного документа, своєрідного маніфесту самостійників "Десять заповідей УНП". В оригіналі у пункті 3 цього документа записано: "Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів". Повний текст "10 заповідей" див.: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (про що "історія мовчить"). — Львів, 1994. — С. 24–25.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Десять літ тому назад наш визначніший письменник В.Винниченко їдко висміяв сих людей... — йдеться про гумористичне оповідання В.Винниченка "Поміркований та щирий", прообразом головного героя якого нібито слугував М.Міхновський.

...чи українець. Виклики про "Україну для українців" відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявлялося против них. Десять літ тому назад наш визначніший письменник В.Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія... — цей фрагмент тексту пропущено при публікації статті в "Новій раді".

Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

[Звернення] "До товаришів-українців" [5 (18) травня 1917 р.]

Вперше опубліковано в газеті: Народна воля. — 1917. — 5 (18) травня*. — № 2. — С. 3. Звернення не ввійшло до бібліографічних покажчиків праць М.Грушевського, після 1917 р. жодного разу не передруковувалося.

Подається за першою публікацією.

Звернення стало першою публікацією М.Грушевського в газеті "Народна воля". Скориставшись з початку виходу нової загальноукраїнської газети, яка передбачала охопити своєю читацькою аудиторією українське село, лідер українського руху дав відповідь усім, хто звертався до нього як до голови Центральної Ради в національних справах.

с. 27 ***Від початків нинішньої революції я одержую силу телеграм, де ріжні люди — одні вітають мене, другі просять походити в їх справі, треті запитують в ріжних справах...*** — про ці звернення М.Грушевський повідомляє у своїх спогадах: "Таких декларацій, адрес, привітань рясно сипалось тоді на Ц[ентральну] Р[аду] і на мене особисто як на її голову і більш персонально як на українського батька, як тоді мене прийнялося називати. Удавались до мене з найрізноманітнішими справами, великими і малими, громадськими й приватними (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 130–131).

...по літературі треба удаватися до книгарень... — йдеться про книгарні, які розповсюджували книжки з питань українознавства, українську художню літературу. Часопис "Киевская старина" був першим в Україні науково-історичним місячником, що виходив у Києві у 1882–1906 рр. російською мовою. Він сприяв розвиткові історії, етнографії, фольклористики, літературознавства в Україні. Журнал мав дозвіл на друкування українською мовою художніх творів, у 1897 р. заснував друкарню, у 1899 р. — українську книгарню, яка працювала і після припинення виходу часопису. Видавництво "Час" було одним з найбільших і найактивніших у 1908–1920 рр. у Києві, видавало шкільні підручники, вибрані твори українських класиків, серії популярних видань тощо. Мало власну друкарню та книгарню.

...*"Нової ради"*... — йдеться про щоденну політичну, економічну і літературну газету, що виходила в Києві з 25 березня (ст. ст.) 1917 р. до початку лютого 1919 р. Була, фактично, продовженням газети "Рада", спочатку її видавало Товариство допомоги літературі, науці і

* Тут і далі у другому розділі (до запровадження нового стилю з 1 березня 1918 р.) при датуванні виходу газет на першому місці подається дата за старим стилем, у дужках — за новим.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

штуці, згодом стала друкованим органом Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Редактори — А.Ніковський, С.Єфремов. Газета характеризувалася високим рівнем матеріалів, її співробітники й автори репрезентували політичну та культурну еліту України. Припинила видання на початку лютого 1919 р. після залишення Києва Директорією УНР, потім деякий час виходила під назвою "Рада" (вересень 1919 р.), "Промінь" (вересень—грудень 1919 р.), "Громадське слово" (травень 1920 р.). З першого числа до середини квітня 1917 р. з виданням активно співпрацював М.Грушевський, на її сторінках видрукував 8 суспільно-політичних праць, головні з яких об'єднав у збірці "Вільна Україна".

***...**"Робітничої газети"**...* — йдеться про щоденну газету, друкований орган Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), що виходила з 30 березня 1917 р. до серпня 1919 р. (з перервами), спершу в Києві, згодом у Вінниці й Кам'янці-Подільському. Головним редактором у 1917—1918 рр. був В.Винниченко, у 1919 р. — І.Мазепа. У 1917 р. мала наклад до 30 тис. примірників.

***...**"Народної волі"**...* — йдеться про щоденну газету, видання Української селянської спілки та Центрального українського кооперативного комітету. За своїм політичним напрямом відповідала програмі Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Виходила з 4 травня 1917 р. до 14 листопада 1919 р., спочатку в Києві, з лютого 1919 р. — у Кам'янці-Подільському. Була дуже поширена в Україні, мала наклад близько 200 тис. прим. Головний редактор — М.Ковалевський. З газетою активно співпрацював М.Грушевський.

Кінець старому лукавству

З виходом щоденної газети "Народна воля" впродовж 1917—1918 рр. її сторінки стали головною публіцистичною трибуною М.Грушевського. У першому числі газети було опубліковане звернення Михайла Грушевського "До товаришів-українців" *(вміщене в цьому томі)*. За декілька днів з'явилася стаття "Кінець старому лукавству": Народна воля. — 1917. — 7 (20) травня. — № 4. — С. 2. Підпис: *М.Грушевський*. Відтоді стаття не передруковувалася і не була вміщена в жодному бібліографічному покажчику праць М.Грушевського.

Подається за першодруком.

с. 28 ***Московське правительство забороняло друкувати книги мовою хоч трохи близькою до народної (ще від царя Петра)*** — йдеться про указ Петра І від 5 жовтня 1720 р. українським друкарням: "А вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать" (див.: *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Упоряд., автор передмови і коментарів М.Тимошик. — К., 2004. — С. 345).

...се до самого 1906 р. було неможливо — про здобутки українства щодо видавництва національної преси після 1905 р. детально див.: *Доманицький В.* Українська преса в 1906 р. // Україна. — 1907. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 48—65.

с. 29 ***...літом 1909 р., заходилися ми з товаришами видавати народний тижневик "Село"*** — йдеться про українську народну ілюстровану газету для селян і робітників, що виходила щотижня в Києві в 1909—1911 рр. Заснована з ініціативи М.Грушевського (фактичний редактор) організаційними заходами видавця Ю.Тищенка-Сірого. Офіційні редактори-видавці: Г.Ямпольська, І.Малич, В.Товстоніс, оформлення заголовка з мальованою заставкою — худ. І.Бурячка. Право на видання перший офіційний редактор-видавець тижневика Г.П.Ямпольська отримала з канцелярії київського губернатора 6 червня 1909 р. Перше число газети вийшло 9 вересня 1909 р. Серед найактивніших співробітників був М.Грушевський. У 76 номерах газети "Село" за 1909—1911 рр. історик опублікував 84 статті (тексти статей зібрані у виданні: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 231—412). На сторінках газети друкували публіцистичні праці М.Гехтера, М.Залізняка, В.Дорошенка, Ю.Тищенка-Сірого, П.Стебницького, М.Шаповала, твори В.Винниченка, О.Кобилянської, Л.Мартовича, О.Олеся, В.Стефаника, А.Тесленка, Г.Чупринки, С.Черкасенка. Широко висвітлювали сільськогосподарські та кооперативні новини, регулярно вмі-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

щували рекламу відомих українських часописів, книгарень. Закрита в лютому 1911 р. внаслідок цензурних та адміністративних утисків. Загалом вийшло 76 номерів газети (1909 р. — № 1–17; 1910 р. — №1–50; 1911 р. — № 1–9). Детально див.: *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. — 2004–2005. — Ч. 3–4/1. — С. 25–46).

Видавницю, А.Пл.Ямпольську, шановну людину, за безневинну статтю про тверезість губернатор посадив на 3 місяці в участок, і тільки продержавши її там тиждень, згодився випустити за гроші — замінить, мовляв, недосиджене штрафом в 300 карб[ованців] — 10 травня 1910 р. за постановою київського губернатора офіційний редактор-видавець "Села" Ганна Ямпольська за статтю М.Грушевського "Великодні з'їзди" (№ 18 від 6 травня 1910 р.) була заарештована на один місяць. На п'ятий день завідувач видавничими справами М.Грушевського в Києві Ю.Тищенко-Сірий "викупив її буквально, як викупали й оброків за 300 рублів" (Там само. — С. 39–40). Через два тижні, 27 травня 1910 р., за публікацію статей "Вісті з столиці" та "Про Фінляндію" (№ 19 від 13 травня 1910 р.) губернатор видав постанову про штраф у розмірі 200 руб., а в разі несплати — черговий арешт Г.Ямпольської вже на два місяці. І надалі газету неодноразово піддавали цензурним та адміністративним репресіям, що стало причиною її закриття. Про це М.Грушевський сповістив в останньому числі тижневика в своєму зверненні "До наших читачів" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 3. — С. 280–281).

Тимчасовий український уряд

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 9 (22) травня. — № 5. — С. 1. *Підпис: М.Грушевський.* Відтоді стаття не передруковувалася.

Подається за першодруком.

Про цю статтю, як початок співпраці з "Народною волею", М.Грушевський згадував у своїх "Споминах": «[...] я на початку травня, в першій своїй статті для "Народної волі" (що стала виходити від 4 травня, і я туди перенісся з "Нової ради") вже вважав можливим говорити про "Тимчасовий український уряд" (так стаття була затитулована — в протиставлення Временного правительства Росії» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 130). Насправді стаття не була першою публікацією історика в "Народній волі" (*див. у цьому томі коментар до звернення "До товаришів-українців" та статті "Кінець старому лукавству"*). У праці поданий короткий нарис організації та перших кроків діяльності Центральної Ради, названа точна дата її утворення — 7 березня 1917 р. Йдеться також про Український національний конгрес та його головні рішення.

с. 30 ***...стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана "Товариством українських поступовців"...*** — йдеться про Загальну українську безпартійну демократичну організацію (ЗУБДО) — українське громадсько-політичне об'єднання, засноване в 1897 р. у Києві В.Антоновичем і О.Кониським. Організація ставила за мету згуртувати всіх українських діячів в одній структурі, об'єднала 20 громад, що існували по містах України. Діяльність її носила здебільшого національно-культурний характер. ЗУБДО послідовно трансформувалася в Українську демократичну партію (1904), Українську радикально-демократичну партію (1905), Товариство українських поступовців (1908).

До неї ввійшли, крім представників Товариства українських поступовців... — відомості про співзасновників УЦР були подані у першому числі газети "Вісті з Української Центральної Ради у Києві", що вийшла 19 березня 1917 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 44–45). Серед тих, хто делегував своїх представників до УЦР, ТУП не згадується, проте до списку її членів за період 7 березня–7 квітня 1917 р. внесено 14 діячів організації (див.: *Верстюк В., Осташко Т.*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 206–208). Детально про роль ТУП-у та інших організацій і груп у створенні УЦР див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 23–46. Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 129–131. *Детально див. у цьому томі коментар до статті "На Всеукраїнський з'їзд!".*

с. 31 *З'їзд сей призначено на Великодні свята...* — *див. у цьому томі коментар до статей "На Всеукраїнський з'їзд!" та "По Українськім національнім з'їзді, 6–8 квітня".*

Хоч українських газет так якби не було ще, бо почали виходити з кінцем березня... — відновлення української преси в початковий період діяльності УЦР детально описує у своїх спогадах М.Грушевський, назвавши цю справу "пекучою потребою нашого внутрішнього життя" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 139–140).

...сі постанови оголошені в № 3 і 4 "Вістей Центральної Ради" — див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 52–63.

Так вибрано Велику раду, що складатиметься з душ 120–150... — склад Української Центральної Ради, обраний Всеукраїнським національним конгресом, див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — С. 208–211.

[Промови на І Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]

Текст промови, виголошеної М.Грушевським в перший день роботи з'їзду, 28 травня 1917 р., поданий у загальних оглядах під заголовками "Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Перший день" у газеті: Нова рада. — 1917. — 30 травня (12 червня). — № 50. — С. 1–2 та "Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві" в газеті: Народна воля. — 1917. — 30 травня (12 червня). — № 21. — С. 1. Після 1917 р. тексти цієї промови та огляди роботи з'їзду вперше передруковані в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 78–80.

Промова від 28 травня 1917 р. подається за публікацією в газеті: Нова рада. — 1917. — 30 травня (12 червня). — № 50. — С. 1.

Текст промови від 2 червня 1917 р. був опублікований у загальному огляді роботи з'їзду під заголовком "Перший Всеукраїнський селянський з'їзд" у газеті: Народна воля. —1917. — 4 (17) червня. — № 26. — С. 2. Її виклад подає також газета: Нова рада. — 1917. — 4 (17) червня. — № 55. — С. 2, який вперше після 1917 р. передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 80–81.

Промова від 2 червня 1917 р. подається за публікацією в газеті: Народна воля. — 1917. — 4 (17) червня. — № 26. — С. 2.

Перша промова була виголошена М.Грушевським як привітання від Української Центральної Ради під час відкриття І Всеукраїнського селянського з'їзду. З'їзд відбувся 28 травня–2 червня 1917 р. у Києві, в приміщенні театру Соловцова. У його роботі взяло участь до 2500 делегатів (1500 — з правом вирішального голосу, решта — з дорадчим), які представляли всі 9 українських губерній, а також Кубань та Донщину. Загалом були представники від 73 повітів та понад 1000 волостей, головним чином від селянських спілок. З'їзд відкрив голова Організаційного комітету Української селянської спілки М.Стасюк. Він нагадав, що під час революції 1905 р. також були спроби скликати український селянський з'їзд, який був призначений на січень 1906 р., але через арешти його ініціаторів з'їзд не відбувся. Після промови М.Стасюка з'їзд обрав президію та заслухав привітання, перше з яких виголосив М.Грушевський. Після промови делегати під оплески обрали М.Грушевського почесним головою селянського форуму. З'їзд розглянув питання про автономію України, організацію селянства, земельне питання, заслухав доповідь про став-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

лення до центрального уряду й до війни, звіт делегації УЦР про переговори з Тимчасовим урядом. Обрав Всеукраїнську раду селянських депутатів та ухвалив резолюцію про входження її до складу Центральної Ради як представництва від селянства України. (Детально див.: *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня—2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. — К., 1992. — № 4).

2 червня, в останній день роботи з'їзду, відповідно до порядку денного відбувалися вибори Всеукраїнської ради селянських депутатів. Під кінець виборів на з'їзд прибув голова УЦР М.Грушевський і зачитав телеграму голови Української національної ради в Петрограді П.Я.Стебницького, який сповіщав про відмову Тимчасового уряду видати акт про автономію України (див.: Перший Всеукраїнський селянський з'їзд // Нова рада. — 1917. — 4 червня. — № 55. — С. 2). Голова УЦР звернувся з проханням прискорити вибори з тим, щоби новообрана Рада селянських депутатів одразу ж взяла участь в екстреному засіданні Центральної Ради, яке відкладали до приходу репрезентантів селянського з'їзду. У спогадах М.Грушевський подає свої заключні слова в редакції: "Свята революції скінчились, наступає грізний час. Щоб його витримати і дати відсіч усяким руїнним силам, Україна мусить бути організованою. Доля її лежить в руках українського народу, тільки він може про неї рішати. Я прощаюсь з вами в тім переконанні, що ми будемо мати автономію, чи хто-небудь хоче сього, чи не хоче" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 142). Делегати зустріли виступ М.Грушевського гучними оплесками та вигуками: "Хай живе вільна Україна!". Вечірнє засідання УЦР відкрилося того ж дня о 6-й годині вечора, на якому була присутня в повному складі Рада селянських депутатів. На закритому засіданні розглядали справу про ставлення Тимчасового уряду до українських домагань. Розгляд, перенесений на 3 червня, завершився ухвалою про видання Універсалу до українського народу із закликом "організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні" (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 100—101).

с. 33 *Тільки що одержана телеграма з Петрограда до Центральної Ради* — йдеться про телеграму з Петрограда від П.Стебницького, зачитану М.Грушевським на ранковому засіданні УЦР 2 червня. Окрім телеграми, 31 травня 1917 р. П.Стебницький надіслав М.Грушевському листа, в якому повідомляв, що Тимчасовий уряд відкинув домагання Центральної Ради, передані їй 16 травня делегацією УЦР на чолі з В.Винниченком (текст листа див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 359—360). Головною вимогою доповідної записки, поданої делегацією УЦР, було визнання Тимчасовим урядом права українського народу на автономію. Як перший крок на шляху до автономії пропонували призначити в Україну крайового комісара (текст доповідної записки делегації УЦР Тимчасовому уряду та Виконавчому комітетові Петрогадської Ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 93—98). Тимчасовий уряд відстоював позиції збереження єдиної Росії принаймні до скликання Установчих зборів, відмовившись визнати УЦР представницькою організацією українського народу, оскільки останню не обирали всенародним голосуванням. На підставі цього було визнано недоречним і навіть небезпечним вести мову про автономію України. Юридична нарада при уряді з дев'яти пунктів українських вимог задовольнила лише один — про повернення полонених та інтернованих галичан. У розгляді інших (визнанні права на автономний устрій, запровадженні посади крайового комісара, українізації збройних сил тощо), як таких, що перебували поза компетенцією Тимчасового уряду й могли бути вирішеними лише Установчими зборами, було відмовлено. Див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 142—143.

...скінчите вибори Ради селянських депутатів... — йдеться про вищий тимчасовий орган селянського самоврядування, обраний на Першому Всеукраїнському селянському з'їз-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ді у складі 134 депутатів. Функції виконавчого комітету ради виконував ЦК Української селянської спілки (15 осіб), обраний також на з'їзді: М.Ковалевський (голова), М.Стасюк, П.Христюк, Б.Мартос, А.Степаненко та ін. Всеукраїнська рада селянських депутатів та ЦК Української селянської спілки 2 червня 1917 р. були кооптовані до Української Центральної Ради, де їм відводилося 212 місць з правом вирішального голосу, але значна кількість мандатів так і не була використана. Всеукраїнська рада селянських депутатів та ЦК Української селянської спілки вважалися тимчасовими, тому що підлягали переобранню на місцях повітовими з'їздами. Вищими органами самоврядування на селі проголошувалися Всеукраїнський, губернські та повітові селянські з'їзди, а в період між ними — Всеукраїнська, губернські та повітові ради селянських депутатів. Рада селянських депутатів та Українська селянська спілка працювали досить активно, спрямовуючи свою діяльність на задоволення проблем села, проведення земельної реформи. Для вирішення важливих питань у 1917 р. скликалися офіційні сесії ради: 22—24 червня; 2—5 вересня; 18—23 листопада.

Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська, 2 (15) червня 1917 р.]

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 2 (15) червня. — № 24. — С. 1 під заголовком "Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського". Дослівно це звернення повторене в рубриці "У Києві" в газеті: Нова рада. — 1917. — 3 (16) червня. — № 54. — С. 3. Відтоді текст звернення М.Грушевського не передруковувався.

Подається за першою публікацією.

До відкритої заяви М.Грушевського спонукав конфлікт, що виник у нього з командувачем Київського військового округу (КВО) К.Оберучевим. Останній належав до партії есерів, свого часу мав певні українські симпатії, але не підтримав Українську революцію. На посаді командувача КВО діяв як противник формування українізації армії. Як видно з подальшого розвитку конфлікту (*див. у цьому томі заяву "Від проф. М.Грушевського" та коментар до неї*), в його основі було намагання К.Оберучева видати бажане за дійсне і приписати голові Центральної Ради дії, до яких той не вдавався. Детально обставини конфлікту подає у своїх спогадах М.Грушевський: "На сім ґрунті вийшла і у мене особисто характеристична полеміка з Оберучевим, коли він в приказі 23.V попробував притягти мене до справи, покликаючись на якусь небувалу мою заяву, що ми, Ц[ентральна] Рада, згодились на припинення формування нових українських частин до кінця війни. Я післав йому спростування, коли ж він не спростував своєї заяви, мусив опублікувати в газетах заяву, що ні я, ні Ц[ентральна] Рада зовсім не погоджувались на домагання міністра [Керенського], аби до кінця війни нові українські частини не формувались" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 137).

с. 34 *№ 129 "К[иевской] мысли" з 23 мая опубліковано приказ головного начальника Київського воєнного округу полк[овника] Оберучева...* — текст наказу в перекладі українською передрукований у виданні: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 335—336.

"Киевская мысль" — щоденна громадсько-політична та літературна газета ліволіберального напряму, виходила в Києві у 1906—1918 рр. Мала щотижневий ілюстрований додаток. Видавці — Л.Рахат, Р.Лубковський. Користувалася величезною популярністю, вирізнялася прихильністю до українського руху, навколо неї групувалися опозиційні до самодержавства кола від меншовиків до кадетів. Після Лютневої революції опинилась під керівництвом Київського комітету РСДРП (меншовиків), перетворившись на її партійний орган.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

М.Грушевський визначав її характер у цей час як "радикально-соціалістичний". Закрита більшовиками в січні 1918 р., поновила вихід у березні, остаточно припинила існування в грудні 1918 р.

...де крім інших місць... є і слова, що дотикають спеціально мене... — у згаданому наказі, зокрема, зазначалося: "[...] військовий міністр, проте, по згоді з головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту, визнав можливим задовольнити прохання з'їзду про затвердження цього полку під назвою "Перший український полк імені гетьмана Богдана Хмельницького", але при умові, щоб до скінчення війни не формувались більше військові українські частини, на що дав згоду голова центральної ради проф. Грушевський" (Український національно-визвольний рух... — С. 335).

...Генеральним військовим комітетом... — йдеться про Український генеральний військовий комітет (УГВК) — керівний орган військового руху в Україні у травні—листопаді 1917 р., обраний на І Всеукраїнському військовому з'їзді. Комітет (17 осіб) очолювала президія з п'яти членів. УГВК складався з відділів: агітаційно-освітнього та організаційного; інспекторського; мобілізаційного та військової комунікації; військово-інженерного; санітарно-медичного; відділу військових шкіл та ін. Мав представництво при Головному штабі в Петрограді, Генеральному штабі, міністрові військових справ та штабі Південно-Західного фронту. Дообраний на ІІ Всеукраїнському військовому з'їзді (5—10 червня 1917 р.). Усі 27 членів Генерального військового комітету були кооптовані до складу Української Центральної Ради. Випускав часопис "Вістник Українського військового генерального комітету" (травень—листопад 1917 р.). Після проголошення ІІІ Універсалу був реорганізований у Генеральне секретарство військових справ, очолюване С.Петлюрою, з січня 1918 р. — міністерство військових справ.

...в справі Першого Українського полку — після Всеукраїнського національного конгресу у зв'язку з популяризацією гасла про формування українського війська на етапно-розподільному пункті в Києві зібралося до 3 тис. вояків, які згуртувалися і вимагали у військового начальства сформувати з них 1-й охочекомонний (добровольчий) піший полк ім.Б.Хмельницького. Їхнє бажання зустріло негативне ставлення з боку командування КВО і російських політичних партій. 15 квітня 1917 р. вимогу солдатів-українців підтримала УЦР. 18 квітня солдати проголосили себе Українським полком. 21 квітня був отриманий дозвіл на формування Українського полку від командувача Південно-Західного фронту ген. О.Брусилова, але в київському гарнізоні мали залишитися лише 500 осіб.

...від резолюцій Центральної Ради з 13 і 23 квітня і постанов Першого Українського військового з'їзду... — йдеться про позицію УЦР у справі формування Першого Українського полку. 15 квітня (в опублікованому тексті в газеті помилково вказано 13 квітня) комітет УЦР ухвалив резолюцію, в якій категорично відхилив чутки про участь українських організацій в "агітації за сформування Українського полку з 3000 солдатів, що випадково зібрались у Києві", але з огляду на ситуацію бачив єдиний вихід — "сформувати з них Український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці". УЦР висловилася за формування надалі таких частин лише в тилових запасних гарнізонах, а не фронтових частинах. Формування в окремі підрозділи українських вояків на фронті вона вважала компетенцією вищої військової влади. 21 квітня УЦР виголосила подібного ж змісту заяву і 23 квітня підтвердила свою позицію рішенням Других загальних зборів УЦР (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 68—70). Рішення про українізацію тилових і фронтових (лише з дозволу вищої військової влади) частин було підтримане в резолюції І Всеукраїнського військового з'їзду "Про українське народне військо і Український військовий генеральний комітет" (*Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — К., 1992. — № 7. — С. 65—66).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Велике діло

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 3 (16) червня. — № 25. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. Відтоді стаття не передруковувалася і не внесена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського.

Подається за першодруком.

"Великим ділом" М.Грушевський назвав поповнення Центральної Ради представниками від двох найважливіших верств українського суспільства: військових (серед яких переважали селяни, одягнені в солдатські шинелі) та селянства, що відбулося після проведення І Всеукраїнського військового з'їзду та І Всеукраїнського селянського з'їзду.

с. 35 *...на Першім Українськім військовім з'їзді...* — І Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 5–8 травня 1917 р. в Києві з ініціативи Українського організаційного військового комітету за підтримки УЦР. У його роботі взяли участь понад 900 делегатів, які представляли 1,5 млн вояків-українців, об'єднаних в українські організації і товариства в арміях усіх фронтів, на Балтійському і Чорноморському флотах, окремих гарнізонах і військових округах. З'їзд розглянув питання про ставлення до Тимчасового уряду, рад робітничих і солдатських депутатів, до війни; про українізацію війська; підтримання дисципліни і боротьбу з дезертирством; земельне питання і питання освіти. Для практичного керівництва українським військовим рухом при УЦР був утворений Український генеральний військовий комітет (УГВК) у складі 17 осіб на чолі з С.Петлюрою. Загалом резолюції з'їзду відображали рішучі, радикальні настрої солдатських мас, стимулювали активність УЦР, розширювали масштаби українізації війська.

...вибирає селянську Раду України... — йдеться про Всеукраїнську раду селянських депутатів, обрану на І Всеукраїнському селянському з'їзді 2 червня 1917 р. (*див. коментар до промов М.Грушевського на І Всеукраїнському селянському з'їзді в Києві 28 травня (10 червня) 1917 р., 2 (15) червня 1917 р.*).

Ще черга за Всеукраїнським робітничим з'їздом... — Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд відбувся 11–14 липня 1917 р. у Києві. Скликаний з ініціативи української фракції Київської ради робітничих депутатів з метою поповнення УЦР представниками робітників-українців. У його роботі взяли участь 300 делегатів від близько 40 тис. робітників (при загальній кількості 3,5 млн). З'їзд розглянув питання про поточний момент та українське робітництво, автономію України та федерацію Росії, Установчі збори, аграрну та робітничу політику, закликав підтримати УЦР та її Генеральний секретаріат, автономний устрій України (постанови Першого Всеукраїнського робітничого з'їзду див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 562–564). На заключному засіданні делегати обрали Всеукраїнську раду робітничих депутатів у кількості 100 депутатів (70 — представники УСДРП, 30 — УПСР), виконавчий комітет та його президію у складі Й.Маєвського, М.Порша, В.Довженка. Головою ради обрано М.Порша. 5 серпня 1917 р. рішенням 6-ї сесії УЦР Всеукраїнська рада робітничих депутатів була кооптована до її складу, а президія виконкому ради поповнила Малу раду. Визначальної ролі в українському парламенті рада не відіграла, оскільки українське робітництво не відзначалося політичною і національною організованістю, здебільшого було зрусифіковане і перебувало під впливом більшовиків.

Досі Україна наша, в добрий час сказати, доволі спокійна, коли порівняти з іншими краями Росії — йдеться про бурхливий розвиток політичних подій у Росії. Політична боротьба (незадоволення політикою і діями Тимчасового уряду), наростання соціально-класового протистояння в країні (економічна криза, зволікання з аграрною реформою, продовження війни та ін.) викликали негативну реакцію, виливалися в мітинги, демонстрації, страйки, селянські заворушення, які набували характеру некерованих, анархічних дій. Особливо

hrushevsky.nbuv.gov.ua

високою була політична напруженість у Петрограді, Москві, Центрально-промисловому районі Росії тощо. (Див.: *Минц И.И.* История Великого Октября. — М., 1977–1978. — Т. 1–2). В Україні ці рухи не набули таких гострих форм. Давалася взнаки близькість її території до фронту. Також певною мірою від соціально-класового протистояння українців відволікав національно-визвольний рух.

[Промова на II Всеукраїнському військовому з'їзді 5 (18) червня 1917 р.]

Промова М.Грушевського в перший день роботи з'їзду, 5 червня 1917 р., опублікована в загальному огляді під заголовком "Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший день, 5 червня" в газеті: Нова Рада. — 1917. — 6 червня. — № 56. — С. 2. Дослівно за "Новою радою" її подає і "Вістник Українського військового генерального комітету" (1917. — Червень. — № 2. — С. 2–3). Виклад цієї ж промови був також опублікований у "Робітничій газеті" (1917. — 7 червня. — № 54) та "Вістнику Союза визволення України" (1917. — 22 липня. — Ч. 160. — С. 476). Після 1917 р. її текст передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 82–83.

Подається за газетою: Нова рада. — 1917. — 6 червня. — № 56. — С. 2.

Цією промовою М.Грушевський привітав від імені УЦР відкриття II Всеукраїнського військового з'їду (5–10 червня 1917 р.), який став знаковою подією в історії Української революції. У відповідь на телеграму УГВК до військового міністра О.Керенського та Верховного головнокомандувача про скликання в Києві військового з'їзду, 28 травня Керенський заборонив його проведення як несвоєчасне через військове становище. Українці-вояки сприйняли заборону як черговий демарш центральної влади проти українського руху. Розцінюючи з'їзд організованого вояцтва як силу, яка може протистояти Тимчасовому урядові, всі делегати прибули на з'їзд. Довелося навіть шукати більшого приміщення й з'їзд переніс роботу з Троїцького народного дому до Оперного театру. Спочатку зареєструвалося 1988 делегатів (65% — представники фронту, 35% — тилових гарнізонів), які представляли близько 1,5 млн військових. За час з'їзду кількість делегатів зросла до 2,5 тис. З'їзд заслухав доповіді УГВК та з місць, розглянув й ухвалив резолюції про сучасний момент, автономію України, землю і народну освіту, статут УГВК тощо; доручив УГВК розробити детальний план українізації військ і негайно запровадити його в життя; прийняв звернення до населення та ін. Були обрані Всеукраїнська рада військових депутатів (132 члени) та новий склад УГВК (27 членів), які в повному складі увійшли до УЦР. 10 червня 1917 р. на з'їзді був проголошений I Універсал Української Центральної Ради. Постанови Другого Всеукраїнського військового з'їзду див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 386–391).

Про особливу увагу М.Грушевського до роботи з'їзду засвідчують його короткі промови та звернення і в інші дні роботи форуму українських вояків. Так, на вечірньому засіданні 7 червня на запит депутатів М.Грушевський "ще раз популярно викладає головні точки майбутньої автономії України з свого особистого погляду" (див.: Нова рада. — 1917. — 9 червня. — № 59. — С. 2). З цим самим поясненням він виступив і наступного дня, 8 червня: "Учора після зборів дехто з товаришів питав мене про це. Але довго зупинятись на цьому я не буду тому, що більшість з вас знає, якої автономії ми повинні добитись. Нас може задовольнити лише широка політична національно-територіальна автономія в Федеративній Російській Республіці. Прикладом може так-сяк послужити нам Баварія. Ні обласної, ні культурної автономії ми не хочемо. Статут нашої автономії тільки виробляється, тому я висловлюю свою особисту гадку, коли кажу, що ми повинні мати більші економічні права, ніж окремі німецькі держави. Не може бути ніякої розмови про те, чи маємо ми права на те, чи ні. Ми самовизначились і прийдемо на Російські Установчі збори, якщо вони колись відбудуться, лише за юридичною санкцією (законним затвердженням)" (Робітнича газета. — 1917. — 10 червня. —

hrushevsky.nbuv.gov.ua

№ 57. — С. 2–3). 9 червня М.Грушевський роз'яснив принципи формування УЦР та підстави поповнення її радами військових, селянських і робітничих депутатів, закликав обирати до ради військових депутатів представників інтелігенції, яких багато перебувало у війську і які потрібні для культурно-національної праці в Україні (Нова рада. — 1917. — 11 червня. — № 61. — С. 3). Враження про роботу з'їзду та свою участь у ньому голова УЦР детально передає у спогадах (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 143–145).

с. 37 ***...недавно відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд...*** — *див. у цьому томі промови М.Грушевського на І Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві та коментар до них.*

...скоро буде з'їзд українських робітників... — *див. у цьому томі коментар до статті " Велике діло".*

Але Тимчасове правительство відмовило Центральній Раді в признанні її домагань... — *див. у цьому томі коментар до промов М.Грушевського на І Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві.*

Що воно?

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 6 (19) червня. — № 27. — С. 2. Підпис: *М.Грушевський.* Після 1917 р. стаття вперше передрукована в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 46–48 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 467–469.

Подається за першою публікацією.

Наприкінці травня 1917 р. з Петрограда до Києва повернулася делегація Центральної Ради, яка отримала урядову відмову на домагання українського національного руху. Відмова Тимчасового уряду глибоко зачепила почуття національної гідності українців. Київ вирував хвилями протесту. Центральна Рада готувалася до рішучого кроку у відповідь. У статті висловлена особиста реакція М.Грушевського на урядове рішення — глибоке обурення підступною політикою Тимчасового уряду, який всіляко використовує Україну та її ресурси, але не може дати навіть обіцянки, надії на задоволення в майбутньому її досить поміркованих вимог. З тривогою голова Центральної Ради звертав увагу на необ'єктивність уряду, його подвійні стандарти стосовно України. Петроградська влада вдавалася до радикальних перетворень, але відмовляла у призначенні посади українського комісара. Поляки отримали гарантії російської влади визнати в майбутньому незалежність Польщі, українці ж не почули згоди навіть на автономію. Без перешкод відбувалися різні військові з'їзди, тоді як український забороняв військовий міністр. У підсумку автор статті схилявся до рішучих дій, вважав, що вимоги Центральної Ради мають бути виконані невідкладно. Виданий невдовзі І Універсал УЦР повторював чимало думок зі статті М.Грушевського "Що воно?", її рішучий, твердий настрій.

с. 38 ***...Тимчасове правительство не найшло можливим вдоволити принципіального бажання українського народу...*** — 16–22 травня 1917 р. у Петрограді перебувала делегація Української Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. До її складу входили: В.Винниченко, С.Єфремов, М.Ковалевський, Г.Одинець, Д.Коробенко, І.Сніжний, С.Письменний, О.Пилькевич і Д.Ровенський. Делегація мала повноваження УЦР домогтися від Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів принципової згоди на право України мати національно-територіальну автономію. Вимоги (9 пунктів) УЦР були викладені в тексті доповідної записки до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 93–98). Наради представ-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ників міністерств Тимчасового уряду з делегацією Центральної Ради, які відбувалися 20–22 травня 1917 р., виявилися безрезультатними (див. протоколи нарад у виданні: Український національно-визвольний рух... — С. 325–328). Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 139–140; *Його ж.* Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий. — К., 1917.

с. 39 ***Правительство не спиняється перед корінними, соціальними і економічними реформами в загальнім устрої Росії...*** — йдеться про подальші кроки Тимчасового уряду щодо демократизації країни: заміну поліції народною міліцією; здійснення демократизації армії; підготовку демократичних виборів до органів місцевого самоврядування.

...в перших днях своєї діяльності признати самостійність Польщі... — йдеться про видану 17 березня 1917 р. Тимчасовим урядом декларацію про згоду на створення в майбутньому незалежної Польщі за умови, що вона буде перебувати у "вільному військовому союзі" з Росією.

...яка вважає неможливим український військовий з'їзд тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіоністський, всеросійський, солдатський... — йдеться про низку військових та інших з'їздів, які відбулися майже одночасно з II Всеукраїнським військовим з'їздом, проведення яких не викликало заперечень Тимчасового уряду: Всеросійський сіоністський з'їзд (24–30 травня, Петроград); загальноросійський з'їзд військовослужбовців-поляків (червень, Петроград); Перший Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, у якому взяли участь представники 34 військових організацій (3–24 червня, Петроград); Всеросійська конференція фронтових і тилових організацій РСДРП(б) (16–23 червня, Петроград).

Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію "По поводу письма г. Грушевского", 8 (21) червня 1917 р.]

Вперше під назвою "Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського" заява опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 8 (21) червня. — № 29. — С. 2–3 та паралельно під назвою "Від проф. М.Грушевського" в газеті: Нова рада. — 1917. — 8 (21) червня. — № 58. — С. 2–3.

Подається за публікацією в газеті "Народна воля".

У відповідь на заяву "Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського", опубліковану 2 (15) червня 1917 р. в "Народній волі" та 3 (16) червня 1917 р. в "Новій раді", К.Оберучев наступного дня в газеті "Киевская мысль" (1917. — 3 июня. — № 137. — С. 3) видрукував своє листування з Михайлом Грушевським щодо умов формування 1-го Українського полку під заголовком "По поводу письма г. Грушевского". Бажаючи пролити правдиве світло на обставини конфлікту, голова УЦР виступив з новою заявою, адже не міг "[...]зоставатись пасивним свідком сих маневрів, обрахованих явно на те, щоб посіяти недовір'я до Ц[ентральної] Ради серед українського вояцтва, з призивних і фронтовиків, нібито ми віддаємо себе на услуги неприємним імперіалістичним тенденціям нового уряду" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 137).

с. 40 ***На пояснення моє до приказу начальника Київської воєнної округи...*** — *див. у цьому томі текст відкритої заяви "Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [...2 (15) червня 1917 р.]".*

Він подає в цілості мій лист до нього.... — свою публікацію "По поводу письма г. Грушевского" (Киевская мысль. — 1917. — 3 июня. — № 137. — С. 3) К.Оберучев розпочинає листом до нього М.Грушевського: «Вместо ответа на письмо г. Грушевского считаю нужным привести нашу переписку по поводу моего приказа.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Письмо г. Грушевского от 27 мая:

"Многоуважаемый Константин Михайлович.

В опубликованном, в номере 129 "Киевской мысли", вашем приказе, пока еще не сообщенном официально ни Центральной Раде, ни Войсковому генеральному комитету, помимо некоторых других мест, возбуждающих недоумение, находятся строки, касающиеся специально меня, как главы Центральной Рады, именно, что я "дал согласие", "чтобы до окончания войны не было дальнейшего формирования украинских войсковых частей".

В этих словах содержится двойная неточность: 1) я самостоятельно от Центральной Рады не давал согласия на что бы то ни было, касающееся формирования украинских частей, и в ответ на обращаемые ко мне вопросы сообщал лишь о взглядах на эти вопросы Центральной Рады, 2) Украинская Центральная Рада в указанном вопросе выразила свой взгляд в резолюциях от 15 и 23 апреля с.г., оглашенных в печати вообще и в точном тексте — в № 3 ее "Вістей", прилагаемом при сем.

После вынесения этих резолюций по вопросу о формировании новых украинских войсковых частей, Украинская Центральная Рада никаких новых постановлений не выносила, и я считаю их обязательными лично для себя и для Центральной Рады по нынешний день.

Вы поймите, многоуважаемый Константин Михайлович, что в интересах наших отношений и желательного в общих интересах сотрудничества — чтобы указанные выше неточности были устранены вами же в той форме, каковую вы найдете наиболее удобною.

О принятом вами решении в этом смысле я покорнейше прошу поставить меня в известность, так как в случае, если вы признаете неудобным разъяснить от себя эту неточность, мне нужно будет это сделать безотлагательно самому.

С искренним почтением и товарищеским приветом Михаил Грушевский"».

"Коли я приїхав з Кам'янця... ніякої неточності нема" — тут дослівно цитується в перекладі українською лист К.Оберучева до М.Грушевського, опублікований командувачем КВО в газеті: Киевская мысль. — 1917. — 3 июня. — № 137. — С. 3.

"Додаю, що мені, як головному начальнику воєнної округи... кому привик вірити" — тут М.Грушевський дослівно цитує заяву К.Оберучева, подану в його публікації "По поводу письма г. Грушевского" (Там само).

В той день делегати, що їздили в ставку... — за рішенням Центральної Ради, делегація в складі М.Ткаченка та полковника В.Поплавка 12–13 травня 1917 р. супроводжувала військового міністра О.Керенського під час його поїздки до ставки головнокомандувача Південно-Західного фронту О.Брусилова. 14 травня 1917 р. вони доповідали на засіданні комітету УЦР про результати поїздки. У засіданні брав участь полковник К.Оберучев.

[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]

Тексти звернень та промов М.Грушевського з нагоди урочистого проголошення Першого Універсалу УЦР подані в загальному огляді під заголовком: "Оголошення Універсалу і Українська маніфестація 12 червня" в газеті: Нова рада. — 1917. — 14 червня. — № 63. — С. 1. Після 1917 р. ці тексти з описом маніфестацій були передруковані у виданнях: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 84–87; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 416–421.

Подається за першою публікацією.

Промови були виголошені під час урочистостей, влаштованих на честь оприлюднення Першого Універсалу Української Центральної Ради. 10 червня Перший Універсал був затверджений Малою радою (Комітетом) Центральної Ради і того ж вечора зачитаний

hrushevsky.nbuv.gov.ua

В.Винниченком на І Всеукраїнському військовому з'їзді. Цей документ був декларацією наміру явочним порядком здійснити автономію України: "Хай буде Україна вільною. Не оддiляючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1.— С. 101–105). 12 червня 1917 р. по закритті Другого Всеукраїнського військового з'їзду у Троїцькому народному домі в присутності його делегатів, президії, членів Центральної Ради та Українського генерального військового комітету відбулося урочисте оголошення Першого Універсалу Центральної Української Ради. М.Грушевський виступив перед та відразу після зачитання Універсалу. Прийнявши на Троїцькому майдані урочистий парад 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького та 2-го Українського запасного полку, все зібрання з вулиці Великої Васильківської вирушило на Софійський майдан. Після молебню лідер фракції українських есерів УЦР М.Ковалевський зачитав Універсал, а голова УЦР М.Грушевський виступив з промовою. Репродукція фотографії оголошення цього історичного акту на Софійському майдані видрукувана (найвірогідніше, вперше) у виданні: Художній альбом України. — Полтава, 1917. Детальний опис маніфестації біля Троїцького народного дому та на Софійському майдані поданий у тогочасних українських газетах. Найбільш детально події описані в огляді: "Оголошення Універсалу і Українська маніфестація" // Нова рада. — 1917. — 14 червня. — № 63. — С. 1–2. Див. також: *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий. — К., 1917.

[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, проголошена на З'їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]

Огляд доповіді вперше поданий у статті "З'їзд українських правників" у газеті: Нова рада. — 1917. — 15 червня. — № 64. — С. 2. Після 1917 р. цей огляд передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 87–90.

Подається за першою публікацією.

Українське правниче товариство (Товариство українських правників) було засноване 9 квітня 1917 р. у Києві на зборах українських юристів (правників). До його складу входило близько 20 членів, голова М.Ткаченко. Головною метою діяльності організація визначила українізацію юстиції: юридичної науки, судочинства, законодавства. При товаристві була створена комісія з усталення української правової термінології.

З'їзд товариства відбувся 13–14 червня 1917 р. у Києві. Форум відкрився у великій залі засідань Педагогічного музею привітальною промовою А.Яковлева. Почесним головою був обраний присутній на з'їзді почесний член Українського правничого товариства М.Грушевський, головою — М.Левитський.

Вітаючи з'їзд від імені Центральної Ради, М.Грушевський відзначив важливу роль у творенні нового ладу українських правників, на яких Центральна Рада покладала великі сподівання. З'їзд ухвалив резолюцію на підтримку Першого Універсалу Центральної Ради й у світлі цього визначив нові завдання: створення національної судової системи на чолі з Вищим крайовим судом, переведення судочинства на українську мову, удосконалення правової термінології. Був утворений Крайовий судовий комітет у складі 10 осіб: М.Ткаченка, А.Яковлева, М.Радченка, Р.Лащенка та ін.

Першу доповідь на з'їзді виголосив М.Грушевський. У її обговоренні взяли участь М.Левитський, Ю.Гаєвський, Ф.Крижанівський, А.Кас'яненко та ін. На вечірньому засіданні того ж дня була прийнята резолюція по доповіді М.Грушевського: "З'їзд, вислухавши доклад проф. М.Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, ухвалює головні висновки його: признання принципу національно-терито-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ріальної автономії України з державним характером України в майбутній Федеративній Республіці Російській, з забезпеченням прав меншостей на Україні і українців поза межами України та з контролем над виконанням цих прав як на Україні, так і на всім просторі Російської Федерації" (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 424).

с. 43 *...український народ ввійшов у зв'язок з Москвою яко самостійний державний народ* — ключевій події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у 1917 р. М.Грушевський присвятив спеціальну працю: Переяславська умова України з Москвою 1654 року: Статті й тексти. — К., 1917 (упродовж 1917—1918 рр. праця була перевидана тричі). На початку своєї розвідки історик зазначав: "Останні події — революція й визволення України, упадок Романових і старого правління — руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії, з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історично-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище — дебатується на всенародних політичних зборах, селянами, солдатами, робітниками. До мене звертаються селяни, солдати, інтелігенти, робітники з побажаннями, щоб Переяславська умова була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик, і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, невважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене" (див.: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року: Статті й тексти // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 5). Пізніше історик детально висвітлив ці події у своїй фундаментальній "Історії України-Руси" (т. 9). Добірка наукових та науково-публіцистичних досліджень останньої чверті XIX—70-х рр. XX ст., а також праць сучасних істориків, присвячених проблемі українсько-московської угоди, подана у виданні: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.

Треба ясніше!

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 21 червня (4 липня). — № 40. — С. 1—2. Підпис: *М.Грушевський*. Відтоді стаття не передруковувалася і не внесена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського.

Подається за першою публікацією.

До написання статті М.Грушевського спонукала поява першої офіційної реакції центральної влади на проголошення І Універсалу УЦР — відозви "Украинскому народу", яка була оприлюднена за підписом голови Тимчасового уряду князя Г.Львова 16 червня 1917 р. Очевидно, після появи І Універсалу Тимчасовий уряд намагався пом'якшити жорстку позицію щодо домагань Центральної Ради. У відозві він вдався до демагогічних обіцянок — забезпечити національні права українців "в местном управлении и самоупралении, в школе и суде", тобто всього того, в чому відмовив перед тим делегації Центральної Ради. У статті піддані критиці розпливчастість і невиразність обіцянок центральної влади, яка у своєму зверненні проігнорувала Українську Центральну Раду та висловила бажання увійти в порозуміння з незрозумілими "общественно-демократическими организациями Украины". Єдиною організацією, з якою може шукати порозуміння в Україні Тимчасовий уряд, наголошував автор, є Центральна Рада, яка за останній місяць зміцнилася організаційно й сказала своє рішуче слово — видала Універсал, з великим захопленням зустрінутий в Україні.

с. 44 *...читаючи відповідь центрального російського уряду на домагання українського народу...* — *див. коментар до статті "Що воно?"*.

...відозву центрального російського уряду до "горожан-українців" з 16 червня — 15 червня 1917 р. Тимчасовий уряд на пропозицію його голови Г.Львова ухвалив звернутись

hrushevsky.nbuv.gov.ua

до українського народу з особливою відозвою, якою намагався дещо згладити свою жорстку і непоступливу позицію на переговорах з делегацією Центральної Ради. 16 червня 1917 р. відозва "Украинскому народу" була оприлюднена (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 442–444). Передбачалося також створення спеціальної комісії для ознайомлення на місцях "с потребностями и пожеланиями украинского населения, поскольку они касаются культурно-национальных и общественно-политических задач, выдвигаемых в обращениях к Временному правительству и в постановлениях Украинской Центральной Рады, а также других местных общественных организаций" (Там само. — С. 435–436).

Тільки два дні перед тим юридична нарада... — йдеться про консультативний орган при Тимчасовому уряді, утворений 22 березня 1917 р. у складі 8 членів, головним чином кадетів-юристів. Очолював нараду спочатку Ф.Кокошкін, потім М.Лазаревський. 1 червня 1917 р. юридична нарада, яка займалася правовою оцінкою українських домагань, визнала, що Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії України, а Центральна Рада не є представником "всього населення України".

...цілий місяць минув від часу, коли делегація Української Центральної Ради переказала домагання українського народу центральному урядові — доповідна записка делегації УЦР до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України була передана 16 травня 1917 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 93–98).

Чи виясняється?

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. —1917. — 28 червня (11 липня). — № 46. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. У редакційній примітці зазначено: "Коли стаття була набрана, прийшла звістка, що правительствена комісія не поїде на Україну. Натомість, міністри Терещенко і Церетелі мають приїхати в Київ для переговорів в українській справі". Після 1917 р. стаття не передруковувалася.

Подається за першою публікацією.

Стаття є продовженням попередньої — "Треба ясніше!". Приводом до її написання стала звістка про створення Тимчасовим урядом комісії для врегулювання українського питання. Комісія мала намір виїхати до Києва 25 червня 1917 р. і пробути там 10 днів з метою проведення консультацій з Центральною Радою для з'ясування "мотивів опублікування Універсалу". М.Грушевський звернув увагу на непослідовність дій Тимчасового уряду, який у своєму зверненні до українських громадян від 16 червня 1917 р. оминув мовчанкою, тобто фактично проігнорував Центральну Раду, а тепер готовий провести нараду з її діячами. Він нагадав про численні безуспішні спроби проводу українського руху (і свої особисті також) знайти спільну мову з центральним урядом; про заяву Тимчасового уряду щодо неправочинності Центральної Ради як виразниці волі всього українського народу. Автор доходить висновку, що саме видання І Універсалу, яким Центральна Рада зробила самостійний крок до української автономії, змусило Петроград нарешті визнати її авторитет серед українського громадянства.

с. 47 ***Телеграми сповістили нас про комісію, визначену центральним російським урядом...*** — урядова комісія у справах України була створена ухвалою Тимчасового уряду від 15 червня 1917 р. Спочатку до неї увійшли товариш міністра внутрішніх справ С.Урусов, кн. П.Кропоткін, Г.Лопатін, В.Вернадський, С.Ольденбург, М.Авксентьєв, В.Мякотін та В.Короленко. Але майже всі кандидати відмовились від участі в роботі комісії. Тимчасовий уряд відкликав цей проект та 26 червня вирішив направити до Києва делегацію в складі

hrushevsky.nbuv.gov.ua

членів кабінету І.Церетелі, М.Терещенка, О.Керенського, яка 28–30 червня 1917 р. провела переговори з Центральною Радою в Києві. Детально див.: *Кудлай О.Б.* Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // УІЖ. — 1999. — № 6. — С. 43–54.

...відозву "до громадян-українців"... — йдеться про відозву Тимчасового уряду "Украинскому народу" від 16 червня 1917 р. (*див. коментар до статті "Треба ясніше!"*).

...я хотів скорнстатн з тодішнього приїзду до Москви мін[істра] Керенського... — детально про свої наміри скористатися зустріччю з О.Керенським та нагадати йому "про найбільш пекучі українські справи" М.Грушевський детально описує у своїх спогадах (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 125).

с. 48 *...я 10 березня, за порозумінням з московськими земляками, написав йому листа...* — у цьому листі М.Грушевський "вказав на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланців і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 125). Машинописна копія листа, надіслана П.Стебницькому, зберігається в ІР НБУВ (Ф. 244. — № 254); опублікована у виданні: *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". — М., 2005. — С. 404–405.

Коли в зносини з представниками Тимчасового уряду ввійшла Українська петроградська рада... — йдеться про Українську національну раду, створену 19 березня 1917 р. в Петрограді як представницький орган українського руху в столиці. До її складу увійшли представники від ТУП, УРДП, УСДРП, українських громадсько-політичних організацій (голова О.Лотоцький). Петроградські українці двічі, 17 і 23 березня 1917 р. відвідували голову Тимчасового уряду Г.Львова, якому вручили меморандум з українськими вимогами, що не потребували рішення Всеросійських Установчих зборів (призначення на посади губернських і повітових комісарів людей, знайомих з українською мовою та особливостями українського життя; вживання української мови в державному апараті, церкві, суді, школі; повернення із заслання галичан і буковинців). Під час другого візиту порушували питання про запровадження посад крайового комісара України та комісара з українських справ при Тимчасовому уряді, пропонували призначити на ключові державні посади в Україні М.Суковкіна, О.Саліковського, А.В'язлова, В.Науменка, Т.Лубенця, М.Чубинського (див. детально: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 115–116; *Лотоцький О.* Сторінки з минулого. — Варшава, 1934. — Частина третя. — С. 340–345). Петроградська українська громада, "так би сказати, явочним порядком, уже взяла на себе перед Тимчасовим урядом ролю всеукраїнського представництва. [...] Така некоординованість ставила тепер в трудне становище і їх, і нас: вони, представляючись представникові Тимчасового уряду, нічого не згадали про Ц[ентральну] Раду і взагалі київський центр як національне представництво, тим самим немов заперечували його існування, [що] утрудняло нам намірений виступ і взагалі утруднили нашу акцію", — згадував М.Грушевський (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 115). Справа була залагоджена під час з'їзду ТУП 25–26 березня 1917 р. у Києві. Петроградська українська рада визнала себе представництвом УЦР і "надалі обов'язувалась працювати по її вказівках і за порозумінням з нею" (Там само. — С. 116).

Таку делегацію їм післано в місяці травні... — йдеться про делегацію УЦР у складі В.Винниченка, С.Єфремова, М.Ковалевського, Г.Одинця, Д.Коробенка, І.Сніжного, С.Письменного, О.Пилькевича і Д.Ровинського, яка 16–22 травня 1917 р. перебувала в Петрограді з повноваженнями УЦР домогтися від Тимчасового уряду принципового визнання національно-територіальної автономії України.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Відродини "Л[ітературно]-н[аукового] вістника"

Вперше опублікована у виданні: ЛНВ. — Київ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 3–4. Підпис: *М.Грушевський.* Після 1917 р. стаття не передруковувалася.

Подається за першою публікацією.

Відроджуючи провідний український літературно-науковий часопис, М.Грушевський подає короткий нарис історії видання.

с. 49 ***Заснований в саме століття відродженого українського письменства...*** — місячник "Літературно-науковий вістник" заснований з ініціативи М.Грушевського на базі журналів "Зоря" та "Житє і слово" у 1898 р. До складу першої редакції входили М.Грушевський, І.Франко, О.Маковей, О.Борковський. У 1898–1905 рр. — видання НТШ, у 1905–1914 рр. — Українсько-руської видавничої спілки. Виходив у Львові (1898–1906) та Києві (1907–1914). У 1917–1919 рр. відновлене видання виходило в Києві. Детально історію заснування журналу М.Грушевський описує у своєму зверненні "До наших читачів в Росії" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 328–331). Див. також: *Бурлака Г.* Співпраця Михайла Грушевського та Осипа Маковея в перші роки видання "Літературно-наукового вістника" (з додатком вибраних листів О.Маковея до М.Грушевського) // Слово і час. — 2004. — № 5. — С. 58–74); *Корбич Г.* Журнал "Літературно-науковий вістник" львівського періоду (1898–1906). — К., 1999.

...але три роки пізніше перейшов зі Львова до Києва... — з початку 1907 р. видання ЛНВ було перенесене до Києва. Мотиви і головну мету перенесення, програму видання М.Грушевський обґрунтував у своїх публіцистичних працях "До наших читачів в Галичині" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 282–283); "До наших читачів в Росії" та "До наших читачів" (Там само. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 328–331; 337–346). Див. також: *Корбич Г.* До історії "Літературно-наукового вістника" (Київ, 1907–1914 рр.) // Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 39–45; *Гирич І., Панькова С.* Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках "Літературно-наукового вістника" у 1907–1914 роках // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. V–XXIV.

...даремно пробували відродити її поза Києвом... — йдеться про журнал "Основа" ("вісник письменства, науки і громадського життя"), що виходив в Одесі у 1915 р. Видання ініційоване А.Ніковським та С.Єфремовим як спроба відродити заборонений "Літературно-науковий вістник". Одне з небагатьох українських видань на підросійській Україні в роки Першої світової війни. Загалом вийшли три книги. Закритий російською військовою цензурою на початку 1916 р. Перебуваючи на засланні, М.Грушевський підготував для журналу декілька публіцистичних праць (видрукувані не були).

В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи

Вперше опублікована у виданні: ЛНВ. — Київ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. 1 (липень). — С. 8–13. Підпис: *М.Грушевський.* У примітці до публікації автор зазначав: «Стаття написана для 5–6 (Шевченківського) числа "Променя". Вірогідно, вона не була подана до "Променя" самим автором, або вилучена цензурою. Так, про вміщену у цьому числі свою статтю "На Святвечір" М.Грушевський писав: "Ні стрічки з неї не зоставила цензорська рука, хоч і не було там нічого, окрім кількох слів невмирущої надії. Пішло тільки мотто з Шевченка й титул"» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 110). Ще більше "постраждала" в цьому числі стаття П.Стебницького, в якій було знято все, включно з заголовком (залишився лише підпис: "П.Смуток"). Передрукована у виданнях: Вістник політики, літератури і життя (Відень). — 1918. — 10 березня. — Ч. 10. — С. 138–140; Український історик. — 1984. — Ч. 1–4. — С. 219–224.

Подається за першою публікацією.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

с. 51 ***...ролю такої запальної іскри відіграв гурток свідомих українців у Петрограді, що знайшов дорогу до гвардії українців-солдатів...*** — йдеться про діяльність петроградського відділу ТУП-у та інших українських громадських організацій, завдяки агітації яких вояки-українці Волинського, Семенівського, Ізмайловського, Литовського та Павлівського гвардійських полків перейшли на бік революції. Провідну роль у згуртуванні українців Петрограда відіграли створені в ході Лютневої революції Українська військова рада (згодом — Український революційний штаб) та Українська національна рада. Детально див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 310–346; *Сергійчук В.* Михайло Грушевський і українство Петрограду // Український історик. — 1997. — Ч. 1–4. — С. 187–191.

...її програма... — основні програмно-ідеологічні засади, організаційні принципи товариства відображені в "Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" та поясненні до нього В.М.Білозерського (див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1 / Упоряд. І.І.Глизь, М.І.Бутич, О.О.Франко. — С. 150–152; 390–394); "Книзі буття українського народу" (Там само. — С. 152–169, 250–258); проектах Г.Л.Андрузького "Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях" та "Ідеал держави" (Там само. — Т. 2 / Упоряд. М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко. — С. 415–418; 418–426); "Проекті створення на Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану" М.В.Білозерського (Там само. — Т. 1. — С. 388–390), яскраво проявлялися в публіцистичних та художніх творах членів товариства, листуванні.

...коли в Києві зійшлися головніші з учасників — фундаторами товариства були М.І.Гулак, М.І.Костомаров та М.В.Білозерський. До них приєдналися Т.Г.Шевченко, П.О.Куліш, Д.П.Пильчиков, О.О.Навроцький, О.В.Маркович, І.Я.Посяда, Г.Л.Андрузький, О.Д.Тулуб, М.І.Савич. Близько 100 осіб підтримували зв'язки з членами товариства.

Офіціальний донос був поданий Петровим 3 марта... — йдеться про письмовий донос студента Університету св. Володимира О.М.Петрова попечителю Київського учбового округу О.С.Траскіну про існування у м.Києві таємного товариства (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 24–26). Перед тим (28 лютого 1847 р.) О.Петров усно доповів про товариство помічникові попечителя М.В.Юзефовичу, який негайно повідомив про зміст доносу київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, останній — шефа жандармів О.Ф.Орлова.

...першим ухоплено Гулака... — М.І.Гулак був заарештований на підставі доповідної записки начальника III відділення О.Ф.Орлова спадкоємцеві престолу Олександру Михайловичу (Микола I на той час хворів) від 17 березня 1847 р. та резолюції цесаревича: "Арестовать Гулака немедленно". Того ж дня у III відділенні була заведена справа "Про Украйно-слов'янське товариство", наступного дня відбувся перший допит заарештованого, з якого і почалося слідство в справі товариства (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 22, 129–132).

Протягом квітня і першої половини мая були переведені слідство і допити — на підставі доносу О.Петрова і вилученого у М.Гулака листування начальник III відділення О.Ф.Орлов дав розпорядження київському, подільському та волинському генерал-губернатору Д.Г.Бібікову про арешти, обшуки та допити членів товариства, які перебували в Києві та за кордоном. Наприкінці березня і на початку квітня 1847 р. у Києві були спішно проведені арешти, до середини квітня майже всі члени Кирило-Мефодіївського братства були доставлені до Петербурга, де проводилося слідство (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 30–31). Вперше добірка допитів провідників Кирило-Мефодіївського товариства (за копіями з архівної справи канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора) була опублікована у виданні: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку

hrushevsky.nbuv.gov.ua

М.Грушевський // Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914). — К., 1915. — С. 107–258. Корпус усіх слідчих матеріалів, програмних документів, листування, вилучених рукописів публіцистичних та художніх творів кирило-мефодіївців (за матеріалами III відділення) подано у виданні: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990.

...“Променя” — тижневик літератури, мистецтва і громадського життя. Виходив у Москві з листопада 1916 р. по березень 1917 р. з ініціативи М.Грушевського. Офіційний видавець-редактор — Л.Г.Сологуб. Редактор — В.Винниченко. Серед співробітників — О.Лотоцький, О.Олесь, О.Саліковський, П.Стебницький, Г.Чупринка, Д.Дорошенко. На сторінках часопису М.Грушевський опублікував 6 статей (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 493–502, 512–527).

...шеф жандармів признав... — йдеться про О.Ф.Орлова, який у 1844–1856 рр. був шефом жандармів та головним начальником III відділення, у 1847 р. керував слідством і розправою над членами Кирило-Мефодіївського братства, особисто вів дізнання Т.Шевченка та М.Гулака.

...“утвердила на десятки літ спокій в Малоросії, що міг бути нарушений” — М.Грушевський подає у власному перекладі українською витяг з доповіді О.Ф.Орлова Миколі I від 26 травня 1847 р. про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства з пропозиціями щодо покарання його членів. В оригіналі цей фрагмент має редакцію: “[...] счастливое обнаружение Украйно-славянского общества и уничтожение оного в самом корне, конечно, упрочит на десятки лет то спокойствие в Малороссии, которое там могло быть нарушено” (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 70). На час підготовки статті М.Грушевського ця доповідь була опублікована: Об Украйно-славянском обществе (Из бумаг Д.П.Голохвастова) // Русский архив. — 1892. — Кн. 2. — № 7. — С. 335–347; передрукована у виданні: *Шевченко Т.* Твори: В 2 т. — М., 1911. — С. 97–143).

с. 51–52 *...шеф Орлов подав доволі поміркований... проект покарання братчиків* — йдеться про доповідь О.Ф.Орлова Миколі I від 26 травня 1847 р. про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів (Гулака, Білозерського, Костомарова, Куліша, Шевченка, Андрузького, Навроцького, Посяди, Марковича і Савича). Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 62–70.

с. 52 *Цар конфірмував його 28 мая 1847 р.* — йдеться про резолюцію Миколи I на доповідь О.Ф.Орлова від 26 травня 1847 р.: «“Исполнить”, 28 мая 1847 г.» (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 70). 29 травня 1847 р. на запитання Орлова щодо покарання кожного члена товариства Микола I виніс остаточні вироки (Там само. — С. 72–74).

Було зломлене життя і діяльність інших визначних талантів... як Костомаров, Гулак, Білозерський... — М.Костомаров після арешту та річного ув'язнення був засланий до Саратова під гласний нагляд поліції (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 241–366; *Костомаров Н.И.* Автобиография // *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 481–501; *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. — К., 1992). В.Білозерський був засланий до Петрозаводська (див.: *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 155–178; Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 367–466; *Левенець Ю.А.* Василь Білозерський // УІЖ. — 1992. — № 2/3. — С. 84–93; *Студинський К.* Василь Білозерський, його життєпис, “Основа” й зв'язки з Галичиною // Наша культура. — 1936. — № 8/9. — С. 571–583). М.Гулак після арешту був ув'язнений на 3 роки в Шліссельбурзькій фортеці. У 1850–1859 рр. відбував заслання в Пермі під суворим наглядом жандармерії. Після заслання близько 36 років присвятив педагогічній праці. Викладав російську мову та географію у другій Одеській гімназії (1859–1860); математику в Одеському Рішельєвському ліцеї (1861); історію та природничі дисципліни в Керченському жіночому інституті (1862); фізи-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ку в Ставропольській гімназії (1862–1863); фізику та космографію у Кутаїській гімназії (1863–1867); математику, фізику, латинську та грецьку мови у Тифліській гімназії (1867–1886). У Тифлісі розгорнув просвітницьку діяльність, читав лекції з різних галузей науки, багатьох проблем всесвітньої історії, досліджував окремі ділянки грузинської та азербайджанської літератури і мовознавства, математики. У своїх "Споминах" про роки навчання у Тифліській гімназії М.С.Грушевський згадував про "зломане життя" свого викладача М.І.Гулака: "Дивно, що після катастрофи 1847 р[оку] Гулак так далеко відійшов від українського життя, від українського руху і від земляків-українців. [...] Не беруся, розуміється, казати напевно, але легко можу собі уявити, що той переляк, з яким українське громадянство почало замітати всякі сліди близькості з кирило-мефодіївцями, з їх ідеями, з українським рухом взагалі, міг справді глибоко вразити Гулака з його високими поняттями про гідність, честь і все таке інше, виховане в атмосфері німецького романтизму 1840-х рр., в Дерптськім університеті, де він виховувавсь. Від часів його висідки в Шліссельбурзькім казематі і висилки до Перми не бачимо у Гулака найменшого сліду потягу до українства. Він інтересується різними-прерізними речами, тільки не українством" (*Грушевський М.* Спомини / Публікація і примітки С.Білоконя //Київ. — 1988. — № 11. — С. 128). Детально див.: *Гончарук П.С.* Просвітник дружби та співробітництва народів. — К., 2002; *Його ж*: Засівач доброго, розумного, світлого (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М.І.Гулака // Київська старовина. — 2003. — № 2. — С.114–132; *Єліазаров С.* Памяті моїх учителів і керовників М.І.Гулака, Л. Загурського та О.О.Навроцького // Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 44–53; Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 89–240; *Савич О.* Микола Іванович Гулак в пермськім засланню в 1850–1856 роках. (За даними Пермського окружного архіву) // За сто літ. — 1930. — Кн. 6. — С. 107–114; *Семевский В.* Миколай Іванович Гулак (1822–1899 гг.) // Галлерея Шлиссельбургских узников. — СПб., 1907. — Ч. І. — С. 37–55.

...нова Україна... відкрила своє лице вже в політичних заходах 1890–1900-х років в Росії й за кордоном... — йдеться про заснування перших політичних організацій в Галичині (Русько-українська радикальна партія, 1890 р.; Українська національно-демократична партія, 1899 р.) та Наддніпрянській Україні (Братство тарасівців, 1891 р.; Українська соціал-демократія, 1896 р.; Українська загальна безпартійна організація, 1897 р.; Революційна українська партія, 1900 р.)

с. 53 *Їх літературна спадщина в великій часті загинула, і те, що заховалося, і досі в значній частині зісталося неприступним* — значна частина наукових, публіцистичних та художніх творів членів Кирило-Мефодіївського братства, вилучених під час арештів, зберігалася у їх слідчих справах, опублікована у виданні: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990.

Тепер тільки можна буде приступити до її студіювання і публікування — перші публікації матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства ще в роки Української революції розпочала редакція журналу "Наше минуле" (*Костомаров М.* Книги битія українського народу // Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 7–21; *Зайцев П.* "Книги битія", як документ і твір // Там само. — С. 22–35; Український текст прокламації: "До братів-українців" / Подав П.Зайцев // Там само. — С. 36–37; Нові джерела про Кирило-Методіївське брацтво (Доклад графа Уварова імп. Миколі І-му; "Мнение" о Кирило-Методіївцях гр. Орлова, подане ним імп. Миколаю І / Подав Д.Багалій // Там само. — № 2. — 171–179). Пізніше, з 1924 р., М.Грушевський особливу увагу приділяв публікації цих джерел у редагованих ним часописах Історичної секції ВУАН. Зокрема, в часописі "Україна": *Граховецький Д.* Матеріали до арешту кирило-методіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та інш. (1928. — Кн. 1. — С. 67–72); *Житецький І.* П.О.Куліш про Кирило-Методіївське товариство (1929. — Березень–квітень. — С. 69–71); *Міяковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського брацтва (1924. — Кн. 1–2. — С. 121–134); *Новицький М.*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Шевченко в процесі 1847 р. і його папери (1925. — Кн. 1–2. — С. 51–99); в часописі "За сто літ": *Міяковський В.* Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві (1927. — Кн. 1. — С. 20–45); *Його ж.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні [35 листів О.Марковича, П.Куліша, М.Гулака, В.Ганки, І.Посяди, В.Білозерського, О.Навроцького, І.Вернадського, П.Максимовича, П.Сердюкова, П.Чуйкевича, А.Метлинського, К.Сементовського, П.Ашаніна 1846–1847 рр. з коментарями]) (1928. — Кн. 2. — С. 33–98); *Савич О.* Микола Іванович Гулак в пермськім засланню в 1850–1856 роках. (За даними Пермського окружного архіву) (1930. — Кн. 6. — С. 107–114).

Ми бачимо тут вплив західноєвропейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку... — див.: *Лук М.* Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація. — 2002. — № 1. — С. 28–89.

...*"Соединенных славян"*... — йдеться про Товариство об'єднаних слов'ян — таємну політичну організацію, засновану на початку 1823 р. у Новограді-Волинському колишніми членами Товариства першої згоди, офіцерами А. та П. Борисовими і учасником польського визвольного руху Ю.Люблінським. До складу товариства входило понад 50 офіцерів із військових частин, що дислокувалися на Волині та Київщині. Головні засади відображені в програмних документах — "Клятвенній обіцянці" і "Правилах", в основі яких лежала ідея панславізму. Метою Товариства було звільнення слов'янських народів від деспотичної абсолютистської влади, знищення кріпацтва, встановлення республіканського ладу та об'єднання у федеративний союз. У вересні 1825 р. об'єдналися з Південним товариством декабристів зі збереженням своєї управи, під час виступу Чернігівського полку приєдналися до повстанців.

...особливо Міцкевичевих "Книг паломництва польського народу"... — йдеться про працю А.Міцкевича "Книги народу польського і польського пілігримства", в якій автор закликав до боротьби проти деспотизму, узурпації влади царем, протиставляв самодержавству народовладдя. Папа римський Григорій XVI оголосив анафему цьому твору як єретичному. Основні положення "Книги" А.Міцкевича співзвучні з "Книгою буття українського народу". Див.: *Зайцев П.* "Книги битія", як документ і твір // Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 26–29.

...західного християнського соціалізму... (проповіді Ламенне й ін.)... — цю думку про впливи на ідеологію кирило-мефодіївців постулатів одного з головних проповідників християнського соціалізму, французького релігійного діяча і письменника Ф.Ламенне в негативному контексті зазначав граф Уваров у своїй доповіді Миколі І від 8 травня 1847 р. після ознайомлення з "Книгою буття українського народу": "В этом злонамеренном и опасном произведении следует заметить, что первая половина, в которой говорится об европейских народах, почти буквально взята из Ламине, Мицкевича и других писателей этого рода, соединивших революционные идеи с мистическим бредом [...]" (Наше минуле. — 1918. — № 2. — С. 174).

...соціальних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича) — тут М.Грушевський посилається на думку М.Костомарова, висловлену під час допиту 17 квітня 1847 р.: "Он был помешан на французском коммунизме и считал возможным, что общество человеческое дойдет до того, что все будет общим, даже жены" (див.: Матеріали до історії Кирило-мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців... — С. 57; Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 284).

...вона знайшла найкращий свій вираз у Костомаровськім панегірику козаччині в його "Книзі битія українського народу" — див. § 76–80 "Книги буття українського народу" (Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 164–165; 256–257). Про авторство "Книги буття українського народу" див.: *Зайцев П.* "Книги битія", як документ і твір. — С. 22–35; *Сергієнко Г.Я.* Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983. — С. 79–101.

с. 54 ***...особливо визначну ролю мала історична праця Костомарова (його заняття історією унії — для дисертації, знищеної, як звісно, і потім в новім обробленні опуб-***

hrushevsky.nbuv.gov.ua

лікованої ним у 1860-х рр.) — йдеться про першу магістерську дисертацію історика "О причинах и характере унии в Западной России" (Харків, 1842), яка була знята з захисту у зв'язку з протестом церковної влади та міністерства освіти за відхід від офіційного трактування теми, заборонена і знищена. Пізніше ця праця була перероблена М.Костомаровим і під назвою "Отрывки из истории южнорусского козачества до Богдана Хмельницкого" опублікована в журналі "Библиотека для чтения" (1865. — Т. 1.— Кн. 1–3). "Отрывки", названі "Южная Русь в конце XVI века", увійшла до видання: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Изд. Д.Кожанчикова. — СПб., 1867. — Т. 3. — С. 175–377.

В тій же "Книзі битія" знаходимо ентузіастичні слова про братства... — див. § 82 "Книги буття українського народу" (Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 165, 257).

Правда, що наші відомості про початки його знайомості з головнішими братчиками не відомі докладно... — менш як за десять років після публікації праці М.Грушевського з'явилася низка досліджень про участь Т.Г.Шевченка у Кирило-Мефодіївському товаристві: *Багалій Д.І.* Т.Г.Шевченко і кирило-мефодіївці. — Харків, 1925; *Марковський М.* Шевченко в Кирило-Мефодіївському братстві // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1924. — Кн. 4. — С. 49–57; *Новицький М.* Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 51–99. З пізніших публікацій див.: *Сергієнко Г.Я.* Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983.

с. 55 ***...слово пламенем взялось / людям серце розтопило / і по Вкраїні пронеслось...*** — М.Грушевський подає витяг з поеми Т.Шевченка "Неофіти". В останньому академічному виданні цей фрагмент поеми має редакцію: "Щоб слово пламенем взялось, / Щоб людям серце розтопило. / І на Украйні понеслось" (*Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 2. Поезія 1847–1861. — С. 246).

...його звісна, незвичайно різка поминка по Богдані... — йдеться про вірш Т.Г.Шевченка "Якби-то ти, Богдане п'яний", написаний 18 серпня 1859 р. у Переяславі. Вперше повністю надрукований у "Кобзарі з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина" (Прага, 1876. — С. 213). У зібранні творів поета текст вірша вперше поданий у виданні: *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 308.

...*"Великий льох"*... — йдеться про містерію, епілогом якої є фрагмент "Стоїть в селі Суботові...". Датується 21 жовтня 1845 р. Фрагмент "Стоїть в селі Суботові..." під назвою "Суботів" друкувався в журналі "Основа" (1862. — № 7. — С. 6–7), окремі рядки з нього були подані в публікації О.Кониського "Варіанти на декотрі Шевченкові твори" (ЗНТШ. — 1901. — Т. XXXIX. — Кн. 1. — С. 1–2). Назву "Суботів" використовує і М.Грушевський. Так само він говорить про цей фрагмент, як про окрему поезію, оскільки всі повні видання творів Т.Шевченка (за винятком останнього) помилково подавали "Великий льох" і "Стоїть в селі Суботові..." як окремі твори (див.: *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 314–328; коментар: С. 726–730). Фрагменти "Великого льоху" поширювалися в рукописних списках, зокрема серед членів Кирило-Мефодіївського братства (вилучені під час арешту у В.М.Білозерського та М.І.Костомарова).

...*"Історії Русів"*... — йдеться про пам'ятку української історичної прози і публіцистики кінця XVIII ст., вперше видану О.Бодянським як "сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского" (Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1846. — Кн. 1). Автор "Історії Русів" невідомий. Один з перших дослідників твору В.Горленко вважав, що "Історія Русів" вийшла з дому Політик, її розпочинав батько (Григорій Андрійович), а закінчував син Василь. Гіпотезу про спільне авторство батька і сина Політик висловлювали М.Грушевський, Д.Майков, Є.Онацький. На основі вивчення родин-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ного архіву Політик О.Лазаревський дійшов висновку, що автором "Історії Русів" був Г.А.Політика. Цю думку, яка до цього часу залишається дискусійною, поділяли В.Іконников, О.Грушевський, Д.Дорошенко. Авторство "Історії Русів" приписували також О.А.Безбородьку, А.Худорбі, М.Д. чи І.М.Ханенкам та ін. Основна увага у праці приділяється козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Її використовували при написанні своїх творів Т.Шевченко, Є.Гребінка, І.Срезневський, М.Костомаров.

***...**"Запорозької старини"**...* — йдеться про фольклорні й історично-літературні збірники "Запорожская старина", які видавав І.Срезневський у Харкові (1833–1838 рр.; 6 випусків) з метою публікації матеріалів з історії українського козацтва. Перші два випуски містили думи і пісні про Хмельниччину, фрагменти з козацьких літописів тощо.

***...**"Гайдамаки"**...* — йдеться про поему Т.Шевченка, написану у 1839–1841 рр. (див. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 128–233; коментар: С. 635–675).

...одна "грязь Москви" — тут М.Грушевський посилається на характеристику з твору Т.Шевченка "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Україні моє дружнеє посланіє": "Раби, подножки, грязь Москви / Варшавське сміття — ваші пани // Ясновельможнії гетьмани" (див.: *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у 12 т. — К., 2001. — Т. 1. — С. 351).

Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю... — новий характер українсько-російських відносин після повалення царату спонукав М.Грушевського як історика і політичного діяча підготувати та видати працю "Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти". Впродовж 1917–1918 рр. у Києві вийшли три видання праці.

[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]

Тексти промов вперше подані в загальному огляді під заголовком "Засідання Ради військових депутатів"у газеті: Нова рада. — 1917. — 4 (17) липня. — № 79. — С. 2. Після 1917 р. огляд засідання Ради військових депутатів і тексти промов на ньому М.Грушевського передруковані в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 90–92.

Подається за першою публікацією.

Промови були виголошені під час проголошення II Універсалу, який став результатом компромісу, досягнутого між Центральною Радою та Тимчасовим урядом: "Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 164–168). В результаті досягнутих угод Тимчасовий уряд визнав відповідальний перед Центральною Радою Генеральний секретаріат вищим органом влади в Україні. УЦР зобов'язалася ввести до свого складу представників від національних меншин. Була також досягнута принципова угода про підготовку статуту автономної України, який мала розробляти Центральна Рада, а Тимчасовий уряд лише затверджувати. Не були задоволені українські вимоги у справі українізації армії, питання про яку залишилося невирішеним. Після того як результати домовленостей були затверджені урядовою декларацією Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату (текст декладації див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 163–164). 3 липня 1917 р. відбулось урочисте оприлюднення II Універсалу.

Як згадував М.Грушевський, "особливо ентузіастично привітала сей акт Українська військова рада, що засідала того дня. Заслухавши й обміркувавши спочатку на ранішнім засі-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

данні урядову декларацію й Універсал, вона на вечірнім відкритім засіданні зробила гучну маніфестацію з приводу признання за українським правительством правно-публічного значення" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 145). М.Грушевський виступив після зачитання Універсалу. Тут же, після промови за пропозицією голови президії Ради військових депутатів С.Березняка М.Грушевського було обрано почесним головою зібрання. Від імені депутатів Березняк подякував голові УЦР "за його довгу невсипущу тяжку працю коло відродження українського народу" і висловив думку, "що теперішні радісні події є нагородою і потіхою за ті кривди та неприємності, які прийшлось терпіти професорові за свою працю від ворогів українського народу" (Нова рада. — 1917. — 4 (17) липня. — № 79. — С. 2). У відповідь на привітання голова УЦР виступив ще раз з короткою промовою.

с. 56 *...дає нашому Генеральному секретаріатові компетенції верховного органу крайової власті...* — Генеральний секретаріат був створений 15 червня 1917 р. після проголошення І Універсалу УЦР у складі: голова — В.Винниченко, генеральний писар — П.Христюк, генеральні секретарі: Х.Барановський, С.Єфремов, М.Стасюк, Б.Мартос, С.Петлюра, В.Садовський, І.Стешенко. Декларацією Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р. Генеральний секретаріат був визнаний вищою крайовою владою, крайовим органом управління Тимчасового уряду в Україні.

Чорна пляма

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 26 липня (8 серпня). — № 69. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Після 1917 р. стаття вперше передрукована у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 48–49 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 633–634.

Подається за першою публікацією.

Стаття була написана під враженням жахливих наслідків воєнної поразки, якої зазнала російська армія після невдалого наступу Південно-Західного фронту. В паніці відступаючі російські війська пройшли західноукраїнськими землями, знищуючи все на своєму шляху. Російська армія розкладалася. Недолугі дії Тимчасового уряду, що запровадив т. зв. демократизацію армії, призвели до падіння дисципліни, непідкорення солдатів офіцерам та бойовим наказам. Кризовий стан армії поглиблювався пропагандою політичних партій, особливо більшовиків. Давалися взнаки низький культурно-освітній і моральний рівень солдатських мас, їхня втома від 4-літньої війни. Місцеве українське населення, що сприймалося як "австріяки", вороги, відчуло на собі варварську поведінку некерованої людської маси: зруйновані і пограбовані села й містечка, знищені ниви, сади й городи, численні жертви серед мирного населення. Такою була поведінка "революційної армії", серед якої, на жаль, було багато українців. Ці трагічні події детально розглядалися на засіданні Комітету Центральної Ради 22 липня 1917 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 184–190). Згадуючи це засідання, М.Грушевський писав: «Перед нами вирисувалася ганебна картина другого повторного знищення Галичини російським військом і сим разом уже революційним, що стояло під відповідальним керівництвом вибранців російської демократії, міністрів-соціалістів, — і тимчасом як усі українські органи були систематично паралізовані в своїй діяльності і позбавлені всякої екзекутиви, всяких організованих впливів, ті поставленики Керенського — "солнца русской революции" — систематично, завзято нищили український край, тому що не бачили можливості затримати його в російській окупації. [...] Під враженнями сих реляцій я написав свою статтю "Чорна пляма", уміщену в "Народній волі" з 26 липня — але вона тільки в малій мірі віддає те страшне горе і гнів, яким було тоді наповнене моє серце» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 153. Вони описані також у статті К.Широцького "Здичавіння", опублікованій 29 липня 1917 р. у "Новій раді" (див.: Український національно-визвольний рух... —

hrushevsky.nbuv.gov.ua

С. 586–589). Думка автора цієї статті співзвучна з думкою М.Грушевського: запобігти таким трагічним подіям могло б "переформування армії по територіально-національному принципу, себто вилучення українських вояків в окремі військові частини". Ця теза голови УЦР є ще одним важливим аргументом на користь його бачення проблем формування української армії.

с. 57 ... *при виході відти російського війська* — йдеться про невдалий наступ 18 червня–21 липня 1917 р. російських військ Південно-Західного фронту в напрямку на Львів та Калуш–Болехів. Наступ виявився погано підготовленим, а боєздатність частин низькою. 6 липня німці перейшли в контрнаступ і прорвали фронт у районі Тернополя (т. зв. Тернопільський прорив), 12 липня захопили Тернопіль, 21 липня — Чернівці. Наступ завершився повним провалом, російська армія втратила понад 150 тис. солдат і офіцерів. При залишенні Калуша, Тернополя, Станіславова відбувалися масові єврейські погроми, вбивства, грабунки й насильства. Головнокомандувач ген. Л.Корнілов змушений був віддати наказ про розстріл мародерів і дезертирів (див. детально: *Френкин М.* Русская армия и революция. 1917–1918. — Мюнхен, 1978. — С. 363–375).

Україна дійде свого!

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 24 серпня (6 вересня). — № 92. — С. 1. Підпис: *Мих. Грушевський.* Після 1917 р. стаття вперше передрукована в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 50–51 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 674–676.

Подається за першою публікацією.

Стаття написана з приводу подолання довгої прикрої кризи в українському русі, викликаної відмовою Тимчасового уряду від попередніх домовленостей, зафіксованих у постанові Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату та II Універсалі (3 липня 1917 р.). В результаті за "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" від 4 серпня 1917 р. Україна отримала "куцу автономію" — на вдвічі меншій території та з суттєво урізаними повноваженнями Генерального секретаріату. Тверезо оцінюючи ситуацію, голова Центральної Ради вважав, що Центральна Рада зробила вірний крок, ухваливши "Інструкцію". Навіть в урізаному вигляді автономія створювала кращі умови для подальшої розбудови підвалин автономного ладу, ніж відкрита конфронтація з центром.

с. 58 ...*через інструкцію Тимчасового російського уряду Генеральному секретаріатові* — йдеться про регламент діяльності вищого виконавчого органу УЦР, затверджений Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. всупереч розробленому і прийнятому Малою радою УЦР 16 липня 1917 р. "Статуту Генерального секретаріату" ("Статуту вищого управління Україною"), який визначав його компетенції, функції та завдання. "Інструкція" перекреслила попередні угоди, досягнуті делегацією Тимчасового уряду в складі О.Керенського, М.Терещенка, І.Церетелі на переговорах у Києві, зафіксовані в II Універсалі УЦР від 3 липня 1917 р. "Інструкція" суттєво обмежувала українську автономію. За нею Генеральний секретаріат визнавався вищим виконавчим органом Тимчасового уряду в справах місцевого самоврядування в Україні. Значно звужувалася компетенція секретаріату, скасовувалися секретарства військових, судових, продовольчих справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів (кількість секретарів загалом скорочувалася з 14 до 9 осіб). Всі рішення Генерального секретаріату повинні були затверджуватися Тимчасовим урядом. Центральна Рада мала лише право розглядати проекти секретаріату перед поданням їх урядові. Запроваджувалася посада особливого комісара з українських справ у Петрограді. Найбільшим утиском з імперського центру було поширення повноважень Генерального секретаріату лише на 5 з 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську (за винятком 4 північних пові-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

тів). Таким чином, від України відривалися найбільш розвинені в економічному відношенні регіони — Харківщина, Донбас, Криворіжжя; райони високотоварного сільського господарства — Херсонщина і Таврія, великі промислові міста — Харків, Катеринослав, Одеса; порти Чорного моря. Виконавчий орган перетворювався на проміжну інстанцію поміж Тимчасовим урядом і місцевими органами управління. Петроградський уряд наголошував і на своєму праві в екстрених випадках взаємодіяти з місцевими органами управління в обхід Генерального секретаріату. "Інструкція" стала перешкодою на шляху формування системи вищої влади в Україні. Новий склад Генерального секретаріату, ухвалений 21 серпня 1917 р. Малою радою та затверджений 1 вересня в Петрограді, змушений був керуватися повноваженнями, які отримав від Тимчасового уряду. "Інструкція" втратила чинність з поваленням Тимчасового уряду під час жовтневого перевороту 1917 р. (текст "Інструкції" див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 213–214). Детально див.: *Кудлай О.Б.* Боротьба навколо прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" на IV сесії Української Центральної Ради // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 80–86.

...вона в великій більшості не признала можливим відкинути цю інструкцію — йдеться про реакцію членів Центральної Ради на "Інструкцію" Тимчасового уряду. Це питання обговорювалося 5–9 серпня на засіданнях Малої ради та Шостих загальних зборах Центральної Ради (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 215–255). Частина Ради зайняла цілком радикальну позицію, яка передбачала повний розрив стосунків УЦР з Тимчасовим урядом та впровадження явочним порядком "Статуту вищого управління Україною". Але більшість членів Ради на чолі з М.Грушевським розуміла нереальність успішного протистояння Тимчасовому урядові та згубність такої позиції для української справи. Не бажаючи відкритої конфронтації з урядом і прагнучи досягти своєї мети шляхом порозуміння, вони погодились використати навіть таку "куцу" автономію для розбудови державності. Це було зафіксовано в резолюції УЦР, ухваленій 9 серпня 227 голосами (16 — проти, 62 — утрималися) (Там само. — С. 245–252). Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 123–126.

...від сього уряду, де перевагу взяли централісти-кадети, вороже настроєні до українського руху... — йдеться про урядову кризу, що спричинилася ухвалою Тимчасового уряду про визнання Генерального секретаріату вищим виконавчим органом в Україні. 2 липня подали у відставку міністри-кадети (Д.Шаховської, О.Мануйлов, А.Шингарьов, В.Степанов). М.Некрасов залишився в уряді, але вийшов з партії, мотивуючи свій крок незгодою з позицією уряду в українському питанні. 7 липня залишив посаду міністра-голови Г.Львов. 24 липня був сформований другий коаліційний Тимчасовий уряд на чолі з О.Керенським, в якому більшість міністерських посад (5) отримали кадети. Уряд визнав поданий Центральною Радою "Статут вищого управління Україною" таким, що виходить за рамки липневих домовленостей, та відхилив його.

Сформовано секретаріат, який взяв на себе нелегке завдання повести роботу в рамках, начеркнених інструкцією — йдеться про подолання "міністерської кризи" в українському уряді, яка стала наслідком обговорення "Інструкції". Ще до її ухвали, посилаючись на вік і втому, М.Грушевський мав намір подати у відставку з посади голови Центральної Ради. Однак його відставка не була прийнята. 7 серпня В.Винниченко подав у відставку з посади голови Генерального секретаріату, і Центральна Рада протягом двох тижнів визначалася з його новим складом. Криза була свідченням складних міжпартійних та особистих суперечностей в українському русі. Але здоровий глузд взяв гору, 21 серпня 1917 р. Мала рада затвердила новий склад Генерального секретаріату: В.Винниченко (голова), І.Стешенко, М.Туган-Барановський, М.Савченко-Більський, О.Шульгин, О.Зарубін, О.Лотоцький, П.Стебницький (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 264–265). Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 127–133.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

с. 59 *...всяких контрреволюційних нападів...* — йдеться про збройну провокацію, вчинену проти Українського полку ім.Б.Хмельницького. 26 липня 1917 р. під час відправки військ з Києва ешелон, в якому перебував Український полк, обстріляв кірасирський полк. 20 богданівців було вбито, багато поранено. Інцидент став предметом спеціального розслідування, проведеного на екстреному засіданні УЦР 27 липня 1917 р. (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 198–205).

Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на З'їзді народів у Києві] (Речь М.С.Грушевского от имени украинских организаций, произнесенная 10 сентября [1917 г. на Съезде народов в Киеве]

Вперше повний текст промови опублікований у журналі: Свободный союз. — Киев, 1917. — № 1 (октябрь). — С. 29–32. Короткий виклад промови поданий також у загальному огляді про 2-й і 3-й дні роботи З'їзду народів у газетах: Народна воля. — 1917. — 12 (25) вересня. — С. 2–3; Нова рада. — 1917. — 12 (25) вересня.

Подається за першою публікацією в перекладі С.Панькової.

М.Грушевський виголосив цю промову на третій день роботи скликаного з ініціативи Центральної Ради З'їзду народів Росії (З'їзду поневолених народів), що відбувся 8–15 вересня у Києві. У ньому взяли участь 92 делегати (84 з правом вирішального голосу, 6 — дорадчого) — представники українців, кримських татар, башкирів, грузинів, горців Кавказу, латишів, литовців, естонців, поляків, євреїв, білорусів, молдаван, румунів, донських козаків і Союзу козачих військ, Ради соціалістичних партій Росії. Українцям належало на з'їзді безперечне лідерство не тільки тому, що вони були його організаторами. Український рух був найбільш масовим і впливовим, Україна пройшла перший етап становлення автономії, яка була утворена на половині її території. Делегати з'їзду зазначили провідну роль України в перебудові Росії на нових засадах, підтримали її політичний курс на автономію. Найважливіший документ з'їзду — резолюція "Про федеративний устрій Російської держави", в якій засуджували надмірну централізацію законодавчої та виконавчої влади, що гальмувало розвиток держави. Делегати з'їзду ухвалили, що поряд з Всеросійськими Установчими зборами будуть скликані крайові Установчі збори для встановлення форм відносин з центральними органами, а також форм внутрішнього устрою автономної одиниці. Окремі ухвали прийняті в латвійській, литовській, білоруській, польській справах. Головним чином з'їзд віддзеркалював рівень тогочасної політичної думки, в якій ідеї федералізму переважали над самостійницькими. За невеликим винятком делегати з'їзду були прихильниками федеративної ідеї, запропонованої УЦР. Крім литовців і поляків, які відстоювали повну політичну самостійність, державну незалежність Польщі й Литви, та єврейських делегатів, які порушували питання національно-персональної автономії в Палестині, решта представників національних рухів підтримала ідею перетворення колишньої "тюрми народів" на федеративну демократичну республіку.

М.Грушевський бачив федералізм єдино правильним шляхом до вирішення національного питання в колишній Російській імперії, цю ідею він виголосив у своїй доповіді. Він ще раз виступав з короткою промовою, підводячи підсумки на заключному засіданні з'їзду (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 144). Згодом він писав про з'їзд: «Так пройшли сі "золоті сни народів", кажучи словами Славинського, дні радісного піднесення, ентузіазму, високих гуманних настроїв. Для мене і для моєї сім'ї вони були особливо дорогі, не кажучи вже, що я був, так би сказати, героєм сього з'їзду, особливо під кінець — поява моя на трибуні стрічалась оваціями і под., але я дійсно чув себе предметом любові, щирої, теплої, і взагалі така тепла атмосфера взаємного розуміння, довір'я, братства панувала в сій аудиторії, як рідко-рідко коли» (Там само. — С. 145). Детально робота з'їзду

hrushevsky.nbuv.gov.ua

(зокрема, списки учасників, тексти привітальних телеграм, доповідей та резолюцій) висвітлена у виданні: Свободный союз (Орган "Совета народов", учрежденного Съездом народов в Киеве). — 1917. — № 1 (октябрь); № 2 (ноябрь). Див. також: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 288–312).

с. 61 ***...новітня історія федеративної ідеї бере свій початок від утворення З['єднаних] Американських Штатів...*** — йдеться про боротьбу за незалежність 13 англійських колоній на території Північної Америки, які 1775 р. розпочали війну з Англією. На скликаному у Філадельфії Континентальному конгресі вони ухвалили Декларацію незалежності — заяву про відокремлення від Англії та цілковиту самостійність колишніх колоній, що об'єдналися в Сполучені Штати Америки. Під час війни за незалежність (1775–1783) США були конфедерацією суверенних штатів, кожен з яких прийняв власну конституцію. У 1787 р., за ухваленою Конституцією, Сполучені Штати були проголошені федеральною державою.

Один із попередніх ораторів, якщо я вірно його зрозумів, висловив думку, що федерація є перехідним щаблем до повної самостійності — йдеться про виступ на з'їзді 9 вересня 1917 р. польського делегата, представника виконавчого комітету київської секції Польської партії соціалістичної (ППС) К.Лукашевича, який заявив, що "остаточним завершенням бажань народних є повна самостійність. Федерація може бути тільки перехідним етапом до завершення цього бажання, доки народ не з'організується відповідно" (*Реєнт О.П., Андрусишин Б.І.* З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) // Історичні зошити. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — С. 22). Про те, що це був виступ представника ППС, знаходимо підтвердження у спогадах М.Грушевського (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 139, 141).

с. 62 ***...крок, який Тимчасовий уряд зробив, направивши сюди свого представника*** — йдеться про присутність на з'їзді представника Тимчасового уряду М.Славинського, який очолював комісію для розробки обласної реформи. За його свідченням, Тимчасовий уряд та особисто О.Керенський виявляли до з'їзду великий інтерес (Там само. — С. 138, 141, 144–145). М.Грушевський згадував про реакцію М.Славинського на його промову: "На мою промову, що набула програмного характеру цілого з'їзду, відповів Славинський дуже тактовно і влучно. Почав із запевнення, що як представник Тимчасового уряду вповні погоджується з гадками, висловленими мною, що народи не гинуть, а гинуть держави, і Російську державу може врятувати дійсно тільки федеративна перебудова, і се, мовляв, розуміє і сам уряд: до нього не треба ставитись так, як до уряду старого, серед нього нема вже противників автономії й федерації і т. п." (Там само. — С. 141). Повний текст доповіді М.Славинського див.: Свободный союз. — Киев, 1917. — № 2 (ноябрь). — С. 17–19.

Вільний союз (Свободный союз)

Вперше опублікована в журналі: Свободный союз. — Киев, 1917. — № 1 (октябрь). — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Видання було запроваджене рішенням З'їзду народів у Києві і стало його друкованим органом. Загалом вийшли два журнали (у жовтні та листопаді 1917 р.), на сторінках яких були видрукувані матеріали (списки делегацій, промови, резолюції, звернення тощо) З'їзду народів, зокрема доповідь М.Грушевського, проголошена 10 вересня 1917 р. (№ 1. — С. 29–32), та дві його короткі замітки: "Свободный союз" (№ 1) та "Час пробил" (№ 2). Після 1917 р. стаття не передруковувалася.

Подається за першодруком у перекладі С.Панькової.

З'їзд народів Росії завершив роботу обранням Ради народів, якій доручив очолити боротьбу за створення Російської Федерації. Головою Ради був обраний М.Грушевський, місцем перебування — Київ. Після з'їзду Україна залишилась лідером федеративного руху. У статті, написаній після з'їзду, підведені підсумки його роботи. Автор констатує, що з'їзд відкрив нову сторінку в історії російської багатонаціональної держави, заклав підвалини утво-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

рення на місці старих примусових державних зв'язків вільного федеративного об'єднання народів.

с. 64 ***Таку позицію з'їзд обрав щодо Польщі*** — йдеться про заяву Польської партії соціалістичної, яку виголосив на з'їзді її представник К.Лукашевич: "Польська партія соціалістична відносно революційного пролетаріату Польщі є виразницею ідеї цілковитої самостійності Польщі" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 312).

Те ж саме, ще більш однозначно, було висловлено щодо литовців — див. "Резолюцию по литовскому вопросу", прийняту 15 вересня 1917 р., в якій наголошувалося: "Съезд народов единогласно постановил: Обратить внимание Временного правительства на необходимость издать особый акт, заключающий в себе признание права Литовского народа на образование суверенного Литовского Государства из частей Русской и Прусской Литвы, а также из литовских частей Сувальской губернии при соблюдении принципов самоопределения" (Свободный союз. — Киев, 1917. — № 1 (октябрь). — С. 10–11; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 307–308).

...форум визнав своїм кредо принцип федерації... — йдеться про резолюцію "О федеративном строе Российской республики", прийняту на з'їзді 15 вересня 1917 р. (див.: Свободный союз. — Киев, 1917. — № 1 (октябрь). — С. 8–9).

Мусимо взяти на розум

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 29 вересня (12 жовтня). — № 121. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський*. Після 1917 р. стаття не передруковувалася.

Подається за першою публікацією.

Стаття написана після обговорення на засіданні Малої ради 26 вересня 1917 р. звіту української делегації, що повернулася з Всеросійської демократичної наради. Її головний висновок: російська демократія втрачає важелі управління державою, вона не в змозі подолати наростаючу кризу в країні, тим більше, вирішити національне питання. Українцям не слід чекати рішень Всеросійських Установчих зборів, треба негайно приступати до організації Установчих зборів України. Детально див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 145–147; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 279–284, 319–320.

с. 65 ***...петроградське "Демократическое совещание"...*** — йдеться про Демократичну нараду, проведену за рішенням Всеросійського Центрального виконавчого комітету рад 14–22 вересня 1917 р. у Петрограді з метою стабілізації внутрішнього становища в Росії після заколоту Корнілова, підтримки Тимчасового уряду демократичними організаціями. Делегатами її стали 1582 представники від різних організацій — рад, міських Дум, профспілок, військових організацій, національних установ тощо. До національних партій та угруповань належав 141 делегат. Частина делегатів була позапартійною, а серед представників партій переважали есери (532), меншовики (172), більшовики (136). Українська делегація налічувала 36 членів, які не були визнані представниками УЦР, а брали участь як посланці національних партійних груп. Українські посланці домагалися визнання за усіма націями нічим необмеженого права на самовизначення, здійснення автономії України в повному обсязі, передачі в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату, скликання крайових установчих зборів, заперечували коаліцію з буржуазією. Нарада виявила відсутність єдності серед російської демократії в головному питанні — про владу.

Місяць тому, на московській нараді... — йдеться про державну нараду, скликану Тимчасовим урядом у Москві 12–15 серпня 1917 р. з метою подолання політичної кризи в країні. Серед 2,5 тис. учасників були депутати Державних Дум усіх скликань, міських Дум,

hrushevsky.nbuv.gov.ua

представники армії, підприємств, інтелігенції, духовенства, профспілок, рад. Переважали праві сили (кадети та монархісти), які підтримували ідею встановлення військової диктатури в Росії. Зважаючи на склад і завдання наради, Центральна Рада 9 серпня 1917 р. більшістю голосів при 25, що утрималися, вирішила не брати в ній участі.

...своїм відношенням до заяв національних делегацій, до всяких нагадувань про національне питання... — йдеться про відверту дискримінацію делегатів від національних організацій, що відбулась на Демократичній нараді. Президія обмежувала їм регламент, депутати не бажали слухати, галасували, грюкали по столах. 14 вересня, коли речник УЦР М.Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з українськими домаганнями, йому влаштували обструкцію з вигуками: "В Якутский край его!". У петроградській пресі розгорнулася антиукраїнська кампанія. Центральну Раду звинувачували у сепаратизмі, співробітництві з німецьким та австрійським генеральними штабами тощо. Після Демократичної наради УЦР остаточно втратила надію отримати автономію не лише від Тимчасового уряду, а й від майбутніх Всеросійських Установчих зборів.

...приступити до організації Установчих зборів України — йдеться про представницьку установу, створену на основі загального виборчого права для встановлення форми державного правління і вироблення конституції. Питання про них не раз піднімалося на українських представницьких форумах, починаючи від Всеукраїнського національного конгресу. Про скликання Українських Установчих зборів найближчим часом було заявлено в Декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. та в III Універсалі УЦР. 11 та 16 листопада 1917 р. Мала рада схвалила "Закон про вибори до Установчих зборів УНР" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: — Т. 1. — С. 412–432) та утворила Центральну виборчу комісію. Вибори були призначені на 27 грудня 1917 р., скликання передбачалося 9 січня 1918 р.

Важна хвиля

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 1 (14) жовтня. — № 123. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Після 1917 р. стаття вперше передрукована в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 53–54 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 819–821.

Подається за першодруком.

Стаття присвячена наближенню виборів до Всеросійських Установчих зборів. Від початку діяльності Тимчасовий уряд декларував своїм головним завданням скликання Установчих зборів на засадах загального, рівного, таємного і прямого виборчого права. До цього часу відкладали вирішення фундаментальних питань — про політичний устрій (конституцію), аграрну реформу, самовизначення народів Росії. Перша призначена урядом дата виборів, 17 вересня 1917 р., виявилась нереальною, тому вони були перенесені на 12–14 листопада, а скликання — на 28 листопада. В короткому історичному екскурсі М.Грушевський показав, що в Росії народ не часто діставав можливість висловити свою волю. Він бачив у скликанні Установчих зборів унікальну можливість для народу бути почутим владою, висловити свою волю з найважливіших питань. Тому закликав українське громадянство до активної участі у виборах.

с. 66 ***...він один тільки раз дав українському народові нагоду висловити свої гадки й побажання, нарівні вже з іншими провінціями Російської держави...*** — йдеться про створену у 1767 р. за часів Катерини II «Комісію для складання проекту нового "Уложения"» — дорадче зібрання для створення нового зводу законів Росії. До неї були обрані 564 депутати від різних станів, які мали висловити свою думку стосовно державного устрою, порядків у ній, прав і вольностей різних верств населення. З комісією всі українські представ-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ники пов'язували надії на демократизацію суспільного життя, розширення автономії Гетьманщини, відновлення гетьманського уряду тощо. Однак у 1768 р. Катерина II розпустила цей дорадчий орган як такий, що не виправдав її сподівань. Див.: *Максимович Г.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Часть первая. Выборы и составления наказов. — Нежин, 1917; *Мельник Л.* Склад депутації від України до Комісії по укладенню нового "Уложения" 1767–1768 рр. // УІЖ. — 1999. — № 2. — С. 105–113.

Ще до першої і другої Думи народ наш мав деяку змогу, не вважаючи на всі трудності, провести своїх людей — до складу української парламентської фракції I Державної Думи входили 44 депутати (голова І.Шраг, серед активних членів — П.Чижевський, В.Шемет, А.В'язлов, М.Біляшівський, М.Онацький, Г.Зубченко). Її діяльність широко висвітлювалася на сторінках тижневика "Украинский вестник", ЛНВ, зокрема в статтях М.Грушевського "У українських послів російської Думи" та "З Державної Думи" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 348–358). Фракція II Думи, іменована як Українська трудова громада, почала створюватися з середини березня, остаточно сформувалася 22 квітня 1907 р. До неї увійшло 47 членів, до бюро обрані Н.Довгополов, Ю.Сайко, А.Гриневич, В.Хвіст, М.Рубіс, С.Нечитайло. Органом фракції стала газета: Рідна справа / Вісті з Думи (з № 5 — Рідна справа / Думські вісті). Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 5–56; *Петлюра С.* З українського життя // Україна. — 1907. — Т. I. — Кн. 2. — С. 137. Одним із найважливіших завдань українських думських фракцій було домагання національної автономії. Обґрунтуванню цих вимог М.Грушевський присвятив низку суспільно-політичних праць, об'єднаних у збірці "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907).

До пізніших же, більш довговічних Дум народ наш приступу вже не має ніякого — царський маніфест від 3 червня 1907 р. про розпуск II Думи ознаменував початок доби реакції, за новим виборчим законом виборчих прав позбавляли до 80% населення. Тому у III і IV Державних Думах українських парламентських груп не існувало. Детально див.: *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993.

На Українських Установчих зборах... — *див. коментар до статті "Мусимо взяти на розум".*

[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]

Привітання М.Грушевського 21 жовтня 1917 р. опубліковане в загальному огляді "Третій Всеукраїнський військовий з'їзд. Другий день" у газеті: Народна воля. — 1917. — 22 жовтня (4 листопада). — № 141. — С. 3. Газети "Нова рада" (1917. — 22 жовтня. — № 169. — С. 2), а за нею дослівно "Вістник Генерального секретаріату військових справ Української Народної Республіки" (1917. — 17 листопада. — С. 2–3) подають огляд привітального слова М.Грушевського. Текст привітання та його огляд передруковані в журналі: Український історик. — 2003. — Ч. 1–4. — С. 92–94.

Подається за газетою: Народна воля. — 1917. — 22 жовтня (4 листопада). — № 141. — С. 3.

М.Грушевський від імені Української Центральної Ради привітав III Всеукраїнський військовий з'їзд, що відкрився напередодні. З'їзд проходив з 20 жовтня до 1 листопада 1917 р. у Києві в цирку Крутикова на вул.Миколаївській. У його роботі взяли участь до 2,5 тис. вояків. З'їзд розглянув сучасний політичний момент, питання українізації війська та військових комітетів, демобілізації тощо. Після більшовицького перевороту в Петрограді з'їзд 26 жовтня перервав роботу, депутати оголосили себе полком. 28 жовтня відновив роботу. З'їзд ухвалив історичне рішення "Про проголошення Української Демократичної республіки", визнавши УЦР єдиною владою в Україні; прийняв постанови про об'єднання в межах

hrushevsky.nbuv.gov.ua

компетенції Генерального секретаріату всіх українських земель, завершення українізації частин Південно-Західного, Румунського фронтів та Чорноморського флоту. У промові М.Грушевський спинився на найближчих завданнях національного руху, труднощах, що нагромаджує на його шляху Тимчасовий уряд. Делегати вітали голову УЦР оплесками та обрали почесним головою з'їзду.

с. 68 ***Багато вам довелось перетерпіти за останній час цеї літньої кампанії...*** — йдеться про невдалий для російської армії наступ Південно-Західного фронту (*див. у цьому томі коментар до статті "Чорна пляма"*). 19–24 серпня 1917 р. розпочався наступ німецьких військ на Ризькому напрямі. Жахлива поразка російської армії отримала назву Ризької катастрофи. Зі здачею 21 серпня Риги була створена реальна загроза Петрограду.

Тепер вся контрреволюційна буржуазія кидає нам щедро ці перешкоди, веде атаки на Центральну Раду... — йдеться про конфлікт між УЦР і Тимчасовим урядом. На Демократичній нараді делегація УЦР у соціальних питаннях зайняла ліву позицію, виступивши проти коаліції з буржуазією. У меморандумі до Тимчасового уряду від 13 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат зажадав розширення своїх повноважень та сфери діяльності. Разом із рішенням про скликання Українських Установчих зборів це означало, що Україна знову кинула виклик центральній владі. 19 жовтня телеграмою управляючого справами Тимчасового уряду В.Винниченко був викликаний до Петрограда для пояснень. Українська делегація, яка виїхала 22 жовтня, прибула на той час, коли більшовики вже обстрілювали Зимовий палац.

Серед ослаблення революційної енергії в Росії... — йдеться про кризу російської демократії, яка стала очевидною у вересні–жовтні 1917 р. Урядова коаліція соціалістичних та буржуазних партій показала свою неспроможність подолати кризу в країні. Ліберали схилялися до встановлення військової диктатури, проти якої виступали соціалісти. Серед соціалістичних партій не було єдності в питанні про владу. Поміркована частина підтримувала утворення однорідного соціалістичного уряду, ліві — передачу влади до рад. Детально див.: *Булдаков В.П.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997.

Проект української Конституції

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 7 (20) листопада. — № 154. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* За "Народною волею" стаття передрукована в часописах, що виходили в Німеччині в таборах полонених українців з російської армії: Розсвіт (Раштат). — 1917. — 31 грудня. — Ч. 89–90; Вільне слово (Зальцведель). — 1918. — 6 січня. — Ч. 2–3. — С. 3–4. З новітніх передруків: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 54–59; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 925–930.

Подається за першодруком.

Стаття була написана з метою ознайомлення громадськості України з основами майбутньої Конституції. 30 жовтня 1917 р. на Сьомій сесії Центральної Ради М.Грушевський виступив з доповіддю про роботу комісії щодо вироблення автономного статуту України. На розгляд Центральної Ради був представлений проект Конституції, яку згодом мали затвердити Всеукраїнські Установчі збори. Запланованого обговорення не відбулося з огляду на політичні події, що відбувались у місті (повстання на Печерську). У статті М.Грушевський сформулював шість головних частин проекту Конституції, який був опублікований 10 грудня 1917 р. (пор.: Проект Конституції Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 5–11). Відповідно до проекту Україна ставала демократичною республікою — складовою Російської Федеративної Республіки, але суверенне право на її території належало українському наро-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

дові і здійснювалося через вищий законодавчий орган — Всенародні збори України. Ці збори утворювали вищу виконавчу владу — кабінет міністрів. Третьою гілкою влади УНР мав стати Генеральний суд, який обирали спільно Всенародні збори та суди земель України. Територія України охоплювала переважну більшість українських етнографічних земель, що входили до складу Російської держави. Вперше йшлося про зв'язок з західноукраїнськими землями: за сприятливих умов і на основі вільного волевиявлення вони також могли прилучитися до УНР. Територія України оголошувалася неподільною, складалася з земель, які мали право самоврядування. Громадяни України отримували широкі політичні права і свободи.

[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]

Текст промови поданий в огляді "Оголошення Української Республіки", видрукуваному в газеті: Нова рада. — 1917. — 9 (22) листопада. — № 181. — С. 1–2. Подібний матеріал під заголовком "Проголошення Української Республіки. В Малій раді" поданий того ж дня у газеті "Народна воля" (1917. — 9 (22) листопада — № 154. — С. 2). Промова передрукована також у газеті: Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 291. З сучасних передруків: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 396–397; Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 94–95.

Подається за газетою: Нова рада. — 1917. — 9 (22) листопада. — № 181. — С. 1–2.

7 листопада о 21 год 30 хв розпочалося засідання Малої ради для прийняття III Універсалу УЦР, яке відкрив М.Грушевський. Після промови він зачитав Універсал, що проголошував Українську Народну Республіку, який усі вислухали стоячи. При поіменному голосуванні з 47 присутніх 42 члени Малої ради висловилися за Універсал, 5 — утримались, проти ніхто не голосував. Утримались: Й.Скловський і С.Сараджев (рос. соціалісти-революціонери), К.Кононенко та М.Балабанов (меншовики), В.Рудницький (Польський централ на Україні). III Універсал проголосив створення Української Народної Республіки як складової Федеративної Російської Республіки. Він також визначив головні соціально-економічні підвалини майбутньої української держави, що мали соціалістичну спрямованість: скасування приватної власності на землю, 8-годинний робочий день, державний контроль за виробництвом (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 398–401). Див. також: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій і Четвертий // Український історик. — 1998. — Ч. 1–4. — С. 72–81; *Хміль І.В.* Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України // УІЖ. — 2004. — № 2. — С. 315.

с. 74 ***...коли нема центральної власті, коли повстала і все шириться громадянська війна...*** — йдеться про жовтневий переворот 25–26 жовтня 1917 р., коли більшовики в Петрограді силою скинули Тимчасовий уряд. Скликаний ними з порушенням регламенту II Всеросійський з'їзд рад, який не мав на те повноважень, проголосив владу рад на території Росії. Після цього почалося захоплення влади більшовицькими військово-революційними комітетами по всій країні. Спроба захоплення влади однією партією викликала спротив інших політичних сил. Його першим проявом стала невдала спроба О.Керенського та командира 3-го кінного корпусу ген. П.Краснова 26–30 жовтня силами козачих військ відновити владу Тимчасового уряду в Петрограді. Далі було збройне захоплення влади більшовиками в Москві 28 жовтня–2 листопада, збройне протистояння 27–30 жовтня в Києві та ін. Дії більшовиків спричинили початок жорстокої і кровопролитної громадянської війни на території Росії. Див. також: *Булдаков В.П.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997.

...ця постанова домагалась проголошення Української Республіки — йдеться про постанову III Всеукраїнського військового з'їзду "Про проголошення Української демокра-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

тичної Республіки". 28 жовтня після перерви, пов'язаної з жовтневим переворотом у Петрограді, з'їзд поновив роботу і розглянув питання про поточний момент. У резолюції "Про повстання в Петрограді" він засудив дії більшовиків і визнав, що влада в країні має перейти до всієї революційної демократії. Відображаючи настрої делегатів, їх невдоволення нерішучими кроками Центральної Ради до проголошення Української Республіки, була ухвалена вищезгадана постанова, яка вимагала від УЦР негайного проголошення України в її етнографічних межах демократичною республікою.

Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились... — йдеться про підготовчу роботу щодо оголошення України демократичною республікою, що провадилася в цей час. Вона завершилась 7 листопада 1917 р. ухвалою Малою радою тексту III Універсалу.

Рятуймо Російську Федерацію

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 10 (23) листопада. — № 157. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Після 1917 р. стаття вперше передрукована в журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 59.

Подається за першою публікацією.

До написання статті М.Грушевського спонукала стурбованість подіями, що відбувались у Петрограді після жовтневого перевороту. Твердо дотримуючись федералістських позицій, голова УЦР бачив Україну лише в складі Російської федеративної демократичної держави. Він вважав, що єдиним порятунком для врятування колишньої Російської імперії від хаосу й анархії є перетворення її з унітарної держави на федеративну. І в цьому бачив одне з нагальних завдань новоутвореної УНР.

с. 75 ***Два місяці тому на з'їзді народів я звертав увагу...*** — *див. текст "Промови М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошеної 10 вересня [1917 р. на З'їзді народів]" та коментар до неї.*

...народи й області, які стоять на федеральнім принципі, повинні прийти в поміч великоруській демократії центру... — після З'їзду народів Росії Україна вважалася неформальним лідером федеративного руху. Тому в умовах відсутності загальноросійського центру Центральна Рада взяла на себе об'єднуючі функції. На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, УНР лише згаяла час, потрібний для розбудови підвалин власної державності — економічних, зовнішньополітичних, військових.

Центральна Рада, яка досі не вважала бажаним брати участь в формуванні правительства... — йдеться про те, що УЦР перед тим ніколи не розглядала питання безпосередньої участі своїх представників у загальноросійському уряді.

...негайно порозумітись з краями й народами, які стоять на тій же федеральній платформі... — йдеться про спроби УНР створити уряд федеративної Росії "знизу" — утворенням його з представників народів, що самовизначились. 17 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат обговорив питання про створення центрального уряду та визнав необхідним взяти справу до своїх рук. 25 листопада і 5 грудня він звертався з нотами до обласних урядів Кубані, Дону, Криму, Білорусі, Молдавії, Сибіру, в яких запрошував до переговорів з метою конструювання нового державного утворення на федеративних засадах. Таке запрошення надсилали й більшовицькій Раді народних комісарів, яку УЦР розглядала не як центральний, а як регіональний уряд власне Великоросії (суто російських територій).

Час настав (Час пробил)

Вперше опублікована в журналі: Свободный союз. — Киев, 1917. — № 2 (ноябрь).— С. 1. Підпис: *М.Грушевский.* Стаття відкрила друге й останнє число друкованого органу Ради народів на чолі з М.Грушевським, створеної на З'їзді народів у Києві. Написана не раніше 15 листопада (за ст. ст.) 1917 р., про що свідчать фраза "вона б'ється тепер в страшній

hrushevsky.nbuv.gov.ua

агонії розвалу, ось уже три тижні" та матеріали про наслідки жовтневого перевороту в Петрограді, вміщені в цьому числі "Свободного союза". Після 1917 р. стаття не передруковувалася.

Подається за першою публікацією в перекладі С.Панькової.

Стаття присвячена тій же проблемі, що й попередня. В умовах нездатності старого державного центру до конструктивних дій М.Грушевський вважав, що ініціатива утворення федеративної держави повинна перейти до недержавних народів.

с. 76 ***Старий державний центр... виявляє своє безсилля в керівних верхах і цілковиту байдужість до політичних і суспільних завдань у своїх нотах*** — йдеться про діяльність т. зв. підпільного Тимчасового уряду, утвореного з товаришів міністрів, які не були заарештовані під час жовтневого перевороту, та міністрів-соціалістів (Гвоздєв, Нікітін, Прокопович), звільнених радянською владою. Існував до 16 (29) листопада 1917 р.

Новий поділ України

Вперше надрукована в газеті: Народна воля. — 1917. — 10 (23) грудня. — № 178. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* У 1918 р. з незначними виправленнями автора стаття увійшла до збірки "На порозі Нової України: Гадки і мрії" (розділ "Інформаційні статті". — С. 104–109). Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 62–66. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 99–103.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 104–109.

У статті поданий проект нового адміністративно-територіального поділу суверенної УНР, що є органічним продовженням роботи М.Грушевського над Конституцією автономної України, про що голова УЦР згадував у своїй статті "Проект української Конституції". Вважаючи старий імперський поділ на повіти і губернії застарілим і непридатним для України, він створив проект нової адміністративно-територіальної системи. Поділяючи Україну на "землі", М.Грушевський виходив з кількох критеріїв: прив'язки до географічних об'єктів (Подністров'я, Помор'я, Азовська земля), природно-кліматичних зон (Поділля, Волинь), етнографічного та історичного аспектів (Січ, Слобідщина, Русь, Половецька земля). Ухвалений 6 березня 1918 р. Малою радою (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 181–182) оригінальний і гармонічний адміністративно-територіальний поділ, складений М.Грушевським відповідно до природних, історичних та культурних реалій України, на жаль, ніколи не був запроваджений. Він залишився однією з пам'яток революційної законотворчості новітньої Української держави (карта адміністративно-територіального поділу України, ухваленого 6.03.1918 р. Центральною Радою, буде представлена в Національному атласі України, що підготовлений до друку Національною академією наук України). До певної міри напрацювання Центральної Ради не пропали марно, а були використані в радянські часи при утворенні нових адміністративних одиниць. Такі області сучасної України, як Сумська, Одеська, Вінницька, Черкаська, Рівненська та ін., майже відповідають "землям", визначеним Грушевським.

с. 78 ***...свобідна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших суміжних країн*** — у III Універсалі зазначалося, що до території УНР належало 9 губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська. Щодо решти українських етнографічних територій, було записано: "Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 400).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]

Текст промови М.Грушевського від 6 грудня 1917 р. вперше опублікований у газеті: Народна воля. — 1917. — 8 (21) грудня. — № 176. — С. 2. Невдовзі промова була подана в оглядовому матеріалі під заголовком "На Україну іде походом вороже військо" (Промова проф. Грушевського до Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів) у газеті: Діло (Львів). — 1917. — 29 (16) грудня. — № 307. — С. 1. У підзаголовку зазначено: «Власна допись "Діла". Передрук дозволений тільки за поданням жерела». З сучасних передруків: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 508.

Подається за публікацією в газеті: Діло (Львів). — 1917. — 29 (16) грудня. — № 307. — С. 1.

З'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України, що відбувся 4–6 грудня 1917 р. у Києві, був скликаний з ініціативи більшовиків з метою ухвалити рішення про перехід влади до рад і тим поставити Центральну Раду поза законом. Отримати перевагу на з'їзді вони сподівались за допомогою нечітко визначених норм представництва. Проте українські партії активізували свої масові організації й отримали переконливу перевагу. З понад 2 тис. делегатів більшовики становили лише 150, тоді як 670 осіб представляли селянські спілки, 905 — українські військові організації. Таким чином, Всеукраїнський з'їзд рад, який, за задумом більшовиків, мав усунути Центральну Раду від влади, продемонстрував цілковиту підтримку її політики та діяльності українським народом (див. детально: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 502–512). М.Грушевський, який був обраний почесним головою з'їзду, вперше виступив на другий день, 5 грудня (див.: Народна воля. — 1917. — 6 (19) грудня. — № 175. — С. 2). В останній день роботи форуму, під час обговорення Ультиматуму Раднаркому до Центральної Ради, Михайло Грушевський висловив упевненість, що делегати з'їзду підтримають УЦР та стануть на її оборону. В ухваленій резолюції про ультиматум з'їзд засудив дії більшовицького уряду Росії як такі, що "брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 509–510).

с. 81 ***В сей час, коли ми тут засідаємо, на Україну іде походом вороже їй військо*** — йдеться про наслідки ультиматуму більшовицького уряду, Ради народних комісарів, від 3 грудня 1917 р. ("Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради"), вимоги якого мали характер прямого втручання у внутрішні справи УНР: припинити роззброєння більшовизованих частин армії та Червоної гвардії, сприяти революційним військам у боротьбі "з кадетсько-калєдінським повстанням" тощо. В разі невиконання радянський уряд Росії загрожував через 48 годин оголосити війну УНР. Див. детально: *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918). — Київ; Львів, 1996.

...Ви затвердите предложену резолюцію — резолюція "Про Центральну Раду" була прийнята з'їздом при двох голосах "проти" та двох, що "утримались" (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 511–512).

[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]

Промова на заключному засіданні Восьмої сесії УЦР, яка тривала 12–17 грудня 1917 р., подана в оглядовому матеріалі під заголовком "Центральна Рада (восьма сесія)" в газеті: Народна воля: — 1917. — 20 грудня (2 січня) 1918 р. — № 186. — С. 3. Огляд підписаний криптонімом *О.М.* Ширший варіант під заголовком "Промова на засіданні Центральної

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Ради з 17 грудня 1917р." поданий без вказівки на джерело у виданні: На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 150–154. З сучасних передруків: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 36–37.

Подається за газетою: Народна воля. — 1917. — 20 грудня (2 січня) 1918 р. — № 186. — С. 3.

Перше слово на Восьмій сесії УЦР М.Грушевський виголосив у день її відкриття, 12 грудня 1917 р. Підбиваючи підсумки роботи між останніми сесіями, він зазначив: "За цих 6 тижнів прийшлось зробити ту працю, якої в інший час стало б на кілька років. При виключних умовинах приходилось працювати з найбільшим напруженням снаги і робити простою сокирою там, де при інших умовах треба було б якихось кращих інструментів. Найважніше, що було за цей час зроблено, — це проголошення Української Народної Республіки" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 17). Наступну промову голова Центральної Ради виголосив під час закриття Восьмих загальних зборів УЦР, які були останніми у 1917 р. Головним підсумком і найвагомішим здобутком діяльності Центральної Ради за 1917 рік стало, на думку доповідача, перетворення її на вищий орган влади в Українській Республіці. Промовець нагадав і про найближчі завдання — скликання Української Установчої ради (зборів), яким Центральна Рада передасть "свої права і свою владу".

с. 82 ***...Центральній Раді, що містилась в одній невеличкій кімнаті...*** — у своїх спогадах М.Грушевський так описував ці приміщення: «Центральна Рада для своїх зібрань дістала від міської Думи в Педагогічнім музеї нібито дві кімнати, а, властиво, одну, котра була потім моїм кабінетом, коли Ц[ентральна] Рада заволоділа всім будинком, а друга — се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат. Коли збиралось більше публіки, то там стояли "запорожці", а в властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство, для ширших зборів воно діставало дозвіл користуватись великою залою музею — властиво, теж невеликою лекційною залою, гарно урядженою, з амфітеатром на яких двісті людей, невеликою галереєю і подіумом (сценою), на котрім стояв президіальний стіл і кафедра. Але на такі прилюдні зібрання прийшов час тільки пізніше, а поки Ц[ентральна] Рада тислася в згаданих двох покоїках» (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 135).

...що 9 січня в цьому самому будинкові збереться Українська Установча рада... — йдеться про рішення Центральної виборчої комісії призначити вибори до Українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а скликання, відповідно, — на 9 січня 1918 р. Але через політичну нестабільність не вдалося провести вибори вчасно. У складних обставинах розпочатої більшовицької агресії наприкінці 1917 р.—на початку 1918 р. вибори до Українських Установчих зборів відбулися лише в 7 з 13 округ. Значна частина населення не взяла участі в голосуванні, активність виборців була значно меншою, ніж під час виборів до Всеросійських зборів, порушувалися терміни виборів. Особливо низькою була активність виборців у містах. У Києві участь у виборах взяли лише 29,3%, у Черкасах — 37,7%. Майже зірвані були вибори в армії та на флоті. Загалом на 301 депутатське місце були обрані 172 депутати. Незважаючи на величезну кількість партій та організацій, що виставляли своїх кандидатів, майже 70% голосів отримали списки українських есерів та селянських спілок. У призначений термін збори скликані не були внаслідок наступу більшовицького війська. У момент прийняття історичного IV Універсалу про суверенність України УЦР заявила про свій статус вищого законодавчого органу до завершення виборів до Українських Установчих зборів. Після повернення до Києва УЦР ухвалила провести вибори там, де вони не відбулися, а день скликання призначила на 12 травня 1918 р. Головна комісія працювала до останніх днів існування УЦР, була ліквідована після гетьманського перевороту в серпні 1918 р. Ідея скликання

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Українських Установчих зборів свідчила про бажання лідерів УЦР побудувати правову парламентську республіку.

Ми стояли і стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою — очевидно, це визнання нелегко далося переконаному федералісту М.Грушевському. Проголошена в III Універсалі УНР декларувалася як складова частина Федеративної Російської Республіки. Проте створення такої держави стало неможливим через відсутність російського центру, який мав об'єднати федеративні прагнення неросійських народів. Зазнали поразки також спроби УЦР створити федерацію об'єднанням "знизу". Конфлікт та збройне протистояння з більшовицькою владою в Росії поховали спроби утворення федеративної Російської держави. Проте М.Грушевський вважав такий стан тимчасовим і сподівався, що через самостійність Україна згодом прийде до федерації.

Велике Різдво

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 24 грудня (6 січня 1918 р.). — № 190. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Над заголовком зазначені місце і дата: "Київ, 25 грудня" (?). Стаття з незначними авторськими правописними виправленнями внесена до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918, де відкривала розділ "Самостійна Україна" (с. 71–72). Газетний варіант статті вперше передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 66–67. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 59–60.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 71–72.

Стаття написана в переддень Різдвяних свят. Але, замість традиційних побажань миру, щастя, добра своїм співгромадянам, М.Грушевський звертається до них з глибокою тривогою за долю України, на шляху до незалежності якої чекають суворі випробування.

с. 84 ***Писав колись і я такі...*** — див.: *Грушевський М.* Святий вечір (*Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 46–47).

...Тепер, коли ворог стоїть на всіх границях наших, коли в середині краю шириться самоволя і розрух... — відповідно до ленінського ультиматуму, починаючи з 6 грудня 1917 р., Російська Радянська Республіка та УНР перебували в стані війни. Але бойових дій як таких не відбувалося. В обох столицях тривали переговори, й УНР сподівалась на мирне залагодження конфлікту. 9–10 грудня 1917 р. ешелони з червоними російськими військами, що прямували на Дон, опинилися в Харкові і проголосили там владу рад. Прикриваючись російськими багнетами, місцеві більшовики провели в Харкові т. зв. Перший з'їзд рад України, який проголосив радянську владу та утворив маріонеткову радянську УНР. Вона негайно оголосила війну "буржуазно-націоналістичній" Центральній Раді. Таким чином більшовики перевели свою агресію проти УНР в площину громадянського конфлікту всередині України. Див. також: *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918). — Київ; Львів, 1996. — С. 24–37.

...по побідах 1648 р. — йдеться про переможний початок Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, коли козацьке військо отримало низку блискучих перемог — під Жовтими Водами, Корсунем, Баром, Пилявцями, Замостям та ін.

За нею прийшли зборівські розчарування, берестецький погром, Переяславська угода... — йдеться про Зборівський мирний договір (1649 р.), який містив цілий ряд невигідних для України умов; поразку козацького війська Б.Хмельницького під Берестечком (18–30 червня 1651 р.); Переяславську угоду (1654 р.).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]

Промова М.Грушевського при оголошенні IV Універсалу опублікована в загальному огляді під заголовком "Проголошення самостійності (Велике засідання Малої ради 9–12 січня). Проголошення Універсалу" в газеті: Народна воля. — 1918. — 13 (26) січня. — № 9. — С. 2. Текст промови в огляді "Оголошення самостійної Української Республіки" подає також газета: Нова рада. — 1918. — 13 (26) січня. — № 9. — С. 2. Варіант промови за "Новою радою" передруковано у виданні: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 101.

Подається за публікацією в газеті "Народна воля". — 1918. — 13 (26) січня. — № 9. — С. 2.

Питання прийняття IV Універсалу УЦР розглядалося на закритому засіданні Малої ради, яке розпочалося 9 січня і закінчилося вночі 12 січня 1918 р. На обговорення були винесені три проекти (М.Грушевського, В.Винниченка та М.Шаповала). В ході роботи була вироблена спільна редакція. Меншовики та представники Бунду виступали проти прийняття Універсалу, інші неукраїнські фракції внесли свої поправки, деякі з них були прийняті. Після узгодження в ніч з 11 на 12 січня розпочалося відкрите засідання за участю членів Малої ради, Центральної Ради, уряду, численних гостей. Головував М.Грушевський, перед оголошенням Універсалу він виголосив коротку промову. По її завершенні присутні встали і в урочистій напруженій тиші М.Грушевський твердим, трохи схвильованим голосом, чітко вимовляючи кожне слово, голосно прочитав IV Універсал. Коли проголосив слова: "Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 102–104), зал зірвався бурею овацій. Як писала газета "Нова рада", «крики "Слава самостійній Україні" злилися у загальний переможний гук раба, вирваного з кривавої неволі» (Нова рада. — 1918. — 13 (26) січня).

с. 85 *Вибори до Установчої ради через безлад і заколоти не могли відбутись...* — *див. у цьому томі коментар до промови на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради 17 (30) грудня 1917 р.*

...ці "народні комісари" насилають на Україну своїх "красногвардейцев" для братогубної війни — метою збройної агресії радянської Росії проти УНР було встановлення в Україні влади більшовиків. На кінець грудня 1917 р. з Росії в Україну, головним чином у Харків, було скеровано "для допомоги радянському уряду України" до 20 тис. матросів, солдатів, червоногвардійців. Загальне командування ними здійснював народний комісар В.Антонов-Овсієнко, який 25 грудня 1917 р. віддав наказ про загальний наступ проти УНР. Протягом грудня 1917 р.—січня 1918 р. радянська влада була встановлена у Харківській, Катеринославській і Полтавській губерніях. На черзі був Київ. Наступ на місто більшовики вели двома групами: перша йшла залізницею Харків—Полтава—Київ, друга просувалась у напрямку Курськ—Бахмач—Київ. Детально див.: *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917—березень 1918). — Київ; Львів, 1996. — С. 74–161.

Щоб мати змогу самим заключити мир і завести лад та спокій... — йдеться про мирні переговори з Центральними державами в Бресті-Литовському, у яких з середини грудня 1917 р. брала участь делегація УНР. Проти участі українців у переговорах виступала делегація радянської Росії. Більшовики доводили, що вони є центральною владою і представляють інтереси всієї колишньої Росії. Завдяки зусиллям молодої української дипломатії 30 грудня 1917 р. держави Четверного союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина — визнали повноваження української делегації як представника самостійної Української Народної Республіки. Тому провід Центральної Ради вирішив, не чекаючи скликання Українських Установчих зборів, оголосити УНР незалежною державою. Див. також:

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. — Ужгород, 1932. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 295–326, 423–431.

Великий обов'язок

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 14 (27) січня. — № 10. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Того ж року з незначними авторськими правописними виправленнями та лексичними змінами внесена до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 72–73). Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 61–62.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 72–73.

Стаття присвячена проголошенню IV Універсалом УЦР повної державної незалежності Української Народної Республіки. Про те, як нелегко далося Центральній Раді та її голові це рішення, дізнаємося з перших слів статті: "Важке слово сказане!" Автор не приховує, що до цього рішучого кроку Україну підштовхнули жорсткі зовнішні обставини. Але в своїх переконаннях залишається федералістом і розглядає незалежність як перехідний етап до встановлення федеративного зв'язку з іншими народами Росії. Він щиро сподівається, що проголошення державної самостійності України стане консолідуючим фактором для політичних сил, які відкинуть міжпартійну конкуренцію та спрямують свою енергію на будівництво української держави.

с. 86 ***...Залізні, неухильні обставини продиктували українській демократії сей рішучий крок*** — у статті "Очищення огнем" (вміщена в цьому томі) М.Грушевський визначив принаймні три мотиви, що спонукали УЦР до такого рішення. *Див. текст статті та коментар до неї.*

Сильний тільки той, хто стоїть одинцем... — найвірогідніше, ці слова належать німецькому філософу-ідеалісту Фрідріху Ніцше (1844–1900), головним постулатом філософії якого було осмислення індивідуальної волі сильної особистості. Цю саму фразу з уточненням — "Сі слова великого індивідуаліста минулого століття" — М.Грушевський наводить у своїй статті "На українські теми. На новий рік" (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 96).

...волю котрого чинили відповідальні українські фракції... — йдеться про українські фракції УЦР (на відміну від фракцій національних меншин), які становили понад 70% членів Центральної Ради. Голосуючи за IV Універсал, усі провідні українські фракції (УПСР, УСДРП, УПСФ) висловились "за", російські меншовики і Бунд — "проти", російські есери та єврейські партії — "утримались", поляки (ППС) проголосували "за" (див. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 101–102).

Мир землі нашій!

Вперше опублікована в газеті: Вістник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. — 1918. — 30 січня (12 лютого). — № 10. — С. 3. *Без підпису.* У вихідних даних газети зазначено: "Передрук. Черговий № 4". Авторство статті встановлене за збіркою "На порозі Нової України: Гадки і мрії" (К., 1918), в якій М.Грушевський вмістив її з незначними правописними виправленнями (розділ "Самостійна Україна". — С. 82–83). Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 72–73.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 82–83.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Стаття написана з нагоди підписання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, яке відбулося 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті-Литовському. Цьому передували півторамісячні вкрай напружені переговори. Розпочавши 2 грудня 1917 р. сепаратні контакти з німцями, більшовики спочатку виступали від імені всієї Росії. УНР, яка визнавала більшовицьку Раду народних комісарів лише як регіональний уряд Великоросії, активно втрутилася в цей процес. На переговорах українська делегація несподівано отримала підтримку німецької дипломатії, зацікавленої в союзницьких відносинах з Україною на противагу Росії. М.Грушевський оцінив Брестський мир як великий здобуток України на міжнародній арені, що створило передумови для подальшої перемоги над усіма супротивниками української державності.

с. 88 ***...зусилля всіх тих сил, які напружились в останній хвилі, щоб не допустити його*** — йдеться про дипломатичні та воєнні зусилля радянського режиму Росії завадити укладенню договору безпосередньо між УНР та Четверним союзом. Голова радянської делегації Л.Троцький вперто відмовлявся визнати УНР суб'єктом переговорів, мотивуючи це тим, що в Україні існує й інша влада — більшовицький Народний секретаріат. Революційні російські війська прискорили наступ на Київ, із взяттям якого російська делегація отримувала на переговорах додатковий аргумент, що української держави вже не існує.

...з самого початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і солдатів, рішуче стали добиватись негайного миру — свідомо чи несвідомо, але М.Грушевський поступився історичною правдою. Позиція УЦР в питанні війни і миру від початку Української революції орієнтувалася на Тимчасовий уряд, який виступав за війну "до переможного кінця". М.Грушевський писав у спогадах, що війну "все, що групувалося навколо Ц[ентральної] Ради, рішучо не приймало, але не відважалося різко виступати супроти курсу, прийнятого Тимчасовим урядом. [...] З сим приходилось рахуватись, і український курс на сім пункті був весь час невиразний і нерішучий. [...] А тим часом се було перше питання, з котрим люди звертались до українських агітаторів і представників. Я був у тім щасливім положенні, що **не мусив** [виділення автора. — *Упорядн.*] висловитися по сьому питанню. Національний з'їзд також обійшов його. Але се, що він не міг рішучо виступити з гаслом ліквідації війни, було одним з тих небезпечних моментів, в котрім залягали причини наших пізніших бід" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 146). Надзвичайно виваженою була позиція III Універсалу, який заявляв, що Україна виступає за найшвидше встановлення миру. "Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 400). Тобто, до підписання загального миру УНР передбачала виконувати свої зобов'язання перед Росією та союзниками. Її позиції змінилися після того, як більшовики розпочали сепаратні переговори з противником від імені всієї Росії. Про це УНР сповістила держави Антанти в ноті від 25 грудня 1917 р.

Коли власть взяли "народні комісари", вони проголосили негайну ліквідацію війни — йдеться про ухвалений у числі перших документів радянської влади "Декрет про мир" (26 жовтня 1917 р.), який декларував негайне припинення війни, пропонував усім воюючим державам розпочати переговори про мир без анексій і контрибуцій. З огляду на міжнародне становище, негайний загальний мир не влаштовував жодну з країн, воюючих на боці Антанти, не відповідав геополітичним інтересам Росії. Суперечив він також сподіванням чехів, поляків, українців та інших народів на відновлення після війни власної державності. Ленін і більшовики знали, що не в їхній волі зупинити світову війну і гучний заклик до миру залишиться без міжнародної відповіді. Тому "Декрет про мир" призначався більше для вирішення внутрішніх проблем, для підпорядкування радянській владі багатомільйонної армії. Він також слугував ідеї світової революції, на підтримку якої розраховували більшовики.

...вирядило паралельну делегацію від фіктивної своєї Харківської ради... — йдеться про намагання більшовиків представити на переговорах у Бресті делегацію від маріонетково-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

го радянського уряду як виразника волі України. Делегація Народного секретаріату (Ю.Медведєв, В.Затонський, В.Шахрай) прибула до Бреста-Литовського, проте не була визнана Центральними державами. На той час українська делегація вже зробила офіційну заяву про проголошення IV Універсалом незалежної УНР.

...в Українській Центральній Раді силувалось викликати внутрішні замішання — "зірвати її зсередини" — йдеться про спробу заколоту всередині Центральної Ради. Її ініціаторами виступили ліві українські есери і соціал-демократи М.Полоз, П.Любченко, С.Бачинський, О.Северо-Одоєвський, Є.Неронович та ін. Підтримані більшовиками, вони мали намір розпустити Центральну Раду і передати владу радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Про змову стало відомо і її учасники були заарештовані комендантом м.Києва М.Ковенком у будинку Центральної Ради.

...агенти "союзників" з свого боку, користаючи з трудного становища Української Республіки... — перші контакти представників Антанти з Центральною Радою відбулись влітку 1917 р. і пожвавились після жовтневих подій у Петрограді та фактичного виходу Росії з війни. Після вбивства більшовиками головнокомандувача ген. Духоніна військові місії Франції, Великобританії, Італії, Румунії та ін. переїхали зі Ставки російської армії до Києва. У грудні 1917 р. Україну відвідали офіційні представники Франції Ж.Табуї та Великобританії П.Багге, які обіцяли військову допомогу, але відмовлялися визнати український уряд. Водночас союзники підписали таємну конвенцію, за якою Крим, Україна та Бессарабія були віднесені до французької сфери впливу. В цей час Антанта не мала реальних можливостей для надання допомоги Україні. Чи не єдиною метою її обіцянок було утримати УНР від сепаратних переговорів з Центральними державами (див.: Нариси історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 318–322).

Мир гідний і почесний, мир демократичний... — йдеться про зміст Брестських мирних угод між УНР та Центральними державами. За договором, УНР стала суб'єктом міжнародного права, відповідно до нього вона встановлювала дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Договір припиняв стан війни, гарантував звільнення окупованих територій, взаємне звільнення військовополонених. Він визначав західні та північно-західні кордони УНР, до неї відходили землі Холмщини та Підляшшя. Як додаток до договору був укладений таємний протокол з Австро-Угорщиною, згідно з яким Галичина і Буковина мали стати українськими провінціями в її складі (т. зв. коронний край). Це була безперечна перемога молодої української дипломатії. Україні вдалося зберегти свою державність та отримати міжнародне визнання (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 137–150). Слова про гідний і почесний мир були написані під враженням перших звісток із Бреста. Згодом, коли голова української мирної делегації О.Севрюк "зустрівся на Волині з проф. М.Грушевським й оповів йому про вислід своєї і тов[аришів] місії, то проф. Грушевський розплакався. [...] Тому, бо москалі, що обкидували професора наклепами, ніби він служить знаряддям австрійської чи німецької інтриги, діставали тепер в свої руки зброю проти нього, бо дійсно німці прийшли на Україну на запрошення того уряду, над яким стояв проф. Грушевський!" (див.: *Жук А.* Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни / Підготовка до друку й примітки І.Гирича // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 131). Див. також: *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999; *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). — К., 2004.

Очищення огнем

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 4 лютого (17 лютого). — № 20. — С. 1. Підпис: *Михайло Грушевський.* У кінці статті зазначені місце написання і дата за старим стилем: "*4 лютого, під Сарнами*". Передрукована в газеті: Українське слово

hrushevsky.nbuv.gov.ua

(Львів). — 1918. — Ч. 64; часописі полонених українців у Зальцведелі (Німеччина): Вільне слово. — 1918. — 23 березня. — Ч. 24; "Вістнику політики, літератури і життя" (Відень). — 1918. — 24 березня. — №. 12. — С. 169–170. З незначними авторськими правописними виправленнями, замінами окремих слів внесена до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 76–79). З новітніх передруків: Український історик. — 1984. — Ч. 1–4. — С. 225–227; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 66–69; Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріяли / Ред. Любомир Р.Винар, Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 19–22.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 76–79.

Стаття була написана в Сарнах, куди Центральна Рада виїхала з Києва, зайнятого більшовиками. Під враженням останніх подій М.Грушевський вдався до аналізу стосунків України з новою російською владою — більшовиками, дав оцінку українсько-більшовицькій війні. Всупереч заявам більшовиків, що вони ведуть проти України класову війну (робітничо-селянська влада Росії і України об'єдналися проти буржуазно-націоналістичної Центральної Ради), автор стверджує, що це війна національна. Відповідно в традиціях царського і Тимчасового урядів більшовицький Раднарком за всяку ціну хоче зберегти єдину Росію, а Україну залишити її невід'ємною частиною. Під очищенням вогнем він розуміє позбавлення від ілюзій та усвідомлення того, що противником української незалежності, як і раніше, виступає старий російський централізм.

с. 89 ***...Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво, демагогічних кличів, над більш розважною, бо обрахованою на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради...*** — порівняння перших декретів радянської Росії та III Універсалу УЦР свідчить, що українська влада висувала більш реальні завдання, які виходили з тогочасних політичних і соціально-економічних умов України. Натомість перші законодавчі акти радянської Росії — "Декрет про мир", "Декрет про землю" та "Декларація прав народів Росії" — мали декларативний, пропагандистський характер. Вони були розраховані на те, щоби вразити уяву соціальних низів: втомлених, деморалізованих солдатів; політично незрілого люмпен-пролетаріату; селянства, доведеного війною до зубожіння. Але якщо відкинути популізм та надмірну революційну фразеологію більшовиків, соціально-політична спрямованість програмних документів більшовицької Росії та УНР була доволі близькою. Тому причиною конфлікту слугували не соціально-класові протиріччя, а прагнення більшовиків залишити Україну під своєю владою.

Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів... — йдеться про революційну фразеологію та демагогічні заяви більшовиків про захист інтересів робітників і селян України. Зразком такої демагогії може слугувати "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради".

с. 90 ***...большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла "права самоозначення народів аж до повного відділення" й перешилися в "федералістів"...*** — "Декларація прав народів Росії", проголошена більшовиками 2 листопада 1917 р., надавала всім народам Росії право на вільне самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави. Декларативність цього документа виявилась досить швидко, хоча б у ставленні до України. Крім Польщі та Фінляндії, підтриманих світовою спільнотою, жоден з недержавних народів Росії не зміг вирватись з обіймів "старшого брата". Згодом більшовики стали федералістами. III Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (10–18 січня 1918 р.) ухвалив постанову "Про федеральні установи Російської Республіки", за якою всі утворені на терені Росії радянські республіки входили до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

...він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і К°, котрі "про оказію" мали теж в програмі федералізм... — йдеться про програмну вимогу Російської партії соціалістів-революціонерів (есерів), до якої належав О.Керенський, з національного питання. Вона декларувала майбутній державний устрій Росії як федеративну республіку з широкою автономією міських та сільських громад, а також національних регіонів, з визнанням за останніми права на самовизначення.

А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають більшовицькі газети, було зараз признане союзниками — очевидно, більшовицька преса вдалася до брехні. З більшовиками, які порушили союзницькі домовленості і вели сепаратні переговори з Центральними державами, союзники (Антанта) не мали жодних контактів.

Український герб

Вперше опублікована в трьох самостійних подачах під різними заголовками.

Перша стаття — "Про гербові знаки України" — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 3 (16) вересня. — № 101. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 52 та виданні: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 744–745.

Друга стаття — "Державний герб України" — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1917. — 12 (25) листопада. — № 159. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 60–62.

Третя стаття — "Український Державний герб" — вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 15 (28) лютого. — № 19. — С. 1. Ця стаття також широко цитується у: Державний герб Української Республіки // Діло (Львів). — 1918. — 16 марта. — Ч. 60. — С. 3; Державний герб України // Громадська думка (Вецляр). — 1918. — 30 березня. — Ч. 19. — С. 1–2.

Всі три статті з незначними виправленнями і скороченнями автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 94–99), об'єднавши їх в одну публікацію в трьох частинах під спільною назвою "Український герб". Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 89–93. Фрагмент третьої частини передрукований також у виданні: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1969. — С. 91.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 94–99. Згідно з хронологічним принципом впорядкування тому при визначенні його змісту врахована дата опублікування останньої частини цієї праці.

Статті, об'єднані однією тематикою, присвячені важливій складовій державотворення — розробці державної символіки України, зокрема її головної емблеми — герба. Судячи за датами опублікування, М.Грушевський захопився цим питанням після визнання Української Центральної Ради Тимчасовим урядом. Перша стаття з'явилася після того, як Україна отримала автономний статус за "Інструкцією" Тимчасового уряду, друга — після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки. Приводом для написання останньої стало затвердження Малою радою 12 лютого 1918 р. герба Української Народної Республіки: "Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 166). Автор проектів великого і малого державних гербів — художник В.Г.Кричевський. Статті подають обґрунтування символу української держави новітнього часу, що мав глибоке історичне коріння.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

с. 93 *...герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлявсь за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України* — серед прихильників цієї думки були відомий геральдист В.Модзалевський та художник Г.Нарбут. Вони зазначали, що прийнятий герб УНР не витримує "ніякої критики з боку геральдичного", і на підставі аналізу геральдичної традиції обґрунтовували свою думку, що "більше всього має за собою право з боку історичного, як гербова емблема, — золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі. Але, позаяк кожний герб може мати, крім щита, ще й нашоломник, то для нього можна вжити гербовий знак князя Володимира. Таким робом цей герб і нашоломник будуть являтися емблемами історичної України, починаючи від перших часів її існування аж до останнього часу, бо гербовий знак князя Володимира був ухвалений за герб Української Народної Республіки. З боку геральдичного такий герб (в щиті козак з рушницею і нашоломник — знак Володимира) не зустрічає ніяких перешкод, щодо його обґрунтування і виконання" (*Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 119–128). Пріоритетність символу козака з мушкетом відстоювали й інші автори (див.: *Леонід К.* В справі герба України. — Шлях (Київ). — 1918. — Ч. 2. — Лютий. — С. 33–40; *Трембіцький В.* Історичні та правові основи українського державного герба // Правничий вісник (Нью-Йорк). — 1971. — Кн. 3. — С. 131–133.

с. 94 *...українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року* — йдеться про українські гроші, запроваджені "Тимчасовим законом про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки", ухваленим Малою радою 19 грудня 1917 р. Грошова одиниця УНР мала назву "карбованець" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 49, 338–339).

с. 95 *Місяць тому Українська Центральна Рада, за предложення Морської ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах...* — йдеться про затверджений Малою радою 27 (14) січня 1918 р. на пропозицію міністра морських справ Д.Антоновича проект українського морського прапора, блакитно-жовтого з золотим знаком князя Володимира (тризуб з хрестом) у крижі (див.: *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CCLII. — Львів, 2006. — С. 114–142).

Українська самостійність й її історична необхідність

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 2 березня (17 лютого)*. — № 21. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський*. Передрукована в газеті: Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 58; часописах, що виходили в Німеччині в таборах полонених українців з російської армії: Вільне слово (Відень). — 1918. — 10 квітня. — Ч. 29; Розсвіт (Раштат). — 1918. — 1 квітня. — Ч. 17. — С. 2, а також у "Вістнику політики, літератури і життя" (Відень). — 1918. — 24 березня. — №. 12. — С. 170. З незначними правописними виправленнями автор вніс статтю до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 74–76). Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 63–65.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 74–76.

Стаття, написана під час перебування Малої ради в Сарнах, присвячена IV Універсалу УЦР. У ній обґрунтована історична необхідність зміни державної політики УНР, її відхід від принципу федералізму та перехід на позиції самостійництва. М.Грушевський висуває принаймні три мотиви, що спонукали УЦР до такого рішення й доводить, що воно було немину-

* 12 лютого 1918 р. на засіданні Малої ради був прийнятий законопроект про запровадження в Україні нового стилю. Нове (григоріанське) числення було введене з 16 лютого 1918 р. 16 лютого 1918 р. рахували першим числом березня 1918 р. Тут і далі при датуванні виходу газет на першому місці подаємо дату за новим стилем, у дужках — за старим.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

чим у тогочасних конкретно-історичних обставинах. Залишаючись федералістом, він стверджує, що Україна не розриває з федералістською традицією назавжди.

с. 96 ***...Великоруські "народні комісари" по останнім відомостям розірвали мирові переговори і заразом об'явили повну демобілізацію...*** — йдеться про демарш голови російської делегації на переговорах у Бресті-Литовському Л.Троцького. 28 січня 1918 р. він виступив з авантюрною заявою, що радянська Росія війну припиняє, армію демобілізує, але миру не підписує. Скориставшись цим, австро-німецькі війська розірвали перемир'я й розпочали наступ по всьому фронту.

...все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з большевицьким правительством Великоросії як боротьбу політичну, боротьбу партійну — йдеться про намагання більшовицької пропаганди представити збройний конфлікт з Україною як громадянську війну між протилежними політичними таборами всередині України. Після проголошення IV Універсалом незалежності УНР ставало цілком зрозуміло, що це збройна агресія однієї держави проти іншої.

с. 97 ***...уставити товарообмін на вигідних підставах, свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для українського карбованця...*** — йдеться про економічну частину Брестського мирного договору (ст. 7), згідно з якою сторони зобов'язувалися вступити в господарські стосунки, розпочати товарообмін, при цьому був встановлений твердий курс марки до карбованця (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 138–139).

...розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо України... — йдеться про визвольні рухи інших недержавних народів Росії, які також утворили національні організації та демонстрували прагнення до самовизначення. На той момент діяли Мусульманський виконком у Криму, Білоруська Рада, Башкирська національна рада (Шуро); Сфатул–Церій (Рада краю) в Молдавії, Південно-Східний союз козачих військ, горців Кавказу та вільних народів степів, організаційно оформилися національні рухи на Кавказі, в Прибалтиці тощо.

Новий час

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 2 березня (17 лютого). — № 21. — С. 1. Підпис: *Г.* Авторство статті встановлене за автографом, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (Ф. І. — № 11191), та фактом внесення її автором до збірки: На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 109–111). Автограф статті (підпис: *М.Грушевський*) написаний червоним чорнилом на 7 аркушах без звороту в 1/4 аркуша, містить виправлення олівцем над нерозбірливими словами іншою рукою (за почерком, вірогідно, дружиною Марією Сильвестрівною або донькою Катериною). На першому аркуші зверху ліворуч розпорядження: "ціцеро". При порівнянні автографа з газетним варіантом статті встановлено, що стаття видрукувана лише з незначними правописними виправленнями. Публікація в збірці відповідає правопису автографа. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 104–106.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 109–111.

с. 98 ***Кілька день тому Центральна Рада ухвалила закон...*** — йдеться про закон, ухвалений Малою радою 12 лютого 1918 р. під час перебування в Коростені. Перший пункт закону визначав: "Завести в Українській Народній Республіці нове (григоріанське) числення часу з 16 лютого 1918 р. 16 число лютого рахувати першим числом місяця березня (марта)" (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2 — С. 165–166).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Се треба було давно зробити — тільки за ріжними важнішими справами се відкладалось, а до революції не відважались на се... — перехід на новий календар став певним показником відмежування від старого ладу. У РРФСР новий календар був запроваджений з 14 лютого 1918 р. Білий рух, який до певної міри ототожнював себе з дореволюційною Росією, користувався старим календарем.

с. 100 ***Як з сим буде у нас, про те, мабуть, рішить православний собор України...*** — Українська православна церква (Київський і Московський патріархат), як і Російська православна церква, і досі не відмовилася від старого календаря.

...переходить Україна і на середньоєвропейський час — пункт другий закону від 12 лютого 1918 р. визначав, що в УНР "12 год. для Петроградського меридіану з 1 березоля нового стилю рахувати за 10 год. 52 хв. ранку і згідно з цим в усій Українській Народній Республіці перевести стрілки годинників" (Там само).

Про монетну українську одиницю

Вперше опублікована в двох самостійних подачах під різними заголовками.

Перша стаття під назвою "Про монетну українську одиницю" надрукована в газеті: Народна воля. — 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.). — № 193. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Газетний варіант статті передрукований у журналі: Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 67–68. Серед інших передруків див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 94–98.

Друга стаття під назвою "Українська гривня" опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 3 березня (18 лютого). — № 22. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Передрукована в газеті "Діло" (Львів). — 1918. — Ч. 71; "Вістнику політики, літератури і життя" (Відень). — 1918. — 7 квітня. — Ч. 14. — С. 211–212; часописі полонених українців у Зальцведелі (Німеччина): Вільне слово. — 1918. — 4 травня. — Ч. 35–36. Обидві статті автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 99–114), об'єднавши їх у праці "Про монетну українську одиницю" у двох частинах.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 99–114). Згідно з хронологічним принципом впорядкування тому при визначенні його змісту врахована дата опублікування останньої частини цієї праці.

Ці дві статті присвячені розробці української грошової одиниці. Перша була написана після ухвали УЦР 19 грудня 1917 р. "Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки" — карбованців (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 49, 338–339), друга — після прийняття УЦР 12 лютого 1918 р. "Закону про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів" — гривню (Там само. — С. 171). М.Грушевському належала ініціатива при творенні грошової системи незалежної України покладатися на історичну традицію. І він блискуче обґрунтував свій задум у даних статтях.

с. 101 ***...Центральна Рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів...*** — йдеться про "Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки" від 19 грудня 1917 р.

У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — се рахунок на "гривні"... — йдеться про "гривню давньоруську" — вагову, лічильну і монетну одиницю Давньої Русі. Вагова гривня виникла у VIII–IX ст., згодом перетворилась на лічильну ("гривня кун"). Монетна гривня відома з середини XI ст., першими виникли київські монетні гривні, які разом з новгородськими були в обігу до XV ст. Див.: *Турмис Н.* Формування та особливості грошово-вагової системи Київської Русі: ретроспектива пробле-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ми // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. — Львів, 2005. — С. 32–38.

с. 102 ***...як і в справі державного українського герба...*** — *див. статтю "Український герб".*

с. 103 ***...вернувсь до нас в виді московського козака з нагайкою...*** — йдеться про окремий землеробсько-військовий стан Росії, іррегулярне військо, зосереджене переважно на кордонах або в місцях активної російської колонізації. На початку XX ст. існувало 13 козачих військ, які становили відповідні адміністративно-територіальні одиниці (Область Війська Донського, Кубанська область та ін). Козачі частини широко використовувалися для виконання поліцейських функцій.

...з'явились Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині... — йдеться про міста Переяславль (тепер Переяславль-Залеський, Ярославська обл., РФ), заснований 1152 р., та Галич (Костромська обл., РФ), заснований у XIII ст., а також Золоті ворота у м.Владимирі-на-Клязьмі, заснованому 1108 р. Володимиром Мономахом.

Повороту не буде!

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 5 березня (20 лютого). — № 23. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* У наступному номері газети (№ 24 від 8 березня (23 лютого). — С. 1) стаття була передрукована без будь-яких змін. Увійшла до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 83–84) з незначними правописними змінами та виправленнями друкарських помилок. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 74–75.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 83–84.

М.Грушевський написав статтю в Житомирі, одразу після отримання звістки про визволення 2 березня 1918 р. Києва від більшовиків силами українського та німецького війська. У передбаченні скорого повороту до Києва української влади голова Центральної Ради наголошував на тому, що її радикальний соціально-економічний курс, викладений у III та IV Універсалах, Законі про землю та ін., залишиться незмінним. Розуміючи небезпеку психологічного сприйняття населенням німецького війська як ворожого, стаття М.Грушевського була покликана переконати українську суспільну думку, що поряд з "заприязненим" німецьким військом боротьбу проти більшовизму за відродження УНР веде й українське військо. *Див. у цьому томі також "Розмову з професором М.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]" та коментар до неї.*

с. 105 ***...Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров'я...*** — йдеться про військову допомогу, надану Україні німецьким командуванням. 30 січня 1918 р. Рада народних міністрів (РНМ) обговорила питання про військову допомогу Німеччини (за введення німецьких військ голосували чотири міністри, один утримався). Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2 — С. 153–154. Того ж дня уряд звернувся до німецького народу з проханням надати військову допомогу для "охорони північних меж від подальшого вдирання ворога" 10 лютого 1918 р. Рада народних міністрів видала спеціальну відозву до українського народу. В ній, зокрема, зазначалося: "Рада народних міністрів покликала весь український народ до рішучої боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини. Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла

hrushevsky.nbuv.gov.ua

військову допомогу від нині дружніх держав — Німеччини та Австро-Угорщини" (Там само. — С. 161). Текст статті М.Грушевського співзвучний зі змістом відозви. 18 лютого 1918 р. німецькі війська почали просуватись в Україну. Детально див.: *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий—квітень 1918 р.) // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 47–63.

...закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу... — йдеться про законодавство Центральної Ради: Тимчасовий земельний закон, який скасовував приватну власність на землю та передавав її селянам без викупу (ухвалений 18 січня 1918 р.); закон про 8-годинний робочий день (25 січня 1918 р.); встановлення контролю над виробництвом, банками та кредитами; монополія зовнішньої торгівлі (проголошені в IV Універсалі). Зміст законів свідчив про обрання Центральною Радою курсу на радикальні соціально-економічні перетворення (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 128–130, 134–137).

...бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами... — йдеться про склад "революційних загонів", які на добровільних засадах формували большевики. До них потрапляли різні непевні соціальні елементи, в т.ч. й колишні жандарми і поліцаї, звільнені за Тимчасового уряду, а також дезертири, декласовані елементи тощо.

За Холмщину

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 9 березня (24 лютого). — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Статтю автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 111–114). У збірці стаття була відредагована автором: замінені окремі слова, доповнені фрази, виправлені друкарські помилки. Така особлива увага до цього тексту була пов'язана з тим, що під час набору статті були допущені прикрі помилки, що викликали непорозуміння, висловлене кореспондентом польського часопису "Dziennik Kijowski" (газетний варіант цього фрагмента статті та відповідь М.Грушевського Е.Хшановському подані в коментарі). Передруки у виданнях: Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 3. — С. 34–35; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 107–109.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 111–114.

Стаття написана після укладення Брестського мирного договору, за яким споконвічні українські землі Холмщина та Підляшшя увійшли до складу УНР. У ній підведені підсумки довготривалої боротьби за вирішення холмської проблеми, до якої активно прилучався й автор.

с. 107. ***Прилучення мировим договором Холмщини до Української Народної Республіки викликало в польських буржуазних і націоналістичних кругах страшенне роздражнення...*** — Холмська губернія, за винятком кількох північних повітів, з 1915 р. була окупована австро-угорською армією. Під тиском польської общини австро-угорський уряд запровадив польську адміністрацію в Замостенському, Білгорайському, Томашівському та Грубешівському повітах губернії. Після цього поляки вважали питання про належність Холмщини вирішеним на свою користь. Тому звістка, що за Брест-Литовським договором Холмщина відходила до України, викликала таку реакцію. Ліга польської державності у своєму зверненні до народу від 15 лютого 1918 р. підкреслювала, що встановлений Центральними державами кордон між Польщею та Україною є наругою над принципом справедливості й суверенності. Водночас Польська регентська рада, протестуючи проти таємних домовленостей між УНР та Австро-Угорщиною, в своєму зверненні до народу 19 лютого зазначала, що

hrushevsky.nbuv.gov.ua

німецькі й австрійські делегати вирішили справу польських кордонів таким чином, що віддали українцям польські землі. Поляки розгорнули шалений тиск на віденський уряд, щоб не допустити виконання названих угод. У Варшаві вибухнула урядова криза, польська фракція в австрійському парламенті виступила з заявою про незгоду з урядовим курсом, у Кракові були вивішені чорні прапори на знак жалоби. Див.: *Гошуляк І.Л.* Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції // УІЖ. — 2004. — № 2. — С. 15–31; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997.

...одні вивезені росіянами, інші австрійцями... — влітку 1915 р. на цих територіях велись бойові дії між російськими та австро-угорськими військами. Відступаючи, російська армія провела насильну евакуацію близько 120 тис. українського населення вглиб Росії.

...за сей "український маслак", як назвав я її, випускаючи десять літ тому брошуру про Холмщину під час попередньої війни за неї — йдеться про публіцистичну працю М.Грушевського "За український маслак (В справі Холмщини)". Вперше опублікована в київській газеті: Рада. — 1907. — № 2–4. Того ж року стаття вийшла окремими брошурами в Києві та Петербурзі (в перекладі російською), а також увійшла до збірки: Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 278–291 (див. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 536–544). У ній розглянута невдала спроба виділити в 1907 р. українські землі Холмщини в окрему губернію. І надалі в своїй публіцистичній діяльності М.Грушевський приділяв особливу увагу проблемам питомих українських земель Холмщини. Так, у своїх статтях "Повернення Холмщини" (Рада. — 1907. — 8 вересня. — № 204. — С. 1), "Спустошене життя" (Рада. — 1907. — 26 вересня. — № 217. — С. 1) та "На українські теми. Відлучення Холмщини" (ЛНВ. — 1912. — Т. LIX. — Кн. VII. — С. 3–12) він підтвердив свою однозначну позицію щодо відокремлення українських територій від Царства Польського та утворення особливої Холмської губернії, оприлюднену вперше у праці "За український маслак" (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 33–37; Там само. — Т. 2. — С. 207–215).

Холмщина дійсно одвічна українська земля... — на підставі своїх ґрунтовних досліджень історії Холмщини, представлених в "Історії України-Руси" (т. I–VI), М.Грушевський 1909 р. у львівській газеті "Діло" опублікував статтю "Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)" (Там само. — Т. 3. — С. 74–77).

...як на Віденськім конгресі 1815 р. ... — йдеться про загальноєвропейський форум, який провів територіальні розмежування та встановив нову систему міжнародних відносин в Європі. Зокрема, з нових територій, що відійшли до Росії після третього поділу Польщі, було створене Королівство Польське. Разом з польськими землями до його складу потрапила й заселена українцями Холмщина.

...і провалювались польські повстання... — йдеться про польські повстання 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр.

с. 108 ***Силоміць скасувала московська адміністрація унію...*** — йдеться про політику русифікації та навернення українців-уніатів до православної віри, яку посилила російська адміністрація в Холмщині після поразки польського повстання 1863–1864 рр. та офіційно запровадила "Актом про возз'єднання Холмської греко-уніатської церкви з Православною Російською Церквою" від 18 лютого 1875 р. Але вона мала протилежні наслідки: місцеве населення, яке співчувало полякам, замість русифікуватися, полонізувалося. Утиски православною церквою уніатської церкви призвели до масового переходу уніатів у католицьку віру у 1904–1906 рр. (див.: *Стоколос Н.Г.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905 рр.) // УІЖ. — 2002. — № 6. — С. 41–60). Цю проблему М.Грушевський розглядає у "Отвертому листі до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства" (див. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 488–491).

Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали українцям нагоду визволити з-під польської власті стару столицю короля Данила — Холм і всю сю "україну", як зве холмське пограниччя наша стара Галицько-Волинська літопись XIII в. — у газетному

hrushevsky.nbuv.gov.ua

варіанті це речення звучало так: «Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали українцям згоду польської власті старої столиці короля Данила — Холма, і всеї сеї "України", як зве холмське пограниччя наша стара Галицько-Волинська літопись XIII в.» Допущені друкарські помилки змінили сутність фрази і викликали непорозуміння польської громадськості. М.Грушевський, вважаючи за необхідне вибачитися, опублікував замітку під назвою "Відповідь п. Едвардові Хшановському" (Народна воля. — 1918. — 19 (6) березня). Наводимо повний текст замітки:

«В часописі "Dziennik Kijowski" з учорашнього дня 17 (4) березоля надруковано одвертого листа до мене б[увшого] посла до державної ради російської п. Е.Хшановскаго, де він з приводу моеї статті про Холмщину, надрукованої в 25 нумері "Народної волі", спиняється на моїх словах: "Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали згоду польської власті старої столиці короля Данила, Холма, і всеї сеї "України". Він питає мене, що я розумію тут під польською властію, яка дала свою згоду на включення Холмщини і Підляшшя в територію Української Республіки.

Я дуже жалкую, що друкарська помилка в моїй статті наробила стільки клопоту. Бо дійсно тут тільки друкарська помилка. В оригіналі моеї статті се місце читалось так: Аж тепер переговори з Німеччиною дали українцям змогу визволити з польської влади стару столицю короля Данила Холм і всю сю "україну".

Я пишу доволі невиразно, коректи своеї статті не бачив, і так се сталось. Сим п. Хшановський справедливо відчув, що в сім місці щось неясне. І таким воно справді вийшло через пропущення одного слова і зроблену наздогад коректором поправку сього місця».

...хоч в розмірах дещо менших проти старих її границь... — визначена в договорі лінія кордону з Польщею загалом відповідала західним етнографічним межам розселення українців. Крім Холмщини, до України відійшло також Підляшшя — частина Брестського і Кобринського повітів Гродненської губернії. Але частина української етнографічної території залишилася поза межами УНР. *Див. також промову М.Грушевського в Центральній Раді 15 березня 1918 р. при ратифікації мирового договору.*

с. 109 ***...на місцевій українській адміністрації, котра зараз організується...*** — питання про організацію української влади в Холмщині та Підляшші 15 лютого 1918 р. розглядала Рада народних міністрів. Українським губерніальним комісаром цих земель був призначений О.Скоропис-Йолтуховський, якому була доручена організація влади й апарату управління (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2 — С. 167–168).

В огні й бурі

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — Київ. — 1918. — Т. LXIX. — Кн. I (січень). — С. 109–110. Підпис: *М.Грушевський.* У кінці публікації в ЛНВ зазначена дата: "12. III. [1]918". Розбіжності в датуванні виходу книги ЛНВ (січень 1918 р.) та написання статті пояснюються редакційною приміткою: «Ся книга "Л[ітературно]-н[аукового] вістника" була готова перед большевицьким повстанням, але не могла бути випущена в свій час». Аналізуючи пережиті події, історик подав цю статтю, коли журнал вже був підготовлений до друку. Стаття з незначними виправленнями автора вміщена в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 80–81). Передрукована у виданні: Український історик. — 1984. — Ч. 1–4. — С. 228–229; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 70–71; Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріяли / Ред. Любомир Р.Винар, Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 27–29.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 80–81.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

У статті М.Грушевський намагається усвідомити нові можливості, що відкрив для України її незалежний статус. Під вогнем і бурею він розумів випробування, які долав український рух у своїх стосунках з центральною російською владою. Поступ української справи завжди залежав від волі Тимчасового уряду, російського політичного клімату. Автор пригадував, як часто виникали конфліктні ситуації, що загрожували українській справі цілковитим знищенням. І тепер Україна вповні відчувала наслідки цього зв'язку, адже російська революція втягнула Україну у кривавий вир громадянського протистояння. Щоб усе це подолати і зберегти найдорожче — самостійність і незалежність українського народу, — голова УЦР закликав до об'єднання всі свідомі і віддані інтересам батьківщини сили.

с. 110 ***...великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону "штиками революційної армії"*** — йдеться про конфлікт між УЦР та російською демократією Києва напередодні Всеукраїнського національного конгресу 6–8 квітня 1917 р. Тоді нарада соціалістичних російських партій безпідставно звинуватила Центральну Раду в прагненні оголосити Всеукраїнський національний з'їзд Установчими зборами та ввести явочним порядком автономію України. При цьому голова Київської ради робітничих депутатів П.Незлобін заявив, що це удар у спину революції і на всякі спроби переведення такої автономії в життя революційна демократія відповість багнетами. 3 квітня на спільне засідання Ради об'єднаних громадських організацій Києва, рад робітничих і військових депутатів та інших організацій був запрошений провід УЦР (М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Антонович, Д.Дорошенко, Ф.Крижанівський) для роз'яснень. Попри негативне ставлення більшості присутніх до української справи, М.Грушевському вдалося переконати їх, що Національний конгрес не буде оголошувати себе Установчими зборами. Він має на меті інше завдання — консолідувати український рух, затвердити Центральну Раду як керівний орган цього руху тощо (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 115–119).

...багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час корніловщини і під час більшовицького повстання... — йдеться про заколот ген. Л.Корнілова (25–30 серпня 1917 р.) — спробу правих (консервативних) політичних сил встановити військову диктатуру, яка виявилася невдалою. За умови встановлення військової диктатури українська, навіть "куца автономія" була б скасована, а Центральна Рада розпущена. Так само, якби спроба Тимчасового уряду скинути більшовиків і повернути собі владу в країні (заколот Керенського–Краснова) була вдалою, вона б завершилася встановленням диктатури та ліквідацією всіх демократичних інститутів.

...як конфлікт з правительством з приводу організації Ген[ерального] секретаріату, з приводу інструкції, з приводу Українських Установчих зборів... — *див. коментарі до статей "Чи виясняється?", "Україна дійде свого", привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду.*

Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно... — йдеться про те, що Українська національна революція не була самодостатнім явищем; упродовж 1917 р. вона розвивалася в руслі загальноросійських політичних процесів. Так, Центральна Рада виникла після падіння в лютому 1917 р. російського самодержавства та провадила свою діяльність завдяки спробам демократизації Росії. Її найважливіші політичні кроки, зафіксовані в Універсалах, також були реакцією на події в центрі. Перший Універсал з'явився на знак протесту проти відмови Тимчасового уряду задовольнити вимоги УЦР щодо автономії. Третій Універсал проголосив УНР, скориставшись результатами більшовицького жовтневого перевороту.

Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]

Розмова вперше опублікована в брошурі: Чого прийшли німці на Україну. Офіціальні повідомлення, думки, розмови. — К.: Видання Інформаційного бюро М.В.С., 1918. —

hrushevsky.nbuv.gov.ua

С. 4–6. Перше видання брошури вийшло не пізніше 27 березня 1918 р., про що повідомляла газета "Народна воля" (1918. — 27 (14) березня. — № 38. — С. 1–2). Після трьох видань брошури Інформаційним бюро МВС, видавництвом "Відродження" було здійснене четверте, виправлене. Розмова з М.С.Грушевським у всіх виданнях подана без змін. Окрім відповідей М.Грушевського, у видання вміщено: заяву голови Ради народних міністрів В.Голубовича, його телеграму до німецького державного канцлера та відповідь на неї, розмову з представниками німецького штабу в Києві та оповіщення від Української Центральної Ради до громадян Української Народної Республіки. Розмова з М.Грушевським була передрукована в журналі: Вільна Україна. Пам'яті Михайла С.Грушевського в століття з дня народин. — Нью-Йорк. — 1966. — Ч. 52 (жовтень–грудень). — С. 27–28.

Подається за виданням: Чого прийшли німці на Україну? Офіціальні повідомлення, думки, розмови. — Видання четверте, виправлене. — К.: Вид-во "Відродження", 1918. — С. 4–6.

Розмова відбулася після повернення Центральної Ради на початку березня 1918 р. до Києва. В цей час провід УНР, перебуваючи під враженням швидкого звільнення столиці від більшовиків, дещо ідеалізував ставлення Німеччини до України та мету, заради якої вона спрямувала туди своє військо. На першому після поверненні засіданні Малої ради 9 березня 1918 р. голова РНМ В.Голубович заявив, що прихід німців "є просто безкорисна допомога дружньої держави" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 192). Це засідання було присвячене обговоренню конкретних умов перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України, які не були виписані на договірному рівні (Там само. — С. 184–189). Цього ж дня була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви УЦР до населення, оскільки "прихід німців вніс тривогу в настрої людності" (Там само. — С. 190–191). 11 березня таке оповіщення було прийняте (Там само. — С. 197–198). Детально див.: *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.) // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 47–63. Розмова з М.Грушевським, видана Інформаційним бюро міністерства внутрішніх справ, мала на меті переконати громадську думку, здебільшого негативно налаштовану до приходу німецького війська, у дружніх намірах союзників, до чого, власне, самі керівники держави не мали ілюзій. Див.: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К., 2006. — С. 240–247; *Любинський М.* Як прийшли німці // ЛНВ. — Київ. — 1918. — Т. LXXII (грудень). — С. 202–216; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К,, 1999; *Кришина Н.В.* Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006.

с. 112 *Під час війни німецьке правительство заходилось через інструкторів вчити воєннополонених — українців...* — насправді це не була ініціатива німецького уряду. Можна говорити про його підтримку діяльності Союзу визволення України (СВУ) — політичної організації самостійницького спрямування, заснованої в 1914 р. українськими наддніпрянськими політемігрантами. Її метою була незалежна Українська держава, створена внаслідок поразки Росії у війні (див.: *Жук А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") / Публікація І.Гирича // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 135–150; *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. — Львів, 2000). Завдяки зусиллям СВУ полонені українці з російської армії були розміщені в окремих таборах, де серед них проводилася відповідна культурно-просвітницька та національно-політична робота. За сприяння німецького та австрійського військового командування у 1918 р. з військовополонених були утворені Сірожупанна та Синьожупанна дивізії, які згодом були переведені в Україну (див.: *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Німеччині (1914–1920). — К., 1999). Один з провідників Союзу визволення України Андрій Жук, аналізуючи роз'яснення М.Грушевського, писав, що "Голова Української Центральної Ради прихід німців на Україну пояснював перед суспільністю у викривленому виді" (*Жук А.* Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 131–134). Свою думку А.Жук обґрунтовував хибним висвітленням ролі СВУ у формуванні українських військових частин у таборах військовополонених: "[...] проф. Грушевський своїм представленням справи відношення німців до української справи взагалі, зосібна справи організації українських полків з полонених, власне сам потверджував отой наклеп про німецьку інтригу. [...] Умисно промовчується, що справу державної самостійності України висунула великоукраїнська політична еміграція, зорганізована в Союзі визволення України, в контакті з політичною репрезентацією австрійських українців; що це власне СВУ, добившись, не без великих труднощів і перешкод, дозволу у правительств Німеччини і Австро-Угорщини на ведення культурно-освітньої праці серед полонених, розвинув цю працю на широку скалю, виховавши при участі найвизначніших українських культурних і політичних діячів Галичини і Буковини десятки тисяч свідомих українських громадян з-поміж полонених, з яких були відтак сформовані дивізії українського війська. Заслугою німецького і австро-угорського урядів в цьому ділі було те, що вони дозволяли ту працю переводити і її матеріально спомагали, а військові формації з-поміж полонених обмундирували і при вимарші на Україну озброїли. Взагалі це було суто українське діло, доконане при чужій помочі, але виключно в українських, а не німецьких інтересах" (Там само. — С. 132–133). Див. також: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — С. 83–105.

Се діялось без порозуміння і волі українських політичних провідників... — Центральна Рада, яку російська громадськість неодноразово звинувачувала у зв'язках з німецькими та австрійськими генеральними штабами, і особисто М.Грушевський, у 1917 р. рішучо відмежувалася від будь-яких контактів з СВУ. «Я спеціально — супроти так добре звісних мені російських інсинуацій — пильно облишав в сій хвилі все, що пахло закордонними зв'язками, і "Союзом визволення", і всякими такими речами» (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 114–115; див. також.: *Жук А.* Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни. — С. 111–134).

Ні кадети та октябристи, що правили Росією в перші місяці після революції... — йдеться про позицію російських ліберальних партій. Більш впливовою була ліволіберальна Конституційно-демократична партія (кадети). Партія парламентського типу до 1917 р. була опозиційною царському уряду, відігравала провідну роль у Тимчасовому уряді, її члени займали керівні державні посади. Програмні вимоги: встановлення конституційного ладу, наділення селян землею за викуп, 8-годинний робочий день. Октябристи були праволіберальною партією, прихильниками конституційної монархії, де монарх залишав за собою владні повноваження, але в союзі з народним представництвом. Партія мала міністерські посади в Тимчасовому уряді. Обидві партії в національному питанні виступали за культурне самовизначення народів при збереженні єдиної Росії.

...ні російські соціалісти-революціонери... — йдеться про позицію найбільш масової і впливової російської партії, яка в 1917 р. налічувала до 1 млн членів. Програма Російської партії соціалістів-революціонерів (есерів) передбачала встановлення демократичної республіки, соціалізацію землі і перехід її до сільських громад. Партія мала міністерські посади в Тимчасовому уряді, який очолював есер О.Керенський. У національному питанні есери декларували федеративну перебудову Росії з широкою автономією для національних регіонів, але в 1917 р. не підтримували національних рухів, відкладаючи вирішення національного питання до Установчих зборів.

Тоді Українське правительство і мусило пригадати собі ті українські полки з воєннополонених, що формувались в Німеччині. Воно рахувало, що обійдеться з своїм

hrushevsky.nbuv.gov.ua

військом з поміччю сих українських полків... — член української делегації у Бресті М.Любинський писав: "Генерал Гофман, бажаючи прискорити наші мирні переговори, часто нам нагадував про 45–70 тисяч полонених, які знаходяться в Германії і можуть по підписанню миру вступити організованою силою на оборону волі України. Пізніше ми — підписуючи мир — мали цю обіцянку на увазі". Використати військові формування, складені із полонених українців, було набагато прийнятнішим для УНР, ніж спиратися на війська Німеччини. Проте відразу після укладання мирної угоди, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання — поставок з України продовольства і сировини, — німецька сторона інспірувала звернення української мирної делегації за прямою збройною допомогою, а представники української делегації змушені були погодитися "пустити самих німців на нашу землю, принаймні вузькою стежкою нашого північного кордону". Детально див.: *Любинський М.* Як прийшли німці. — С. 211–216.

...і галицьких січових стрільців... — йдеться про Легіон українських січових стрільців — українську добровольчу військову формацію в складі австро-угорської армії в роки Першої світової війни, утворену на заклик Головної української ради та її Бойової управи у вересні–жовтні 1914 р. Складався з 2,5 тис. осіб, воював проти російської армії. Після укладення Брестського миру Легіон УСС у складі австро-німецьких військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну. Після проголошення ЗУНР був переведений до Львова і став ядром Української Галицької армії. Детально див.: *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918. — Львів, 1936; *Репецький С.* Українське січове стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. — Нью-Йорк, 1956.

...Австрія не похочувала давати стрільців і взагалі під впливом свого громадянства спочатку зовсім відмовлялась від допомоги — причиною складних стосунків між УНР та Австро-Угорщиною було категоричне несприйняття офіційного Відня територіальних домагань української делегації на переговорах у Бресті-Литовському та відстоювання останньою інтересів галицьких українців. Наставляючи українських дипломатів перед їхнім від'їздом до Бреста, М.Грушевський поставив завдання про включення в межі УНР усіх етнічних українських земель, які раніше входили до складу Російської імперії (Холмщини і Підляшшя) та Австро-Угорської імперії (Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпатської Русі). Якщо делегація Дунайської монархії не погодиться поступитися українськими територіями, слід було домагатися створення з них окремого "коронного краю" з якнайширшою автономією. Проте, на думку австро-угорської сторони, будь-які угоди про об'єднання українських земель навіть у складі монархії мали б тяжкі наслідки для Австро-Угорщини. Лише небезпека соціального вибуху в Габсбурзькій монархії через брак продовольства змусили очільника її делегації О.Черніна підписати в Бресті 8 лютого 1918 р. таємну угоду між Австро-Угорщиною та УНР у справі Східної Галичини та Буковини, яка передбачала, що "австрійський уряд предложить обом палатам Державної ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край" (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 150–151). Див. також: *Гошуляк І.Л.* Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції // УІЖ. — 2004. — № 2. — С. 15–31; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998. — С. 42–44; *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — С. 230–247; *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ; Чернівці, 1999. Австро-Угорщина виявилася єдиною державою, яка так і не ратифікувала Брестського миру з Україною. Урядовці Габсбурзької монархії не бажали виконувати положення таємних протоколів щодо створення "коронного краю" та прилучення до України Холмщини і Підляшшя. Не вдалося домогтися хоча б часткової реалізації умов Брестського договору щодо територіальних питань на західних кордонах України

hrushevsky.nbuv.gov.ua

і дипломатам гетьмана П.Скоропадського (див.: *Солдатенко В.* Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П.Скоропадського // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 122–126).

...правительство наше попросило німецьке правительство подати своє військо на Україну... — 9 лютого (27 січня) 1918 р. делегація УНР звернулася з відозвою до німецького народу в справі надання військової допомоги: "Німецьке військо, що загрожує фронтові нашого північного ворога, досить велике, аби допомогти нам і оборонити своїм втручанням наші північні кордони від дальшого наступу ворога". Подібна відозва була скерована і до народів Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Будучи зацікавленою в реалізації економічних умов Брестського миру, німецька сторона зобов'язалася протягом трьох місяців допомогти очистити Україну від більшовицьких формувань. Незабаром до цього приєдналася й Австро-Угорщина. Військова конвенція УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною була укладена 18 (5) лютого 1918 р. (див.: *Любинський М.* Як прийшли німці. — С. 211–216; Протокол переговорів між представниками Центральної Ради і представниками німецького та австрійського урядів, прийнятий в цісарському і королівському міністерстві 18 (5) лютого 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 156; Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005. — С. 69). 23 (10) лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР звернулася з відозвою "До всієї людності Української Народної Республіки", в якій повідомлялося про прийняття Україною військової допомоги "від нині дружніх держав — Німеччини і Австро-Угорщини" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 160–161). Детально див.: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — С. 230–247.

В інтересах Німеччини, щоб Україна була самостійна і сильна... — помилковість цього твердження стала очевидною 29 квітня 1918 р. Німцям Україна була потрібна передусім з економічних інтересів — як джерело постачання продовольства та сировинний придаток. У пізніших своїх працях, зокрема статті "По шкоді" (ЛНВ. — 1918. — Т. LXXII. — Кн. XII. — С. 233–243), М.Грушевський змушений був визнати і відверто написати: «Коли Ц[ентральну] Раду німці, кінець кінцем, розігнали, то тим самим з неї знято всяке підозріння в спільництві з ними: очевидно, вона "кликала" німців не для того, чим вони в дійсності зайнялись на Україні». Член УЦР М.Галаган у своїх споминах згадував: "Ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР" (*Галаган М.* З моїх споминів. — К., 2005. — С. 343–346). Див. також: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1998. — № 1. — С. 104–121).

Установчі збори чи парламент?

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 16 (3) березня. — № 30. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Автор помістив статтю в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 86–88) з незначними виправленнями. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 77–79.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 86–88.

Стаття присвячена гостродискусійному питанню політичного життя УНР після повернення Центральної Ради до столиці в березні 1918 р., яке стосувалося долі Українських Установчих зборів. За законом УЦР від 11 та 16 листопада 1917 р., вибори були призначені на 27 грудня 1917 р. Через несприятливі політичні обставини їх проведення розтяглося на весь січень та початок лютого 1918 р. На момент, коли стаття була в роботі, Центральна

hrushevsky.nbuv.gov.ua

виборча комісія ще не мала відомостей про результати. Автор наголошував, що Україна стоїть перед дилемою: або обов'язкове скликання Установчих зборів (як це записано в III і IV Універсалах), або ж ухвалення Конституції парламентом — Центральною Радою. За законом, вибори вважалися такими, що відбулись, якщо в їх ході була обрана половина депутатів, які увійшли до списків. Остаточний висновок, таким чином, відкладався до встановлення виборчою комісією результатів виборів.

с. 114 ***В останню сесію повної Центральної Ради...*** — йдеться про Дев'яту сесію УЦР (15–25 січня 1918 р.). На засіданні 21 січня 1918 р. було ухвалено скликати Українську установчу раду 2 лютого 1918 р. (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 120).

...большевицький напад на Київ не дав змоги се зробити — у складних обставинах початої більшовицької агресії наприкінці 1917 р.—на початку 1918 р. вибори до Українських Установчих зборів відбулися лише в 7 з 13 округ. Значна частина населення не взяла участі в голосуванні, активність виборців була значно меншою, ніж під час виборів до Всеросійських зборів. Зокрема, по Київській окрузі вибори в Київському та Чигиринському повітах відбулися своєчасно — 27–29 грудня 1917 р., у Києві, Черкасах і Бердичеві — 7–9 січня 1918 р., вибори в повітах губернії — в інші строки. Особливо низькою була активність виборців у містах. У Києві участь у виборах взяли лише 29,3%, у Черкасах — 37,7%. Майже зірвані були вибори в армії і на флоті. На 301 депутатське місце були обрані 172 депутати. Незважаючи на величезну кількість партій та організацій, які виставляли своїх кандидатів, майже 70% голосів одержали списки українських есерів і селянських спілок.

...даремно пропали вибори до Російських Установчих зборів... — йдеться про розгін Всеросійських Установчих зборів більшовиками. Серед обраних депутатів 39,5% місць отримали есери, 22,5% — більшовики, 14,5% — національні соціалістичні партії, 4,5% — кадети, 3,2% — меншовики. Збори відкрилися в Петрограді 5 (18) січня 1918 р. Вони відмовилися ухвалити запропоновану більшовиками Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу та проголосили колишню імперію Російською демократичною федеративною республікою, після чого 6 (19) січня були розігнані революційними матросами. У ніч на 7 (20) січня Всеросійський ЦВК ухвалив заздалегідь написаний В.Леніним декрет про розпуск Установчих зборів. Вибори до Всеросійських Установчих зборів в Україні відбулися 12–14, 26–28 листопада 1917 р. Блок партій та інших політичних сил УЦР здобув на них визначну перемогу: 77% одержали УСДРП і УПСР, тоді як більшовики — лише 10% голосів.

с. 115 ***Головна комісія по виборах збирає тепер сі відомості*** — перші результати виборів до Українських Установчих зборів оприлюднені невдовзі після публікації цієї статті (див.: *А.С.* Установчі збори // Народна воля. — 1918. — 23 (10) березня. — № 35. — С. 1). Остаточні підсумки були оголошені лише після повернення УЦР до Києва 9 квітня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 261). На засіданні Малої ради 11 квітня 1918 р. лідери фракцій УСДРП, УПСФ та УПСС виступили з вимогами анулювати результати виборів і провести нові. УПСР, яка мала більшість в УЦР та уряді, добилася визнання результатів виборів легітимними. УЦР ухвалила провести вибори там, де вони не відбулися, а день скликання призначила на 12 травня 1918 р. (Там само. — С. 269–270). Підсумовуючи результати дискусії, М.Грушевський 11 квітня 1918 р. висловив своє задоволення з приводу того, що Українська Центральна Рада виконує свої обіцянки про передачу влади Установчим зборам. Головна комісія по виборах до Установчих зборів працювала до останніх днів існування УЦР, була ліквідована після гетьманського перевороту в серпні 1918 р. Детальні відомості про перебіг виборів та їх результати подавали "Вісті з Головної комісії по справах виборів до Установчих зборів Української Народної Республіки" (грудень 1917 р.—квітень 1918 р.). Подібні видання випускали Полтавська, Подільська та ін. округи.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору

Вперше короткий зміст промови поданий у загальному огляді "Центральна Рада. Справа ратифікації миру в Центральній Раді. Засідання Малої ради. 15 березня" в газеті: Народна воля. — 1918. — 16 (3) березня. — № 30. — С. 3. Повний виклад під заголовком "Промова Голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. Грушевського на засіданні Ц[ентральної] Ради 19-го березоля 1918 р. при ратифікації мирового договору" вперше опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 21 (8) березня 1918 р. — № 33. — С. 2–3. Під заголовком "Проф. М.Грушевський про холмську й бессарабську справу (Промова голови Ц[ентральної] Ради проф. М.Грушевського на засіданні Ц[ентральної] Ради 15 марта при ратифікації мирового договору)" її текст передрукований у "Вістнику політики, літератури й життя" (Відень). — 1918. — 31 березня. — Ч. 13. — С. 186–187; часописі полонених українців у Зальцведелі (Німеччина): Вільне слово. — 1918. — 20 квітня. — Ч. 31–32. Автор помістив промову у збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Інформаційні статті". — С. 114–120). У збірці, як і в першій публікації повного тексту, допущена помилка в датуванні: замість "15 березня" зазначено "19 березня". Передруки: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 110–115; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 203–207.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 114–120.

Промова була виголошена на засіданні Малої ради 15 березня 1918 р. під час обговорення Брестського мирного договору. М.Грушевський виступав останнім у дебатах і, як писала "Нова рада" (1918. — 16 березня), виголосив "велику промову, знайомлячи членів Ради з історичною підкладкою щодо становища Холмщини і Бессарабії". Значну увагу він присвятив питанню про Бессарабію, полемізуючи з одним із попередніх доповідачів. Як історик, добре обізнаний з проблемами етнічного розселення українців, переконливо довів, що слов'янське населення з'явилось на землях Бессарабії значно раніше, ніж романське. Отже, УНР мала повне право відстоювати інтереси української людності і домагатись від Румунії, щоб до уваги було прийняте його волевиявлення. 17 березня 1918 р. на засіданні Малої ради договір був ратифікований. Проект ратифікаційної резолюції зачитав М.Грушевський. Резолюція була прийнята більшістю (лише сім голосували "проти", один "утримався"). Текст мирного договору був опублікований у всіх київських газетах (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 137–142, 203, 212–213). Огляд джерел та літератури з питання укладання та реалізації домовленостей Брестського миру див.: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К., 2006. — С. 283–310. Див. також: *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999; *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.) — К., 2004.

с. 116 ***...бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської Холмської гімназії...*** — М.С.Грушевський народився в м.Холм Люблінської губернії Королівства Польського. Його батько, Сергій Федорович, упродовж 1865–1868 рр. працював учителем російської мови та словесності Холмської русько-греко-уніатської гімназії та викладав у інших навчальних закладах міста. Детально див.: *Кучеренко М.* "Ділу своєму посвятив він всею душею" (Сергій Федорович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 74–123.

...чн в справі Холмщини... — ще наприкінці грудня 1917 р. перед від'їздом на переговори делегація УНР отримала керівні настанови М.Грушевського: домогтися приєднання

hrushevsky.nbuv.gov.ua

до УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя (див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 296). Включенню Холмщини в межі УНР як вагомому здобутку української дипломатії на переговорах у Бресті-Литовському М.Грушевський присвятив окрему публіцистичну працю "За Холмщину" (*див. у цьому томі статтю та коментар до неї.* Див. також: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — С. 230–282). За Брестським мирним договором, землі Холмщини та Підляшшя мали стати складовою частиною України. Проте після поразки Четверного союзу в Першій світовій війні та анулювання Брестського договору були анульовані й угоди щодо Холмщини та Підляшшя. За Паризьким мирним договором, вони увійшли до складу Польщі.

...чи в справі, яка отсе зараз доволі несподівано висунулась — справі Бессарабії — йдеться про проблему Бессарабії, яка на той час постала досить гостро. Протягом січня–лютого 1918 р., скориставшись складним міжнародним становищем, румунські війська окупували всю територію Бессарабської губернії. За підтримки держав Антанти Румунія уклала попередню умову з країнами австро-німецького блоку, за якою Бессарабія мала відійти до неї. Занепокоєна цим українська сторона надіслала 3 березня ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, де заявляла про порушення політичних та економічних інтересів УНР. Неуспіх українських аспірацій у "бессарабському питанні" почасти пояснювався тим, що у Брестських угодах Бессарабія не була заявлена як сфера українських інтересів. Можливо, це був прорахунок недосвідчених українських дипломатів. Член делегації УНР на мирних переговорах у Бресті-Литовському М.Любинський згадував, що українці пропонували внести до договору питання про Бессарабію. Але їм рекомендували самостійно залагодити його, уклавши угоди з Румунією (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 346). Бажання українського населення Бессарабії "з'єднатися з своїми братами свободними від ярма, з Українською Народною Республікою" прозвучало на Хотинському повітовому з'їзді, який відбувся 7 квітня 1918 р. Делегати з'їзду висловили протест проти безчинства з боку Румунії. Проте 9 квітня 1918 р. було ухвалене рішення про приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономії.

Обмежусь тільки кількома історичними справками з обов'язку історика ... якому приходилось розслідувати історію тих земель — і раніше, при вирішенні історичної долі Холмщини, М.Грушевський виступав у пресі з оглядами її історичної приналежності. У 1909 р., напередодні внесення урядового законопроекту про виділення Холмщини в окрему губернію на розгляд комісії з місцевого самоврядування III Державної Думи, він опублікував у львівській газеті "Діло" статтю "Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)", у якій зазначав, що в її основу покладено матеріали з історії Холмщини, представлені в I–VI томах "Історії України-Руси" (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 74–77).

Аж після того, як на Віденському конгресі... — *див. коментар до статті "За Холмщину".*

с. 117 ***Коли старе російське правительство робило одну з найбільших своїх ганебних помилок, заганяючи холмських уніатів силоміць в лабети офіціального православ'я і обрусіння, ламаючи унію...*** — прилучення холмських та підляських уніатів до Російської православної церкви розпочалося після придушення польського повстання 1863–1864 рр. Офіційно розгорнулося на підставі "Акту про возз'єднання Холмської греко-уніатської церкви з Православною російською церквою", складеного за постановою Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору від 18 лютого 1875 р. 28 березня 1875 р. Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до Варшавської. Новоутворену Холмсько-Варшавську єпархію очолив Маркел Попель, якому був наданий сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії. Офіційно возз'єднаними вважалися 236 парафій, що знаходилися на території Люблінської і Сідлецької губерній (близько 250 тис. віруючих). Сотні уніатів, які не перейшли на православ'я, були депортовані в Сибір та інші райони Ро-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

сійської імперії, піддані суду "за опір владі". "Упорствующие" уніати переслідувалися (детально див.: *Стоколос Н.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905) // УІЖ. — 2002. — № 6. — С. 41–60). До цієї проблеми М.Грушевський звертався і в своєму "Отвертому листі до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства", шукаючи шляхи вирішення долі греко-католиків Холмщини і Підляшшя на новому історичному етапі — після видання царського маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2005. — Т. 2. — С. 488–491).

с. 118 ***Отже, коли після того піднялось питання... щоб відокремити Холмщину від Царства Польського...*** — питання про виділення українських земель Холмщини в окрему губернію постало у 1905–1906 рр., згодом вирішувалося впродовж 1909–1912 рр. Закон про утворення Холмської губернії був прийнятий III Державною Думою 23 червня 1912 р. Свою однозначну позицію щодо цієї проблеми М.Грушевський висловлював у публіцистичних працях: "За український маслак (В справі Холмщини)" (1907), "Повернення Холмщини" (1907), "Спустошене життя" (1907) (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 536–544; Там само. — Львів, 2005. — Т. 3. — 33–37).

с. 119 ***...не могли злучити тих "україн", як називає їх галицько-українська літопись...*** — йдеться про Галицько-Волинський літопис — видатну пам'ятку давньоруської літератури та історіографії XIII ст. Словом "україна" у ньому визначалися пограничні землі супроти державного центру (див.: Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. — К., 2002).

...ще в 16 віці Комулович, хорват-священик, висланець папського престолу... — йдеться про Олександра Комуловича — ватиканського дипломата, хорвата за походженням. У 1593 р., за дорученням Папи Климентія VIII, виїхав до Семигорода, Московії, Молдавії та Запорожжя, щоб створити антитурецьку коаліцію європейських держав (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 198–200, 202).

с. 120 ***...в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу*** — на 1910 р. у Бессарабській губернії проживало 47,9% молдаван та 27,8% українців. Українці становили понад 70% населення у Хотинському повіті, близько 30% у південних повітах — Акерманському та Ізмаїльському.

...в складі Ц[ентральної] Ради були представники української людності від Полудневої Бессарабії, від Акерманського й інших повітів — з початком Української революції в населених українцями місцевостях Бессарабії відбувалось піднесення національного руху, утворення українських громадських організацій, шкіл, "Просвіт". Українське населення на територіях, де воно становило більшість, виступало за приєднання до УНР. Представники від Бессарабської губернії увійшли до складу Центральної Ради. Серед них був Богацький Пантелеймон (представництво Всеукраїнської ради селянських депутатів, Акерманський повіт) та Ткаченко Данило Федотович (територіальне представництво, Бессарабська губернія) (див.: *Верстюк В.,Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 212, 222).

Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]

Текст промови вперше опублікований в огляді "У Києві. Похорон жертв боротьби за волю України" в газеті: Народна воля. — 1918. — 20 (7) березня. — № 32. — С. 4. Окремо під заголовком "Промова М.Грушевського під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р." опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня. — № 34. — С. 1. Згодом за публікацією в № 34 "Народної волі" автор вніс промову до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 85). Передруки: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1967. — Зб. 55–56. — С. 16–17; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матері-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

али / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 76; Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріяли / Ред. Любомир Р.Винар, Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 30–31.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 85.

19 березня 1918 р. відбулося перепоховання розстріляних під Крутами 27 вояків першої сотні Студентського допоміжного куреня січових стрільців. Як повідомляли київські газети, жалібна хода, в якій взяли участь учні вищих і середніх шкіл міста, військові, громадські діячі, вирушила з вокзалу, пройшла Безаківською вулицею і Бібіковським бульваром. Біля Володимирського собору процесію зустріли члени Малої ради в повному складі на чолі з М.Грушевським та члени Ради народних міністрів (матеріали засідання Малої ради 19 березня 1918 р., опубліковані в газеті "Нова рада" від 20 березня 1918 р., повідомляли пропозицію М.Грушевського перервати засідання і взяти участь у похороні). Процесія зупинилася біля будинку Центральної Ради, де виголосив промову М.Грушевський та виступили представники українських січових стрільців. Далі процесія вулицями Володимирською, Фундуклеївською, Хрещатиком та Олександрівською вирушила на Аскольдову могилу. У першому числі ілюстрованого додатку до газети "Відродження" (ч. 10) була вміщена світлина траурної ходи.

Київські газети широко освітлювали цю подію. Зокрема, в газеті "Нова рада" була опублікована стаття Л.Старицької-Черняхівської "Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами" (Нова рада. — 1918. — 24 (11) березня. — № 41. — С. 3–4), а також лист до редакції О.Шульгина з проханням подати відомості про бій під Крутами та долю брата, В.Шульгина (Нова рада. — 1918. — 5 березня (20 лютого). — № 26. — С. 2), інші матеріали. Після похорону педагогічна рада та дирекція 2-ї Української гімназії ініціювали заснування при навчальному закладі стипендії імені учнів, які загинули в бою під Крутами. Департамент класичних мистецтв міністерства освіти Української Держави подав ідею спорудження на одному з київських майданів монумента борцям за незалежність України, жертвам Бахмача, Крут і Києва. Розробка статуту комітету для спорудження пам'ятника загиблим під Крутами була доручена професорові Університету св. Володимира Григорієві Павлуцькому. Пожертви на спорудження монумента надіслали представники українських видавництв та окремі особи. Перебіг подій в Україні не дав можливості реалізувати цю ідею.

с. 121 ***...каже латинський поет...*** — йдеться про римського поета Вергілія (70–19 рр. до н.е.).

Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі! — бій біля залізничної станції Крути (між Ніжином та Бахмачем) відбувся 16 (29) січня 1918 р. під час наступу на Київ більшовицького війська. У ньому 6-тисячному більшовицькому загону протистояла 1-ша Київська юнацька школа ім.Б.Хмельницького (4 сотні по 150 юнкерів, 20 старшин) та 1-ша сотня (близько 130 осіб) новоствореного Студентського куреня, сформована з добровольців — студентів Університету св. Володимира, Українського народного університету та гімназистів старших класів 2-ї Української гімназії ім.Кирило-Мефодіївського братства. У нерівному бою загинуло близько 250 юнкерів та студентів, 10 старшин. 27 студентів і гімназистів Студентського куреня, які потрапили в полон, розстріляли петроградські червоноармійці, за наказом командуючого більшовицьким військом П.Єгорова. Їхні тіла поховали селяни в спільній могилі біля станції. Бій під Крутами став подією, яка набула в українській історії символічного значення. 29 січня 1991 р. з ініціативи Спілки української молоді була здійснена перша спроба встановити хрест на Аскольдовій могилі в пам'ять про полеглих, проте правоохоронні органи цю акцію заборонили. Пам'ятний знак на Аскольдовій могилі був встановлений у 1998 р. Детально див.: *Білокінь С.*

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Крутяни // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. — С. 444–459; Героїка трагедії Крут / Упоряд. В.Сергійчук, Я.Гаврилюк. — К., 2004; *Зарицький В.* Крутянська трагедія. — Чикаго, 1972; *Коваленко О.* "Ми рвали одвічнії пута..." // Київ. — 1994. — № 8–9. — С. 144–148.

...з фронтону її будинку здирають російського орла... — пізніше, 25 квітня 1918 р., для правового урегулювання цих заходів, міністерство внутрішніх справ внесло на розгляд Ради народних міністрів доповідну записку про ліквідацію пам'ятників самодержавства, і зокрема знесення російських "двоголових орлів" з пам'ятників та архітектурних пам'яток Києва (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 305).

[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]

Текст промови (витяг) опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня. — № 34. — С. 2. Зміст промови М.Грушевського та звідомлення про засідання Малої ради в перші роковини Української Центральної Ради подали й інші часописи: Нова рада. — 1918. — 22 (9) березня. — № 39. — С. 1; Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 70.— С. 2; Вісник політики, літератури і життя (Відень). — 1918. — Ч. 14 (197). — С. 202–203. З новітніх передруків матеріалів засідання та витягів з промови див.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 155–158; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 216. Повний текст промови М.Грушевського зберігся в машинописі: Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 95–97.

Подається за збереженим машинописом.

Засідання Малої ради, присвячене першим роковинам Центральної Ради, відбулося 20 березня 1918 р. о 20 год. 15 хв. при повному складі членів Малої ради, в присутності великої кількості членів УЦР та членів кабінету міністрів на чолі з В.Голубовичем. Засідання відкрив М.Грушевський, виступивши з промовою. У своєму слові він згадав історію УЦР, основні події, що відбулися за рік, дав високу оцінку досягненням українського руху, наголосив на незмінності політичного курсу, обраного Центральною Радою. В кінці промови запропонував вшанувати пам'ять членів Центральної Ради І.Пугача, О.Зарудного, Л.Бочковського та інших, панахида по яких відбулася в Софійському соборі за день перед тим, 19 березня 1918 р. На засіданні виступили: С.Одинець (представник Селянської спілки, УПСР), В.Рудницький (Польський демократичний централ), М.Балабанов (російський меншовик), Д.Ісаєвич (фракція УПСР), С.Гольдельман (Поалей Ціон), М.Кушнір (УПСФ), М.Рафес (Бунд), М.Порш (фракція УПСД), голова Ради народних міністрів В.Голубович (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 216–219). Засідання закінчилось о 24 год.

с. 122 ***...на підставі чотиричленної формули...*** — йдеться про загальні, прямі, рівні вибори при таємному голосуванні.

...на підставі тої згоди, котра стала в місяці червні, включивши в свій склад представників демократичних неукраїнських організацій... — йдеться про домовленості, яких було досягнуто під час переговорів УЦР з міністрами Тимчасового уряду в Києві 28–30 червня 1917 р. УЦР погодилася зарахувати до свого складу представників національних меншостей, яким були віддані 202 мандати з 798 (25%) (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 139–140, 206–208).

...представництву, утвореному на підставі п'ятичленного виборчого права... — йдеться про Українські Установчі збори. Закон УЦР про вибори до Установчих зборів УНР

hrushevsky.nbuv.gov.ua

від 11 та 16 листопада 1917 р. передбачав процедуру загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва (один депутат від 100 тис. населення) (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 413).

с. 123 ***...[в]она і зараз стоїть перед дилемою: чи продовжити своє існування, чи передати Українським Установчим зборам...*** — *див. у цьому томі статтю "Установчі збори чи парламент?".*

с. 125 ***...ми не лукавили, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою*** — М.Грушевський подає витяг з поезії Т.Шевченка "Доля". В останньому академічному виданні цей фрагмент має редакцію: "Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою" (*Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 2001. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 261).

...спом'янути убитих членів Центральної Ради, наших дорогих товаришів Пугача, Зарудного, Бочковського — йдеться про жертв більшовицького терору в Києві. У захопленій більшовиками 26 січня 1918 р. столиці стали масовими пограбування, насильства, вбивства. Загинуло багато інтелігенції, військовиків та громадян (за різними даними, від 3 до 5 тис. осіб). Серед жертв більшовицького терору були міністр землеробства УНР Олександр Зарудний, члени УЦР Ісак Пугач та Леонард Бочковський (детально див.: *Бойко О.* Перша українсько-більшовицька війна // Політичний терор і тероризм в Україні. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 121–130).

[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]

Вперше опублікована в газеті: Нова рада. — 1918. — 9 квітня (27 березня). — № 53. — С. 3.

Подається за першою публікацією.

Промова виголошена під час відкриття з'їзду земств (народних рад) — органів місцевого самоуправління, обраних у 1917 р. демократичними виборами. Засідання київського губернського земського зібрання відкрилося 6 квітня (24 березня) 1918 р. На відкритті, окрім М.Грушевського, були присутні і виступили з привітаннями голова Ради народних міністрів В.Голубович та міністр внутрішніх справ М.Ткаченко (див.: Нова рада. — 1918. — 7 квітня (25 березня). — № 52. — С. 3). У своїй промові М.Ткаченко наголосив на важливій ролі органів місцевого самоврядування у розбудові української держави, заради чого в міністерстві розробляється проект співпраці уряду з земствами.

с. 126 ***...на першому демократичному земському зібранні, перейменованому тепер в "Народну раду"*** — йдеться про зміну назв земських інституцій за законом УЦР від 19 грудня 1917 р. Відтоді земські зібрання іменувалися народними радами, земські управи — народними управами (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 50–51).

"Святі права"

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 13 квітня (31 березня). — № 52. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський.* Автограф статті, якому повністю відповідає газетний варіант (за винятком окремих правописних виправлень), зберігається в ЦДІАК України (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — С. 1–9). Статтю з незначними виправленнями автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 88–90). Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і

hrushevsky.nbuv.gov.ua

джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 80–82.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 88–90.

Стаття присвячена найгострішій політичній, економічній і соціальній проблемі тогочасного українського життя — земельному питанню. Тимчасовий земельний закон, ухвалений за наполяганням есерівської більшості УЦР 18 січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 128–130), мав радикальний характер. В його основу було покладено принцип соціалізації землі, відчуження її у великих господарствах. Такий зміст закону не сприяв стабілізації політичного становища в Україні. З одного боку, він посилював ілюзії бідної частини селянства, сприяв підсиленню анархічних настроїв, а з іншого, викликав протест не лише великих землевласників-поміщиків, а й заможних селян, які в Україні традиційно з козацьких часів володіли землею на правах приватної власності. На перегляді закону наполягали фракції УСДРП, УПСФ та УПСС у Центральній Раді. М.Грушевський, неформальний лідер українських есерів, залишався стійким прихильником закону й обґрунтував у статті свою позицію. "Святими правами" він іронічно назвав право приватної власності.

с. 127 ***...йдуть валкою депутації, ходаки, декларації...*** — йдеться про масовий рух українського селянства як за, так і проти запровадження земельного закону. Організований протест висловили селяни-власники, які 25 березня 1918 р. провели в Лубнах з'їзд шести північних повітів Полтавщини. На з'їзд, організований Українською демократично-хліборобською партією (УДХП), прибуло понад 2 тис. селян-хліборобів. З'їзд визнав політику УЦР в аграрній справі руїнницькою, наполягав на відновленні принципу приватної власності як основи народного господарства, вимагав негайного повернення господарям права власності на їхні садиби і весь реманент. Крім зміни земельного законодавства, вони вимагали також дозволу на вільну діяльність несоціалістичних партій, зарахування до Центральної Ради представників від УДХП. З'їзд вислав делегацію до УЦР, але керівництво Ради не дозволило їй виступити на пленарному засіданні. Саме селяни-власники, політичним репрезентантом яких була партія хліборобів-демократів, виступили одними з ініціаторів зміни політичного режиму в Україні (див.: Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005. — С. 120–121).

...руїнні форми, в які вилилась в багатьох місцях аграрна реформа — йдеться про самочинний захват селянами поміщицьких земель, грабування і нищення панських маєтків, погроми і насильства, які все це супроводжували. Розповсюдженню анархії сприяла більшовицька агітація, а також повернення в село радикально налаштованих демобілізованих вояків (Там само. — С. 117–169).

...в Сполучених Державах Америки, коли прийшло до скасування невільництва... — рабство в США було скасоване 1 січня 1863 р.

...звели з ними криваву боротьбу... — йдеться про громадянську війну в США між Півднем і Північчю, яка тривала в 1861–1865 рр.

с. 129 ***Ви — розбійники неситі... Тяжке лихо!*** — М.Грушевський подає витяг з поезії Т.Шевченка "Холодний Яр" (див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С.356–357).

Селянські розрухи 1904–1905 рр. ... — йдеться про аграрні заворушення, що відбувалися напередодні і під час революції 1905–1907 рр. Протягом січня–березня 1905 р. в Україні відбулося близько 140 селянських виступів. У жовтні–грудні вони охопили 64 повіти (з 94). Було зареєстровано близько 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків. Для придушення селянських заворушень використовували війська.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]

Вперше зміст промови поданий у загальному огляді "Київський повітовий селянський з'їзд" у газеті: Народна воля. — 1918. — 9 квітня (27 березня). — № 48. — С. 3. Окремо текст під заголовком "Промова Голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня" опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 17 (4) квітня. — № 55. — С. 1–2.

Подається за публікацією в газеті: Народна воля. — 1918. — 17 (4) квітня. — № 55. — С. 1–2.

Київський селянський повітовий з'їзд відкрився у Києві 7 квітня 1918 р. В його роботі взяли участь 400 делегатів. На порядку денному стояли питання: про політичний момент, земельне, про становище повітової і волосних народних управ, вибори повітового комітету Селянської спілки. З привітанням до з'їзду звернувся голова УЦР М.Грушевський. На з'їзді були присутні керівники Селянської спілки, з промовою виступив міністр земельних справ М.Ковалевський.

с. 130 ***...але і я багато згубив від більшовицької навали...*** — *див. статтю "На переломі" (вміщена в цьому томі).* Відомості про збитки, що понесла родина Грушевських у січні 1918 р., див.: Державний архів Київської області. — Ф. Р–2796. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 1–6.

...я згубив свою найбільшу дорогоцінність — свою книгозбірню, українську старовину... — див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 1. — С. 103–105; *Эрнст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918.

...і поля наші лишаться незасіяними... — загроза, що частина землі залишиться незасіяною, була пов'язана з впровадженням земельного закону. Упродовж березня—квітня 1918 р. до земельних комітетів перейшло чимало поміщицьких земель, плантацій цукроварень. Натомість розподіл відбувався повільно і багато земель залишалося без господаря. Селянство не мало реманенту, посівного матеріалу, а іноді й бажання освоювати отримані землі. Поміщикам проводити весняний засів було заборонено. Від весняних польових робіт залежав майбутній урожай і відповідно спроможність України виконати економічні зобов'язання перед Німеччиною. Тому німецька окупаційна влада вимагала будь-що засіяти всі землі. 6 квітня 1918 р. вона видала наказ про засів полів без попереднього узгодження з урядом УНР, який Мала рада кваліфікувала як втручання німців та австро-угорців у соціально-економічне життя України. На Київському селянському повітовому з'їзді була ухвалена резолюція щодо посівної, в якій наголошувалося, що необхідно засівати всі землі в повіті, повернути земельним комітетам сільськогосподарський реманент. Міністр земельних справ мусив вирішити питання про негайне прийняття закону про користування лісами і націоналізацію цукроварень.

Стара історія

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 21 (8) квітня. — № 59. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський.* Передрукована в газеті: Діло (Львів). — 1918. — Ч. 102; часописі: Вістник політики, літератури і життя (Відень). — 1918. — 5 травня. — Ч. 18. — С. 268–269. З незначними виправленнями автора стаття увійшла до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ "Самостійна Україна". — С. 90–93). Автограф статті, текст якого майже повністю відповідає публікації, зберігається в

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЦДІАК України (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 10–16.). Фрагмент автографа (кінець 5-го і 6-й абзац) втрачено. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 83–88.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С.90–93.

Стаття написана за кілька днів до гетьманського перевороту. Низка політичних та економічних проблем, зокрема неспроможність вирішити земельне питання, призвели до падіння авторитету Центральної Ради, втрати нею важелів влади. Німецька військова адміністрація остаточно пересвідчилась у цьому й активно шукала їй заміну. Див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 104–120; *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий—квітень 1918 р.) // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 47–63. Німці не розуміли намагання українських політиків, особливо членів УПСР, керуватися лише партійними догмами, не враховуючи реальної політичної ситуації. Розчарувавшись у політиці УЦР, частина українського громадянства відверто апелювала до німців. У статті М.Грушевський критикував поведінку своїх опонентів, трактував її як зраду національних ідеалів, бажання за допомогою окупаційної адміністрації вирішити дрібні класові інтереси. Він передбачав зміну влади і вважав, що вона призведе до загибелі національної справи. Тому проводячи історичні паралелі, застерігав українське суспільство від фатальної історичної помилки 250-річної давнини, що призвела до втрати Україною незалежності.

с. 131 ***"Як нас царське величество ласкаво пожалував... згідно з привілеями, потвердженими його царським величеством"*** — М.Грушевський наводить текст звернення послів Богдана Хмельницького, військового судді Самійла Богдановича та переяславського полковника Павла Тетері, до російського царя про видачу грамот на маєтності, поданого ними в березні 1654 р. Витяг з цього звернення, що збереглося в "московській переробці" (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 487–488), М.Грушевський наводить також у своїй фундаментальній "Історії України-Руси" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. II. — С. 827–828). Редакція перекладів звернення в статті "Стара історія" та "Історії України-Руси" різна.

с. 133 ***...серед землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу...*** — йдеться про збіг інтересів земельних власників та німецької окупаційної адміністрації, яка головним своїм завданням в Україні бачила організацію широкомасштабного постачання продовольства та сировини. Здійснити це можна було лише за наявності великого високотоварного поміщицького та селянського господарства. Вимоги про відновлення приватної власності прозвучали на з'їзді Української демократично-хліборобської партії, який відбувся в Лубнах 7 квітня 1918 р. Для подання вимог УЦР з'їзд скерував до Києва спеціальну делегацію, очолювану В.Шеметом. Делегація уклала угоду з "Всеукраїнським союзом земельних власників", яка передбачала повалення Центральної Ради (див.: Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005. — С. 144). Очевидно, ці події стали одним із приводів до написання статті.

...тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви — йдеться про твір Т.Шевченка "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Україні моє дружнеє посланіє": (див. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 351).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)

Ставши на чолі Центральної Ради, М.Грушевський виконував величезний обсяг організаційної роботи, був головним конструктором її політичних рішень, ініціатором та співавтором найголовніших документів. Учений-історик і суспільно-політичний діяч, він узяв на себе також обов'язки головного ідеолога українського руху. Його публіцистичні твори 1917—1918 рр., починаючи від перших статей у "Новій раді" (березень—квітень 1917 р.) і до останньої публікації квітня 1918 р., стали ідеологічним підґрунтям Української революції. Ця публіцистика мала також просвітницький характер. М.Грушевський усвідомлював і відчував величезну потребу в тому, щоб донести "світло свідомості" до пробудженого українського народу і, як зазначав оглядач ЛНВ, спромігся "зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, показуючи стежку, якою повинні йти духовні проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасності" (ЛНВ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 155). Низка брошур, виданих у 1917—1918 рр., відіграла непересічну роль у піднесенні свідомості нації, яка впродовж багатьох поколінь була позбавлена державного життя, національної школи, преси, громадсько-політичних інституцій. Публіцистика видатного історика, творця концепції самостійного розвитку українського історичного процесу не була схожа на типові революційно-пропагандистські "метелики". Вона й до теперішнього часу залишається зразком науковості, ґрунтовної аргументації, широкої ерудиції її автора.

Якої ми хочемо автономії і федерації

Як згадував М.Грушевський у "Споминах", в середині квітня 1917 р. він "ладив ширше політичне credo даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц[ентральної] Ради — "Якої ми хочемо автономії і федерації" (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлась щось чи не в 70 тис. примірниках, в кількох виданнях)" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145). Перше видання брошури побачило світ у Києві 20 квітня 1917 р. (див.: Нова рада. — 1917. — 9 квітня. — № 10; 22 квітня. — № 20). Під назвою "Якої автономії і федерації хоче Україна" праця була передрукована у виданні: Вістник Союзу визволення України. — 1917. — 7 жовтня. — Ч. 171. — С. 642—645; 14 жовтня. — Ч. 172. — С. 661—664. Невдовзі Союз визволення України перевидав її окремою брошурою: *Грушевський М.* Якої автономії і федерації хоче Україна. — Відень, 1917 (бібліографічну замітку про це видання див.: Вістник Союзу визволення України. — 1917. — 18 листопада. — Ч. 177. — С. 752). Віденське окреме видання відрізняється від першого київського лише незначними редакційними правками: замінами рідковживаних слів та виправленнями розділових знаків. У Києві брошура була перевидана другим і третім виданням того ж, 1917 року. За відомостями, поданими київським часописом "Книгар", перше видання вийшло накладом 20 тисяч примірників, друге — 30 тисяч (Книгар. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 246). Відомостей про наклад третього видання не виявлено. Третє видання відрізняється окремими виправленнями в першому розділі та закінченням: до останнього абзацу першого видання внесено зміни та доповнення, а також додано ще один абзац: "*Так повинно зробитись се велике діло [...] ніхто сьому рішенню перечити не має права*". Короткий огляд цієї суспільно-політичної праці подано в бібліографічних оглядах "Літературно-наукового вістника" (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 155) та "Книгаря" (1917. — № 2 (жовтень). — С. 64—65).

Передруки: *Грушевський М.* Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934—1959) / Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. — Нью-Йорк, 1960. — С.142—149; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмо-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ви і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 121–133 (за першим виданням); Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 114–131 (за третім виданням).

Подається за третім виданням.

Праця присвячена теоретико-ідеологічним питаннням Української революції. На прикладі існуючих на той час держав з автономним устроєм (автономії як національні, так і територіальні) він переконливо доводив, чому для України найбільш придатною формою є широка національно-територіальна автономія в складі Російської федеративної держави. Історик показав переваги, які отримає Україна від запровадження автономного устрою. Цілком новим було обґрунтування економічних переваг від утворення єдиного народногосподарського комплексу, діяльність якого буде визначатись інтересами краю. Як учений-аналітик М.Грушевський був переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Провідник українського руху дбав про природне засвоєння гасла автономно-федералістського переустрою Росії, яке "могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України" (цит. за: *Солдатенко В.Ф.* Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 5). Пізніше, залишаючись переконаним федералістом та аналізуючи здобутки і прорахунки Української революції, у своїй публіцистичній праці "Україна окремішна" М.Грушевський писав: "Далі, не може бути й мови про якийсь обов'язок для українців федеруватися невідмінно в рамцях колишньої Російської держави. [...] Всеросійська збиранина областей від "молдавана" і до "фіна" [...] відійшла в область історії й ніхто не має обов'язку її привертати до життя. [...] Се щирі прихильники федерації, котрі під її покровом ще задумують утворити нових лещат для областей і народів колишньої Росії, раз назавсіди мусять відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компрометації федеративної ідеї. [...] Ми мріємо про федерацію світову" (ЛНВ. — 1919. — Т. LXXIII. — Кн. I. — С. 17–18).

с. 138 ***...так було, напр., на Кавказі, де намісники мали широкий круг повновласті...*** — йдеться про особливості адміністративно-територіального врядування в Російській імперії. Намісник (або генерал-губернатор) був найвищим чиновником, головою генерал-губернаторства, яке складалося з кількох губерній. Мав ранг міністра, підпорядковувався безпосередньо царю, іноді — був командувачем військ відповідного військового округу.

...старе земство і городська самоуправа в Росії — йдеться про земства та міські Думи — органи місцевого самоврядування, запроваджені в Росії реформами 1864 р. та 1870 р. Реформи мали на меті створення органів, здатних ефективно вирішувати проблеми провінції. Діяльність їх суворо регламентувалася. Сфера компетенції була обмеженою: місцеве господарство, народна освіта, охорона здоров'я, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Обговорення будь-яких політичних питань категорично заборонялося. Органи самоврядування мали цензовий характер, участь у них обумовлювалася відповідним майновим цензом.

с. 139 ***...австрійське правительство (в жовтні 1916 р.) пообіцяло дати Галичині ширшу автономію...*** — з 1867 р. Галичина мала статус автономної провінції, де перевагу в адміністрації мали поляки (див.: *Грушевський М.* Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 485–527; *Його ж.* Українці // Там само. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 86–109). 23 жовтня (ст. ст.) 1916 р. був виданий указ австрійського цісаря Франца-Йосифа, в якому він доручав голові уряду підготувати законопроект про створення Королівства Польського та розширення автономії Галичини. У

hrushevsky.nbuv.gov.ua

своїх статтях "Проголошення польської самостійності", "Розширення автономії Галичини. Смерть ціс[аря] Франца-Йосифа" та "Незалежна Польща й автономна Галичина" М.Грушевський піддав критичному аналізу цей кон'юнктурний рескрипт, що захищав інтереси лише польської людності Галичини, та висловив занепокоєння долею українського народу (Там само. — Т. 3. — С. 493–511).

Таким автономним життям живуть, наприклад, деякі колонії Англії... — йдеться про т. зв. домініони — англійські колонії, які ще до Першої світової війни отримали статус територій з повним самоврядуванням у внутрішньому житті. У 1867 р. за "Законом про Британську Північну Америку" англійські колонії були об'єднані в одне територіальне утворення — Канаду. У 1901 р. за законом британського парламенту був утворений Австралійський союз, 1909 р. — Південно-Африканський союз.

...автономія Хорватії в Угорській державі забезпечена конституцією... — Хорватія була однією з автономних провінцій, що входили до складу Угорщини, яка з 1867 р. утворювала разом з Австрією двоєдину Австро-Угорську імперію.

с. 140 ***...і так само про Фінляндію*** — йдеться про приєднання Фінляндії до Росії на правах великого князівства, яке відбулося за Фрідріхсгамським миром у 1809 р. після російсько-шведської війни 1808–1809 р. Перед тим з 1593 р. Фінляндія перебувала під повним шведським контролем.

...з російської партії "Народної свободи"... — йдеться про Конституційно-демократичну партію, засновану у жовтні 1905 р. лівим крилом російського ліберального руху. Партія парламентського типу складалася з інтелектуальної еліти Росії. Лідери: П.Мілюков (голова), В.Набоков, П.Струве, А.Шингарьов. У 1917 р. підтримувала національно-культурні вимоги українців, проте питання про надання Україні автономії відкладала до Установчих зборів.

с. 141 ***...подивіться в брошурі "Вільна Україна"*** — йдеться про статтю М.Грушевського "Чи Україна тільки для українців?", що ввійшла до згаданої збірки (*див. названу працю в цьому томі*).

с. 141–142 ***Сюди, значить, мусять ввійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська... і Ставропольської губ[ерній]*** — пор.: *Грушевський М.* Новий поділ України (*стаття вміщена в цьому томі*).

с. 142 ***...в городах тепер українців менше...*** — йдеться про значну перевагу неукраїнців у складі міського населення. За переписом населення 1897 р. лише 16,6% українців мешкали в містах. У 1917 р. серед губернських міст українці становили більшість лише в Полтаві та Чернігові.

с. 144 ***...та й поважилося зломити свій "трактат Б.Хмельницького"...*** — йдеться про указ Петра I від 16 травня 1722 р. про заснування Малоросійської колегії — органу управління Гетьманщиною. Вона контролювала гетьмана, гетьманську канцелярію і найвищий військовий суд. Після смерті І.Скоропадського вибори нового гетьмана були заборонені. Наказний гетьман П.Полуботок, який виступав проти обмеження автономії України, разом зі своїми однодумцями був ув'язнений (1723). Таким чином Україна поступово втрачала автономні права. Остаточно автономний устрій України був ліквідований за Катерини II, починаючи від скасування гетьманського уряду (1764) і закінчуючи знищенням Запорозької Січі (1775) та військового устрою Гетьманщини (1783).

Так і Фінляндія — доти мала свою конституцію, признану їй російським правительством, доки воно її не скасувало — йдеться про скасування у 1910 р. російським урядом указу 1906 р., за яким у Фінляндії був запроваджений новий сеймовий статут, фактично конституція.

с. 145 ***Про се в книжці М.Залізняка "Головні федерації сучасного світу"*** — праця вийшла окремим виданням у Львові 1914 року. Перед тим друкувалася окремими статтями в ЛНВ: Головні федерації сучасного світу: Німецька імперія (1910. — Т. XLIX. — Кн. 2. —

hrushevsky.nbuv.gov.ua

С. 425–453); Головні федерації сучасного світу: Швейцарська федерація (Там само. — Кн. 3. — С. 531–564); Головні федерації сучасного світу: Сполучені Держави Північної Америки (1912. — Т. LVII. — Кн. 1. — С. 139–158; Кн. 2. — С. 274–286; Кн. 3. — С. 504–520).

с. 148 ***...білоруси, литовці, латиші, ести, грузини й ін. ...*** — представники цих народів взяли участь у З'їзді народів Росії (вересень 1917 р., Київ), організатором якого виступила Українська Центральна Рада (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 303–304). Невдовзі внаслідок національно-визвольних рухів цих народів колишньої Російської імперії на її території були утворені незалежні держави: 16 лютого 1918 р. проголошена Литовська Республіка, 21 лютого 1918 р. — Білоруська Народна Республіка; 17 листопада 1918 р. — Латвійська Республіка, 19 травня 1919 р. — Естонська Республіка, 26 травня 1918 р. — Грузинська Демократична Республіка.

Хто такі українці і чого вони хочуть

Перше видання праці "Хто такі українці і чого вони хочуть" вийшло на початку травня 1917 р. після брошури "Якої ми хочемо автономії і федерації" (див.: Народна воля. — 1917. — 10 (23) травня. — № 6). Друге видання побачило світ на початку червня 1917 р.: останній абзац його починається фразою: "Хвиля перед двома місяцями була радісна. Тепер, — я дописую сі слова при кінці мая — вона стає тривожна й грізна" (с. 16). Перше і друге видання вийшли накладом 30 тис. примірників (див.: Книгар. — 1918. — № 5 (січень). — С. 246–247). У другому виданні з розділу "Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці?" виділено і розширено новий розділ "Якого треба права для України?", доповнено розділ "Якого добробуту хочуть українці своєму народові?" та додано новий, останній — "Як же йти до того?". Короткий огляд праці поданий у бібліографічних оглядах "Літературно-наукового вістника" (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень) — С. 156) та "Книгаря" (1917. — Ч. 1 (вересень). — С. 20). Оглядач ЛНВ зазначав, що брошура "Хто такі українці і чого вони хочуть" надто потрібна "з огляду на малу до останнього часу свідомість нашого народу".

Перше видання брошури передруковане: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 109–120; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 61–75.

Подається за другим, доповненим виданням (К.: З друкарні товариства "П.Барський", 1917).

До написання брошури за такою темою М.Грушевського спонукало ознайомлення із запитами, що надходили до Інформаційного бюро Центральної Ради. Відчувалася велика потреба, навіть у свідомих українців, більше знати про походження та історію свого народу, краще усвідомлювати, які вимоги вони мають відстоювати саме як українці. Тематично вона складалася з двох частин. В історичному начерку про походження назви "Україна" та народу "українці" М.Грушевський спирався на власну концепцію осібного історичного шляху українського народу. Вперше вона була сформульована 1904 р. у статті "Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 75–82). Спираючись на тогочасні реалії, автор вітав поступову консолідацію усіх прихильників українства в українську політичну націю. Другу половину брошури він присвятив політичним та економічним вимогам українського руху. В цей час Українська революція стрімко йшла на підйом, тому це була цілком оптимістична програма. За його власним свідченням, це був «начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — "кожному по

hrushevsky.nbuv.gov.ua

його потребам і від кожного по його спромозі» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145).

с. 152 ***Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібного митрополита...*** — йдеться про перенесення у 1300 р. за часів митрополита Максима митрополичої кафедри з Києва до Владимира-на-Клязьмі. У 1303 р. за ініціативою галицько-волинського князя Юрія Львовича була заснована Галицька митрополія. Грамота про її створення була видана імператором Візантії Андроніком II Палеологом і константинопольським патріархом Афанасієм. До складу Галицької митрополії увійшли єпархії: Галицька, Володимирська, Перемиська, Луцька, Турівська і Холмська. Першим галицьким митрополитом став грек Ніфонт (1303–1305). У 1347 р. митрополія була ліквідована; відновлена в 1371 р. У 1401 р. припинила існування. Титул галицьких митрополитів був приєднаний до титулу митрополитів київських.

с. 153 ***...“Великої, Малої і Білої Руси”*** — цій темі М.Грушевський присвятив свою історичну розвідку “Велика, Мала і Біла Русь” (Україна. — 1917. — Кн. 1–2. — С. 7–19).

с. 154 ***...за свобідніших років 1904–1914*** — початок певних послаблень М.Грушевський пов'язує з «“весною” Святополка-Мирського» [міністра внутрішніх справ Росії (серпень 1904–січень 1905), який прагнув співпрацювати з опозицією. — *Упорядн.*]. Ця “весна” дозволила вченому видрукувати у 1904 р. в Петербурзі “Очерк истории украинского народа” та принесла йому «радісну вістку — допущення до Росії “Історії [-України-Руси]”» (див.: *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 232–233). Офіційно утиски на українство скасовані після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. 24 листопада 1905 р. були видані тимчасові правила про свободу друку, що дозволяли періодичні видання мовами народів Росії.

...стала цензура знову не дозволяти українського імені... — *див. коментар до статті “Велика хвиля”.*

с. 154–155 ***...газет та брошур українських таки й зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року*** — першим українським часописом на підросійській Україні стала газета “Хлібороб — селянський часопис”, яку видавали діячі Лубенської Громади брати Шемети (перший номер вийшов 12 листопада 1905 р., загалом видруковано 5 чисел). У вересні 1905 р. Українська народна партія почала видавати часопис “Самостійна Україна” (вийшло лише одне число). З кінця грудня 1905 р. в Полтаві започаткований тижневик “Рідний край”. Першим українським щоденним періодичним органом у Наддніпрянській Україні стала газета “Громадська думка”, що почала виходити з 31 грудня 1905 р. Видавці: Є.Чикаленко, В.Симиренко, В.Леонтович. Детально див.: *Доманицький В.* Українська преса в 1906 році // Україна. — 1907. — Т. I. — Ч. II. — С. 48–65; *Животко А.* Історія української преси. — К., 1999. — С. 191–197.

с. 155 ***Але не тільки хто прирожденний українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу...*** — йдеться про формування української політичної нації, яка базувалася на місцевому, територіальному патріотизмі. Вона мала об'єднати усіх прихильників українства, незалежно від національності.

с. 157 ***Солдати українські в Петрограді перші піднялися проти гнобителів українського народу...*** — йдеться про події Лютневої революції у Петрограді. Учбова команда Волинського полку, який рекрутувався вихідцями з України, 27 лютого 1917 р. першою приєдналася до повсталого народу.

с. 161 ***...як при викупі земель від поміщиків тоді, як панщину касовано*** — йдеться про реформу 1861 р., що скасувала кріпосне право. Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу ви-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

платити всю суму, посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

...так, як сталося десять літ тому — йдеться про державний переворот 3 червня 1907 р., що ознаменував поразку революції 1905–1907 рр. Царським маніфестом була розпущена II Державна Дума й оголошений новий виборчий закон реакційного змісту.

с. 163 ***До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники, й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського*** — йдеться про демократичний характер українського руху, без розмежування класів і верств. УЦР не стала його уособленням, від початку вона формувалася на класовій основі. З 19 представлених у ній політичних партій 17 були соціалістичними. Програмні документи та діяльність УЦР також свідчили про її соціалістичний характер. Утворена у травні 1917 р. несоціалістична Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), яка стояла на виразній національній платформі й об'єднувала земельних власників (селянство також), не отримала представництва в УЦР, хоча вимагала цього. Попри видатний вклад в українську справу, Є.Чикаленко спочатку не був обраний до УЦР. І хоч пізніше увійшов туди в складі представництва від українських партій, участі в роботі Ради не брав. Згодом він з гіркотою писав у спогадах, що у 1917 р. "як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги брати участи в будуванні Української Держави" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). — К., 2003. — С. 30).

Звідки пішло українство і до чого воно йде

Праця написана у квітні–травні 1917 р. Перше видання вийшло на початку травня 1917 р. (див.: Народна воля. — 1917. — 10 (23) травня. — № 6). Друге видання (без змін) побачило світ не пізніше червня 1917 р., позаяк на 4-й сторінці його обкладинки вміщена реклама книг та брошур М.Грушевського, виданих за червень 1917 р. Серед них і брошура "Звідки пішло українство і до чого воно йде". Перше і друге видання вийшли накладом 30 тис. примірників (див.: Книгар. — 1918. — № 5 (січень). — С. 246–247). Короткий огляд цієї суспільно-політичної праці поданий у бібліографічних оглядах "Літературно-наукового вістника" (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 156) та "Книгаря" (1917. — Ч. 2 (жовтень). — С. 64–65). Оглядач "Книгаря" О.Дорошкевич наголошував на важливості цієї історико-популярної праці та зазначав, що вона "покаже середньому читачеві, що українці — не безбатченки якісь, а їх пізніші національні ідеї починаються ще здавна".

Передруки: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 38–53; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 76–94.

Подається за другим виданням (К.: З друкарні Акц. т-ва "Петро Барський", 1917).

Праця, за визначенням самого автора, — це "короткий нарис української історії" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145), викладений за його концепцією, на основі якої була створена фундаментальна "Історія України-Руси". Для широкого загалу це було нове слово, оскільки в офіційній російській історіографії українцям було відмовлено в окремому історичному розвитку. Нарис зображав українців як давній народ з власною історією, багатою культурою. Автор акцентував на знакових подіях української історії — боротьбі за державність, поступовій втраті незалежності. Своїм викладом української історії М.Грушевський переконливо довів право українців на самостійне державне життя.

с. 166 ***...а з того 30 мільйонів з верхом було українців...*** — на початку 1912 р. у своїй статті "Украина и украинство", посилаючись на спеціальні статистичні дослідження В.Охримовича, В.Кошового та С.Томашівського, М.Грушевський називає цифру української людності підросійської України: 28 мільйонів (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 134).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

...так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави... — у названій вище статті М.Грушевський подає також відомості щодо української людності Австро-Угорщини: 4,5 млн; зокрема в Галичині — понад 3,5 млн, Буковині — понад 300 тис., Північній Угорщині — близько 500 тис. (Там само. — С. 133–134).

с. 167 ***...коли впала Кримська орда і перенесено Запорозьке військо на Кубань...*** — йдеться про одне з найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі 1775 р., — "Військо вірних козаків Чорноморських" (1788–1860). Внаслідок Першої російсько-турецької війни Кримське ханство у 1783 р. було приєднане до Росії. На землях між Бугом і Дністром, що раніше йому належали, за наказом Катерини II, у 1788 р. з колишніх запорожців було утворене Чорноморське козацьке військо. Брало активну участь у Другій російсько-турецькій війні (1787–1791), за що за велінням Катерини II від 1792 р. було переселене на Кубань.

...повстання, що пішло під проводом Б[огдана] Хмельницького, хотіло об'єднати під козацькою кермою не тільки українські, а й білоруські землі — перша спроба приєднання була невдалою. У 1649 р. в Білорусії козацькі повстанські загони зазнали поразки від литовського гетьмана Я.Радзивилла. На основі союзного договору, укладеного 1657 р. зі шведами проти Речі Посполитої, Південна Білорусія була прилучена до складу Гетьманщини. 20 червня того ж року Б.Хмельницький прийняв присягу від шляхти Пінського повіту, який приєднався до української держави. У 1659 р., за угодою гетьмана Ю.Хмельницького з московським урядом (Переяславські статті), козацькі полки були виведені з Білорусії.

с. 168 ***...літературно-політичне відродження, що пішло з кінцем XVIII віку...*** — процес був започаткований виданням українською мовою у 1798 р. "Енеїди" І.Котляревського, яке викликало в суспільстві інтерес до народної української мови, звичаїв, культури, історії часів козаччини.

Культурний рух XVI ст. — громадський і церковний — був першим відродженням українського громадянства — на українських землях у цей час працювали першодрукарі Іван Федоров та Петро Мстиславець, діяли культурні осередки, створені у власних маєтках українськими магнатами Г.Ходкевичем, кн. А.Курбським, кн. Ю.Слуцьким. Існувала Острозька школа (академія), заснована бл. 1576–1580 рр. Костянтином-Василем Острозьким. При школі діяло учене товариство, до якого входили Герасим і Мелетій Смотрицькі, Мартин Броневський, Клірик Острозький. Завдяки їхнім старанням у 1580 р. побачив світ найвизначніший твір слов'янського друкарства — Острозька біблія.

Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського... — йдеться про І.Вишенського — видатного українського письменника-полеміста (між 1545–1550 — між 1621–1633). Перебуваючи ченцем на Афоні, надсилав в Україну пристрасні послання, адресовані до кн. К.Острозького, братств, священиків і всіх українців. Десять із них були об'єднані в рукописну "Книжку" (бл. 1600).

...воно передає сей погляд народу на козацтво... — йдеться про вірш Т.Шевченка "Буває, в неволі іноді згадаю...", написаний у 1850 р. в Оренбурзі (*Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 224–225).

с. 169 ***...але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності*** — йдеться про соціальну нерівність, що за Гетьманщини ставала дедалі помітнішою, розділяючи козацьку старшину, яка ставала панівним класом, і рядових козаків. Детально див.: *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) — К., 1995; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К., 1998.

Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, признавши зверхність султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем... — йдеться про неспроможність козацької держави Б.Хмельницького самостійно протистояти Речі Посполитій, що спонукало до пошуку зовнішньої підтримки. До частої зміни союзників також призводили внутрішні суперечності й суперництво козацької

hrushevsky.nbuv.gov.ua

верхівки. Детально див.: *Крип'якевич І.* Турецька політика Б.Хмельницького (Матеріали) / Коментарі Я.Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 111–196; *Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років //Там само. — С. 101–110; *Його ж.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. — Львів, 1996. — Ч. І: 1654 рік.

...і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою — йдеться про Гадяцький договір 1658 р. (*див. коментар до статті "Велика хвиля"*).

с. 170 *Українські посли, що поїхали до Москви дістати від царя письменне потвердження на свої домагання...* — йдеться про послів Богдана Хмельницького, військового суддю Самійла Богдановича та переяславського полковника Павла Тетерю, які на своє звернення до російського царя про видачу грамот на маєтності отримали підтвердження. Цей факт разом з текстами жалуваних грамот М.Грушевський подає в "Історії України-Руси" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. II. — С. 827–830).

...цар Петро, зломивши сю умову самовільно... — *див. коментар до брошури "Якої ми хочемо автономії і федерації"*.

...вчинив перемир'я з Польщею... — йдеться про перемир'я, підписане між Москвою і Річчю Посполитою у Вільно в 1656 р.

В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав... — текст цього маніфесту Війська Запорозького з обґрунтуванням причин розриву з Москвою та відновлення державних зв'язків з Польщею (Гадяцька унія) 1908 р. опублікував Н.Молчановський в "Архиве Юго-Западной России" (ч. III, 8 т.). Витяг з нього подає М.Грушевський у своїй праці "Виговський і Мазепа" (див. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 386–387).

...в брошурі "Переяславська умова"... — йдеться про історичну працю М.Грушевського "Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти", написану в 1917 р. Упродовж 1917–1918 рр. вийшли три видання праці.

с. 171 *...Так упав Многогрішний, потім Дорошенко* — йдеться про втручання московської влади у внутрішнє життя України. 13 березня 1672 р. в результаті промосковської старшинської змови гетьман Д.Многогрішний був ув'язнений і відправлений до Москви, а згодом засланий з родиною до Сибіру. Гетьман П.Дорошенко — найближчий соратник і продовжувач справи Б.Хмельницького, усе життя якого було спрямоване на досягнення державної незалежності та збереження територіальної єдності України, також повною мірою відчув на собі віроломство московської влади.

Воно вернуло українські порядки... — йдеться про скасування Малоросійської колегії (1722–1727) і відновлення гетьманства у 1727 р.

"З політичного життя України" — йдеться про збірку історичних праць М.Грушевського "З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови" (К., 1917), куди увійшла також стаття "Виговський і Мазепа", де автор розглядає проблему підписання Гадяцького договору 1658 р. (Там само. — С. 386–396).

...Українське громадянство в своїх наказах на скликане Катериною II зібрання депутатів в 1767 р. ... — *див. коментар до статті "Важна хвиля"*.

с. 172 *Я золотом розтопленим... і всі муки...* — тут М.Грушевський подає витяг з містерії Т.Шевченка "Великий льох". У середині 1840-х рр. фрагменти містерії поширювалися серед учасників Кирило-Мефодіївського братства, були вилучені в них під час арештів. (див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 322–323).

...так званім братстві Кирила і Мефодія — *див. у цьому томі статтю "В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи" та коментар до неї.*

с. 175 *...Германія стала федерацією вже кількадесят літ...* — йдеться про об'єднання Німеччини. У 1867 р. була утворена федеративна держава Північно-Німецький союз, до складу якої увійшли 18 держав і 3 вільних міста. У 1870 р. до нього приєднались ще 4

hrushevsky.nbuv.gov.ua

південнонімецькі держави. 18 грудня 1871 р. була проголошена Німецька імперія. Див.: *Залізняк М.* Головні федерації сучасного світу: Німецька імперія // ЛНВ. — 1910. — Т. XLIX. — Кн. 2. — С. 425–453.

с. 177 *Національні почуття... зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв* — йдеться про консолідацію суспільства на національному ґрунті. На той час М.Грушевський під впливом швидкого поширення і масового характеру національного руху ще уявляв українське суспільство консолідованим. Але соціальна революція, що розгорталася в Україні одночасно з національною, дедалі більше поглиблювала розшарування суспільства. Соціалістичні партії вважали це цілком закономірним. В.Винниченко на з'їзді ТУП у березні відверто заявляв, що черговим завданням є диференціація українства. З цього приводу М.Грушевський зробив ремарку: "Діагноз був правильний, для тодішніх обставин дещо передчасний, бо "Конгрес" пройшов потім іще під знаком єдиного українства" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 113). Як засвідчили подальші події, саме єдності бракувало українському суспільству в часи Української революції (1917–1921).

Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий

Праця "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий" вийшла у Києві з друкарні товариства "П.Барський" у липні 1917 р. відразу по ухвалі II Універсалу Української Центральної Ради від 3 липня 1917 р. Вона стала другим, доповненим варіантом брошури під назвою "Українська Центральна Рада й її Універсал", що побачила світ після проголошення 10 червня 1917 р. I Універсалу. Про вихід першого видання газета "Нова рада" 24 червня 1917 р. повідомила: "Друкується і за три дні вийде його ж [М.Грушевського. — *Упоряд.*]: "Українська Центральна Рада й її Універсал" (Нова рада. — 1917. — 24 червня. — № 72. — С. 4). Усі глави попереднього видання повторені у другому з незначними скороченнями чи доповненнями. Перше видання, на відміну від другого, містить тексти записки з питань автономії України, поданої 16 травня 1917 р. делегацією УЦР до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів; резолюції, прийнятої на сесії УЦР 2–3 червня у зв'язку з відмовою Тимчасового уряду розглянути подані вимоги, а також резолюції, винесеної Другим Всеукраїнським військовим з'їздом 8 червня 1917 р. з вимогами проголошення автономії України (у другому виданні М.Грушевський коротко передає зміст цих документів). Закінчується перше видання брошури главою "Що єсть, а чого нема в Універсалі", яка в другому виданні в скороченому варіанті приєднана до попередньої глави "Що сказала Ц[ентральна] У[країнська] Рада в Універсалі". Суттєвим доповненням другого видання є нова глава "Як порозумівся ц[ентральний] рос[ійський] уряд з У[країнською] Ц[ентральною] Радою", де висвітлені події, що передували прийняттю II Універсалу, та сам текст цього Універсалу. За відомостями, поданими часописом "Книгар", брошура вийшла накладом 13,5 тис. прим. (Книгар. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 246–247). Бібліографічний огляд першого видання брошури подав у часописі "Книгар" О.Дорошкевич (1917. — Ч. 2 (жовтень). — С. 64–65). У ньому він наголошував, що своєю працею "Українська Центральна Рада й її Універсал" автор «розв'язує дуже важне, і, здається, найбільш темне для широких кіл питання — про Українську Центральну Раду. Наші люди живляться найбільш російськими газетами, а всі ми знаємо, що пишуть про нас наші вороги, а найбільше — наші "приятелі" — київські російські газети всяких напрямів. Через те необхідно пускати в народ більш правдивих звісток про велику організуючу ролю Ради». Друге видання було назване оглядачем ЛНВ М.Новенком "історичним документом класичного свідка, який кидає яскраве світло на той шлях, що веде Україну до її оконечної мети, себто до широкої національно-територіальної автономії України в демократичній, Російській Республіці" (ЛНВ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. II–III. — С. 344–345).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Текст брошури "Українська Центральна Рада й її Універсал" перевиданий у збірці: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментаря О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 5–24. Друге, доповнене видання передруковане в часописі: Книжник (К.), 1991. — № 4. — С. 1–16 (Вкладка).

Подається за другим, доповненим виданням.

Праця є начерком українського національного руху від утворення Центральної Ради до проголошення української автономії, зафіксованого її Першим Універсалом. Автор ґрунтувався на матеріалах власних статей, що друкувалися протягом цього часу в періодичній пресі (увійшли до цього тому). У стислому, стриманому, майже без емоцій викладі відображені головні політичні події березня—липня 1917 р. Детальніше події, описані в брошурі, М.Грушевський подає у своїх спогадах (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 122–158).

с. 181 ***...до центрального Тимчасового уряду Росії, тоді вже оновленого представниками соціалістичних партій...*** — йдеться про перший коаліційний Тимчасовий уряд, утворений 5 травня 1917 р., до складу якого увійшли 6 міністрів-соціалістів, серед них лідери есерів — В.Чернов, О.Керенський та соціал-демократів (меншовиків) — І.Церетелі, М.Скобелєв.

Подаючи до його відома домагання українського народу... — йдеться про звернення делегації Української Центральної Ради до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України (9 пунктів), подане 16 травня 1917 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 93–98). Наради представників міністерств Тимчасового уряду з делегацією Центральної Ради, які відбувалися 20–22 травня 1917 р., виявилися безрезультатними. *Див. коментар до статті "Що воно?".*

Се й учинили прислані до У[країнської] Ц[ентральної] Ради міністри... — йдеться про приїзд до Києва міністрів Тимчасового уряду О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. В результаті проведених з ними 28–30 червня переговорів був досягнутий компроміс, зафіксований у II Універсалі УЦР. Детально див.: *Кудлай О.Б.* Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // УІЖ. — 1999. — № 6. — С. 43–54; *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 140–145.

с. 182 ***...стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ...*** — *див. коментар до статті "Тимчасовий український уряд".*

с. 183 ***З'їзд сей призначено на Великодні свята, 6, 7 і 8 квітня*** — *див. коментар до статей "На Всеукраїнський з'їзд" та "По Українськім національнім з'їзді, 6–8 квітня".*

с. 184 ***Таку постанову прийнято 7 травня...*** — йдеться про ухвалене 7 травня 1917 р. Третіми загальними зборами рішення про повноваження УЦР займатися вирішенням не лише політичних, а й економічних питань. Того ж дня була утворена економічна комісія з представників тих партій (по 2), які мали свою економічну програму, тобто — УПСФ, УПСР та УСДРП.

с. 185 ***...через з'їзди, які наказала вона скликати по губерніях, повітах і городах*** — йдеться про територіальні українські національні з'їзди — представницькі збори української громадськості, які після Українського національного конгресу були проведені на місцях з метою обрання крайових керівних органів українського руху. Протягом квітня—червня 1917 р. губернські з'їзди відбулись у восьми українських губерніях, у Таврійській — в серпні 1917 р. (див.: *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень—листопад 1917 р.) // УІЖ. — 2003. — № 3. — С. 71; Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003).

с. 186 ***Війна відірвала від місць, як рахують, коло 4-х мільйонів наших людей*** — Сучасна українська історіографія визначає кількість українців у складі російської армії на

hrushevsky.nbuv.gov.ua

початку 1917 р. — 3,5 млн (*Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. — Львів, 1997. — С. 24).

...14 квітня з'їзд представників військових організацій ухвалив зібрати Всеукраїнський військовий з'їзд... — йдеться про об'єднані збори представників військових частин з фронту, Київського гарнізону і різних тилових військових організацій, а також членів Організаційного українського військового комітету, які ухвалили скликати 5 травня 1917 р. у Києві з'їзд "представників української нації від військових частин" за модусом представництва — один делегат від кожної окремої частини. З'їзд скликали під патронатом УЦР (див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. — С. 201).

с. 187 ***...воєнний міністр дав знати по арміям, що він вважає сей з'їзд несвоєвременним...*** — *див. коментар до [Промови на II Всеукраїнському військовому з'їзді (5 червня 1917 р.)].*

...Українська селянська спілка... — масова професійно-класова селянська організація, що об'єднувала незаможне селянство України. Перебувала під впливом УПСР. Заснована на з'їзді діячів українського села у квітні 1917 р. Голова — М.Стасюк. На I Всеукраїнському селянському з'їзді (28 червня—7 липня 1917 р.) обраний ЦК Селянської спілки в складі: М.Ковалевський (голова), П.Христюк, А.Степаненко, І.Пугач, М.Стасюк та ін. Відстоювала соціалістичні позиції, в земельному питанні виступала за ліквідацію приватної власності на землю. У 1917 р. була найбільш масовою і впливовою політичною організацією українського селянства, мала осередки майже в усіх селах, волостях, повітах та губерніях.

с. 188 ***Передала йому через Національну укр[аїнську] раду в Петербурзі...*** — *див. коментар до статті "Чи вияснюється?".* Див. також: *Сергійчук В.* Михайло Грушевський і українство Петрограду // Український історик. — 1997. — Ч. 1–4.— С. 187–191.

с. 190 ***Українізацію школи поширить на середню і вищу школу всеї України*** — на той час міністерство освіти Росії визнало права місцевих мов як викладових для державної освіти лише в початковій школі. В Україні було дозволено відкривати приватні українські середні школи, вводити в учительських інститутах та семінаріях виклад українознавства — української мови, історії літератури, історії та географії України. Було обіцяно заснування у вищий школі кафедр української мови, історії, географії та історії права.

с. 191 ***...саме йшли переговори з Кронштадтською радою, що відмовила послуху урядові...*** — йдеться про інцидент, що виник у Кронштадті (місто і фортеця на березі Фінської затоки неподалік Петрограда). Кронштадтська рада ліквідувала посаду комісара Тимчасового уряду і 17 травня 1917 р. оголосила себе єдиною владою в місті. Преса широко коментувала цю подію, оцінюючи її як анархізм. У переговорах з метою полагодження конфлікту 23—24 травня брали участь міністри-соціалісти І.Церетелі та М.Скобелєв. Детально див.: *Минц И.И.* История Великого Октября.— М., 1978. — Т. 2. —С. 327–329.

Формулювання своєї постанови він полишив юридичній нараді при ц[ентральному] уряді... — *див. коментар до статті "Треба ясніше!".*

с. 192 ***Телеграма була об'явлена йому...*** — *див. коментар до [Промов на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня) 1917 р., 2 (15 червня) 1917 р.].*

с. 193 ***Супроти сього "самостійники" дали також заяву...*** — йдеться про виступ військового лікаря В.Кекала, який представляв групу делегатів, що називала себе "самостійниками". Як з'ясувалося, вони відстоювали не повну державну самостійність, а лише право України самостійно втілювати в життя автономію. Реакція делегатів, які схвально зустріли цю заяву, свідчила, що самостійництво на з'їзді не знаходить підтримки. Це підтвердив і виступ представника "Братства української державності" Лукіянова, який також заявив, що самостійники на даний момент не домагаються окремої української держави (*Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — К., 1992. — №. 7. — С. 38–39).

...відслуженого 1-м Українським полком... — йдеться про 1-й Український охочекомонний (добровільний) полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Заснований з ініціативи

hrushevsky.nbuv.gov.ua

М.Міхновського на нараді українців-військовослужбовців Київської військової округи 29 березня 1917 р. Полк був створений із солдатів-українців, що зібралися на етапно-розподільчому пункті в Києві. Першим командиром був обраний Д.Путник-Гребенюк. Після того, як 21 квітня був отриманий дозвіл військового командування, І Всеукраїнський військовий з'їзд виніс резолюцію про створення Першого Українського полку, зарахував до його складу 3400 вояків і призначив командиром підполковника Ю.Капкана. 26 липня 1917 р. за наказом УЦР полк виїхав на Південно-Західний фронт. У січні 1918 р. брав участь у боях з червоногвардійськими загонами в Києві.

с. 196 ***Вони накликали ц[ентральний] уряд вжити проти У[країнської] Ц[ентральної] Ради найсильніших заходів, навіть сили*** — йдеться про реакцію російського громадянства. Найвпливовіші російські газети "День", "Речь", "Биржевые ведомости", "Новое время" та ін. активно коментували події в Україні, пов'язані з проголошенням Універсалу УЦР. Майже всі коментарі засуджували діяльність Центральної Ради, однак відрізнялись нюансами оцінок і визначенням майбутніх перспектив. Кадетська "Речь" писала про Універсал як про ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, називала його злочином проти закону і вимагала від уряду рішучих дій проти українців. Особливо ворожу позицію зайняв "Киевлянин", оприлюднену в статті головного редактора В.Шульгіна "Против насильственной украинизации Южной Руси" (див.: *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух... — С. 73–74; *Його ж.* Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 155–156; Український національно-визвольний рух... — С. 430–431; 570–572).

...збори представників повітових управ всеї Київщини... — йдеться про нараду членів губернського і повітових земств Київщини, що відбулась 15 червня 1917 р. На ній обговорили і схвалили І Універсал, висловили готовність тісно співпрацювати з УЦР та підтримувати її матеріально. З метою забезпечення демократичних методів діяльності земських установ нарада ухвалила розпочати поступовий перехід земського діловодства на українську мову, змінити всі вивіски та печатки на українські. Для цього нарада вирішила організувати при губернській управі вечірні курси української мови (див.: Український національно-визвольний рух... — С. 432–433).

...земські збори Полтавської губ[ернії]... — йдеться про надзвичайне зібрання Полтавського губернського земства 20–21 червня 1917 р. Після обговорення Універсалу зібрання ухвалило резолюцію, де визнало Українську Центральну Раду "правомочним органом всього українського народу", заявило готовність повної підтримки її "в заведенню основ автономії України", висловило сподівання, що Тимчасовий уряд визнає свої помилки і порозуміється з українцями (Там само. — С. 472–478).

с. 198 ***...16 червня, вийшла відозва його...*** — йдеться про відозву Тимчасового уряду до українського народу, витяг з якої в перекладі українською подає М.Грушевський (Там само. — С. 442–444).

с. 199 ***...українська маніфестація солдатів і робітників, що відбулася в Петербурзі в неділю 25 червня...*** — йдеться про демонстрацію (до 30 тис. учасників), влаштовану українцями — солдатами гарнізону і робітниками Путіловського заводу на підтримку Універсалу УЦР. Демонстранти несли понад 100 знамен і транспарантів з написами: "Хай живе вільна, автономна Україна", "Хай живе Українська Центральна Рада", "Українське військо для оборони рідного краю", співали українських пісень. У Петрограді пройшли чутки, що судна Балтійського флоту, укомплектовані українцями, загрожують активними діями, якщо Універсал не буде визнаний Тимчасовим урядом (Киевская мысль. — 1917. — 27 июня; Русская воля. — 1917. — 27 июня).

...25 і 26 червня, в Києві принципіально намітилося вже порозуміння з неукраїнськими демократичними організаціями щодо їх приступлення до У[країнської] Ц[ентральної] Ради — 24 червня відбулось спільне засідання виконкомів міських рад об'єднаних громадських організацій, робітничих і військових депутатів та Генерального секрета-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ріату, яке вирішило обрати комісію для вивчення питання про склад і функції крайового органу влади. 25 червня П'яті загальні збори УЦР утворили Комісію з вироблення автономного статуту України, до якої ввійшли 29 представників національних меншостей та 71 українець (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 125).

с. 201 ***...передає верховну крайову власть на всю українську землю*** — на підставі угоди, зафіксованої в II Універсалі УЦР, був розроблений "Статут вищого управління Україною" від 16 липня 1917 р., який визначив правовий статус та компетенції Генерального секретаріату (Там само. — С. 180–182).

А ближче про те, як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської Республіки, сподіваюся поговорити в осібній брошурі ("Новий лад України") — найвірогідніше, йдеться про наступну брошуру М.Грушевського під назвою: Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.) (Продовження брошури: "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий"). У ній автор детально висвітлює відносини Української Центральної Ради з Тимчасовим урядом упродовж липня—серпня 1917 р.

Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.) (Продовження брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий")

Праця вийшла вперше окремою брошурою з друкарні Акціонерного товариства "Петро Барський в Києві" у вересні, можливо, на початку жовтня 1917 р. Про це свідчать відомості, подані у видавничій хроніці часопису "Книгар": "В близькому часі має вийти затримана подіями брошура "Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.)" (Книгар. — 1917. — Ч. 1 (вересень). — С. 39). У бібліографічному огляді "Книгаря" О.Дорошкевич наголосив на винятковому значенні цієї праці для освітлення тогочасних подій Українськї революції: "Автор у цій брошурі розповідає про ту політичну боротьбу, яка в результаті дала нам Генеральний секретаріат в сучасній його конструкції. Але автор не просто переказує добре відомі нам факти з славнозвісної епохи українсько-російської згоди. Він аналізує ці факти, освітлює їх з певного боку як людина, яка весь час стояла в самому центрі нашого політичного руху. Остання риса робить брошуру цікавою для всякого українця, бо вона збирає докупи всі поодинокі факти і дає широку спільну картину, яка доводить читача майже до наших днів" (Книгар. — 1917. — Ч. 4 (грудень). — С. 187). У 1919 р. праця була перевидана: Ukrajina a Rusko // Sbirka informačnich a časovych pojednáni o ucrajinské otázcé. — Kyjiv, Praha, 1919. Фотокопія обкладинки цього перевидання зберігається: ІР НБУВ. — Ф. 357. — Од. зб. 71. Переклад праці французькою мовою зберігається: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 1–144.

Текст брошури українською мовою передрукований у скороченому варіанті у виданні: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментаря О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С.25–38. Скорочення як основного тексту, так і приміток автора, унеможливлює сприйняття цілісності праці та посилання на неї.

Подається за першодруком.

За формою і стилем брошура є продовженням попередньої. У ній розглянуті стосунки між Центральною Радою і Тимчасовим урядом від середини червня і до кінця серпня 1917 р., коли після проголошення I Універсалу УЦР вони набули якісно нового характеру. Детально досліджений складний шлях, що привів до компромісу між Центральною Радою і Тимчасовим урядом та затвердження центральною владою української автономії.

с. 203 ***...помилку, зроблену Тимч[асовим] урядом під впливом централістів з партії к[онституційних] д[емократів]*** — йдеться про відхилення українських домагань,

hrushevsky.nbuv.gov.ua

поданих у записці-зверненні делегації УЦР до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів 16 травня 1917 р. Однозначне несприйняття цих вимог продемонстрував лідер партії кадетів П.Мілюков, який після квітневої урядової кризи подав у відставку, але на мітингах проводив активну агітацію проти автономії України. Таку ж позицію займали і міністри-кадети, що залишалися в уряді, а також урядова юридична нарада під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф.Кокошкіна. Категорично виступили міністри-кадети і проти угоди, досягнутої між УЦР і Тимчасовим урядом під час візиту його делегації до Києва 28–30 червня 1917 р.

Такий характер мала його відозва до українців... — йдеться про відозву Тимчасового уряду від 16 червня 1917 р. за підписом голови Тимчасового уряду кн. Г.Львова, в якій наголошувалося про обов'язок Тимчасового уряду прийти до згоди з громадськими, демократичними організаціями України щодо перехідних заходів, які забезпечать права українського народу. Наприкінці звернення прозвучали побажання дочекатися Установчих зборів, які і вирішать долю всіх народів Росії (див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 442–444).

і потім постанова... — йдеться про постанову Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р. про затвердження Генерального секретаріату вищим органом для "керування крайовими справами на Україні", ухвалену після переговорів 28–30 червня 1917 р. між представниками уряду та УЦР (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 163–164). Ця постанова та компроміс з Тимчасовим урядом, зафіксований у II Універсалі, надали владі Генерального секретаріату ознаки легітимності.

с. 204 ***В тім же напрямі, очевидно, подав свій голос з становища воєнного Верхов[ного] головнокоманд[увача] Брусилов...*** — 27 червня 1917 р. міністри Тимчасового уряду О.Керенський, М.Терещенко та І.Церетелі виїхали в Україну, маючи на меті дорогою у Могилеві провести консультації з Верховним головнокомандувачем російської армії. Генерал О.Брусилов висловився за якнайшвидше порозуміння з Центральною Радою і ця обставина ствердила міністрів у думці про необхідність пошуків компромісу.

...російською революційною демократією, з'їздом солдатських і робочих делегатів... — йдеться про Перший Всеросійський з'їзд рад робітничих та солдатських депутатів, що відбувся 3–24 червня 1917 р. у Петрограді. Перевагу на ньому мали соціалісти, більше половини делегатів становили есери та соціал-демократи (меншовики). Серед 822 делегатів з вирішальним голосом близько 100 представляли Україну. З'їзд виніс спеціальну резолюцію з українського питання, в якій обіцяв революційній демократії України свою підтримку в справі здійснення автономії, але одночасно визнав, що така автономія може бути остаточно затверджена лише Всеросійськими Установчими зборами. Тимчасовому уряду пропонували порозумітися з українською революційною демократією.

с. 207 ***...за кілька день перед тим на нарадах представників У[країнської] Ц[ентральної] Ради з неукраїнськими організаціями ся справа вже була винесена і принципіально прийнята...*** — загальні збори УЦР 25 червня 1917 р. при затвердженні Комісії з підготовки статуту автономії України відвели в ній 29 місць із 100 для предствників національних меншин. 28 червня П'яті загальні збори УЦР розглянули проект постанови комісії в справі поповнення складу УЦР представниками національних меншин і затвердили його як свою резолюцію. Представникам нацменшин відвели 177 місць (див.: Там само. — С. 125, 139–140).

Пішли розмови про заміри українців самовільно проголосити автономію України на Всеукраїнськім конгресі... — *див коментар до статті "В огні й бурі".*

...київський виконавчий комітет громад[ських] організацій запросив президію У[країнської] Ц[ентральної] Ради на конференцію... — делегацію УЦР на цій конференції представляли М.Грушевський, Д.Антонович, В.Винниченко, А.Ніковський та ін.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Детально сутність та результати дискусії між "українським і київським центром" висловлює в своїх спогадах М.Грушевський, зазначаючи: "Але коли він [голова виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій Києва, заступник міського голови М.Страдомський. — *Упорядн.*], відкриваючи збори, пояснив, що се зібрання має завданням вияснити і заспокоїти київське громадянство, стривожене чутками, що серед українців єсть замір проголосити автономію, а може, й самостійність України, — сей момент виклику на перехресний допит все-таки стирчав в сім інциденті настільки сильно, що я, першим відповідаючи на се питання, несвідомо з оборони перейшов в наступ. [...] Перше, ніж вияснити що-небудь з свого боку, ми хотіли б почути з боку київських організацій відповідь на основне питання — чи признають вони права українського народу на своє національне будівництво, чи признають право народу на своїй землі будувати своє життя" (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 117–118).

...Пригода з українцями-вояками, що за кілька день по Всеукраїнськім з'їзді... — йдеться про створення 1-го Українського охочекомонного (добровільного) полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького.

с. 208 ***Найвищої точки дійшли сі випади в середині червня, після проголошення Першого Універсалу У[країнської] Ц[ентральної] Ради...*** — *див. коментар до брошури "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий".*

...на конференції з неукраїнськими київськими організаціями — 28 червня 1917 р., в день приїзду до Києва, міністри Тимчасового уряду консультувалися з президіями київських виконкомів рад об'єднаних громадських організацій та робітничих і військових депутатів. Наступного дня відбулося об'єднане засідання виконкомів рад і представників політичних партій за участю міністрів, де обговорювалося питання про ставлення загальноросійської демократії до угоди з Центральною Радою. З промовами на засіданні виступили І.Церетелі та О.Керенський. Засідання мало інформаційний характер і рішень не ухвалювало.

с. 210 ***...справа закінчилась міністерською кризою...*** — 2 липня 1917 р. до відставки вдалися міністри-кадети: А.Шингарьов (міністр фінансів), О.Мануйлов (міністр освіти), В.Степанов (в. о. міністра торгівлі та промисловості), Д.Шаховськой (міністр державної опіки). Останній міністр-кадет М.Некрасов залишився в уряді, але вийшов з партії.

Текст декларації правительства подаю тут в оригіналі... — пор.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 163–164.

с. 212 ***...в новій раді делегатам меншостей мало належати приблизно 25%...*** — на засіданні Малої ради 2 липня 1917 р. голоси за представництво національних меншин у Центральній Раді розділилися так: за 25% — 8 голосів, за 28 % — 8 голосів, за 30 % — 10 голосів. На засіданні 4 липня за максимум відсотків для національних меншин признано 30% (Там само. — С. 169, 171). До кінця липня питання кількісного представництва нацменшин у Центральній Раді було вирішене. Вони отримали 202 повноважні мандати і 51 кандидатський (Там само. — С. 207–208). Поповнення відбулося на Шостих загальних зборах УЦР. Див. також: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 149.

с. 214 ***...рішено уставити при Ген[еральному] секретарі по справам міжнаціональним уряди товаришів секретаря — одного з великоросів, другого з жидів, третього з поляків*** — товаришами Генерального секретаря міжнародних справ 15 липня 1917 р. були призначені поляк Мечислав Міцкевич та єврей Мойсей Зільберфарб. Кандидатура від росіян на той час не була визначена. 1 листопада при розширенні складу секретаріату третім товаришем Генерального секретаря міжнародних справ був призначений Дмитро Одинець.

...уставлено такий склад секретаріату... — йдеться про склад Генерального секретаріату, затверджений УЦР 15 липня 1917 р. (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 179–180).

с. 216 ***..."першої Конституції України", як називали її деякі промовці...*** — так після одноголосного голосування за "Статут вищого управління України" на засіданні Малої

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ради 16 липня 1917 р. назвав цей документ О.Шульгин: "Ми прийняли наказ, видання якого буде надзвичайно важливе в історії України. Цей наказ є перша Конституція України" (Там само. — С. 182). М.Грушевський, згадуючи ті події, писав: «Далеко в ніч потяглась ся велична маніфестація на честь "першої Конституції України", як її називали (під таким заголовком — "Конституція України" — й надруковано Статут, — напр., в "Робітничій газеті" з 18 липня)» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 152).

с. 217 *...перед з'їздом губернських комісарів, скликаних Ген[ральним] секретаріатом...* — йдеться про з'їзд губернських комісарів України, що відбувся 25—27 липня 1917 р. З'їзд скликали з метою реформування місцевого самоврядування, визначення механізму взаємин Генерального секретаріату з губернськими комісарами. З'їзд визнав, що губернські комісари в усіх питаннях керівництва губернією підлягають Генеральному секретаріатові, який має всю повноту влади в межах України (див.: Український національно-визвольний рух... — С. 578).

...Петербург в днях 4—6 липня став ареною уличної усобиці... — йдеться про події 3—5 липня 1917 р., коли більшовики спробували підняти повстання у Петрограді. Тимчасовому уряду вдалося втримати ситуацію, виступ був придушений збройною силою. Радянська історіографія трактувала липневі події як стихійний рух революційного війська і робітників, очолений більшовиками лише з метою надати йому організованого характеру. Сучасні дослідження довели, що це була спроба захоплення влади більшовиками на чолі з В.Леніним. Головними учасниками були більшовизовані частини Петроградського гарнізону та балтійські матроси. Див.: *Френкин М.* Русская армия и революция. 1917—1918. — Мюнхен, 1978. — С. 375—380.

...6 липня в Галичині під час німецького натиску деякі часті облишили фронт... — йдеться про контрнаступ німецької армії (Тернопільський прорив), який призвів до катастрофи російської армії. Під ударами противника першим побіг 607-й Млинівський полк 6-ї Гренадерської дивізії XI армії, що дало можливість німцям зробити прорив, який невдовзі досягнув 120 верст у ширину. Охоплені панікою дивізії XI і VII армій відмовлялися стримувати у п'ять разів слабшого противника, солдати здавалися в полон ротами і полками. *Див. також коментар до статті "Чорна пляма".*

с. 218 *...революційного курсу, виявленого його декларацією 8 липня* — йдеться про нову урядову програму, ухвалену за ініціативою міністрів-соціалістів після придушення більшовицького виступу. Уряд обіцяв забезпечити скликання Установчих зборів у зазначений термін — 17 вересня. Головним завданням він декларував запровадження міського і земського самоврядувань, залучення представників громадських організацій. Для боротьби з господарською розрухою планували створити Економічну нараду та Головний економічний комітет, підготувати закони про 8-годинний робочий день, охорону праці, соціальне страхування. На розгляд Установчих зборів пропонували винести проект земельної реформи, в основі якої був принцип переходу землі в руки трудящих. Декларація виявилася неприйнятною для голови уряду Г.Львова, який подав у відставку.

Новий кабінет, який вдалось по довгих трудах сформувати 24 липня, мав компромісний характер і невиразну фізіономію... — йдеться про другий коаліційний Тимчасовий уряд, до складу якого увійшли 5 кадетів, 3 есери, 2 меншовики, 2 народних соціалісти, радикал-демократ, позафракційний соціал-демократ, безпартійний. Уряд очолив есер О.Керенський. Хоча номінально в ньому зберігалася незначна перевага соціалістів, за свідченням лідерів як кадетів, так і меншовиків, уряд мав виразно праву, буржуазну орієнтацію. Наступного дня він звернувся до населення країни з відозвою про "залізну владу в суворих умовах воєнної необхідності".

с. 219 *...представництво в Ц[ентральній] Раді самих тільки революційно-демократичних елементів не авторитетне для них...* — йдеться про те, що з 19 представлених у Центральній Раді політичних партій 17 декларували себе як соціалістичні.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

с. 220 ***...секретарі рішучо радили не відкидати інструкції*** — обговоренню Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду в Україні від 4 серпня 1917 р. була присвячена низка засідань Центральної Ради (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 224–252). Детально див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 120–126; *Кудлай О.Б.* Боротьба навколо прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" на IV сесії Української Центральної Ради // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 80–86).

с. 221 ***На засіданні повної Ц[ентральної] Ради 9 серпня резолюцію с[оціал]-д[емократів] прийнято 247 голосами...*** — 9 серпня 1917 р. резолюція українських соціал-демократів з поправками українських соціалістів-революціонерів з приводу "Інструкції" була ухвалена 247 голосами (проти — 36 представників націонал-революціонерів і безпартійних соціалістів; утрималось — 70 меншовиків і кадетів; 1 — не голосував). Після внесених поправок резолюція українських соціал-демократів прийнята в цілому 227 голосами (16 — проти, 62 — утрималися) (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 248–251). Це рішення М.Грушевський назвав "вимушеною капітуляцією перед інструкцією", присвятив цим подіям спеціальну статтю "Україна дійде свого!" *(вміщена в цьому томі; див. коментар до неї).*

Резолюція ся признавала... — текст резолюції див.: Там само. — С. 249–250.

с. 222 ***...розпорядження воєнних властей щодо пільних робіт, котрими покасовано постанови місцевих земельних комітетів...*** — йдеться про постанову "Про порядок збирання врожаю", видану 8 липня 1917 р. командувачем Південно-Західного фронту ген. Л.Корніловим з метою припинення аграрних безпорядків у прифронтовій смузі. Постанова забороняла захоплення поміщицьких посівів, зібраного хліба і реманенту, підвищення цін на працю. Після призначення Корнілова 31 липня Верховним головнокомандувачем була розповсюджена на весь тил діючої армії. Постанова припиняла діяльність земельних комітетів, утворених Тимчасовим урядом у березні 1917 р. для підготовки земельної реформи. Губернські і повітові комітети призначали державні органи, волосні та сільські — обирали селяни на місцях. Низові комітети на практиці діяли як непідкотрольні владі, ініціювали самовільну конфіскацію і розподіл поміщицьких земель, виступали організаторами заворушень, за що протягом липня-серпня 1917 р. були покарані понад 2 тис. їхніх членів.

с. 223 ***...ще й наслідком затриманої воєнною цензурою його розмови з французьким кореспондентом...*** — йдеться про публікацію у французькій газеті "Журнал" інтерв'ю з В.Винниченком про український національно-визвольний рух, де він нібито заявив про германофільські елементи в Центральній Раді. Це викликало жваву реакцію в Петрограді і Києві (див.: Заявление Винниченко парижскому кореспонденту. Петроград // Киевская мысль. — 1917. — 10 августа). 10 серпня 1917 р. Мала рада заслухала пояснення В.Винниченка з приводу публікації. Він вважав, що зміст бесіди був перекручений через те, що вона велася різними мовами: кореспондент задавав питання французькою, а він відповідав російською. У протоколі засідання було записано, що в "Центральній Раді нема ніяких германофільських течій і все те, що наведено в інтерв'ю, являється інсинуацією" (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 256).

...обласного комісара Галичини і Буковини Д.Дорошенка — внаслідок вдалого контрнаступу Південно-Західного фронту (Брусиловський прорив) російські війська влітку 1916 р. знову зайняли територію Галичини і Буковини, на якій було відновлене Галицько-Буковинське губернаторство. У квітні 1917 р. на прохання Центральної Ради Тимчасовий уряд призначив на адміністративні посади на цих землях українських діячів. Комісаром Галичини і Буковини (з правами генерал-губернатора) став Д.Дорошенко, губернаторами Чернівецької та Тернопільської губерній — О.Лотоцький та І.Красковський. Про свою кандидатуру на посаду голови Генерального секретаріату Д.Дорошенко згодом писав: "Які, властиво, резони мали соціалісти-революціонери і справжній керманич цілої тої справи проф.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Грушевський, коли вони усували Винниченка [...] і замість Винниченка доручили справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали масу членів Ц[ентральної] Ради" (*Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 133–134). 14 серпня Мала рада затвердила Генеральний секретаріат, однак, до його остаточного формування довелося повертатися за декілька днів. Однією з причин перенесення стала декларація про наступну діяльність Генерального секретаріату, в якій Д.Дорошенко висловився і за тісний контакт крайового органу влади з Тимчасовим урядом. М.Грушевський назвав цей виступ присягою "на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентського прем'єра" та скандалом «в тодішнім моменті, коли ми збирались вести "організовану боротьбу" з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 129). На прохання М.Грушевського Д.Дорошенко переробив і 18 серпня виголосив нову декларацію, проте того ж дня відмовився очолити уряд. Детально див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 188–189.

Аж 21 серпня він предложив свій склад секретаріату Малій раді в числі 7 секретарів... — за поданий склад голосували 17 членів Малої ради, утримались 11 (соціалісти-революціонери) (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 265). 1 вересня Генеральний секретаріат був затверджений Тимчасовим урядом.

Секретаріат Дорошенка тут стріли з великою приємністю... — після призначення Д.Дорошенка Тимчасовий уряд не приховував свого задоволення, а заступник прем'єра М.Некрасов у своєму інтерв'ю зазначав, що воно "дає підставу сподіватися, що в українському питанні не буде ніякого загострення". Однак ця заява не свідчить про тиск Петрограда на Київ при визначенні особи очільника українського уряду, жодних документів на підтвердження цього факту не виявлено (*Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — С. 188).

...після прориву ризького фронту і проб перевороту, піднятих генералітетом... — йдеться про наступ 19–24 серпня 1917 р. німецьких військ на Ризькому напрямі. Жахлива поразка російської армії отримала назву Ризької катастрофи. Події 25–31 серпня 1917 р., відомі як "заколот Корнілова", були невдалою спробою правих (консервативних) політичних сил на чолі з головнокомандувачем генералом Л.Корніловим встановити в країні військову диктатуру.

На порозі Нової України: Гадки і мрії

Вперше праця побачила світ у Києві (Друкарня Акціонерного товариства "Петро Барський") не раніше квітня 1918 р. як основа збірки "На порозі Нової України: Гадки і мрії". Новий суспільно-політичний твір керманича Української революції під назвою "На порозі Нової України" був доповнений добірками його статей, які публікувалися на сторінках газети "Народна воля", "Літературно-наукового вістника" та інших часописів упродовж вересня 1917 р.–квітня 1918 р. і вносили "деякі деталі в розуміння нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва" (*Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 4). За первісним задумом М.Грушевський планував доповнити впорядковану збірку також працями іншого автора. Про це свідчить його заувага, зафіксована в рукописі передмови: "До своїх статей я додав, за згодою автора, дві чужі — тому що вони, по-моєму, дуже докладно віддають гадки і настрої людини з розвиненим громадським почуттям перед лицем тих соціальних і державних завдань, які ставить перед нашим громадянством велика доба, котру нам судилось пережити" (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193). За нез'ясованих обставин цей задум реалізувати не вдалося. Безпосередньо "політичний заповіт" — "На порозі Нової України" — М.Грушевський підготував у лютому–квітні 1918 р., про що свідчить датування передмови (лютий–березень 1918 р.) та статті "Історія й її соціально-виховуюче значіння" (квітень 1918 р.). Збережений автограф передмови датова-

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ний автором спочатку: "В квітні", згодом ця дата була перекреслена і замінена на: "Лютий—квітень 1918" (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193).

Перша бібліографічна згадка про збірку зафіксована в літописі українського письменства "Книгарі". Вона названа в числі нових видань, що надійшли до редакції в липні 1918 р. Окрім вихідних даних зазначена ціна: "5. 20 гривень". У редакційній заувазі писали, що серед 62 нових видань лише ціни на праці М.Грушевського та Т.Шевченка зазначені в гривнях, решта — в карбованцях (Книгар. — 1918. — Ч. 11 (липень). — С. 674).

Збереглися автографи передмови до збірки (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193) та першої статті ("На переломі"; без авторської примітки про зумисний обстріл більшовицьким військом родинного будинку на Паньківській, 9) (Там само. — Од. зб. 11190). Вціліла також рукописна обкладинка до задуманого перевидання основної частини збірки в 1919 р. Окрім вихідних даних (*Мих. Грушевський.* На порозі Нової України. І. На переломі (Скорочене видання під ред. Ів. Ор.). — Кам'янець на Поділлі: Видання Міністерства преси Укр. Нар. Респ. — Ч. 104) на цій обкладинці зазначена резолюція: "Друкувати 25. 000 екз. 20/VIII. 1919. Ів. Лизанівський" (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177). Жодних відомостей про реалізацію цього перевидання не виявлено.

Передруки збірки в повному обсязі: *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії [Фототипний передрук вид. 1918 р.] / Передмова І.Р.Юхновського. — К., 1991; *Його ж.* На порозі Нової України:— Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 3—132; *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 133—225. Безпосередньо праця "На порозі Нової України" (за винятком її складових: "Підстави Великої України. Село. Місто. Нація"; "Історія й її соціально-виховуюче значіння") передрукована у виданні: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упорядкування і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 133—173. Фрагмент збірки під назвою "Кінець московської орієнтації" передрукований у виданні: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Ред. Любомир Р.Винар, Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 23—26.

Подається за першою публікацією у збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918.— С. 3—70. Праці з розділів збірки "Самостійна Україна" та "Інформаційні статті" подані в другому розділі тому за хронологічним принципом.

За свідченням М.Грушевського, задум написати книжку з викладом свого бачення майбутнього України з'явився в нього 1917 року, коли в бурхливому українському житті траплялися спокійні періоди. Можливо, про цей задум йдеться в брошурі "Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий" (липень 1917 р.), наприкінці якої автор ділиться планами про написання брошури під назвою "Новий лад України". Рукопис першого варіанту цього "політичного заповіту" згорів під час обстрілу та пожежі у київському будинку. Події, які відбулись по тому, — прихід до влади в Росії більшовиків, українсько-більшовицька війна кінця 1917 р.—початку 1918 р. — призвели до суттєвої корекції політичного світогляду М.Грушевського, змінили погляди вченого і політика. Тому він не вдався до відновлення попередньої праці, а написав цілком новий твір, в якому випробував себе у футурології, спробував окреслити портрет майбутньої України. Він оголосив завершеною еру орієнтації на Москву, пропонував відродити притаманну Україні від часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави орієнтацію на Захід. Україну він бачив високорозвиненою промисловою і сільськогосподарською країною з високим рівнем освіти, культури й науки. У суспільному плані це мала бути народна республіка. На думку дослідників В.Верстюка та Т.Осташко, праця "На порозі Нової України" викликає змішану реакцію симпатії та подивування. Симпатії заслуговують мрії і гадки М.Грушевського, побудовані на винятковому революційному романтизмі, зверненні до позитивних і конструктивних суспільних цінностей, високих моральних якостей. Подивування виникає тому, що Грушевський-політик, який у 1917 р. чітко

hrushevsky.nbuv.gov.ua

передбачав розвиток революції, у 1918 р. не відчув, що романтичний етап революції завершився. Соціальна революція з приходом більшовиків до влади вичерпала свої конструктивні можливості і вступила у фазу тотальної суспільної руйнації (див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1997. — С. 27–28). Тому на момент, коли книга була написана, вона більше скидалася на утопію, ніж на програму найближчих дій. Проте засадничі концепції розбудови української держави, викладені в праці, залишаються в багатьох аспектах актуальними і сьогодні. Див. також: *Винар Л.* "На порозі Нової України" М.Грушевського: впровадження // *Грушевський М.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали. — С. IX–XX.

с. 225 *Кондорсе написав свою славну книжку...* — йдеться про твір французького філософа-просвітника Каріта де Кондорсе "Ескіз історичної картини прогресу людського розуму", в якому автор висловив концепцію розвитку людства, ставлячи його в залежність від прогресу науки, освіти.

с. 226 *...наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком* — у липні 1908 р. родина Грушевських (Михайло з дружиною Марією, братом Олександром та сестрою Ганною) придбали в Києві садибу по вул.Паньківській, 9 з триповерховим будинком-флігелем початку XX ст. та старенькою одноповерховою спорудою. Остання (на розі Паньківської і Микільсько-Ботанічної вулиць) була знесена і на її місці впродовж 1908–1909 рр. зведений шестиповерховий з мансардою прибутковий "фамільний дім", проект якого М.Грушевський замовляв архітекторам Й.Зекцеру, М.Клугу, В.Максимову. Після розгляду кількох варіантів зупинилися на проекті цивільного інженера В.Максимова, який, вірогідно, використав і напрацювання колег (див.: *Будзинський О., Мельник О.* Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка як джерело до вивчення історії садиби на вул.Паньківській, 9 у Києві // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. — Київ; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. — С. 142–149). Після зведення будинку на парадному вході була встановлена табличка: "1908–9. Проектовано і будовано інженером В.Л.Максимовим. Декорація фасаду В.Г.Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського". М.Грушевський займав квартиру № 12 у прибутковому будинку. Сестра і брат мешкали у флігелі, де на третьому поверсі після повернення з еміграції у квартирі сестри оселився зі своєю родиною Михайло Сергійович. 9 листопада 2006 р. у цьому єдиному збереженому на київській садибі будинку-флігелі відкритий Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.

с. 226–227 *Згоріли мої рукописі й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей...* — див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 1. — С. 103–105; *Эрнст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918.

с. 227 *Розстріл, зайняття і знищення Києва большевиками...* — більшовицькі війська, що підійшли до Києва зі сходу, протягом 5 днів вели обстріл центру міста важкою артилерією, що призвело до руйнувань, пожеж, загибелі мирних жителів. Хоча населення дотримувалося нейтралітету під час боїв, а прихильники Центральної Ради майже всі виїхали, червоні війська після взяття Києва 26 січня 1918 р. влаштували в місті криваву вакханалію. Ще перебуваючи в Дарниці, радянський командувач М.Муравйов видав наказ, у якому закликав: "Нещадно знищувати усіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції". Три дні в захопленому місті відбувалися грабежі, насильства, вбивства. Був убитий митрополит Володимир (Богоявленський), загинуло багато інтелігенції, військовиків та громадян, за різними даними, від 3 до 5 тис. осіб. Детально див.: *Бойко О.* Перша українсько-більшовицька війна // Політичний терор і тероризм в Україні. — К., 2002. — С. 121–130.

...яку півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла... — Глафіра Захаріївна Грушевська впродовж 26–30 січня перебувала в Тарасівській лікарні. Як свідчать записи в метричній книзі Благовіщенської церкви, вона померла 30 січня 1918 р., похована 31 січня на Байковому кладовищі. Похорон відбувся таємно, "бо большевики чатували

hrushevsky.nbuv.gov.ua

на сім'ю проф. Грушевського, щоб її ув'язнити". Детально див.: *Панькова С., Шевчук Г.* "...я дуже багато одідичив від матері..." (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 420–423.

...згорів до споду, так що зістались з нього тільки мури — детальний опис знищення будинку поданий у спогадах дружини Василя Кричевського (див.: *Кричевська Є.* Пожежа будинку Михайла Грушевського // Нові дні (Торонто). — 1958. — Ч. 105. — С. 13–20). У 1922 р. обгорілий остов будинку підірвали, про що писав М.Грушевський у своєму листі до голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові К.Студинського: "Йовові вісти йдуть до мене від брата і сестри з Києва, котрим більшовики, зриваючи мінами згорілий наш дім (ніби з мотивів публічної безпечности!), поробили неочислимі шкоди" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г.Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 25; лист від 27 липня 1922 р.). У 1950-х рр. на місці "фамільного дому Грушевських" зведений новий житловий будинок.

...ще одного маленького одноетажного дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі — йдеться про будинок на Паньківській, 7, який став власністю Грушевських у травні 1913 р. Серед інших маєтностей М.Грушевського в Києві була незабудована земельна ділянка на Лук'янівці, придбана на ім'я дружини Марії у травні 1911 р. (див.: *Будзинський О., Мельник О.* Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка як джерело до вивчення історії садиби на вул.Паньківській, 9 у Києві. — С. 146).

с. 229 *В одній з статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь...* — йдеться про статтю "Очищення огнем" (увійшла до цього тому).

с. 232 *Спомини "Історії Русів"...* — йдеться про пам'ятку української історичної прози і публіцистики кінця XVIII ст., вперше видану О.Бодянським як "сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского" (Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1846. — Кн. 1). Один з перших дослідників авторства твору В.Горленко на підставі епістолярних джерел вважав, що "Історія Русів" вийшла з дому Політик, її розпочинав батько, Григорій, а закінчував син Василь. Гіпотезу про спільне авторство батька і сина Політик висловлювали М.Грушевський, Д.Майков, Є.Онацький (див. *Забіяка І.* Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія. — К., 2002. — С. 136–142). Вперше до висновку, що автором "Історії Русів" був Г.А.Політика, дійшов О.Лазаревський на основі вивчення родинного архіву Політик, зокрема приватного листування Г.А.Політики. Цю думку, яка до цього часу залишається дискусійною, поділяли В.Іконников, О.Грушевський, Д.Дорошенко. Авторство "Історії Русів" приписували також О.А.Безбородьку, А.Худорбі, М.Д. чи І.М.Ханенкам та ін. Публікації щодо авторства "Історії Русів": *Оглоблин О.* До питання про автора "Истории Русов" // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 69–95; № 7; *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // Історія Русів. — К., 1991. — С. 5–28; *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.). — Харків, 1996; *Толочко О.* О.П.Оглоблин та його монографія про автора "Історії Русів" // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 66–69.

с. 233 *...написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища...* — йдеться про "Сборник украинской литературы", який готував у 1916 р. М.Горький у видавництві "Парус" у серії збірників національних літератур. У 1916–1917 рр. вийшли збірники вірменської, латиської, фінляндської літератур. Український збірник задумувався у двох томах з великими вступними статтями з історії України (її підготував М.Грушевський у 1916 р., перебуваючи на засланні в Казані) та з історії нової української літератури (замовлена С.Єфремову). Видання було припинене у зв'язку з революційними подіями та від'їздом М.Горького за кордон (див.: *Грушевський М.* Спомини //Київ. 1989. — № 8. — С. 117, 181; Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. І / Упоряд. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. — С. 181).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

с. 234 ***...не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія...*** — йдеться про визнання Чехії у XIII ст. за князя Святого Вацлава васальною державою Священної Римської імперії.

с. 248 ***Ті три університети, які ми маємо...*** — йдеться про Університет св. Володимира (Київ), Харківський університет, Новоросійський університет (Одеса).

с. 251 ***...атенці і лакедемоняни...*** — йдеться про жителів давньогрецьких держав — Афін (Атен) та Спарти (Лакедемону).

с. 255 ***Хоч вони і неукраїнські по людності...*** — якщо брати загалом по Україні, то українці становили 21,6% міського населення, тоді як євреї — 33%, росіяни — понад 40%.

с. 256 ***На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі...*** — на 1897 р. з 5,2 млн євреїв у Російській імперії понад 2 млн мешкали в Україні.

с. 257 ***Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз свому бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури...*** — йдеться про Закон про національно-персональну автономію, ухвалений Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 99–101).

...викорінення антисемітизму, що раптом прокинувсь останніми часами... — про прояви антисемітизму йшлося на засіданні Малої ради 22 березня 1918 р. (Там само. — С. 223–224).

с. 258 ***Скасування земельної власності...*** — йдеться про Тимчасовий земельний закон, ухвалений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. (Там само. — С. 128–130), який передбачав проведення аграрної реформи за принципом соціалізації землі, тобто перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Його впровадження виглядало як передача всієї землі без викупу в розпорядження земельних комітетів та розподіл серед селянства за трудовою або споживчою нормою. При цьому селяни ставали не власниками, а лише користувачами землі. Соціалізація землі була програмною вимогою УПСР, звідти була запозичена до Земельного закону Центральної Ради.

с. 260 ***Ся спадщина, яка, між іншим, так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії против українського правительства...*** — М.Грушевський подає позицію партії есерів, які мали на той час перевагу в уряді. Решта українських партій (есери, соціал-демократи, самостійники-соціалісти) вважали, що відповідно до нових політичних реалій Центральній Раді слід вдатись до корекції політичного курсу, розширити свою соціальну базу. Детально див.: *Бойко О.* Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень–квітень 1918 р.) // Центральна Рада і український державотворчий процес. — К., 1997. — Ч. II. — С. 204–211.

с. 262 ***Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти*** — йдеться про відмову в програмах соціалістичних партій від створення регулярної армії. Програми українських партій (УСДРП та УПСР) також містили вимогу заміни регулярної армії народною міліцією (див.: Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992).

с. 263 ***План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою...*** — йдеться про Закон про створення народного війська, ухвалений Малою радою 3 січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 90–91).

с. 266 ***...гасло "єдності революційного фронту України", проголошене в недавніх дебатах Ц[ентральної] Ради...*** — про це йшлося на засіданнях Малої ради, присвячених обговоренню складу кабінету міністрів (19 березня 1918 р.) та першій річниці Центральної Ради (20 березня 1918 р.).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ПОКАЖЧИК ІМЕН*

А

А.С., криптонім 350

Авель, бібл. 91

Авксентьєв М.Д., рос. політ., держ. діяч 308

Акбар Джелаль-аль-дин (1542–1605) — правитель Імперії Моголів в Індії з 1556 р. Завдяки його політиці розширення кордонів та централізації імперія досягла вершини могутності 278

Андронік II Палеолог, імператор Візантії 364

Андрузький Георгій Львович (1827–р. см. невід.) — український громадський діяч, поет. Член Кирило-Мефодіївського товариства, відстоював республіканську форму правління. Після арешту засланий до Казані, пізніше — Петрозаводська. У 1850 р. заарештований вдруге за написання "Конституції Республіки", ув'язнений у Соловецькому монастирі (1850–1854). Після звільнення служив у Архангельській судовій палаті. У 1857–1864 рр. перебував на Україні під наглядом поліції, працював у Полтавській судовій палаті. Подальша доля невідома 52, *311, 312*

Андрусишин Б.І., вч. 321

Антоніни — династія римських імператорів у 96–192 рр. Названа за іменем імператора Антоніна Пія. За династії сформувалися монархічна влада та бюрократичний апарат, проводилася завойовницька зовнішня політика 272, 278

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — видатний український історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч. Почесний член НТШ (з 1890). Один з організаторів та ідеологів Київської Старої Громади. Засновник наукової школи істориків-документалістів, до якої належав М.Грушевський 156, *296*

Антонович Д.В., гром.-політ. діяч, вч. 286, 338, 345, 373

Антонов-Овсієнко В.О., більшовицьк. держ., військ. діяч 332

Арістей — античний поет VII ст., автор Арімаспейської поеми, яка довгий час була джерелом для вивчення життя кочової людності та грецьких колоній чорноморських країв. Її використовував Геродот, тим самим зберігши відомості втраченої поеми 236

Арістотель (384–322 до н. е.) — давньогрецький філософ, вчений-енциклопедист, засновник формальної логіки. Учень Платона. У 343–340 рр. до н. е. — наставник Олександра Македонського. 335 р. до н. е. заснував в Афінах власну школу — Лікей. Залишив значну літературну спадщину 129

Афанасій, патріарх константиноп. 364

Ашанін П.Л., військ., гром. діяч 314

Б

Багалій Д.І., вч. 313, 315

Багге Джон Піктон, британ. дипломат 335

Балабанов М.С., рос. політ. діяч, публіцист 326, 355

Балика Д., бібліограф XVIII

Барановський Христофор Антонович (1874–1941) — український громадський і державний діяч, кооператор і фінансист, член Української Центральної Ради, перший генеральний секретар фінансів (червень–серпень 1917). У 1907–1920 рр. очолював низку українських кооперативних банків та союзів. Від 1920 р. — на еміграції 214, 217, *317, 326*

Барський П. (Григорович-Барський П.О.), власник друкарні 292, 363, 365, 368, 372, 377

Бахтурина А.Ю., вч. 288

Бачинський С., більшовицьк. діяч 335

Безбородько О.А., дипл. і держ. діяч Рос. імп. 316, 380

Березняк С.І., військ. діяч 317

Бібіков Д.Г., рос. військ. і держ. діяч 311

Білозерський Василь Михайлович (1825–1899) — український громадський і культурний діяч, публіцист, педагог. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства та авторів Статуту товариства. Автор пояснювальної записки до Статуту та "Проекту створення на Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану". Засланий до Петрозаводська. З 1856 р., після звільнення, мешкав у Петербурзі. Співзасновник і редактор журналу "Основа" 13, 52, 172, *311–315*

* Покажчик містить анотований перелік імен, що згадуються в працях М.Грушевського, а також імена з передмови та коментарів (останні та сторінки до них виділені курсивом).

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Білокінь С.І., вч. VII, XVII, 313, 354
Біляшівський М.Ф., вч. 291, 324
Бобринський Г.О., рос. держ. діяч 287
Богацький П.О., гром. діяч, письм., публіцист 353
Богданович Самійло — *див. Богданович-Зарудний Самійло*
Богданович-Зарудний Самійло (Богданович Самійло; р. н. і р. с. невід.) — військовий і державний діяч Української козацької держави 2-ї пол. XVII ст., сподвижник Б.Хмельницького, генеральний суддя (з 1654). У березні 1654 р. разом з П.Тетерею очолював українську делегацію на переговорах у Москві щодо українсько-російського міждержавного договору 131, *359, 367*
Бодянський О.М., вч. 315, 380
Бойко О.Д., вч. 356, 379, 381
Бондаренко В., власник друкарні 292
Борисов А.І., рос. військ. діяч, декабрист 314
Борисов П.І., рос. військ. діяч, декабрист 314
Борковський О.М., письм., публіцист, педагог, гром. діяч 310
Бочковський Леонард (1895–1918) — український політичний діяч, член ЦК УПСР. З травня 1917 р. обраний до Центральної Ради від Полтавщини. В УПСР займав крайні ліві позиції, був одним із лідерів т. зв. "лівобережців", які виступали за перехід влади до рад та об'єднання з більшовиками. Розстріляний військами М.Муравйова у перший день їхнього вступу в Київ 26 січня 1918 р. 125, *355, 356*
Броневський М., польськ. шляхтич, діяч протестант. руху 366
Брусилов Олексій Олексійович (1853–1926) — російський військовий діяч, генерал від кавалерії. У Першій світовій війні командував 8-ю армією, від березня 1916 р. — Південно-Західним фронтом. У травні–липні 1917 р. обіймав посаду верховного головнокомандувача російської армії 199, 204, *300, 305, 373*
Брут Марк-Юній (85–42 рр. до н. е.) — римський політичний діяч, один з головних учасників змови проти Юлія Цезаря і вбивства його (44 р. до н. е.). Обстоював республіканський лад правління. Зазнавши поразки в боях проти другого тріумвірату, 42 р. до н. е. покінчив життя самогубством 272
Будда — ім'я, надане засновнику буддизму, індійському принцу Сіддхартху Гаутамі (623–544 до н.е.) 278
Будзинський О.О., вч. 379, 380
Булдаков В.П., вч.325, 326
Бурлака Г.М., вч. 283, 310, 380
Бурячок І.М., художн. 295
Бутич М.І., вч., архівіст 284, 311
Бутурлін Василь Васильович (р. н. невід.–1656) — російський військовий діяч, дипломат. У січні 1654 р. очолював повноважне російське посольство на переговорах з гетьманським урядом Б.Хмельницького під час Переяславської ради. У березні 1654 р. брав участь в українсько-російських переговорах у Москві. У березні 1655 р. призначений головнокомандувачем російських військ в Україні 170

В

Вацлав Святий, чеськ. князь 381
Вашінгтон Джордж (1732–1799) — перший президент США (1789–1797) 278
Вергілій, рим. поет 354
Вернадський В.І., вч.308
Вернадський І.В., вч., гром. діяч 314
Верстюк В.Ф., вч. IX, XVI–XIX, XXIV, 281, 282, 286, 287, 289–293, 296–299, 301–303, 305, 307, 308, 317, 318, 323, 325, 326, 337, 353, 369, 371, 373, 377–379
Веселовський С.Ф., гром.-політ. діяч, вч. 279, 285
Виговський Іван Остапович (р. н. невід.–1664) — генеральний писар Війська Запорозького (1648–1657), гетьман України (1657–1659) 170, 171, *282, 367*
Винар Л., вч. XXI–XXIV, 279–281, 283, 287, 293, 328, 330, 331, 333, 336–342, 344, 349, 351, 354, 355, 357, 359, 378–380
Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — український політичний і державний діяч, письменник. Член РУП, організатор і лідер УСДРП. Один з провідників Української революції, керівників УЦР, голова першого українського уряду — Генерального секретаріату (червень 1917–січень 1918). Організатор і керівник протигетьманського повстання. У 1918–1919 рр. — голова Директорії. Від 1919 р. — на еміграції. У 1920 р. після невдалої спроби співробітництва з радянською Україною емігрував остаточно *XII*, 23, 214, 217, 222, *223, 294, 295, 298, 303, 306, 309, 312, 317, 319, 325, 345, 368, 373, 376, 377*
Вишенський Іван (між 1545/50–після 1620) — український письменник, представник полемічної літератури, чернець 168, *366*

Володимир (Богоявленський), митрополит 379
Володимир Великий — *див. Володимир Святославович*
Володимир Мономах, кн. 341
Володимир Святославович (Володимир Великий; Володимир-Василій Святославович Святий; Володимир Великий Святий; р. н. невід.—1015) — князь новгородський (від 969) і київський (бл. 980—1015) 93—95, 152, *337, 338*
В'язлов А.Г., гром.-політ. діяч, правник 309, 324

Г

Гаврилюк Я., вч. 355
Гаєвський Ю.Г., гром.-політ. діяч 306
Галаган М.М., гром.-політ. діяч, дипломат 349
Галій М., вч. 360
Гамурабі (Хаммурапі) — цар Вавилонії в 1792—1750 до н. е., шостий правитель аморейської династії. Перетворив Вавилонську державу в могутню централізовану імперію. Водночас був верховним законодателем та суддею. Відомим в історії став завдяки законотворчій діяльності, зокрема кодексу законів Гамурабі 272, 275
Ганка В., чеськ. вч. 314
Ганна — див. Грушевська (Шамраєва) Г.С., сестра М.Грушевського
Гвоздєв, гром.-політ. діяч 328
Герасимович, проф. XI
Гермайзе О.Ю., вч. 282, 291
Геродот (між 490 і 480—бл. 425 до н. е.) — давньогрецький історик. Один із засновників історичної науки 236
Гехтер М.Г., публіцист 295
Гирич І.Б., вч. XXIV, 310, 335, 346, 358, 379
Гладиревський І., майстер декор.-ужитк. мист. 379
Глизь І.І., вч., архівіст 284, 311
Гніздовський П., власник друкарні 292
Гоголь Микола Васильович (1809—1852) — український і російський письменник, творчість якого спонукала до розробки української тематики в російській літературі 2-ї половини XIX ст., вивчення історії та етнографії України 233
Голохвастов Д.П. 312
Голубко В.Є., вч. 370
Голубович Всеволод Олександрович (1885—1939) — український громадсько-політичний і державний діяч. Член Центральної Ради, в якій репрезентував УПСР. Генеральний секретар шляхів (липень-серпень 1917), торгу і промисловості (листопад—січень 1917). Голова Ради народних міністрів УНР (січень—квітень 1918). Засуджений німецьким військовим судом у справі банкіра Доброго (1918), згодом більшовицькою владою у справі ЦК УПСР (1921) та справі Українського національного центру (1931). Загинув у Ярославській в'язниці 214, *346, 355, 356*
Гольдельман С.І., єврейськ. гром.-політ. діяч 355
Гончарук П.С., вч. 313
Горленко В.П., літературозн., мистецтвозн., публіцист 315, 380
Горький Максим (справж. Пєшков Олексій Михайлович; 1868—1936) — російський письменник 239, *380*
Гофман М., нім. генерал 348
Гошуляк І.Л., вч. 343, 348
Грановський Б.В., бібліограф XVIII, XXIII
Граховецький Д.Д., вч. 313
Гребінка Є.П., письм. 316
Гренер В., нім. військ. діяч VI
Григорій XIII (1502—1585) — папа римський (з 1572). Один із натхненників контрреформації. Провів реформу календаря (1582, т. зв. григоріанський стиль) 98
Григорій XVI, папа римськ. 314
Гриневич А.У., гром. діяч 324
Грушевська Г.З., мати М.С.Грушевського 379, 380
Грушевська (Шамраєва) Г.С., сестра М.С.Грушевського 379
Грушевська К.М., вч., донька М.С.Грушевського 339
Грушевська М.С., педагог, перекладач, дружина М.С.Грушевського 339, 379, 380
Грушевський О.С., вч., брат М.С.Грушевського 316, 379, 380
Грушевський С.Ф., педагог, батько М.С.Грушевського 351
Грушевські 358, 380
Гулак Микола Іванович (1821—1899) — український громадський діяч, літературознавець, дослідник історичних, правових та культурних проблем стародавніх слов'ян і народів Кавказу, педагог. У 1845—1847 рр. працював при канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора, у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Один із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його головних програмних документів. Засуджений до трирічного ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, згодом засланий до Пермі. Після звільнення за-

ймався педагогічною та науковою діяльністю в Одесі, Ставрополі, Кутаїсі, Тифлісі 13, 51, 52, 54, 172, *284, 311–314*

Ґ

Ґречило (Ґречило) А.Б., вч. XXIV, 338

Д

Давид — цар Ізраїльсько-Іудейської держави в кінці XI ст.–бл. 950 р. до н.е. Правив 40 років, з яких понад 7 років був царем Іудеї, останні 33 — об'єднаного царства Ізраїля та Іудеї. Створив централізовану державу, провів перепис населення, здобув ряд військових перемог над сусідніми народами, перетворив Єрусалим на релігійний центр держави і розбудував його. При ньому Ізраїльсько-Іудейська держава досягла своєї найвищої могутності. Йому приписують авторство псалмів 269

Данило Романович Галицький (бл. 1201–1264) — галицько-волинський князь, коронований у Дорогочині (1253). Син Романа Мстиславовича. Заснував ряд міст, у т. ч. Холм, куди переніс столицю князівства *XIX*, 108, 117, 118, *343, 344*

Демиденко А.П., поет VII, XXII, 281, 287, 288, 290, 291, 293, 361, 363, 365, 378

Держалюк М.С., вч. 348

Дмитришин В., вч. 349, 359

Довгополов Н.І., гром. діяч 324

Довженко В.Д., гром.-політ. діяч 301

Доманицький В.М., вч. 295, 364

Дорошенко В.В., вч. XVIII, 295

Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — український громадсько-політичний і державний діяч, історик, публіцист. Один із фундаторів Центральної Ради. У квітні–серпні 1917 р. — губернський комісар Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом у Чернігівській губернії. Міністр закордонних справ Української Держави (1918). Від 1920 р. на еміграції. Перший президент Вільної української академії наук у США, автор близько 1 тис. праць з української історії, культури й літератури *VII, IX*, 223, *279, 286, 288, 292, 312, 316, 333, 345, 352, 376, 377, 380*

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) — гетьман Правобережної України (1663–1676) 171, *367*

Дорошкевич О.К., вч. XXI, 365, 368, 372

Достоєвський Федір Михайлович (1821–1881) — російський письменник, член-кореспондент Петербурзької академії наук 244

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — видатний український історик і публіцист, політичний мислитель, фольклорист і літературознавець, економіст і філософ, громадсько-політичний діяч 174

Дубровіна Л.А., вч. XXIV

Дудко В.І., вч. 312

Думін О., вч. 348

Е

Ернст Ф.Л. (Эрнст Ф.), вч. 358, 379

Є

Єгоров П.В., більшовицьк. військ. діяч 354

Єліазаров С., вч. 313

Єреміїв М.М., гром.-політ. діяч, публіцист V, IX, 279, 292

Єфремов С.О., вч., гром.-політ. діяч 282, 288, 292, 295, 303, 309, 310, 317, 380

Ж

Животко А.П., історик преси 283, 364

Житецький (І.) Г.П., вч. 313

Жук А.І., гром.-політ. діяч 335, 346, 347

З

Забіяка І.М., вч. 380

Завальнюк О., вч. 281

Загурський Л., педагог 313

Зайцев П.І., вч. 284, 313, 314

Залізняк Микола Кіндратович (1888–1950) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, перекладач. Член УПСР. Навчання розпочав у Київському університеті. У 1907 р. заарештований, після втечі з в'язниці емігрував до Галичини, продовжив навчання у Львівському університеті. Був залучений М.Грушевським до діяльності в Музеї та Археографічній комісії НТШ. Активний учасник студентського руху в Галичині, один з провідників боротьби за заснування самостійного українського університету у Львові. Під час Першої світової війни — один із лідерів Союзу визволення України. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у в'язниці 145, *295, 362, 368*

Зарицький В., вч. 355

Зарубін Олександр Миколайович (1884–1931) — політичний діяч. Член Української Центральної Ради та Малої ради, в яких репрезентував Російську партію соціалістів-революціонерів. Генеральний секретар пошт і телеграфу (липень-серпень; листопад 1917 р.), генеральний контролер (вересень–листопад 1917 р.) Генерально-

го секретаріату ЦУР. Не погоджуючись зі змістом III Універсалу, подав у відставку 214, 223, *319*

Зарудний Олександр-Богдан (1891–1918) — український політичний і державний діяч. Належав до УПСР. Член Центральної Ради. З грудня 1917 р. — генеральний секретар (міністр) земельних справ. Розстріляний більшовиками в лютому 1918 р. у Києві 125, *355, 356*

Зарудний Олександр Сергійович (1863–1934) — російський державний діяч, адвокат. Виступав на процесах у справі першої ради робітничих депутатів (1905), лейтенанта Шмідта (1906), справі Бейліса (1913). Член народно-соціалістичної партії (1917). У липні-серпні 1917 р. — міністр юстиції Тимчасового уряду 220

Затонський В.П., більшовицьк. діяч 335

Зекцер И., архітектор 379

Зільберфарб М.І., єврейськ. політ. діяч 374

Зубченко Г.Л., гром. діяч 324

І

Іван IV Васильович Грозний — *див. Іван Страшний*

Іван Страшний (Іван IV Васильович Грозний; 1530–1584) — великий князь московський (1533–1547), перший російський цар (від 1547) 259

Іванов С.І., гром. діяч 283

Ігнатьєв П.М., рос. держ. діяч 283

Іконников В.С., вч. 315, 380

Ісаєвич Д.Г., гром.-політ. діяч 355

Ісус Христос, бібл. 54, 167, 272

Іуда (Юда) Іскаріот — *див. Юда Іскаріот*

К

Каїн, бібл. 91

Капкан Ю.Є., військ. діяч 371

Карпінська О., бібліограф XVIII

Касьянов Г.В., вч. 287, 324

Кас'яненко А., правник 306

Катерина — див. Грушевська К.М.

Катерина II (1729–1796) — російська імператриця (1762–1796). Проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України 66, 170–172, 269, *282, 323, 324, 362, 366, 367*

Кекал В., військ. лікар, гром. діяч 370

Керенський Олександр Федорович (1881–1970) — російський політичний і державний діяч, адвокат. Депутат IV Державної Думи. Член партії соціалістів-революціонерів (есерів). Після Лютневої революції увійшов до складу Тимчасового уряду як міністр юстиції, у травні–вересні 1917 р. — військовий і морський міністр. З 8 липня до кінця жовтня 1917 р. — міністр-голова уряду, з вересня — одночасно верховний головнокомандувач. Після жовтневого перевороту намагався повернути владу за допомогою військ 3-го кінного корпусу ген. П.Краснова. З 1918 р. на еміграції *VII*, 44, 47, 48, 81, 88, 90, 108, 199, 203, 209, 210, 220, *283, 288, 302, 305, 309, 317–319, 321, 326, 337, 345, 347, 369, 373–375*

Кирило (в миру Костянтин, бл. 827–869) — один із братів-просвітителів слов'ян (молодший брат Мефодія). Проповідник православ'я, письменник, перекладач, творець слов'янського алфавіту (кирилиці), засновник слов'янської писемності і літератури 172, *367*

Климентій VIII, папа римський 353

Клірик Острозький, письм.-полеміст 366

Клуг М, архітектор 379

Кобилянська О.Ю., письм. 295

Ковалевський М.М., гром.-політ. діяч VI, XI, 295, 299, 303, 306, 309, 358, 370

Коваленко О., вч. 355

Ковенко М.М., військ. і політ. діяч 325

Кожанчиков Д.Ю., видавець 315

Козель Н., бібліограф XVIII

Кокошкін Ф.Ф., рос. політ., держ. діяч 308, 373

Колятин, міфол. 272

Комулович (Комулео) Олександр (2-га пол. XVI–1-ша пол. XVII ст.) — римо-католицький священик, дипломат. Упродовж 1593 р. перебував в Україні як посол папи Климентія VIII. Вів перемовини з українськими церковними ієрархами та князем К.Острозьким щодо залучення українського козацтва до бойових дій проти Туреччини 119, 238, *353*

Кондорсе, Каріта де Кондорсе Марі Жан Антуан Нікола (1743–1794) — французький філософ-просвітитель, енциклопедист, математик і соціолог, маркіз. Діяч Великої французької революції, член Французької академії (з 1782), іноземний почесний член Петербурзької АН (1776–1792), інших зарубіжних академій. У 1792 р. обраний до Національного конвенту. У 1793 р. виступив з проектом найдемократичнішої для свого часу конституції, який був відхилений якобінцями. Того ж року Конвент прийняв рішення про арешт Кондорсе та засудив його заочно до смертної кари. Переховуючись, написав свій голов-

ний твір — "Ескіз історичної картини прогресу розуму" (1794). У 1794 р. був заарештований, помер у в'язниці 225, *379*
Кониський Г., церк. і культ. діяч 315
Кониський О.Я., гром. діяч, письм. 296, 315
Кононенко К.Г., гром.-політ. діяч, економіст 326
Константин Михайлович — див. Оберучев К.М.
Конфуцій (Кун-цзи; бл. 551–479 до н. е.) — давньокитайський мислитель, педагог, державний діяч, засновник етико-політичного вчення — конфуціанства 275
Копиленко О.Л., вч. XXII, 361, 363, 365, 369, 372, 378
Корбич Г., вч. 310
Корнілов Л.Г., рос. військ. діяч 318, 322, 345, 376, 377
Коробенко Д.Ф., гром.-політ. діяч 303, 309
Короленко В.Г., рос. письм. 285, 308
Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — український історик, етнограф, письменник. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його програмних документів. Весною 1847 р. заарештований, після річного ув'язнення засланий до Саратова під гласний нагляд поліції. У 1859–1869 рр. — професор Петербурзького університету. Після звільнення з посади працював у Петербурзькій археографічній комісії. Один з ініціаторів видання журналу "Основа". Засновник народницького напряму в українській історіографії 3, 8, 10, 13, 52–54, 60, 172, *284, 285, 311–316*
Котляр М.Ф., вч. 353
Котляревський Іван Петрович (1769–1838) — український письменник, драматург, засновник нової української літератури 52, 153, *366*
Котляревський Сергій Андрійович (1873–1939) — російський правознавець, історик і громадський діяч, доктор загальної історії (з 1904) та державного права (з 1909). Належав до провідних державознавців Росії, автор концепції правової держави. Один із засновників і впродовж 1905–1908 рр. член ЦК Конституційно-демократичної партії. У 1912 р. вийшов з партії. Депутат I Державної Думи. За Тимчасового уряду був членом особливої наради з розробки Положення про вибори до Установчих зборів. Входив до Юридичної наради, для якої підготував записку про українську автономію. Після жовтневого перевороту брав участь у діяльності організацій, опозиційних більшовицькій владі. Наприкінці серпня 1919 р. заарештований і засуджений до 5 років позбавлення волі. Надалі працював консультантом Наркомату юстиції РСФРР 190
Кошовий В., вч. 365
Кравченко В.В., вч. 380
Кравченко В.М., вч. XXIV
Красковський І.Г., білорус. та укр. гром.-політ. діяч 376
Краснов П.М., рос. військ. діяч 326, 345
Крижанівський Ф.І., гром.-політ. діяч, правник 306, 345
Крип'якевич І.П. (Петрович І.), вч. 288, 367
Кричевська Є., дружина В.Г.Кричевського 380
Кричевський В.Г., художн., архітект. 337, 379, 380
Кришина Н.В., вч. 346
Кропоткін П., рос. гром.-політ. діяч, князь 308
Кудлай О. Б., вч. 309, 319, 369, 376
Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український письменник, етнограф, історик, видавець, громадський діяч. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Після розгрому братства був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, згодом засланий до м.Тули. На початку 1860-х рр. розгорнув активну літературно-видавничу діяльність. Співпрацював з "Основою" 3, 13, 54, 172, *311–314*
Кураєв О.О., вч. 346–349, 351, 352
Курбський А.М., кн. 366
Кучеренко М.О., вч. 351, 380
Кушнір М.О., гром.-політ. діяч 355

Л

Лазаревський Микола Іванович (1868–1921) — правознавець. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету (1892). З 1898 р. — один з відповідальних редакторів часопису "Право", приват-доцент Петербурзького університету (1905–1912). Автор праць з державного, адміністративного та міжнародного права. На початку березня 1917 р. очолював утворену Тимчасовим урядом Юридичну нараду; з жовтня 1917 р. обраний також головою Особливої комісії по складанню проекту основних законів при Юридичній нараді. У червні 1921 р. заарештований більшовицькою владою за звинуваченням в участі у контрреволюційній "Петроградській бойовій організації". Страчений 190, *308*

Лазаревський О.М., вч. 316, 380
Ламенне Фелісіте Робер де (1782–1854) — французький релігійний та політичний діяч, письменник, один з головних проповідників християнського соціалізму. У праці "Досвід про байдужість в релігійних питаннях" (1817–1828) засуджував французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст., ліберальні реформи і навіть університетську освіту. Проголошував церкву джерелом істини. Після революції 1830 р. в публікаціях у журналі "Майбутнє" ("L' Avenir") намагався примирити католицизм з буржуазно-демократичними реформами. Релігійно-філософська система поглядів Ламенне отримала завершення в його "Нарисах філософії" (т. 1–4, 1840–1846), де подане ідеалістичне трактування основних питань онтології, етики, естетики, філософії, історії 53, *314*
Лао-цзи (Лі Ер) — автор трактату "Лао-цзи" (IV–III ст. до н. е.), покладеного в основу даосизму: одного з головних напрямів давньокитайської філософії та однієї з китайських релігій 278
Лащенко Р.М., гром. діяч, правник 306
Левенець Ю.А., вч. 312
Левитський М.Г., гром.-політ. діяч, правник 306
Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) — російський політичний і державний діяч. Головний ідеолог РСДРП (більшовиків). Організатор і керівник жовтневого перевороту в Петрограді, засновник більшовицької держави, голова її першого уряду — Ради народних комісарів 90, *334, 350, 375*
Леонід К., криптонім 338
Леонтович В.М., письм. 364
Лизанівський І. І., гром.-політ. діяч, публіцист XXII, 378
Лінкольн Авраам (1809–1865) — державний діяч, президент США (1861–1865). Один з організаторів Республіканської партії, яка виступала за скасування рабства. Домігся прийняття Прокламації про визволення рабів, а згодом — 13-ї поправки до Конституції США, яка остаточно ліквідувала рабство на території країни. Помер від смертельного поранення 127
Лопатін Г., рос. гром.-політ. діяч 308
Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) — український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, історик. Належав до ліберального крила українського руху, входив до УРДП, ТУП, УПСФ. У березні 1917 р. — голова Української національної ради Петрограда, невдовзі призначений губернським комісаром Буковини і Покуття. Генеральний писар у Генеральному секретаріаті УЦР (вересень–листопад 1917). Міністр віросповідань Української Держави (1918), посол УНР у Туреччині (1919–1920) 223, *287, 309, 311, 312, 319, 324, 376*
Лубенець Т., гром.-політ. діяч 309
Лубковський Р., видавець 299
Лук М., вч. 314
Лукашевич К.В., польськ. гром.-політ. діяч 321, 322
Лукіянов, гром. діяч 370
Львов Георгій Євгенович (1861–1925) — російський державний діяч, князь. Депутат І Державної Думи, прихильник партії кадетів. З 2 березня до 7 липня 1917 р. — міністр–голова Тимчасового уряду і міністр внутрішніх справ. Після жовтневого перевороту заарештований більшовиками. У 1918 р. емігрував 13, *307, 309, 319, 373, 375*
Любинський М.М., гром.-політ. діяч, дипломат, вч. 346, 348, 349, 352
Люблінський Ю., польськ. гром.-політ. діяч 314
Любченко П.П., політ. діяч 335
Лютер Мартін (1483–1546) — німецький церковний реформатор. Виступав проти головних догм католицизму. У 1536 р. запровадив новий, відмінний від традиційного католицького, порядок богослужіння 259

М

Магомет (Мухаммед, Мохаммед; в європейській літературі часто Магомет, Магомед; бл. 570–632) — засновник ісламу 278
Маєвський Й.А., гром.-політ. діяч 301
Мазепа І.П., гром.-політ. діяч, публіцист 295
Мазепа І.С., гетьман 367
Майков Д., вч.315, 380
Маковей О.С., письм. 310
Максим, митрополит, галицько-волинський кн. 364
Максимов В. Л., інж. 379
Максимович Г.А., вч. 324
Максимович П.П., рос. педагог, письм. 314
Малич І., видавець 295
Мануйлов О.А., рос. політ., держ. діяч 319, 374
Марія Сильвестрівна — див. Грушевська М.С.
Маркович О.В., фольклорист, етнограф, гром. діяч 311, 312, 314

Марковський М.М., вч. 315
Мартович Лесь (О.С.), письм., гром. діяч 295
Мартос Борис Миколайович (1879–1977) — український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. Член РУП, згодом УСДРП. Член Центральної Ради, ЦК Селянської спілки, генеральний секретар земельних справ у першому складі Генерального секретаріату. За Директорії — міністр продовольства, у квітні–серпні 1919 р. — голова Ради міністрів УНР і міністр фінансів одночасно. З 1920 р. на еміграції. Автор спогадів: "Перші кроки Центральної Ради", "М.С.Грушевський яким я його знав" 214, *299, 317*
Матушевський Ф.П., гром. діяч, публіцист 283, 290, 292
Медведєв Ю.Г., більшовицьк. діяч 335
Мельник Л.Г., вч. 324
Мельник О.М., вч. 379, 380
Мельниченко В. Ю., вч. 288, 309
Метлинський А.Л., письм., вч. 314
Мефодій (бл. 820–885) — слов'янський просвітитель та проповідник християнства, творець слов'янської азбуки, основоположник слов'янської писемності і літератури. Старший брат Кирила 172, *367*
Микешин М.Й., скульпт. 315
Микола I, рос. цар 311–313
Микола II, рос. цар 287
Михайловський М.К., ред. 285
Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) — російський історик, політичний і державний діяч, публіцист. Один з організаторів і лідерів Конституційно-демократичної партії. З 1906 р. співредактор та ідеолог її друкованого органу — газети "Речь", автор майже всіх передовиць. Депутат III, IV Державних Дум Росії, голова фракції кадетів, лідер думської опозиції. Міністр закордонних справ у першому складі Тимчасового уряду. З 1920 р. на еміграції, один з ідеологів "білого руху" 88, *282, 288, 362, 373*
Мінц (Минц И.И.), вч. 302, 370
Мітрідати — династія правителів Боспорського царства 237
Міхновський М.І., гром.-політ. діяч 279, 293, 294, 371
Міцкевич Адам-Бернард (1798–1855) — польський поет, діяч національно-визвольного руху 53, *314*
Міцкевич М.К., польськ. політ. діяч 374
Міяковський В.В., вч. 313, 314
Млиновецький Р., вч. 293
Многогрішний Дем'ян Гнатович (1621–1703) — гетьман Лівобережної України (1668–1672) 171, *367*
Модзалевський В.Л., вч. 338
Мойсей, бібл. 259
Молчановський Н.В., вч. 367
Мстиславець П., друкар 366
Музичук О.В., директор архіву XXIV
Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) — радянський військовий діяч. Підполковник російської армії, лівий есер. Після жовтневого перевороту перейшов на службу до радянської влади. У грудні 1917 р.–квітні 1918 р. командував більшовицьким революційним військом, яке брало участь у боях проти УНР, окупації Києва, боях за т. зв. Одеську республіку. Учасник заколоту лівих есерів, вбитий під час арешту 226, *379*
Муха Л.Я., директор бібл-ки XXIII
Мухаммед — *див. Магомет*
Мякотін В., вч. 308

Н

Набоков В.Д., рос. політ. діяч 362
Навроцький О.О., гром.-політ. діяч 311–314
Нарбут Г.І., художн. 338
Нарцис, міфол. 273
Науменко В.П., гром. і педаг. діяч 309
Незлобін П.І., гром.-політ. діяч 345
Некрасов М.В., рос. політ., держ. діяч 319, 374, 377
Неронович Є.В., гром.-політ. діяч, інж. 335
Несук М., вч 335, 346, 351
Нечитайло С.В., гром. діяч 324
Нікітін, гром.-політ. діяч 328
Ніковський А.В., гром.-політ діяч, публіцист 295, 310, 373
Ніфонт, галицьк. митрополит 364
Ніцше Ф., нім. філософ 333
Новенко М., публіцист 368
Новицький М., вч. 313, 315
Нольде Борис Еммануїлович (1876–1948) — російський політичний і державний діяч, теоретик російського права, історик дипломатії. Член ЦК партії кадетів. У 1917 р. — товариш міністра закордонних справ Тимчасового уряду. Голова Юридичної наради при Тимчасовому уряді та юридичної комісії уряду, створеної для розгляду статуту Генерального секретаріату 218

О

О.М., криптонім 329
Оберучев Костянтин Михайлович (1864–1929) — російський військовий діяч. Полковник, командувач артилерійської брига-

ди, за участь у революційному русі 1905 р. був звільнений з війська та емігрував до Швейцарії, згодом — США. У 1917 р. поновлений на службі, комісар Тимчасового уряду, у травні—жовтні 1917 р. — командувач КВО. Член партії есерів *XVII*, 34, 40, 41, *299, 304, 305*
Оболенський Л.Є., ред. 285
Огієнко І.І., вч. 295
Оглоблин О.П., вч. 380
Одинець Г.М., гром.-політ. діяч 303, 309
Одинець Д.М., гром.-політ. діяч 374
Одинець С., гром. діяч 355
Олександр II (1818—1881) — російський імператор (з 1855) 173
Олександр Михайлович, цісаревич 311
Олесь Олександр, письм. 295, 312
Ольга (р.н. невід.—969) — велика княгиня київська (945—967), дружина князя Ігоря 152
Ольденбург С., рос. гром.-політ. діяч 308
Онацький Є.Д., гром. діяч, вч. 315, 380
Онацький М.С., гром. діяч 324
Онищенко О.С., вч. XXIII
Орлов Олексій Федорович (1786—1861) — російський військовий і державний діяч. Учасник походів російської армії проти Наполеона, придушення повстання декабристів. У 1844—1856 рр. — шеф жандармів та головний начальник III відділення. У 1847 р. керував слідством і розправою над членами Кирило-Мефодіївського братства, особисто вів дізнання Т.Шевченка, М.Гулака. З 1856 р. — голова Державної ради та Комітету міністрів. Виступав проти відміни кріпосного права 51, *311—313*
Осташко Т.С., вч. 286, 291, 292, 296, 297, 378, 379
Острозький Костянтин-Василь, кн., політ. і культ. діяч 366
Отрок — половецький хан, представник династії Шаруканів. На початку XII ст. розгромлений військом Володимира Мономаха, втік у Грузію 237
Охримович В.Ю., вч. 365

П

Павло, апостол, бібл. 278
Павлуцький Г.Г., вч. 354
Пазуняк Н., вч. 336, 344, 354, 378
Панашенко В.В., вч. 366
Панькова С.М., вч. XXII, 296, 310, 320, 321, 328, 351, 380
Патер І., вч. 346
Перикл (бл. 490—429 до н. е.) — афінський військовий та державний діяч, стратег (444/443—429 до н. е.). Усі заходи Перикла були спрямовані на зміцнення афінської демократії. Ініціатор будівництва численних споруд афінського Акрополя 269, 275
Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Член РУП, згодом УСДРП. Працював у газетах "Рада" (1907), "Слово", журналі "Украинская жизнь". Член Центральної Ради, голова УГВК, генеральний секретар військових справ (1917), голова Всеукраїнського союзу земств (1918). З листопада 1918 р. — член Директорії та Головний отаман Армії УНР. З травня 1919 р. до кінця 1920 р. очолював Директорію УНР, ставши фактично одноосібним лідером Української революції. Підступно вбитий більшовицьким агентом у Парижі 214, *283, 300, 301, 317, 324*
Петро I (Петро Олексійович, Петро Великий; 1672—1725) — російський цар (з 1862), імператор (з 1721). За Петра I значно посилилась колоніальна політика щодо України 28, 144, 170, 171, 205, *295, 362, 367*
Петров Олексій Михайлович (1827—1883) — студент Київського університету, за доносом якого були заарештовані члени Кирило-Мефодіївського товариства. З травня 1847 р. служив у III відділенні. Написав спогади, в яких намагався заперечити свою роль донощика 51, *311*
Петрович І. — див. Крип'якевич І.П.
Пилькевич О.М., військ. діяч 303, 309
Пильчиков Д.П., гром.-політ. діяч, педагог 311, 312
Пиріг Р.Я., вч. 342, 346, 359
Письменний С.П., військ. діяч 303, 309
Пінчук Ю.А., вч. 312
Політик Г.А., гром.-політ. діяч, письм. 315, 316, 380
Політика В.Г., історик, гром. діяч 315, 380
Політики 315, 316
Полоз М.М., політ. і військ. діяч 335
Полуботок П.Л., гетьман 362
Попик С.Д., вч. 348
Поплавко В.Р., військ. діяч 305
Порохнюк Г.В., зав. бібл-ки XXIII
Порш М.В., гром.-політ. діяч 301, 323, 355
Посяда Іван Якович (1823—1894) — український громадський і культурний діяч, педагог. Член радикально-демократичного крила Кирило-Мефодіївського братства,

очолюваного Т.Шевченком. У 1947 р. заарештований і висланий під нагляд поліції до Казані, де закінчив університет. Працював помічником керуючого канцелярією рязанського губернатора. У 1856–1866 рр. перебував за кордоном, згодом (з 1865) займався педагогічною діяльністю у Києві, Воронежі та Оренбурзькій губернії 52, *311, 312, 314*

Прекул — член Малої ради від національних меншин, представник молдаван, земський діяч з Бессарабії 119

Притуляк П.П., вч. 335, 351

Прокопович, рос. гром.-політ. діяч 328

Протасов Л.Г., вч. 289

Пугач Ісаак Михайлович (1885–1918) — український громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст. У 1905 р. закінчив учительську семінарію в Коростишеві, вчителював у школах Канівського повіту на Київщині. Член УПСР, за приналежність до якої був заарештований, відбував заслання в Архангельській губернії. Член УЦР та Малої ради, в якій репрезентував фракцію УПСР. Один із засновників Селянської спілки, член ЦК спілки, співробітник її друкованого органу — газети "Народна воля". Розстріляний більшовиками в січні 1918 р. у Києві 125, *355, 356, 370*

Путник-Гребенюк Д.М., військ. діяч 371

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — російський письменник 233

Р

Радзивилл Я., литов. гетьман 366

Радченко М.І., правник 306

Рафес Мойсей Григорович (1883–1942) — єврейський політичний діяч, публіцист. Член ЦК Бунду, був його представником у Центральній та Малій раді. Генеральний секретар державного контролю (1917). У 1919 р. очолив ліве крило Бунду — Комфарбунд, згодом став членом КП(б)У 214, 217, *355*

Рахат Л, видавець 299

Реєнт О.П., вч. 321

Репецький С., вч. 348

Рильський Тадей (Фадей) Розеславович (1841–1902) — український громадський і культурний діяч, економіст, етнограф, публіцист. Батько Максима Рильського. Випускник 2-ї Київської гімназії та історико-філологічного факультету Київського університету (1862). Учасник "хлопоманського" руху 1860-х рр., активний діяч Київської Старої Громади. Опублікував низку статей у журналах "Основа", "Киевская старина", ЗНТШ. Разом з М.Лисенком, М.Старицьким та Лесею Українкою входив до правління Літературно-артистичного товариства в Києві. Член ради ТУП. Упродовж 20 років учителював у заснованій ним церковно-парафіяльній школі в родинному маєтку в селі Романівка Сквирського пов. Київської губ. 156

Ровенський Д.Д., військ., гром.-політ. діяч 303, 309

Романови — династія російських царів та імператорів (з 1721), що правила в 1613–1917 рр. 189

Рубіс М.К., гром. діяч 324

Рудницький В.Л., польськ. політ. діяч 326, 355

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) — український громадський діяч, учений-статистик, педагог, етнограф і фольклорист. У 1870-х рр. — член Київської Старої Громади, активний діяч Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Член НТШ та УНТ у Києві 156

Русова С.Ф., гром. і педаг. діячка 283

С

Савич Микола Іванович (1804–1892) — український громадський діяч, педагог. Закінчив філософський факультет Харківського університету. У 1827–1831 рр. служив у армії на Кавказі, у 1831–1834 рр. навчався в Парижі, студіював хімію. У грудні 1846 р. через нього Т.Шевченко передав для А.Міцкевича рукопис свого твору "Кавказ". Член Кирило-Мефодіївського товариства. За належність до таємного товариства був затриманий за кордоном і висланий до Полтавської губернії у власний маєток під нагляд поліції. Згодом оселився в Одесі, співпрацював у газеті "Одесский вестник" 53, *311, 312, 314*

Савич О., вч. 313, 314

Савченко-Більський Михайло Олександрович (р. н. і см. невід.) — український громадсько-політичний діяч, агроном за фахом. Член УПСР. У серпні–листопаді 1917 р. — генеральний секретар земельних справ. Подав у відставку, не погоджуючись з принципами земельної реформи, проголошеними III Універсалом 223, *319*

Садовський Валентин Васильович (1886–1947) — український громадсько-політич-

ний діяч, правник, економіст, публіцист. Член УСДРП, один із засновників Центральної Ради, член Малої ради. Генеральний секретар судових справ у першому складі Генерального секретаріату. Делегат З'їзду народів Росії. Входив до опозиційного гетьманському урядові Українського національного союзу. За Директорії — міністр праці УНР. З 1920 р. на еміграції в Чехо-Словаччині. У 1945 р. заарештований радянською контррозвідкою у Празі та вивезений до Києва. Загинув у Лук'янівській в'язниці 214, *317*
Сайко Ю.А., гром. діяч 324
Сакада Л.Д., вч. XXIII
Саліковський О.Ф., гром.-політ. діяч, публіцист 309, 312
Самсон, бібл. 252
Сараджев С., рос. політ. діяч 326
Сварник Г.І., вч. 380
Свенціцький Павлин (1841–1876) — польський та український громадський і культурно-освітній діяч, українофіл, представник української школи в польській літературі 156
Святополк-Мирський П.Д., рос. держ. діяч 364
Северо-Одоєвський О., гром.-політ. діяч 335
Севрюк О.О., гром.-політ. діяч 335
Семевський Василь Іванович (1848–1916) — російський історик, представник народницького напряму в російській історіографії. Засновник школи істориків селянства. Автор фундаментальних праць з історії селянства, громадсько-політичного руху, перших досліджень про Кирило-Мефодіївське товариство. Один із фундаторів, член редакційної колегії та редактор (1913–1916) історико-літературного журналу "Голос минувшего" 8, *284, 285, 313*
Сементовський К.М., етнограф, збирач фольклору 314
Сергієнко Г.Я., вч. 314, 315
Сергій Федорович — див. Грушевський С.Ф.
Сергійчук В.І., вч. 311, 355, 370
Сердюков П.Я., товариш П.Куліша по гімназії 314
Симиренко В.Ф., меценат 364
Скловський Й.Л., рос. гром.-політ. діяч 326
Скобелєв М., рос. політ. держ. діяч 369
Скоропадський І.Л., гетьман 362
Скоропадський П.П., військ. і держ. діяч 349
Скоропис-Йолтуховський О.Ф., гром.-політ. діяч 344
Славинський М.А., гром.-політ. діяч, публіцист 320, 321
Слуцький Ю., кн. 366
Смотрицький Г.Д., письм., культ.-осв. діяч 366
Смотрицький М.Г., церков. і культ. діяч 366
Смуток П. — див. Стебницький П.Я.
Сніжний І., гром.-політ. діяч 303, 309
Сократ (470/469–399 до н. е.) — давньогрецький мислитель, один із фундаторів діалектики. Письмових творів після себе не залишив, свої думки викладав у бесідах і дискусіях 278
Солдатенко В.Ф., вч. XVII, 349, 361
Соловцов М.М., театр. діяч 297
Сологуб Л.Г., видавець 312
Соломон — цар Ізраїльсько-Іудейського царства в 965–928 рр. до н. е. Син Давида, разом з яким правив у 967–965 рр. до н. е. Йому приписують авторство окремих книг Біблії 269, 275
Солон (між 640–630–бл. 559 до н. е.) — афінський політичний діяч, соціальний реформатор та законодавець, поет. Прихильник сильної влади, заснованої на засадах закону. Своїми реформами поклав основу афінської демократії 275
Спіноза Бенедикт (Барух) (1632–1677) — голландський філософ і політичний мислитель. Поділяв популярні в XVII ст. ідеї природного права 278
Срезневський І.І., вч. 316
Срібняк І.В., вч. 346
Старицька-Черняхівська Л.М., письм., гром. і культ. діячка 292, 354
Стасюк Микола Михайлович (1885–після 1941) — український громадсько-політичний і кооперативний діяч. Член УПСР, ЦК Селянської спілки, входив до УЦР та Малої ради. Генеральний секретар продовольчих справ у першому складі Генерального секретаріату. За часів Директорії — начальник постачання Армії УНР (1919). Емігрував. У 1920-х рр. повернувся в Україну. Репресований у справі т. зв. Українського національного центру 214, *279, 297, 299, 317, 370*
Стебницький П.Я. (Смуток П.), гром. діяч, письм., публіцист 288, 295, 298, 309, 310, 312, 319
Степаненко А.С., гром.-політ. діяч 299, 370
Степанов В., рос. політ., держ. діяч 319, 374
Стефаник В.С., письм. 295
Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) — український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, літературознавець, письменник. Член Київської Старої Громади, РУП, ТУП, УСДРП. Член УЦР. Голова Товариства шкільної освіти, фунда-

тор Всеукраїнської учительської спілки, генеральний секретар освіти (червень 1917—січень 1918). 30 липня 1918 р. застрелений більшовиками в Полтаві 214, 223, *281, 317, 319*
Стоколос Н.Г., вч. 343
Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) — російський державний діяч, активний захисник самодержавства. Гродненський, саратовський губернатор. З 1906 р. — міністр внутрішніх справ, голова Ради міністрів Російської імперії. Не визнавав національно-політичних прав народів Росії, проводив антиукраїнську політику, забороняв діяльність товариств, видання газет, вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка 118
Страдомський М.Ф., гром. діяч 374
Струве П.Б., рос. політ. діяч 362
Студинський К.О., вч. 312, 380
Суковкін М.А., рос. гром.-політ. діяч 292, 309

Т

Табуї Ж., франц. військ. діяч 335
Телячий Ю.В., вч. 281
Теогнід (Феогнід) — давньогрецький поет кінця VI ст. до н. е. Автор "Елегій" 275
Терещенко Михайло Іванович (1886—1956) — російський політичний і державний діяч, великий землевласник, фінансист. Походив з відомого українського роду промисловців-цукрозаводчиків і землевласників — меценатів української культури. Депутат IV Державної Думи. Під час Першої світової війни — уповноважений Головного комітету Земського союзу, член Головного комітету Союзу міст, член Особливої наради з оборони і товариш голови Всеросійського військово-промислового комітету. У листопаді 1916 р. увійшов до опозиції, що готувала повалення монархії в Росії. У березні-травні 1917 р. — міністр фінансів Тимчасового уряду Росії, з травня — міністр закордонних справ. У червні 1917 р. разом з О.Керенським, М.Некрасовим та І.Церетелі брав участь у переговорах у Києві з лідерами Центральної Ради щодо запровадження автономії України. Після жовтневого перевороту заарештований більшовиками, після звільнення навесні 1918 р. емігрував, підтримував "білий рух" 47, 199, 203, 209, 210, *309, 318, 369, 373*
Тесленко А., письм. 295
Тетеря Павло Іванович (справж. Моржковський, Мережковський; р. н. невід.—бл. 1670) — гетьман Правобережної України (1663—1665) 131, *359, 367*
Тимошик М., вч. 295
Тинченко Я., вч. 329, 331, 332
Тищенко Ю. — див. Тищенко-Сірий Ю.
Тищенко-Сірий Ю. (Тищенко Ю.), видавець 295, 296, 379, 380
Тітов Олександр Андрійович (1876—1961) — російський громадсько-політичний діяч, народний соціаліст. Член Головного комітету Всеросійського союзу міст, гласний міської Думи Москви (1914—1917). У 1917 р. — товариш міністра продовольства Тимчасового уряду 47, 48
Ткаченко Д.Ф., гром. діяч 353
Ткаченко М.С., політ. діяч, правник 305, 306, 356
Товстоніс В., видавець 295
Тодійчук О.В., вч. XXIV
Толочко О.П., вч. 380
Толстой Лев Миколайович (1828—1910) — російський письменник 129, 244, *285*
Томашівський С.Т., вч. 365
Траскін О.С., рос. держ., освіт. діяч 311
Трембіцький В., вч. 338
Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879—1940) — російський політичний, державний і військовий діяч. Меншовик, з липня 1917 р. — більшовик. Відіграв керівну роль у здійсненні жовтневого перевороту. Нарком закордонних справ РРФСР (1917—1918), нарком військових справ, голова Реввійськради республіки (1918—1924) 90, *334, 339*
Туган-Барановський Михайло Іванович (1865—1919) — український вчений-економіст, громадський діяч. У вересні—грудні 1917 р. — генеральний секретар фінансів, виконувач обов'язків генерального секретаря торгу і промисловості. Декан юридичного факультету Українського народного (згодом державного) університету в Києві, голова Українського товариства економістів (1918). Один із засновників Української академії наук та перших її дійсних членів, голова соціально-економічного відділу УАН *223, 319*
Тукідід (Фукідід; бл. 460—400 до. н. е.) — давньогрецький історик. Брав участь у Пелопоннеській війні, події якої детально описав у своїй "Історії" (у восьми кн.). Вважається родоначальником реалістичного методу в грецькій історіографії 251
Тулуб О.Д., гром. діяч 311
Тургенєв Іван Сергійович (1818—1883) — російський письменник 233, 244

Турмис Н., вч. 340
Турченко Ф.Г., вч. 286, 293

У

Уваров С.С., граф, рос. держ. діяч 313, 314
Урусов Сергій Дмитрович (1862–1937) — російський політичний і державний діяч ліберального спрямування. Губернатор Бессарабської (1903–1904) і Тверської губерній. Товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду 47, 199, *308*

Ф

Федоров І., друкар 366
Федорук Я.О., вч. 367
Фемістокл (бл. 525–бл. 460 до н. е.) — афінський полководець, лідер демократичного угруповання. У період греко-персидських війн — архонт і стратег (з 493/492). Перетворив Афіни в морську державу 269
Феогнід — *див. Теогнід*
Фігнер Віра Микитівна (1852–1942) — російська революціонерка, член "Народної волі", учасник замаху на царя Олександра II. Відбула 20 років каторги 47
Франко І.Я., письм., гром.-політ. діяч 310
Франко О.О., вч. 284, 311
Франц Йосиф, австр. цісар 361, 362
Френкин М., вч. 318, 375
Фрідріх Великий (Фрідріх Вільгельм; 1620–1688) — курфюрст Бранденбурзький (з 1640), т. зв. Великий курфюрст, з династії Гогенцоллернів. Заклав основи прусського абсолютизму 269
Фрідріх Вільгельм — *див. Фрідріх Великий*
Фукідід — *див. Тукідід*

Х

Хаммурапі — *див. Гамурабі*
Ханенко І.М., військ. діяч 316, 380
Ханенко М.Д., політ., держ. діяч, мемуарист 316, 380
Хвіст В.І., гром. діяч 324
Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (1595–1657) — гетьман України (1648–1657) *VIII*, 4, 28, 55, 144, 153, 167–171, 192, 205, *280, 300, 306, 307, 315, 320, 331, 359, 362, 366, 367, 370, 374*
Хмельницький Юрій Богданович — *див. Хмельниченко Юрась*
Хмельниченко Юрась (Хмельницький Юрій Богданович; бл. 1640–1685) — гетьман України (1657; 1659–1663), гетьман Правобережної України (1677–1681; 1685) 171, *366*
Хміль І.В., вч. 291, 298, 326
Ходкевич Г., укр. магнат 366
Холодний Г., вч. VII
Христюк Павло Оникійович (1890–1941) — український політичний і державний діяч, публіцист. Один з провідників УПСР, її лівого радикального крила. Член Центральної Ради, ЦК Селянської спілки, генеральний писар у першому складі Генерального секретаріату, міністр внутрішніх справ та державний секретар Ради народних міністрів УНР (1918). У 1919 р. емігрував. Входив до Закордонної делегації УПСР, працював співредактором журналу "Борітеся — поборете!", співробітником Українського соціологічного інституту, заснованого М.Грушевським. Автор фундаментальної праці "Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр." У 1923 р. повернувся в Україну. Заарештований 1931 р. у справі Українського національного центру, загинув у таборах 214, *299, 317, 370*
Худорба А., коз. старшина, історик 316, 380
Хшановський Е., польськ. публіцист XIX, 342, 344

Ц

Церетелі Іраклій Георгійович (1881–1959) — російський політичний і державний діяч. Один із лідерів РСДРП (меншовиків). Лідер соціал-демократичної фракції II Державної Думи. Міністр пошти і телеграфу Тимчасового уряду (з травня 1917), з липня 1917 р. тимчасово виконував обов'язки міністра внутрішніх справ. Очолював антиленінський блок на Всеросійських установчих зборах. Після жовтневого перевороту виїхав до Тифліса, увійшов до складу виконкому Національної ради Грузії. З 1921 р. на еміграції у Франції 47, 199, 204, 208–210, 212, 218, *309, 369, 373, 374*
Ципкина Р., бібліограф XVIII

Ч

Чайковський Петро Ілліч (1840–1893) — російський композитор 244
Черкасенко С.Ф., письм. 295
Чернін О., австр. політ. держ. діяч 348
Чернов В.М., рос. політ. держ. діяч 369
Чижевський П.І., гром. діяч 324
Чикаленко Є.Х., гром.-політ. діяч, меценат 283, 286, 288, 292, 364, 365

Чубинський М.П., гром.-політ. діяч, правник, вч. 309
Чуйкевич П.О., педагог 314
Чупринка Г.О., письм. 295
Чхеїдзе М.С., рос. політ. діяч 282, 283

Ш

Шаповал М.Ю., гром.-політ. діяч, публіцист, видавець 295, 332
Шаховськой Д.І., рос. гром.-політ., держ. діяч 319, 374
Шахрай В.М., більшовицьк. діяч 335
Шевченко Тарас Григорович (Великий Кобзар, Кобзар, Тарас; 1814–1861) — великий український національний поет, художник 13, 51, 52, 54, 55, 153, 154, 168, 172, 173, 232, 233, 244, 245, *279, 280, 311–316, 356, 357, 359, 366, 367, 378*
Шевчук В., письм. 380
Шевчук Г.В., вч. 351, 380
Шемет В.М., гром.-політ. діяч 324, 359
Шемети 364
Шингарьов А.І., рос. політ., держ. діяч 319, 362, 374
Широцький К.В., мистецтвозн., гром. діяч 317
Шраг І.Л., гром.-політ. діяч 287, 291, 321
Шульга В.С., вч. XXIV
Шульгин В., студент 354
Шульгин Олександр Якович (1889–1960) — український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, історик. Член Петроградської громади ТУП, УРДП, УПСФ. Член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних (міжнародних) справ (1917). Від липня 1918 р. — посол Української Держави (з січня 1919 р. — УНР) в Болгарії, член делегацій УНР на Паризькій мирній конференції та Першій асамблеї Ліги націй у Женеві (1919–1920). Від 1921 р. — на еміграції, голова дипломатичної місії УНР у Парижі 214, 223, *319, 354, 375*
Шульгін В.В., рос. політ. діяч, публіцист 371

Щ

Щепкін Д.М. — товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду, член урядової комісії, яка 22 травня 1917 р. розглянула та відхилила вимоги делегації УЦР щодо автономії України 190
Щусь О.Й., вч. 300, 370

Ю

Юда Іскаріот, бібл. 133
Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) — російський державний діяч, археограф, публіцист. Помічник попечителя, попечитель Київського учбового округу (1846–1858), голова Київської археографічної комісії (1857–1889), один з ініціаторів створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, голова Комітету зі спорудження пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві. Брав участь в арештах членів Кирило-Мефодіївського товариства (1847). Ініціатор Емського указу 1876 р. про заборону української мови 117, *311*
Юлій Цезар (100–44 до. н. е.) — давньоримський державний діяч, полководець, письменник, оратор. В історію Риму увійшов як творець військової монархії 98, 272
Юрій Львович, гал.-вол. кн. 364
Юркевич Осип Вацлавович (1855–1910) — український громадський діяч, лікар за фахом. Член Київської Старої Громади. Співробітник "Ради", "Села", ЛНВ та інших українських часописів. Надавав благодійну допомогу українським видавництвам 156
Юхновський І.Р., вч., гром.-політ. діяч 378

Я

Яковлева Т.Г., вч. 366
Яковлів А.І., гром.-політ. держ. діяч, вч. 306
Ямпольська Анна Платонівна (р. н. і см. невід.) — українська громадська діячка, приятелька родини Грушевських. У 1909–1910 рр. — офіційний редактор-видавець народної газети "Село ", заснованої з ініціативи М.Грушевського 29
Янковська О.В., вч. 281, 295, 296
Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) — визначний державний діяч Київської Русі, великий князь київський (з 1019) 95, 234

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австралійський союз — *див. Австралія*
Австралія (Австралійський союз) 139, 145, 362
Австрійська держава — *див. Австрія*
Австрія (Австрійська держава, Австро-Угорська імперія, Австро-Угорщина, Габсбурзька імперія, Габсбурзька монархія) 102, 108, 112, 139, 140, 144, 166, 290, 332, 334, 335, 342, 346–349, 352, 362, 366
Австро-Угорська імперія — *див. Австрія*
Австро-Угорщина — *див. Австрія*
Азовська земля 79, 328
Акерманський пов. 120, 142, 353
Александрія, м. 272
Ананьївський пов. 79
Англія — *див. Великобританія* 102, 139, 241, 276, 321
Аравія 243
Атени — *див. Афіни*
Атени, м. 272
Атенська держава — *див. Афіни*
Афганістан 236, 237
Афіни (Атени, Атенська держава) 268, 381
Афон 366

Б

Баварія 176, 302
Балкани (Балканські краї) 234, 236, 276
Балканські краї — *див. Балкани*
Балта, м. 79
Балтійське море 186
Балтський пов. 79
Банат, 290
Бар, м. 331
Бахмач, м. 332, 354
Бахмут, м. 79
Бахмутський пов. 79
Бельгія 241
Бердичів, м. 350
Бердичівський пов. 79
Бердянськ, м. 79
Бердянський пов. 79
Берестечко, м. 331
Берестя, м. — *див. Брест*
Берлін, м. 133, 346, 347–349, 351, 352
Бессарабія 116, 119, 120, 212, 237, 238, 335, 351–353
Бессарабська губ. 142, 289, 352, 353
Біла Русь — *див. Білорусь*
Біла Церква, м. 79
Білгорайський пов. 342
Білгородський пов. 80
Біле море 159
Білорусь (Біла Русь, Білоруська Народна Республіка) 16, 153, 280, 327, 363, 364, 366
Білоруська Народна Республіка — *див. Білорусь*
Бірюцький пов. 80, 289
Богодухівський пов. 80
Богучарський пов. 80, 289
Болгарія 332, 334, 335, 349, 352
Болехів, м. 318
Болохівська земля 79
Борзненський пов. 80
Бразилія 145
Бразильська Федеративна Республіка 148
Брацлавське воєводство 282
Брацлавський пов. 79
Брацлавщина 79
Брест (Берестя, Брест-Литовський), м. 88, 97, 118, 332, 334, 335, 339, 348, 352
Брест-Литовський, м. — *див. Брест*
Брестський пов. 289, 344
Британська Північна Америка — *див. Канада*
Буг, р. 366
Буковина 139, 223, 287, 335, 347, 348, 352, 366, 376

В

Вавилон (Вавилонія) 268, 269, 272
Вавилонія — *див. Вавилон*
Валківський пов. 80
Валуйський пов. 289
Варшава, м. 309, 311, 343
Варшавська єпархія 352
Васильківський пов. 79
Велика Росія — *див. Росія*
Велика Русь — *див. Росія*
Велике князівство Руське 93, 282
Великобританія 102, 139, 145, 241, 276, 321, 335, 362
Великоросія — *див. Росія*
Венгрія — *див. Угорщина*
Верхньодніпровський пов. 79
Вецляр, м. 337
Відень, м. XXIII, 284, 310, 336, 338, 346–349, 351, 352, 355, 360
Візантія 234, 238, 268, 269
Військо Запорозьке 169, 170, 367

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Вільно, м. 367
Вінницька обл. 328
Вінницький пов. 79
Вінниця, м. 79, 295
Вітебськ, м. 152
Вкраїна — *див. Україна*
Вкраїна російська — *див. Україна*
Владимир на Клязьмі, м., РФ 341, 364; Золоті Ворота 103, 341
Влодавський пов. 289
Вовчанський пов. 80
Воєводина 290
Волга, р. 167
Волинська губ. 69, 141, 212, 219, 289, 318, 328
Волинь 57, 79, 116, 152, 229, 314, 328, 335
Володимирська єпархія 364
Володимирський пов. 79
Воронежчина 22, 142, 328
Воронезька губ. 289
Восточная Галиция — *див. Галичина*
Вроцлав, м. 235

Г

Габсбурзька імперія — *див. Австрія*
Габсбурзька монархія — *див. Австрія*
Гадяцький пов. 80
Гайворонський пов. 80, 289
Гайсинський пов. 79
Галицька єпархія 364
Галицька земля — *див. Галичина*
Галицька країна — *див. Галичина*
Галицька митрополія 364
Галицьке генерал-губернаторство 287
Галицьке князівство — *див. Галицько-Волинська держава*
Галицько-Буковинське губернаторство 376
Галицько-Волинська держава (Галицьке князівство, Галицько-Володимирське королівство) 93, 234, 378
Галицько-Володимирське королівство — *див. Галицько-Волинська держава*
Галич, м. (тепер Костромська обл., РФ) 103, 341
Галич, м. 103
Галичина (Галичина Західна, Галичина Східна, Галицька країна, Галицьке князівство, Руське воєводство, Восточная Галиция) 14, 57, 92, 100, 102, 107, 112, 116, 117, 139–141, 152, 154, 173, 190, 217, 223, 251, 287, 288, 290, 312, 313, 317, 335, 347, 348, 352, 361, 362, 366, 375, 376
Галичина Західна — *див. Галичина*
Галичина Східна — *див. Галичина*
Гамбург, м. 176
Гданськ, м. 235
Германія — *див. Німеччина*
Германська федерація — *див. Німеччина*
Гетьманщина 55, 93, 169, 171, 172, 235, 282, 316, 324, 338, 362, 366
Глухівський пов. 80
Городнянський пов. 80
Греція 78, 272
Гродненська губ. 142, 289, 344
Грубешівський пов. 289, 342
Грузинська Демократична Республіка 363

Д

Давня Русь — *див. Київська держава*
Дагестан 237
Далека Північ 28
Данія 171
Дербент, м. 237
Деревська земля 79
Дніпро, р. 79, 246
Дніпровський пов. 79
Дністер, р. 119, 237, 246, 366
Дністровий лиман 79
Дон 327, 331
Дон, р. 153, 167
Донбас 319
Донеччина 80
Донщина (Подоння) 80, 142, 167, 297
Дорогичин, м. 118
Дубенський пов. 79
Дунай, р. 119, 237, 238

Е

Ельзас 116, 146
Естонія (Естонська Республіка) 289, 363
Естонська Республіка — *див. Естонія*
Естонський край 290

Є

Європа XIII, 10, 18, 62, 177, 204, 236, 272, 273, 275, 277, 343
Єгипет 243, 268, 276
Єйський відділ 289
Єлисавет, м. 79
Єлисаветський пов. 79

Ж

Женева, м. 174
Житомир, м. 79, 341
Житомирський пов. 79
Жовті Води, м. 331

З

Задніпров'я 105
Закарпатська Русь — *див. Закарпаття*
Закарпаття (Закарпатська Русь) 290, 348, 352
Зальцведель, м. XXIII, 336, 340, 351
Замостенський пов. 342
Замостя, м. 331
Западная Россия — *див. Україна*
Запорожжя 79, 353
Запорозька Січ (Січ) 171, 282, 328, 362, 366
Заславський пов. 79
Захід 378
Західна Галичина 140
Західна Європа 100, 235
Західна Україна 100, 109, 238
Звенигородський пов. 79
З'єднані Американські Штати — *див. США*
Зіньківський пов. 80
Зміївський пов. 80
Золотоніський пов. 80

І

Ізмаїльський пов. 353
Ізраїль 272
Ізюмський пов. 80
Імгліїв Старий, м-ко 131
Індійський океан 237, 276
Індія 236, 237, 243, 269, 275
Іран 237
Ірландія 145
Ірпінь, р. 79
Іскорость, м. 79
Іспанія 276
Італія 235, 335

К

Кавказ 138, 167, 237, 280, 320, 339, 361
Казань, м. VI, 283, 380
Калуш, м. 318
Камінець — *див. Кам'янець-Подільський*
Кам'янець — *див. Кам'янець-Подільський*
Кам'янецький пов. 79
Кам'янець-Подільський (Камінець, Кам'янець), м. 40, 79, 136, 295, 378
Канада (Британська Північна Америка) 139, 145, 362
Канівський пов. 79
Карпати (Карпатські гори) 153, 166
Карпатські гори — *див. Карпати*
Каспійське море 167
Катеринодарський відділ 289
Катеринослав (Половиця), м. 79, 246, 319
Катеринославська губ. 69, 141, 289, 328, 332
Катеринославський пов. 79
Київ VII, VIII, X, XI, XIII, XV, XVII, XVIII, XX, 3, 5, 10, 11, 27, 28, 31, 33, 35, 42, 47, 49, 51, 60, 64, 78, 90–93, 105, 112, 114, 152, 163, 167, 172, 173, 183, 186–188, 192, 196, 199, 201, 204, 207–209, 226, 227, 234, 244, 246, 260, 279–284, 286, 288, 291–297, 299–301, 303, 306, 308–311, 316, 318, 320, 321, 324, 326, 327, 329, 330, 332, 334–338, 341, 343, 345, 346, 350, 353–356, 358–360, 369, 364, 368, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 379–381; Аскольдова могила 354; Байкове кладовище 379; Безаківська (тепер Комінтерну) вул. 27, 379; Бібіковський (тепер Шевченка) бульвар 279, 354; Благовіщенська церква 379; Богдану Хмельницькому пам'ятник 192, 280; Велика Васильківська вул. 306; Володимирська вул. 27, 31, 279, 354; Володимирський собор 279, 354; Дарниця 379; Десятинна церква 95; Золоті ворота 103; Купецьке зібрання 291; Лук'янівка 380; Микільсько-Ботанічна вул. 379; Миколаївська (тепер Городецького) вул. 324; Михайлівська вул. 279; Міська Дума 279; Олександрівська (тепер М.Грушевського) вул. 354; Оперний театр 302; Паньківська вул. 226, 227, 378–380; Педагогічний музей (будинок Центральної Ради) 27, 31, 40, 82, 306, 354; Печерськ 325; Софійський майдан (площа) 4, 42, 192, 193, 279, 280, 306; Софійський собор (Свята Софія) 10, 355; Тарасівська лікарня 379; Театр Соловцова 297; Троїцький майдан 306; Троїцький народний дім 302, 306; Університет св. Володимира 279, 311, 354; Фундуклеївська (тепер Б.Хмельницького) вул. 279, 354; Хрещатик 279, 354; Цирк Крутикова 324
Київська губ. 69, 93, 141, 212, 219, 289, 292, 308, 328, 362
Київська держава (Давня Русь, Київська Русь, Русь, Руська держава, Руська земля) 92–94, 103, 119, 152–154, 167, 168, 234, 235, 328, 337, 340, 378
Київська округа 350
Київська Русь — *див. Київська держава*
Київське воєводство 92, 93, 131, 282
Київський пов. 79, 350
Київщина 103, 117, 196, 314, 371

Китай 236, 237, 269, 275, 276
Кобеляцький пов. 80
Кобринський пов. 289, 344
Ковельський пов. 79
Козелецький пов. 80
Конгресівка — *див. Польща*
Конгресова Польща — *див. Польща*
Конотоп, м. 80
Конотопський пов. 80
Королівство Конгресове — *див. Польща*
Королівство Польське — *див. Польща*
Корона Польська — *див. Польща*
Коростень, м. 339
Корочанський пов. 80
Корсунь, м. 331
Костянтиноградський пов. 80
Краків, м. 343
Краківська земля 140
Кременець, м. 133
Кременецький пов. 79
Кременчук, м. 80, 246
Кременчуцький пов. 80
Кремль 90
Криворіжжя 319
Крим 70, 167, 169, 237, 280, 289, 327, 328, 335, 339, 366
Кримське ханство 366
Кролевецький пов. 80
Кронштадт, м.; фортеця 370
Крути, станція 354, 355
Кубанська губ. 141
Кубанська обл. 289, 341
Кубань 167, 297, 327, 366
Куп'янський пов. 80
Курськ, м. 332
Курська губ. 142, 289
Курщина 21, 329

Л

Латвійська Республіка 363
Лебединський пов. 80
Летичівський пов. 79, 133
Либідь, р. 103
Липовецький пов. 79
Литва (Литовська Держава, Литовська Республіка) 103, 169, 282, 289, 320, 322, 363
Литовська Держава — *див. Литва*
Литовська Республіка — *див. Литва*
Литовсько-Польська держава — *див. Польща*
Ліберія 93
Літинський пов. 79
Лотарингія 146
Лохвицький пов. 80
Лубенський пов. 79, 80
Лубни, м. 357, 359, 364
Луцьк, м. 79
Луцька єпархія 364
Луцький пов. 79
Люблінська губ. 289, 351, 352
Львів, м. XVIII, 48, 92, 93, 174, 234, 284, 310, 318, 336, 337, 340, 341, 348, 355, 358, 362, 380
Львівська земля 107, 116

М

Мала Азія 234
Мала Росія — *див. Україна*
Мала Русь — *див. Україна*
Малоросія — *див. Україна*
Маріуполь, м. 79
Маріупольський пов. 79
Мглинський пов. 80, 219, 289
Медвеженський пов. 289
Мекленбург, м. 176
Мексика 145
Мелітопольський пов. 79
Миколаїв, м. 79
Миргородський пов. 80
Мінськ, м. 152
Мінська губ. 142
Могилів, м. 152, 373
Могилівський пов. 79
Мозирський пов. 79
Молдова 237, 280, 327, 339, 353
Монголія 237
Москва — *див. Росія*
Москва, м. VI, VII, VIII, X, 28, 47, 131, 133, 152, 170, 227, 236, 283, 288, 292, 302, 309, 312, 322, 326, 364; Арбат 288, 309
Московська держава — *див. Росія*
Московське царство — *див. Росія*
Московсько-Російська держава — *див. Росія*
Московщина — *див. Росія*

Н

Наддніпрянська Україна (Подніпров'я) 153, 169, 237, 292, 313, 348
Народна Українська Республіка — *див. Україна*
Нижній (Нижній Новгород) 152
Низ 79, 298
Ніжин, м. 354
Ніжинський пов. 80
Німецька імперія — *див. Німеччина*

Німеччина (Германія, Германська федерація, Німецька імперія, Північно-німецький союз) XIX, 96, 108, 112, 113, 146, 175, 176, 208, 235, 240, 241, 245, 247, 332, 334–336, 340–344, 346–349, 351, 352, 362, 367, 368
Нова Зеландія 139, 145
Новгород-Сіверський пов. 80
Нове Запорожжя 79
Новоград-Волинський пов. 79
Новоград-Волинський, м. 314
Новогригоріївський пов. 289
Новозибківський пов. 80, 219, 289
Новомосковський пов. 79
Новооскільський пов. 80, 289
Нью-Йорк, м. 338

О

Область Війська Донського 289, 341
Овруцький пов. 79
Одеса, м. 79, 226, 282, 310, 319, 381
Одеська обл. 328
Одеський пов. 79
Олександрівський пов. 79
Олександрійський пов. 79
Ольгопільський пов. 79
Ольденбург, м. 176
Оренбург, м. 366
Остерський пов. 80
Острогозьк, м. 80
Острогозький пов. 80, 289
Острозький пов. 79
Охтирський пов. 80

П

Павлоградський пов. 79
Палестина 320
Париж, м. 272
Передня Азія 272, 275
Перемиська земля 116
Переяслав (тепер Переяславль-Залеський, Ярославська обл., РФ), м. 103, 341
Переяслав, м. 103, 152, 170, 315, 341
Переяславська єпархія 364
Переяславська земля 153
Переяславський пов. 80
Переяславщина 80
Перм, м. 312, 313
Персія (Персія Північна) 237, 268, 276
Персія Північна — *див. Персія*
Перська затока 237, 243
Петербург (Петроград) VI, XI, 28, 29, 33, 51, 157, 188, 191, 194, 199, 210, 217, 218, 220, 223, 232, 236, 283, 285, 292, 298, 300, 302–304, 309, 311, 318, 319, 322, 324–328, 335, 364, 370, 371, 373, 375–377; Зимовий палац 325; Олексіївський равелін 284; Путилівський завод 371; Таврійський палац 289, 343, 350
Петроград — *див. Петербург*
Петрозаводськ, м. 312
Пилявці, м. 331
Пирятинський пов. 80
Південно-африканський союз 362
Північна Азія 276
Північна Америка — див. США
Північна Буковина 348
Північний Кавказ 166
Північні Штати — *див. США*
Північно-Американська союзна держава — *див. США*
Північно-Американська федеративна республіка — *див. США*
Північно-німецький союз — *див. Німеччина*
Підляшшя 107, 108, 335, 342–344, 348, 352, 353
Пінський пов. 366
Побережжя — *див. Подністров'я*
Побожжя 79
Погориння 79
Поділля (Подністров'я східне, Поділля українське) 57, 79, 133, 328
Подільська губ. 69, 141, 212, 219, 289, 318, 328
Подільська округа 350
Подніпров'я — *див. Наддніпрянська Україна*
Подністров'я (Побережжя) 79, 328
Подністров'я східне — *див. Поділля*
Подоння — *див. Донщина*
Подунав'я 234, 236, 238
Половецька земля 79, 328
Половиця — *див. Катеринослав*
Полтава, м. 80, 282, 332, 362, 364
Полтавська губ. 69, 141, 196, 212, 219, 289, 318, 328, 332, 371
Полтавська округа 350
Полтавський пов. 80
Полтавщина 80, 357
Полуднева Африка 139, 145
Полуднева Бессарабія — *див. Бессарабія*
Полудневі Штати — *див. США*
Польська держава — *див. Польща*
Польське Королівство — *див. Польща*
Польща (Конгресівка, Конгресова Польща, Королівство Конгресове, Корона Польська, Литовсько-Польська держава, Поль-

ська держава, Польське Королівство, Річ Посполита, Царство Польське) XII, 8, 9, 39, 55, 64, 103, 107, 108, 115, 117, 118, 139, 140, 157, 167, 169–172, 175, 189, 234, 255, 280, 282, 290, 304, 322, 336, 342–344, 351–353, 361, 362, 366, 367
Помор'я 79, 328
Понт 237
Поросся 79
Португалія 94
Посейм'я 80
Посулля 80
Посяння 287
Правобічна Україна 255
Прибалтика 280, 339
Прилуки, м. 80
Прилуцький пов. 80
Прип'ять, р. 166
Проскурівський пов. 79, 133
Пруссія 146, 147, 176
Путивльський пов. 80, 289

Р

Радомишльський пов. 79
Раштат, м. XXIII, 280, 338
Республіка Україна — *див. Україна*
Рига, м. 325, 377
Рильський пов. 80
Рим (Римська держава, Римська імперія, Римська республіка,) 268, 271, 272, 381
Римська держава — *див. Рим*
Римська імперія — *див. Рим*
Римська республіка — *див. Рим*
Рівненська обл. 328
Річ Посполита — *див. Польща*
Ровенський пов. 79
Ровно, м. 79
Роменський пов. 80
Ромни (Ромен), м. 80
Російська держава — *див. Росія*
Російська імперія — *див. Росія*
Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка — *див. Росія*
Російська Республіка — *див. Росія*
Російська Федеративна Республіка — *див. Росія*
Російська Федерація — *див. Росія*
Російське царство — *див. Росія*
Росія (Велика Росія, Велика Русь, Великоросія, Москва, Московія, Московська держава, Московське царство, Московсько-Російська держава, Московщина, Російська держава, Російська імперія, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, РСФРР, Російська Республіка, Російська Федеративна Республіка, Російське царство, Федеративна Республіка Російська, Федерація Російська, Rusko) 4, 6–10, 13–16, 18, 23, 28, 30–33, 35, 37, 39, 43, 49, 51–53, 55, 57, 60–71, 74–76, 86, 90, 96, 100, 102, 103, 105, 112, 123, 124, 127, 133, 137, 138, 140–142, 144, 145, 147, 148, 150, 153, 155, 157–160, 163, 164, 166, 169–171, 173–179, 181, 185, 189, 192, 194, 198, 200–205, 207, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 223, 227, 231–236, 241, 246, 247, 256, 261, 276, 280, 282, 284, 287–290, 294, 298, 301, 302, 304, 306, 307, 310, 313, 316, 320, 321–327, 329, 331–337, 339–341, 345, 347, 348, 350, 352, 353, 359, 361–364, 366–368, 370–373, 378, 381
РСФРР — *див. Росія*
Румунія 119, 120, 335, 351, 352
Русь — *див. Київська держава*
Руська держава — *див. Київська держава*
Руська земля — *див. Київська держава*
Руське воєводство (Русь) 107, 115

С

Самара 80
Саратов, м. 312
Сарни, м. 91, 335, 338
Семигород 353
Середземне побережжя 275
Середня Азія 236, 237, 243, 269, 275, 276
Середня Європа 236
Сибір 159, 232, 276, 283, 327, 352, 367
Симбірськ, м. 283
Сирійське побережжя 243
Сіверщина 80
Сідлецька губ. 289, 352
Січ — *див. Запорозька Січ*
Січа 79
Сквирський пов. 79
Славонія 290
Слав'яносербський пов. 79
Слобідщина 80, 328
Словаччина 290
Слов'янськ, м. 80
Сміла, м-ко 131
Сосницький пов. 80
Спарти (Лакедемон) 381
Сполучені Держави — *див. США*

Сполучені Штати — *див. США*
Сполучені Штати Америки — *див. США*
СРСР V
Ставропольська губ. 142, 289, 362
Станіславів, м. 318
Старобільський пов. 79
Стародуб, м. 80
Стародубський пов. 80, 219, 289
Старокостянтинів, м. 133
Старокостянтинівський пов. 79
Стугна, р. 79
Суботів, с. 315
Сувальська губ. 322
Суджанський пов. 80
Суми, м. 80
Сумська обл. 328
Сумський пов. 80
Суразький пов. 80, 219, 289
Схід 268
Східна Європа 4, 177
Східна Україна 51, 169
США (З'єднані Американські Штати, Північні Штати, Північно-Американська союзна держава, Північно-Американська федеративна республіка, Полудневі Штати, Сполучені Держави, Сполучені Держави Америки, Сполучені Штати, Сполучені Штати Америки) XXIII, XXIV, 61, 127, 145, 148, 241, 245, 321, 357, 363
Сяноцька земля 107, 116

Т

Таврійська губ. 69, 141, 289, 328, 369
Таврія 319
Таганрозький округ 289
Таращанський пов. 79
Твер, м. 152
Темрюцький відділ 289
Тернопіль, м. 318
Тернопільська губ. 376
Тираспільський пов. 79
Тифліс, м. 313
Тихий океан 159
Томашівський пов. 289, 342
Трансильванія 290
Трапезунтська імперія 237
Туреччина 169, 332, 334, 335, 349, 366
Турівська єпархія 364
Туркестан 236, 237, 276

У

Угорська держава — *див. Угорщина*
Угорське королівство — *див. Угорщина*
Угорщина (Венгрія, Угорська держава, Угорське королівство) 18, 139, 290, 362, 366
Україна (Вкраїна, Вкраїна російська, Западная Россия, Мала Росія, Мала Русь, Малоросія, Республіка Україна, Україна-Русь, Українська демократична республіка, Українська Держава, Українська держава, Українська Народна Республіка, Українська Республіка, Южная Русь, Ukrajina) 3–15, 17–20, 22–24, 28–33, 35–39, 42, 43, 45–47, 49, 51–56, 58–60, 65–75, 77, 78, 81–86, 88–91, 92–97, 98, 100, 101, 103, 105–108, 110, 112–114, 117–126, 131, 133, 134, 136, 137, 140, 142,–144, 147–150, 153–164, 166, 169–179, 181–198, 200–225, 227, 229–243, 245, 247–253, 255–259, 261, 263–266, 276, 279–298, 300–303, 306–313, 315–319, 322–342, 344–352, 354–381
Україна-Русь — *див. Україна*
Українська Галичина— *див. Галичина*
Українська держава — *див. Україна*
Українська Держава— *див. Україна*
Українська Народна Республіка— *див. Україна*
Українська Республіка — *див. Україна*
Уманський пов. 79
Умань, м. 79
Урал 186
Ушицький пов. 79

Ф

Федеративна Республіка Російська — *див. Росія*
Федеративна Російська Республіка — *див. Росія*
Федеративна Росія — *див. Росія*
Федерація російська — *див. Росія*
Філадельфія 321
Фінікія 269
Фінляндія 140, 144, 189, 280, 336, 362
Фінська затока 370
Флоренція, м. 272
Франція (Французька Республіка) 92, 93, 148, 241, 335
Французька Республіка — *див. Франція*

Х

Харків, м. 80, 282, 283, 316, 319, 331, 332
Харківська губ. 69, 141, 289, 328, 332
Харківщина 22, 319
Херсон, м. 79
Херсонська губ. 69, 141, 289, 328
Херсонський пов. 79

Херсонщина 319
Холм, м. XIX, 108, 117, 343, 344, 351
Холмська губ. 69, 119, 142, 343
Холмська єпархія 352, 364
Холмщина XIX, 78, 107–109, 116, 118, 212, 290, 328, 335, 342–344, 348, 351–353
Хорватія 139, 290, 362
Хорольський пов. 80
Хотинський пов. 78, 142, 289, 352, 353

Ц

Царство Польське — *див. Польща*
Центральні держави 107, 120, 241

Ч

Черкаси, м. 79, 330, 350
Черкаська обл. 328
Черкаський пов. 79
Чернівецька губ. 376
Чернівці, м. 318
Чернігів, м. 80, 152, 282, 362
Чернігівська губ. 69, 141, 212, 219, 289, 318, 328
Чернігівське воєводство 282
Чернігівський пов. 80
Чернігівщина 21, 80
Чехія 9, 234, 255, 381
Чигиринський пов. 79, 350
Чорне море 166, 167, 174, 186, 236, 237, 242, 243, 319
Чорноморська губ. 142
Чорноморське козацьке військо 366
Чорноморське узбережжя 237, 238
Чорномор'я 237, 238

Ш

Швейцарія 148, 173, 176, 241, 245, 363
Швейцарська федеративна республіка — *див. Швейцарія*
Швеція 171, 241
Шліссельбурзька фортеця 312, 313

Ю

Южная Русь — *див. Україна*

Я

Якутский край 323
Ямпільський пов. 79
Ярославська обл. 341

R

Rusko — *див. Росія*

U

Ukrajina — *див. Україна*

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Акт — указ, грамота, постанова; офіційний документ
Апологет — захисник, охоронець кого-, чого-небудь
Апофеоз — звеличування
Арбалет — старовинна зброя, що має форму лука для метання стріл, каменів тощо; самостріл

Будучність — майбутнє, прийдешність

Взірець — зразок
Взірцеві — зразкові
Вибранець — обранець
Видовище — те, що відкрите для споглядання і привертає увагу
Виїмковий — винятковий; надзвичайний
Виїмкові — виняткові; надзвичайні
Виїмок — виняток; фрагмент, уривок
Винародовлений —денаціоналізований
Відати — керувати, розпоряджатися чим-небудь, завідувати, орудувати, керувати
Вкладка — внесок
Владущий — панівний
Вповні — цілком

Галузка — гілка
Герць — бій, боротьба; поєдинок, двобій
Голосити — повідомляти, проповідувати
Горнець — горщик
Город — місто
Городський — міський
Горожани — громадяни
Горожанин — громадянин
Горожанське — громадянське
Граничний — межовий, кордонний

Досвідні — призначені для дослідів

Евдемонізм — ідеалістичний напрям в етиці, сутність якого полягає в прагненні людини до щастя
Елеганція — елегантність
Епігон — послідовник якого-небудь напряму (в політиці, науці, мистецтві тощо), який не має творчої самостійності і в нових умовах механічно відтворює застарілі ідеї

Єство — сутність

Жалування — винагорода за службу
Животіння — життя в тяжких умовах
Жупел — пугало, предмет жаху

Забігати — робити що-небудь передчасно, не дотримуючись послідовності
Забороло — оборонна стіна, огорожа укріпленої місцевості
Залога — охорона
Замішанина — мішанина, сум'яття
Звідомлення — повідомлення
Зрезиґнувати — зректися своїх планів (посади), уступитися

Індиферентизм — незацікавленість, бездіяльність; байдуже ставлення

Картка — листок
Касувати — усувати, зносити, уневажнювати
Керма — керівництво
Кермувати — керувати
Клейноти — коштовності, самоцвіти
Конвенціональний — умовний
Конквістадор — загарбник, завойовник
Контрасигнувати — стверджувати власним підписом документ, виданий главою держави
Конфірмувати — затверджувати
Кормига — насильницьке панування, неволя, ярмо
Креатура — той, хто посідає значне місце завдяки протекції; ставленик
Кунтуш — верхній короткий одяг з відкидними рукавами
Курінь — військове формування, військова частина козацтва

Лахмани — лахміття
Ловецтво — мисливство

Мажчик — той, хто їздить на мажі (чумацькому возі)
Мент — короткий проміжок часу; момент
Мур — стіна
Мушкет — старовинна гнотова рушниця великого калібру

На взірець — на зразок
Направа — злагодження, поправлення
Направити (свою помилку) — залагодити, поправити
Недогода — незадоволення; недолік

Обсаджувати — заміщати
Обсерватор — спостерігач
Обшар — певний простір
Овид — обрій, виднокруг
Одність — єдність
Околодок — участок; приміщення підрозділу міської поліції
Онер, й всіма іншими онерами — з усім, що належить

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Опад — спад
Опінія — громадська думка, погляд
Отчина — спадщина по батькові
Офіціаліст — службовець в адміністрації приватного маєтку

Падолист — листопад
Паладіум — захист, оплот, національна святиня, символ; оберіг
Панегірик — надмірно похвальна промова
Петиція — письмове, здебільшого колективне прохання, клопотання, звернення
Перевести — провести, прожити
Пертурбація — раптове порушення нормального ходу чогось
Письменство — література
Питомий — рідний, свій
Пієтизм — обожнювання, беззастережна віра
Пірнач — давньоруська холодна зброя
Пограниччя — місцевість біля кордону
Познака — характерна ознака, прикмета
Полудень — південь
Полудневий — південний
"Поронцы" — пороття
Посіпака — прислужник, готовий допомагати в будь-яких діях, переважно ганебних
Поступ — прогрес
Поступове — прогресивне
Поступовці — прогресисти
Почвірний — четверний
Преторіанці — наймані війська
Принципат — державний устрій у Стародавньому Римі, при якому зберігались республіканські установи, але влада фактично належала імператору
Припадковий — випадковий
Припадково — випадково
Приступ — доступ
Притока — привід, нагода
Приходень — немісцева людина
Просторонь — простір

Рантьє — особа, що живе за рахунок цінних паперів (акцій, облігацій), на проценти від капіталів, які передає в позичку
Реквізиція — примусове вилучення майна у власника в державних або громадських інтересах
Релятивний — відносний
Релятивно — відносно
Ретязь — ланцюг
Рефлексія — самоаналіз, роздум
Ригоризм — суворе, надмірно дріб'язкове дотримання моральних принципів
Робітня — майстерня
Розрух — тривога, замішання, переполох, паніка; розбрат, незгода
Розрухи — заворушення
Розстрій — розлад
Ростина — рослина
Русин — українець
Руський — український

Свитка — довгополий верхній одяг
Сибарит — бездіяльна, розпещена людина, що живе чужою працею
Синекура — добре оплачувана посада, на якій майже нічого не треба робити
Сирівець — сировина
Скарб — державна скарбниця
Сливе — майже
Служалець — слуга
Спірка — суперечка, сварка
Спудей — учень бурси та інших духовних навчальних закладів
Стрічки — рядки
Супліка — писане прохання або скарга; заява, просьба
Супротивлятися — чинити опір; опиратися
Сурдут — сюртук

Твердиня — фортеця
Темнота — неосвіченість, відсталість, неуцтво
Теократія — форма державного правління, при якій політична влада належить духівництву
Трактат — договір

Убори — одяг
Угри — угорці
Унія — об'єднання

Фабрикат — готовий фабричний виріб
Фабрикація — виробництво; виготовлення
Фаланга — військове з'єднання, загін; група осіб
Фамільний — родинний
Фронда — опозиція; незадоволення
Футро — хутро

Хартія — назва деяких документів, декларацій
Холоп — слуга, наймит, раб
Хорутани — хорвати

Чекан — старовинна ручна зброя, що являє собою загострений молот з держаком

Шати — наряд, розкішне вбрання
Шлик — конусоподібний верх шапки (переважно з тканини), що звисає вниз
Штандарт — прапор
Штука — мистецтво

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.ГРУШЕВСЬКОГО	V	
С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ "ВІЛЬНА УКРАЇНА" ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] "До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл" [21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з'їзд!	11	285
Повороту нема	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українськім національнім з'їзді, 6—8 квітня	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] "До товаришів-українців" [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська, 2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з'їзді 5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію "По поводу письма г.Грушевского", 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, проголошена на З'їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи виясняється?	47	308
Відродини "Л[ітературно]-н[аукового] вістника"	49	310
В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на З'їзді народів у Києві]	60	320
Вільний союз	64	321

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Мусимо взяти на розум . . . . . 65 | 322
Важна хвиля . . . . . 66 | 323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.] . . . 68 | 324
Проект української Конституції . . . . . 69 | 325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.] . . . . . 74 | 326
Рятуймо Російську Федерацію . . . . . 75 | 327
Час настав . . . . . 76 | 327
Новий поділ України . . . . . 77 | 328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.] . . . . . 81 | 329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.] . . . . . 82 | 329
Велике Різдво . . . . . 84 | 331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.] . . . . . 85 | 332
Великий обов'язок . . . . . 86 | 333
Мир землі нашій! . . . . . 88 | 333
Очищення огнем . . . . . 89 | 335
Український герб . . . . . 92 | 337
Українська самостійність й її історична необхідність . . . . . 96 | 338
Новий час . . . . . 98 | 339
Про монетну українську одиницю . . . . . 101 | 340
Повороту не буде! . . . . . 105 | 341
За Холмщину . . . . . 107 | 342
В огні й бурі . . . . . 110 | 344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)] . . . . . 112 | 345
Установчі збори чи парламент? . . . . . 114 | 349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору . . 116 | 351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.] . . . . . 121 | 353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.] . . . . . 122 | 355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.] . . . . . 126 | 356
"Святі права" . . . . . 127 | 356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.] . . . . . 130 | 358
Стара історія . . . . . 131 | 358

Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.) . . . . . 135 | 360
Якої ми хочемо автономії і федерації . . . . . 137 | 360
Хто такі українці і чого вони хочуть . . . . . 152 | 363
Звідки пішло українство і до чого воно йде . . . . . 166 | 365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий . . . . . 181 | 368
Україна і Росія . . . . . 203 | 372
На порозі Нової України: Гадки і мрії . . . . . 225 | 377
Історія й її соціально-виховуюче значіння 267

КОМЕНТАРІ 279
ПОКАЖЧИК ІМЕН 382
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 396
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 404

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія "Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)"

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70x100 1/16.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство "Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.
Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 4. Кн. I: Серія "Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)". — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)